

**TOSHKENT DAVLAT
SHARQSHUNOSLIK
UNIVERSITETI**

**Atoqli olim, tarix fanlari doktori, professor,
O'zbekiston Respublikasida xizmat
ko'rsatgan yoshlar murabbiysi
Mirsodiq Is'hoqovning
80 yilligiga bag'ishlangan**

**MARKAZIY OSIYO XALQLARINING
QADIMGI VA O'RTA ASRLARDA
YARATILGAN YOZMA YODGORLIKLARI
MANBASHUNOSLIGI**

RESPUBLIKA ILMY-AMALIY ANJUMANI

TO'PLAMI

www.tsuos.uz

**2023-yil
20-yanvar**

TOSHKENT DAVLAT SHARQSHUNOSLIK UNIVERSITETI

**Atoqli olim, tarix fanlari doktori, professor,
O‘zbekiston Respublikasida xizmat ko‘rsatgan yoshlar
murabbiysi Mirsodiq Is’hoqovning
80 yilligiga bag‘ishlangan**

**MARKAZIY OSIYO XALQLARINING
QADIMGI VA O‘RTA ASRLARDA
YARATILGAN YOZMA YODGORLIKLARI
MANBASHUNOSLIGI**

**ILMIY ANJUMANI
TO‘PLAMI**

Toshkent – 2023

Ushbu ilmiy to‘plamda atoqli olim, tarix fanlari doktori, professor, O‘zbekiston Respublikasida xizmat ko‘rsatgan yoshlar murabbiysi Mirsodiq Is’hoqovning 80 yilligiga bag‘ishlangan “Markaziy Osiyo xalqlarining qadimgi va o‘rta asrlarda yaratilgan yozma yodgorliklari manbashunosligi” ilmiy anjumani materiallari jamlangan.

M a s ’ u l m u h a r r i r:

Qudratulla Omonov, filologiya fanlari doktori, professor.

T a q r i z c h i l a r:

Xurshid Fayziyev, tarix fanlari nomzodi.

Zuhriddin Alimov, tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD).

*Ilmiy to‘plam Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti Kengashining
2022-yil 29-dekabrdagi 5-sonli majlis qarori bilan chop etishga tavsiya etilgan.*

SO‘Z BOSHI

2023-yilning 20-yanvar kuni Toshkent davlat sharqshunoslik universitetida atoqli olim, tarix fanlari doktori, professor, O‘zbekiston Respublikasida xizmat ko‘rsatgan yoshlar murabbiysi Mirsodiq Ishoqov tavalludining 80 yilligiga bag‘ishlab **“Markaziy Osiyo xalqlarining qadimgi va o‘rta asrlarda yaratilgan yozma yodgorliklari manbashunosligi”** mavzuida ilmiy-amaliy konferensiya o‘tkazildi.

Konferensiyaning bosh maqsadi Markaziy Osiyo mintaqasida yaratilgan ulkan tarixiy, madaniy meros, tarixiy jarayonlarni o‘rganish, matnnavislikning vujudga kelishi va rivojlanish bosqichlarining ilmiy-nazariy asoslarini tadqiq etish, Markaziy Osiyo manbashunosligining jahon tarixiy bilimlari rivojidadagi o‘rnini belgilash, mamlakatimizda Markaziy Osiyo tarixi va madaniyatini o‘rganilishining dolzarb masalalari bo‘yicha olib borilayotgan ilmiy izlanishlarni yanada jonlantirish, mazkur yo‘nalishlardagi muammolarning yangicha yechimlarini maslahatlashib olish, yosh sharqshunos-manbashunos va tarixchi kadrlar tayyorlash ishini samarali yo‘lga qo‘yish, respublikamizda va chet eldagi tarixiy manbalar va ilmiy asarlarni o‘rganishning ilmiy-nazariy asoslarini yanada teranlashtirish, Sharq mamlakatlari ilm-fanining rivojlanish tarixiga oid yangicha qarashlarni ko‘rib chiqish hamda tahlil qilish, qo‘lyozma fondlaridagi asarlardan ilmiy tadqiqotlarni yanada rivojlantirishda foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish, O‘zbekistonning Sharq va G‘arb mamlakatlari bilan hamkorlik aloqalarining tarixiy asoslarini o‘rganish va o‘zaro munosabatlarning istiqbollari belgilash kabi masalalarni atroflicha muhokama qilish va ular bo‘yicha amaliy takliflar ishlab chiqish masalalariga e‘tibor qaratish ko‘zda tutilgan edi.

Anjumanga kelib tushgan ilmiy maqolalardan Markaziy Osiyo yozma yodgorliklari manbashunosligining tadqiqotchilari salmog‘i hamda ular olib borayotgan tadqiqotlar sifati oshib borayotganligini ko‘rsatmoqda. Qo‘lingizdagi ilmiy anjuman to‘plami 50 yaqin bilim kishilari va izlanuvchilarning maqolalari asosida tuzildi. Ushbu maqolalar yo‘nalishi va mazmun-mohiyatidan kelib chiqqan holda “Markaziy Osiyo xalqlarining qadimgi va ilk o‘rta asrlarda yaratilgan yozma yodgorliklari manbashunosligi” hamda “Markaziy Osiyo xalqlarining o‘rta va keyingi asrlarda yaratilgan yozma yodgorliklari manbashunosligi” ruknlari tegrasida birlashtirildi.

Anjuman materiallari Markaziy Osiyo xalqlarining qadimgi va o‘rta asrlarda yaratilgan yozma yodgorliklari manbashunosligini tadqiq etish hamda o‘tmish tarixining muammolarini yechimi borasida muhim natija sifatida o‘zbek sharqshunosligidan muhim o‘rin egallashiga ishonamiz.

Mas’ul muharrirdan

MARKAZIY OSIYO XALQLARINING QADIMGI VA ILK O'RTA ASRLARDA YARATILGAN YOZMA YODGORLIKLARI MANBASHUNOSLIGI

“МИНЕРАЛОГИЯ” АСАРИ ВА УНДАГИ ФЕРУЗА ЖАВОҲИРИ

Хасанов А.С.

тарих фанлари доктори, профессор, “Олмалиқ КМК” АЖ

Абу Райхон Беруний ўз даврининг деярли барча фанларини ўрганиб, уларнинг ривожига бетакдор улкан хисса қўшган буюк алломadır. Шунинг учун ҳам машҳур шарқшунос олим И.Ю. Крачковский “... унинг қизиққан илм соҳаларидан кўра, қизиқмаган соҳаларини санаб ўтиш осонроқдир” – деб ниҳоятда юқори баҳо берган. Буюк аллома 150 дан ортиқ асарлар ёзган бўлиб, шулардан бири 1041 – 1045 йилларида яратилган “Минералогия” яъни “Китоб ал – Жамохир фи – маърифат ал – жавохир” деб номланган бўлиб, у 120 бетдан кўп ҳажмни эгаллаган китоб – араб тилида ёзилган.

Кириш қисмидан ташқари иккита бўлимни фасл, қолган бўлимини “Тарвиха - истироҳат” деб номланган. Бунинг маъноси ўрта аср муаллифларида илм йўлида эришган ҳулосадан кейин кўнгил роҳат топади, деган аъъана бўлган, шунинг учун ҳам 15 та бўлим бир ҳил “Истироҳат” номи билан ёзилган.

Буюк аллома ушбу асарида 30 дан ортиқ қимматбаҳо тошлар, металллар ва минераллар ҳақида нафақат батафсил маълумотлар ёзиб қолдирган балки, уларнинг физик – кимёвий хоссалари ва конлардаги жойлашуви, маъданлашуви ҳақида ҳам синовлар ўтказган.

“Минералогия” асари 2017 йили профессор Қ. Санақулов маъсул муҳаррирлигида (таржимон ва таҳрир ҳайъати аъзолари А. Қаюмов, Қ. Санақулов, А. Хасанов, М. Исҳоқов, О. Хайитова, Р. Ўразова) ўзбек тилига илк бора таржима қилиниб, нашр этилди. Беруний қайд этган 29 та қимматбаҳо жавоҳир, минераллар, 9 та рангли ва нодир металлларга алоҳида шарҳ ҳам берилди. Шундай минераллардан бири Ферузадир. Феруза – русча бирюза, форсча “firuza”, “ғалаба” деган маънони англатади. Беруний уни “Бусхаки” деб номлаган. Феруза минерали аслида мис таркибли бирикма, бироқ у айнан феруза қимматбаҳо жавоҳирига айланиши учун у алюминий металли билан оксидланган ҳолда асрлар давомида бирикиб пайдо бўлиши керак. Бу жавоҳир бошқа минераллардан фарқи, миснинг сувли фосфат бирикмаси билан маъданлашуvidaдир. Унинг кимёвий формуласи $(\text{CuAl}_6(\text{PO}_4)_4(\text{OH})_8 \cdot 5(\text{H}_2\text{O}))$. Бу қимматбаҳо тошнинг ранги тўқ хаворанг, кўкимтир яшил бўлади. Қаттиқлиги Моос шкаласи бўйича 5-6, зичлиги 2,6-2,8 г/см³, Абу Райхон Беруний айнан бундай нодир жавоҳирга таъриф бериш унинг қийматини

баҳолаш учун Илоқ ферузаси ҳақида мисоллар келтириб, унга юқори баҳо бериш билан бирга унинг кон сифатида тугатилганини ҳам алоҳида таъкидлаб ўтади. Асарда (Минералогия, 153 бет) “Заргарлардан бири деди, мен 200 дирҳам оғирликдаги (бу 625 гр) Илоқ ферузасини (Тошкент вилоятида) кўрдим ва уни 50 динарга баҳоладим. Ҳозир унинг баҳоси 200 динар. Чунки Илоқ кони тугаб, ташландиқ ҳолга келган” деб ёзиб қолдирган.

Бир гуруҳ олимлар Ўзбекистон фанлар академияси геология ва геофизика институти олимлари, проф. И. Ёрматов, Олмалик кон-металлургия комбинати геологлари ҳамкорлигида қадимий Илоқнинг Феруза кони 2018 йилда излаб топилди, ундан наъмуналар олиб, жавоҳирга ишлов берилди. Абу Райхон Беруний таъриф берган кон асосан ер ости усулида жавоҳир қазиб олинганлиги, унинг ёнида ишлов бериш ускуналари, пастки кун чиқиш томонидан сув жилғаси ёнида унга оқар сув билан яна қайта ишлов берилганлиги аниқланди.

Хулоса сифатида шуни алоҳида қайд этиш керакки минералогия асаридаги айрим сонларни қайд этиб ўтишни жоиз топдик. Асарда ҳозирги Ўзбекистоннинг барча йирик қадимий шаҳарлари қайд этилган. Марказий Осиёдаги VIII-XI асрларда ижод қилган араб ва туркий олиму - уламолардан 445 тасининг исми шарифи, 323 та географик жой номлари, шаҳар, овул, кентлар, Давлатларнинг ўша даврдаги жойлар ва жойлашуви алоҳида келтириб ўтилган. Ундан ташқари, моҳирона яна 84 та аллома, шоир ва мутафаккирларнинг тўлиқ номи ва улардан ривоят, ҳикоялар мисол тариқасида тушинарли бўлиши учун гоҳан шарҳ сифатида ҳам келтириб ўтилган.

“Минералогия” асарини алоҳида илмий тадқиқ этиш, унда келтирилган жавоҳир ва рангли, нодир металлларни қайта ўрганиш, ўша даврда ўрганилган фикрлар билан маъданшунослар ва минералогия мутахассислари билан солиштириб илмий назарий баҳо бериш вақти аллақачон келган деб ўйлаймиз.

Адабиётлар:

1. Абу Райхон Беруний - “Минералогия” Қ.С. Санакулов., ўзбек тилидаги таржимаси; Тошкент “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” нашриёти 2017 й 153 бет.

СУҒДИЙЛАР ВА БУДДАВИЙЛИК ФАЛСАФАСИ

Атаходжаев А.

тарих фанлари доктори, доцент, Низомий номидаги ТДПУ

Аннотация. Мазкур мақолада Суғд ва суғдийларнинг жаҳон ва минтақада етакчи ўрин тутган динлардан бири буддавийликнинг ҳозирги Хитой ва Мўғулистон ҳудудларига тарқалишидаги хизматлари акс этган. Мақолада буддавийликни тарғиб қилган суғдийлар ва суғдийлар томонидан таржимаси амалга оширилган суғдий-буддавий адабиётлардаги фалсафий қарашлар, уларнинг ўрганилиши ҳақида маълумотлар келтирилган.

Минтақа тарихида катта ўрин тутган Суғд ва суғдийларнинг сиёсий ҳамда иқтисодий мавқеи масалалари яхши ёритилганда. Бироқ уларнинг маънавий ҳаёти муаммолари ҳали-ҳануз етарли даражада ўз ечимини топган эмас. Қолаверса,

халқимизнинг диний эътиқодлари билан боғлиқ жиҳатларга муносабат баъзи ўринларда эҳтиёжкорликни талаб қилиб келган. Аммо бугунги кунда халқимизнинг азалий маънавий ҳаёти билан боғлиқ қирраларни кенг тарғиб қилиш ва илмий жамоатчиликка етказиш фойдадан ҳоли бўлмайди. Бу айтиш вақтда минтақамизда диний бағрикенглик илдизлари қадим замонларга бориб тақалишини исботи ҳамдир.

Маълумки, дунё динлари ва диний таълимотлари орасида Будда таълимотига эргашувчилар салмоқли ўрин тутди. Қолверса, милоднинг аввалида Кушон салтанати таъсирида юртимизнинг жанубий ҳудудларида тарқалган динларидан бири буддавийлик эди. Бу диннинг антик давр ва илк ўрта асрларда Марказий Осиёга ёйилганлигини археологик ашёлар ва ёзма ёдгорликлардаги маълумотлар тасдиқлайди¹.

Турк хоқонлигига қадар Ўрта Осиё (Бақтрия ва Парфия) буддизмнинг Хитойга тарқалишидаги транзит ҳудуд ҳисобланган. Тарғибот ишларида кўплаб ўртаосиёлик миссионерлар иштирок этган. Жумладан, манбаларда келтирилишича, бу диннинг тарғиботчи-таржимонлари орасида суғдлик Кан Мэнсян ва қанғлик Канг Цзюхай номлари зикр этилган². Бундан ташқари, Хитой тарихчиси Ван Чжилайнинг юэчжиларни дастлабки буддавий тарғиботчилари эди,³ дейиши эса бу динни дастлабкилардан бўлиб юэчжи (рузие)лар, кейинга номи кушонлар қабул қилганлигини ҳам исботлайди.

Хусусан, Хитой ҳудудига буддавийлик икки йўлдан кириб борган эди. Манбалар таҳлили шуни кўрсатадики, Хитойга буддавийлик Ўрта Осиёдан, Шарқий Туркистонга эса Ҳиндистон – Қорақурум доволаридан ўтиб келган⁴. Биринчиси бизнинг минтақада маҳаяна (катта ғилдирак) оқими, Тибет ва Кашмир орқали хинояна (кичик ғилдирак) оқими кириб борган. Шу маънода Хитойнинг маҳаяна оқими вакиллари ва уларнинг ҳукмдор раҳнаомлари доимо ўз буддавий роҳибларини Ўрта Осиёга юбориб туришган. Жумладан, 518-522 йилларда юртимиз ҳудудидан ўтган Сюань Цзандан ташқари, кейинги асрларда Чжан Чян, Бан Чао, Чжу Сишинг, Фа Сян, Сун Юн, Хуэй Шэнг, Шюан Занг, Ву Кунг каби роҳиблар⁵ турли мақсадларда Ўрта Осиёга ташриф буюришган.

Ўрта Осиёнинг буддавий вакиллари IV–V асрларданок буддавийлик фалсафаси акс этган адабиётларни хитой тилига ўгира бошлаганлар. Адабиётларни таржима қилганлар орасида 16 та ўртаосиёлик: олтига юэчжей (кушонлик), тўртта парфиялик, учта суғдлик, иккита кучалик – тохар ва битта хўтанлик бўлган⁶. Уларнинг таржимачилик маҳорати боис, салмоқли даражада буддавийлик фалсафасига оид

¹ Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье. Очерки истории / Под ред. С.Л. Тихвинского, Б.А. Литвинского. – М., 1988. – С. 28–43, 67–72.

² Литвинский Б.А. Буддизм // Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье. Этнос, язык, религия. – М., 1992. – С. 442–443.

³ Ходжаев А. Китайский историк о Средней Азии // Исследования по истории, истории науки и культуры народов Средней Азии. – Ташкент: Фан, 1993. – С.165.

⁴ Литвинский Б.А. Буддизм и буддийская культура Центральной Азии (древность) // Московское востоковедение. Очерки, исследования, разработки. – М., 1997. – С. 57–59.

⁵ Хўжаев А. Буюк ипак йўли: муносабатлар ва тақдирлар. – Тошкент: ЎзМЭ, 2007. – 146–166 бетлар.

⁶ Отахўжаев А. Илк ўрта асрлар Марказий Осиё цивилизациясида турк-суғд муносабатлари. – Тошкент: ART-FLEX, 2010. 51-бет

адабиётларнинг намуналари бизгача етиб келган. Ҳатто, бу адабиётларнинг айримлари бизнинг давримизда ўзбек тилига ҳам таржима қилинди¹.

Турк хоқонлиги даври (552-745 йиллар)да бу давлат ҳудудига буддавийликнинг кириб келиши 574 йилда Хитойнинг Чжоу сулоласи ҳукмдори У-ди томонидан қувғин қилинган ҳинд миссионер – роҳиби Чиногупта фаолияти билан боғлиқ бўлган. Бироқ суғдийлар ҳам буддавийликни Биринчи Турк хоқонлиги қароргоҳи Ўрхун воҳасида, кейинчалик Турфон ва бошқа ҳудудлардаги туркийлар орасига тарқалишида иштирок этишган².

Туркий ҳукмдорларининг биринчиларидан бири Мухан хоқон (554-574) буддавийликнинг дин ва фалсафий қараш сифатида ўз давлати аҳолиси орасида тарқалишига монъелик қилмаган ва ҳатто Таспар хоқон (574-581) унинг кенг ёйилишига шароит ҳам яратиб берди. Айни ўша даврда битилган суғдий ёзма эпиграфик обидалардан бири “Буғут ёдгорлиги”даги “хоқонлик марказида буддавий сангҳа (жамоа)нинг ташкил этилганлиги” ҳақида маълумотлар шундан далолат беради. Ёдгорликнинг Б-2, 10-қаторда: “*RBkw nwh snk*’ *wst* – улуг, янги сангҳани тикла”, - дейилган. Бу сангҳани ё Таспарнинг ўзи жорий этган ёки Таспарнинг амри билан Махан тегин жорий этган бўлиши мумкин³.

Буддавий матнларни таржима қилишда суғдий тил ва ёзув муҳим ўрин тутган. Таспар хоқон учун баъзи буддавий сутра (Будда фикрлари тизимидан иборат матн)лар қадим турк тилига ҳам таржима қилинган. Таржимонлик ва котиблик ишини, кўпроқ суғдийлар амалга оширгани жамиятдаги билингивизм анъаналари муҳим ўрин тутганини кўрсатади⁴.

Шарқий Туркистон (ҳозирги Шинжон мухтор райони)даги суғдийларнинг бир қисми то моний дини вакиллари бу минтақаларга кириб келгунига қадар, яъни VI-VIII асрларгача буддавийликка эътиқод қилиб келишган. Монийлар кириб келгач эса буддавий-моний динларининг синтези рўй берган. Айниқса, буддавий санъат намуналарида монийлик таъсири кузатилади. Бундан ташқари, буддавийлик таъсирида санъат ва меъморчиликда ҳинд, бактрия ва эллин-рим анъаналарининг синтези кўзга ташланади⁵. Бу бой маданий санъат ва фалсафий меросдан минтақа халқлари қатори қадим турклар ҳамда суғдийлар баҳраманд бўлиб, уни янада такомиллаштиришга хизмат қилганлар.

Суғднинг ўзида зардуштийлик устувор бўлгани боис, буддавийлик таълимоти ва фалсафаси кенг тарқалмади. Фақат тасвирий санъат намуналарида унинг белгилари кўзга ташланади холос. Жумладан, Панжикент деворий суратларидаги

¹ Қаранг: Исҳоқов М., Отахўжаев А. Суғдларнинг буддавий фалсафий-ахлоқий ёзма меросидан // Қадимги ёзма ёдгорликлар. – Тошкент: Ўқитувчи, 2000. – 33-116, 205-228 бетлар.

² Исҳоқов М.М. Преемственность в истории древних тюркских систем письменности (согдийско-тюркские контакты) // *O‘zbekiston tarixi*. – 2000. – № 4. – С. 46.

³ Кляшторный С.Г., Лившиц В.А. Согдийская надпись из Бугута // *Страны и народы Востока*. – М.: Наука, 1971. – Вып. X. – С. – С. 133, 140.

⁴ Отахўжаев А. Илк ўрта асрларда Суғддаги миллий ва диний бағрикенглик (суғд ёзма манбалари асосида) // Бағрикенглик жамият барқарорлигининг асоси: илмий-амалий анжуман материаллари. – Тошкент: ЎЗМУ, 2003. – Б. 169–173.

⁵ Согдийские фрагменты Центрально-азиатского собрания Института востоковедения. Факсимиле / Изд. текстов, чтение, пер., предис., прим. и глоссарий А.Н. Рагоза. – М.: Наука, 1980. – 183 с.; Пугаченкова Г.А. Бактрийско-индийские связи в памятниках искусства // *Древняя Индия. Историко-культурные связи*. – М., 1982. – С. 264.

Майтрейи тасвири ва Будданинг ўтирган ҳолатини берувчи терракота шакли соф буддавий намуналардан фарқланиб, уларда суғдий буддавий анъаналар ва ҳинд маданияти синтезини кузатиш мумкин¹.

Буддавийлик кенг тарқалган ҳудудлардан бири Шарқий Туркистонда хитой тилли манбаларига кўра, 713 йилда 5358 монастир ва 126100 роҳиб рўйхатга олинган. VIII – XI асрларда Шарқий Туркистоннинг суғдий манзилгоҳларида кўплаб суғд-буддавий намунасидаги фалсафий-ахлоқий асарлар таржимаси пайдо бўлди².

Хоқонлик аҳолисининг аксарияти бу даврда тангричилик – кўк-осмон билан боғлиқ, азалий – Ашина даври эътиқодида бўлишган³. Қолаверса, туркийлар тангричилик, зардуштийлик ва буддавийликда яратгувчига бўлган умумий эътиқодни тушунишган. “Буғут ёдгорлиги”да ҳам, Урхун битикларидаги каби хоқон ўз вазифасига кўра Тангри ва халқ ўртасидаги воситачи эканлиги таъкидланади. Чунки туркларнинг умумий диний эътиқоди йигирма йил (535-555) ичида уларни қабилалар иттифоқига бирлаштириб, қудратли давлат тузишларига имкон берган эди. VI асрнинг 70-йилларида Турк хоқонлиги халқлари ҳаётига зардуштийлик, буддавийлик каби динларнинг кириб келиб, улар ҳаётдан ўрин олган бу маънавий ва фалсафий қараш диний ҳамда миллий бағрикенглигидан ўзга нарса эмас эди.

Хоқонликдаги аксарият кўчманчи турклар тангричилик эътиқодига собит қолдилар. Чунки буддавийликдаги кўнгил юмшоқлиги ва мискинлик, туркий жанговар менталитетга хос эмас эди. Шу боис, Билга хоқон (716-734) ва унинг вазири Билга Тўнюкқ Будда динини рад этишга журъат қилдилар⁴. Аммо оддий халқ онгида буддавийликка хос жиҳатлар сақланиб қолаверди. Чунки бу таълимотнинг ўзига хос ҳалим диллик фалсафаси – эзгулик ва мискинлик эди.

VIII–X асрларда Шарқий Туркистондаги қадим турк ва суғдийлардан иборат буддавийлик дини вакиллари томонидан ўнлаб диний-фалсафий, ахлоқий асарлар таржима қилинди. Улар V–VI ва IX–X асрларгача амал қилинган “сутра ҳусниҳати”да ёзилган. Бу буддавий матнлар қадимги асли санскрит тилидан эмас, балки хитойчадан, айримлари тохар Б – Куча тилидан таржималар ҳисоблангани. Хусусан, ҳинд-европа тиллари оиласига мансуб бўлган тохар тили шеvasи А ва Б гуруҳларига бўлинган бўлиб, Қорашар аҳолиси А гуруҳини, кучаликлар эса Б гуруҳини ташкил қилган. Бу тиллардаги ёзма ёдгорликлари V–VIII асрлар билан белгиланади⁵. Фақатгина “Весантара Жатака” – “Vessantara Jataka” матни суғдий тилига бевосита санскрит тилидан ўгирилгани тасдиқланган⁶. Қолаверса, “Важрачҳидика” – “Vajracchidika” номли буддавий фалсафий матнини Қутлуғ – Qutlug исмли турк

¹ Marshak B.I., Rasporova V.I. Buddhist icon from Panjikent // Silk Road Art and Archeology. 5. – Kamakara. 1997. – P. 98.

² Исҳоқов М., Отахўжаев А. Суғдларнинг буддавий фалсафий-ахлоқий ёзма меросидан // Қадимги ёзма ёдгорликлар. – Тошкент: Ўқитувчи, 2000. – 33-36 бетлар.

³ Жумаганбетов Т.С. Культ тенгри как основа государственной идеологии древнетюркского каганата // Восток. – 2006. – № 2. – С. 119–126.

⁴ Усмон Турон. Туркий халқлар мафкураси. – Тошкент: Чўлпон, 1995. – 13-бет.

⁵ Қаранг: Иванов В.В. Языковые данные о происхождении кушанской династии и тохарская проблема // Народы Азии и Африки. – 1967. – № 3. – С. 110–112.

⁶ Benveniste E. Vessantara Jātaka / Text sogdian ed., trad., et com. – Paris, 1946. – 273 p.; Исҳоқов М., Отахўжаев А. Суғдларнинг буддавий фалсафий-ахлоқий ёзма меросидан // Қадимги ёзма ёдгорликлар. – Тошкент: Ўқитувчи, 2000. – 80-116- бетлар.

котиби кўчиргани ҳам диққатни тортади¹. Бу буддавийликни тарғиб этиш ва унинг адабиётларини таржима қилишда суғдийлар қатори туркийлар ҳам иштирок этганини далиллайди.

Ислом дини Ғарбий Туркистонда қарор топган бир даврда Шарқий Туркистонда буддавийликка эътиқод то Қорахонийлар даврига (X аср) қадар давом этиб, қорахоний ҳукмдорлар ислом динини расман қабул қилгач, буддавийларнинг Хиой томон силжиб бориши кузатилади². Қолаверса, буддавийлик ўзининг фалсафий моҳияти билан ислом динидаги сўфийликка ҳам ўз таъсирини ўтказгани маълум³.

Хулоса қилиб айтганда, буддавийлик фалсафаси Марказий Осиё халқлари маънавиятининг ажралмас қисми сифатида муҳим ўрин тутди. Халқларимизнинг диний бағрикенглик анъаналарига азалдан содиқ бўлганлигини ёрқин далили бўлиб қолди. Бунда Суғд ва суғдийларнинг хизматини эътироф этиш адолатдан бўлади.

ЖАНУБИЙ ҚОЗОҒИСТОН ЭСКИ ШАҲАР ҚОЛДИҚЛАРИДАН ТОПИЛГАН ЭСКИ ТУРК ТАНГАЛАРИ ТЎҒРИСИДА

***Бобоёров Ғайбулла**
тарих фанлари доктори*

Кейинги ўнйилликларда Қозоғистоннинг кунгай томонларидаги Ўтрор, Сайрам, Қараспан, Хонқўрғон, Жувон-тўбе, Хурлуғ, Жилан-бузған, Аман-гелди каби бир неча эски шаҳар қолдиқларида юритилган археологик қазишлар сўнггида юзлаб танга-пуллар топилди. Ушбу тангалар Ўрта Осиёнинг исломдан олдинги тангалари, айниқса, VI – VIII юзйилликларга тегишли эски турк танга-пуллари тўғрисида бугунги кунда давом этаётган айрим тортишувларга ечим бўлиши аниқ.

Жанубий Қозоғистон тангаларининг бир бўлаги К. Байпаков, Р. Бурнашева каби қозоғистонлик таниқли археолог, тарихчи ва тангашунослар томонидан ўрганилган бўлса, сезилари бир бўлаги эса Б. Байтанаев, П. Петров, С. Яценко, Е. Смагуловлар томонидан топиб ўрганилди [Байпаков 1986; Бурнашева 1989; Байтанаев, Петров, Бригин 2020]. Қизиғи шундаки, ушбу топилмалар Жанубий Қозоғистоннинг исломдан олдинги Ўтрор, Нучкет (Чимкент), Исфижоб-Сайрам каби ўтроқ ҳукмдорликларига тегишли тангалар бўлса, топилмаларнинг бир туркуми Чоч, Суғд, Бухоро, Тўхористон сингари бирмунча йирик ҳукмдорликларга тегишлидир. Шунингдек, ушбу тангалар орасида Ғарбий Турк (568-740) ва Тургаш хоқонликлари (699-766) тегишли тангалар учраб, улар ушбу хоқонликлар ўтмиши билан боғлиқ кўплаб чигалликларга ойдинлик киритади. Тангаларнинг деярли барчаси археологик

¹ Лившиц В.А., Хромов А.Л. Согдийский язык / Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки. – М.: Наука, 1981. – С. 354–358; Исхаков М. Преемственность в истории древних тюркских систем письменности (согдийско-тюркские контакты) – С. 49.

² Grenet F. Zhan Guangha. The last refuge of the Sogdian Religion: Dunhuang in the Ninth and Tenth Centuries // Bulletin of the Asia Institute, n.s. – 1996. – Vol. 10. – P. 175–186; Содиқов Қ. Туркий матнавислик тарихидан / Қадимги ёзма ёдгорликлар. – Тошкент: Ёзувчи, 2000. – Б. 118.

³ Klimkeit H.J. Buddhism in Turkish Central Asia // Humen. – 1990. – Vol. 37. – fasc. 1. – P. 56; Scott D. Buddhism and Islam: Past to Present Encounters and Intefaitth lessons // Humen. – 1995. – Vol. 42. – № 2. – P. 143–147.

қазишлар чоғида исломдан олдинги маданий қатламлардан топилган бўлиб, бу эса тангаларнинг бостирилган йиллари, қайси ҳукмдорликка тегишли экани каби чигалликларни ечишда асқотади.

2020 йилда Б. Байтанаев, П. Петров, А. Брагин биргаликда “Жанубий Қозоғистонда III – XV юзйилликлардаги танга-пул муомаласи” номли йирик монографияси чоп этилиб, унда юзлаб тангалар бўйича янгича қарашлар илгари сурилди. Қуйида улар келтирган исломдан олдинги Ўрта Осиё тангаларининг айримлари билан танишиб чиқамиз:

I. Чоч тангалари.

1. “Чоч ҳукмдори” унвонли танга. Олд юзасида тўғрига юзланган ҳукмдор боши, тескари юзасида эса кўринишидаги тамға ва унинг теграсида суғдий ёзув ўрин олган тангалар. Ёзув томонимиздан [pny'krty] c'cynk (xwβw) [z/nyrt] “Чоч ҳукмдори З/Нирт (томонидан зарб) қилдирилган танга” деб ўқилди. Топилган ери: Қараспан [Байтанаев, Петров, Брагин 2020: 201].

1

2. “Тегин” унвонли тангалар. Олд юзасида ўнгга қараган барс (қоплон), тескари юзасида кўринишидаги тамға ва унинг икки ёнида суғдий ёзув ўрин олган тангалар. Бу ёзув томонимиздан xwβw tk'un “Ҳукмдор Тегин” деб ўқилган эди [Бабаяров 2007: 44; Бабаяров, Кубатин 2007: 194-198]. Топилган ери: 1) Қараспан; 2) Қайнар; 3-4) Жиланбузган [Байтанаев, Петров, Брагин 2020: 135-136, 201].

2

3

4

5

3. “Йенчу Эл-тегин” унвонли танга. Хитой тангаларига ўхшаб ўртаси тўртбурчак тешикли бўлган бу танганинг олд юзасида суғдий ёзувда *uncw 'ur tkun* xwβw “Ҳукмдор Йенчу Эл-тегин” сўзи, тескари юзасида эса *prn* “қут” сўзи ўрин олган. Топилган ери: Жиланбузган [Байтанаев, Петров, Брагин 2020: 135].

6

4. “Хоқон” унвонли танга. Хитой тангаларига ўхшаб ўртаси тўртбурчак тешикли бўлган бу танганинг олд юзасида суғдий ёзувда *βуу х'у'н* “Илоҳий хоқон” сўзи бўлиб, тескари юзасида эса бирор ёзув ўрин олмаган. Топилган ери: Ақ-қўйли [Байтанаев, Петров, Брагин 2020: 210].

7

5. “Тарду хоқон” унвонли тангалар. Олд юзасида кўринишидаги тамға ва унинг устида суғдий ёзувда *trδw* “Тарду”, тескари юзасида эса *х'у'н* “хоқон” сўзлари ўрин олган тангалар [Бабаяров 2007: 9]. Топилган ери: Сайрам

[Байтанаев, Петров, Брагин 2020: 131]. Чиқарилган йиллари: VI юзйиллик сўнгги ўнйилликлари – VII юзйиллик боши. Бироқ айрим изланувчилар бу тангани VIII юзйилликка тегишли деб кўрсатганлар [Байтанаев, Петров, Брагин 2020: 69, 131].

8

9

6. “Хоқон” унwonли танга. Хитой тангаларига ўхшаб ўртаси тўртбурчак тешикли бўлган бу танганинг олд юзасида суғдий ёзувда *рпу βуу х’у’н* “Илоҳий хоқон тангаси” сўзлари ўрин олган бўлиб, тескари юзасидаги *х’н*? Сўзи учрайди. Топилган ери: Жилан-бузған [Байтанаев, Петров, Брагин 2020: 135, 137].

10

11

12

13

7. “Тун жабғу-хоқон” унwonли тангалар. Олд юзасида бағдош (чордона) қуриб ўтирган ҳукмдор, тескари юзасида эса кўринишидаги тамға ва унинг теграсида суғдий ёзув ўрин олган. Ёзув томонимиздан *βуу twп сруу х’у’н* “Илоҳий Тун жабғу-хоқон” деб ўқилди. Топилган ери: Сайрам [Байтанаев, Петров, Брагин 2020: 131]. Чиқарилган йиллари: VII юзйилликнинг илк ярми. Бироқ Б. Байтанаев ва бошқалар VII юзйиллик илк чораги – VIII юзйиллик ўрталари, деб очиқлашган [Байтанаев, Петров, Брагин 2020: 131].

14

15

7. кўринишидаги тамғали тангалар. Тангаларнинг биринчисида олд юзасида ўнгга қараган барс, тескари юзасида эса кўринишидаги тамға ва унинг теграсида суғдийча ёзув ўрин олган (бу ёзув томонимиздан сўроқ белгиси остида *с’супк хwβw*? “Чоч ҳукмдори” деб ўқилган эди [Бабаяров 2007: 68], иккинчисида кўринишидаги тамға бўлиб, ёзувсиздир. Топилган ери: Сайрам. [Байтанаев, Петров, Брагин 2020: 131].

16

17

II. Фарғона тангалари

1. “Хоқон” унwonли танга. Хитой тангаларига ўхшаб ўртаси тўртбурчак тешикли бўлган бу танганинг олд юзасида сўл томонда суғдий ёзувда *х’у’н* “хоқон” сўзи ва ўнг томонда кўринишида тамға ўрин олган бўлиб [Смирнова 1981: 338], тескари юзасида эса бирор ёзув ёки белги учрамайди. Топилган ери: Сайрам. Чиқарилган йиллари: VII – VIII юзйилликлар. Бироқ Б. Байтанаев ва бошқалар бу тангани VIII юзйилликнинг бошлари деб кўрсатганлар [Байтанаев, Петров, Брагин 2020: 69, 131].

18

III. Ўтрор тангалари

1. “Алп-хоқон тутуқ” унвонли тангалар. 1-тип. Олд юзасида ўнгга қараган арслон, тескари юзасида эса ✕ кўринишидаги тамға ва унинг теграсида икки қаторли суғдий ёзув ўрин олган. Ушбу ёзув томонимиздан *'δrw x'γ'n twtwx ...* “Алп-хоқон тутуқ ...” деб ўқилган [Бабаяров, Кубатин 2011: 147-151; Бабаяров, Асанов 2020: 35-48]. Топилган ери: Қайнар, Сайрам [Байтанаев, Петров, Брагин 2020: 136, 228].

2. “Алп-хоқон тутуқ” унвонли тангалар. 2-тип. Хитой тангаларига ўхшаб ўртаси тўртбурчак тешикли бўлган бу тангаларнинг олд юзасида ✕ кўринишидаги тамға ва унинг теграсида суғдий ёзув ўрин олган. Бу ёзув О.И. Смирнова томонидан *x'γ'n twtwx* “Алп-хоқон тутуқ” деб ўқилган []. Танганинг тескари юзасида бирорта ёзув ёки белги учрамайди. Топилган ери: Жиланбузған, Сайрам, Қараспан, Хонқўрғон, Шимкент [Байтанаев, Петров, Брагин 2020: 134-135, 200, 203].

IV. Еттисув тангалари

1. “Турғаш хоқон” унвонли тангалар. Хитой тангаларига ўхшаб ўртаси тўртбурчак тешикли бўлган бу тангаларнинг олд юзасида суғдийча ёзув ўрин олган. Ушбу ёзув кўплаб изланувчилар томонидан *pny βyu twrkys x'γ'n* “Илоҳий Турғаш-хоқон тангаси” деб ўқилган. Танганинг тескари юзасида ◈ кўринишидаги тамға учрайди. Иккинчи танганинг тескари томонида эса шундай тамға ва унинг теграсида эски турк-рун ёзувидаги – r^2 ни эслатувчи кўринишидаги белги ва суғдийча *prn* “кут” сўзи ўрин олган. Топилган ери: [Байтанаев, Петров, Брагин 2020: 200].

2. “Фарн-хутав” унвонли тангалар. 1-тип. Хитой тангаларига ўхшаб ўртаси тўртбурчак тешикли бўлган бу тангаларнинг олд юзасида суғдийча ёзув ўрин олган. Ушбу ёзув томонимиздан *'grw (?) .. prn xwt'wu pny* «Хукмдор Алп (?) Фарн-Хутав тангаси» деб ўқилган [Бабаяров, Кубатин, 2016: 91]. Тангалардан биринчисининг тескари юзасида ◈ кўринишидаги тамға учраб, ёзув ўрин

олмаган. Иккинчи танганинг тескари юзасида эса шундай тамға ва унинг теграсида эски турк-рун ёзувидаги – r^2 ни эслатувчи ... кўринишидаги белги ва суғдийча *prn* “қут” сўзи ўрин олган (бу ёзув тескари ёзилган бўлиб, кўзгуда кўрилган тўғри ўқилади). Топилган ери: [Байтанаев, Петров, Брагин 2020: 200].

29

3. “Фарн-хутава” унволи тангалар. 2-тип. Хитой тангаларига ўхшаб ўртаси тўртбурчак тешикли бўлган бу тангаларнинг олд юзасида суғдийча ёзув ўрин олган. Ушбу ёзув томонимиздан *'rpw* (?) .. *prn xwt'wu rny* «Деньга государя Алп (?) Фарн-Хутава» деб ўқилган (Бабаяров, Кубатин, 2016а, с. 91). Танганинг тескари юзасида эса шундай тамға ва унинг теграсида эски турк-рун ёзувидаги – r^2 ни эслатувчи ... кўринишидаги белги ва хитойча “юань” иероглиф белгиси ўрин олган [Байтанаев, Петров, Брагин 2020: 204]. Топилган ери: Амангелди [Байтанаев, Петров, Брагин 2020: 204].

30

4. “Арслон-эркин” унволи тангалар. Хитой тангаларига ўхшаб ўртаси тўртбурчак тешикли бўлган бу тангаларнинг олд юзасида суғдийча ёзув ўрин олган бўлиб, *'rsln 'yrk'yn xwβw rny* “Хукмдор Арслон-эркин тангаси” [Бабаяров, Кубатин 2016: 90]. Танганинг тескари юзасида эса шундай тамға ва унинг теграсида эски турк-рун ёзувидаги – r^2 ни эслатувчи белги ва суғдийча *prn* “қут” сўзи ўрин олган (бу ёзув тескари ёзилган бўлиб, кўзгуда кўрилган тўғри ўқилади). Топилган ери: Амангелди [Байтанаев, Петров, Брагин 2020: 204].

31

V. Исфижоб (Сайрам) ёки Нучикет (Чимкент) тангалари

1. “Спадни” (қўмондон) унволи тангалар. Олд юзасида бироз сўлга қараган хукмдор боши тасвири, тескари юзасида эса **ʈ** кўринишидаг тамға ва унинг ўнг томонида суғдий ёзув ўрин олган. Ушбу ёзув томонимиздан *srδny* “қўшин бошлиғи” деб ўқилди. Топилган ери: Қараспан [Байтанаев, Петров, Брагин 2020: 200].

32

2. *Отлиқ тасвири тангалар.* Олд юзасида ўнгга йўналган олтиқ тасвири, тескари юзасида эса юқоридагига тамғага ўхшаш, бироқ айрим қўимча белгиларга эга **Ў** кўринишидаги тамға ўрин олган бу танга турида бирор ёзув учрамайди. Топилган ери: Қараспан, Амангелди [Байтанаев, Петров, Брагин 2020: 200, 204].

VI. Уструшона тангалари.

1. *“Хукмдор Чирдмиш” унволи тангалар.* Олд юзасида қанотли тож кийган хукмдор боши, тескари юзасида эса **Ў** кўринишидаги қўшалок тамға ва унинг ёнида суғдий ёзувда **MR'Y** “хукмдор Чирдмиш” сўзлари ўрин олган [Смирнова 1981: 33-34]. Топилган ери: Жиланбузған [Байтанаев, Петров, Брагин 2020: 135].

VII. Тўхористон тангалари.

1. *Қўшалок портретли тангалар.* Олд юзасида тўғрига қараган хукмдор ва хотун (малика) тасвири ўрин олган, тескари юзасида эса **Ў** кўринишида тамға бўлиб, бирор ёзув учрамайди. Шу ўринда айтиб ўтиш керак, “Эски турк тангалари туркуми”га киритиладиган ушбу тангаларнинг айрим турларида **Ў** кўринишидаги тамға ёнида суғдийча ёки бақтрийча ёзувлар учрайди. Топилган ери: Амангелди [Байтанаев, Петров, Брагин 2020: 204].

2. *“Хоқон” унволи тангалар.* Олд юзасида Сосонийлар тангасидагидек ўнгга қараган хукмдор тасвири, унинг ўнг ёнида суғдий ёзувда **βуу δхсу** “Илоҳий Дехчи (илоҳ)” ва сўл ёнида **βуу х'у'п** “Илоҳий хоқон” сўзлари босма қилиб туширилган. Танганинг тескари юзасида эса ўртада олов меҳроби ва унинг икки ёнида қоҳинлар тасвири чизилган Топилган ери: Қайнарбулоқ [Байтанаев, Петров, Брагин 2020: 137].

* * *

Юқорида келтирилган тангалар Чоч. Фарғона, Ўтрор, Исфижоб (Сайрам), Еттисув, Уструшона ва Тўхористон каби тарихий ўлкаларига тегишли бўлиб, бу эса Жанубий Қозоғистонда исломдан олдинги ўтроқ хукмдорликларда танга-пул тизими анча кенг ёйилгани ва бу ерларда халқаро олди-сотдиларда турли тангалар қўлланилганини кўрсатади.

Жанубий Қозоғистоннинг исломдан олдинги шаҳар қолдиқларидан топилган ушбу тангалар бўйича изланишлар олиб борган Б. Байтанаев ва бошқалар тангаларнинг қайси ҳукмдорлик ёки бошқарувчи сулолага тегишлилиги юзасидан ўз қарашларини билдирар экан, Ўрта Осиё тангашунослари – Э.В. Ртвеладзе, Ғ. Бобоёров, А. Кубатин ва бошқаларнинг изланишларига таянган бўлиб, айрим ўринларда бу тўғрида тўхталиб ўтишган [қар. Байтанаев, Петров, Брагин 2020]. Шу билан бирга, улар ушбу тангалар юзасидан ўзбекистонлик тангашунослар қарашларидан бирмунча ажралиб турувчи кўзқарашларни ҳам билдириб ўтишган. Шу ўринда айтиб ўтиш керак, Э.В. Ртвеладзеннинг Ўрта Осиё тангаларидаги суғдий ёзувларнинг ўқилиши бўйича билдирган қарашлари бирмунча эскирган. Э.В. Ртвеладзе томонидан билдирилган очиқламалар Ғ. Бобоёров ва А. Кубатиникидан анчагина ажралиб туриб, унинг ўқишларидаги ноаниқликлар етук суғдшунослар томонидан танқид қилинган [қар. Luğje 2010; Бабаяров, Кубатин 2012]. Шунга қарамай, Чоч тангалари орасида **Ж** кўринишдаги тамғали тангани қозоғистонлик изланувчилар Э.В. Ртвеладзе ўқиши бўйича “Каничур” ва Ғ. Бобоёров, А. Кубатин ўқиши бўйича эса “Н/Зирт” кўринишида келтириб ўтадилар. Шунингдек, улар тангалар қачон бостирилгани тўғрисида бирмунча нотўғри тушунтириш берган В. Шагалов ва А. Кузнецовларнинг қарашларини тўғри деб билганликлар кўзга ташланади [қар. Шагалов, Кузнецов 2006; Байтанаев, Петров, Брагин 2020: 227].

Шу ўринда айтиб ўтиш керак, қозоғистонлик тарихчи ва археологлар ўзбекистонлик тангашуносларнинг изланишларини яқиндан кузатиб боришади, бироқ улар исломдан олдинги Ўрта Осиё тангаларининг ўқилиши ва қайси ҳукмдорликларга тегишлилиги тўғрисида бугунгача бир тўхтамга келишмаган. Қозоғистонлик изланувчилар орасида А. Досимбаева, Н. Базилханлар биз томондан илгари сурилган қарашларга қўшилган бўлса, айрим изланувчилар бу тўғрида бирмунча иккиланиб ёндашаётганликлари кузатилади Айниқса, З. Самашев, Б. Байтанаев каби археологлар Турк хоқонлиги билан боғлиқ тангалар бўйича бир тўхтамга келишмагани кўзга ташланади [Самашев 2010]. Улар эски турк тангаларидаги суғдий ёзувларнинг ўқилиши бўйича Э.В. Ртвеладзенники тўғрилиги, ё бўлмаса, бизнинг (Ғ. Бобоёров, А. Кубатин) ўқишларимиз ишончлилиги бўйича бирор танловга келишмаган. Буни улар томондан билдирилган ёндашувлар кўрсатиб турибди. Уларга кўра, Ўрта Осиё, аниқроғи, бугунги Ўзбекистон ва Жанубий Қозоғистондаги тарихий ўлкаларнинг исломгача бўлган тангаларини ўрганишда шу каби жиддий чигалликларга дуч келинади ва шунинг учун тангашунос изланувчиларнинг кўзқарашларига тўлақонли қўшилиб бўлмайди;

- тангаларнинг босиб чиқарилган йиллари бўйича кўрсатилаётган даврлар етарлича исботланмаган. Бунинг негизида у чоғлардаги тангаларда йиллар ёзилмайди, шунинг учун танга бостирилган йиллар кўпинча чамалаб кўрсатилади (50 йил, ё бўлмаса 150 йиллик орасида кўрсатиш каби);

- айрим тангаларнинг қайси ҳукмдорликка тегишлилиги танганинг қаерда кўпроқ топилишига қараб белгиланади;

- эски турк тангаларини аниқлашда бирор белгига - тамғага қараб бирор тўхтамга келинади, ҳолбуки, бу бўйича тизимли изланишлар олиб борилмаган. Шунинг учун эски турк тангалари, айниқса, Ғарбий Турк хоқонлигига тегишли

деб саналаётган тангалар бўйича бир тўхтамга келиш қийин, изланувчиларнинг қарашларини тўлақонли қабул қилиш учун ҳали эрта;

- танга ёзувларининг сақланиш даражаси ва танга ёзувини ўқишда кўпинча тангашуносларнинг қарашлари бир-биридан тўғри келмайди [қар. Байтанаев, Петров, Брагин 2020: 226-227].

Бу қарашлардан айримларга қўшилсак-да, тангаларнинг кимга, ё бўлмаса қайси бошқарувчи сулолага тегишлилигини аниқлаш унчалик қийин эмас. Исломдан олдинги Ўрта Осиё тангаларида кўпинча бошқарувчиларнинг оти, унвонлари, уруғ ёки сулола тамгалари ўрин олган бўлади. Ўрнак учун, Тошкент воҳасидаги исломдан олдинги ўнлаб шаҳар қолдиқларидан топилган туркум тангаларда суғдий ёзувда “Тарду хоқон”, “Тун жабғу-хоқон”, “Ишбара жабғу-хоқон” каби атамалар учраб, Ғарбий Турк хоқонлигидан бошқа бирор сулола бошқарувчиларининг шу каби исмларга эга бўлгани ёзма манбаларда тилга олинмайди. Бундан ташқари, хитой йилномаларидаги билгилар ва Византия (юнон)ча ёзма манбаларда Чоч ва унинг теграсида бошқарувда бўлган Тарду хоқон (576-603), Тун ябғу-хоқон (618-630), Ишбара ябғу-хоқон каби Ғарбий турк хоқонлари тўғрисида билгилар сақланиб қолган. Бундай тангаларнинг кўпчилиги Тошкент воҳасидан топилиши ва ёзма манбалардаги билгиларга таяниладиган бўлса, тангаларнинг Ғарбий турк хоқонлари томонидан Чочда бостирилганини аниқлаш унчалик қийин иш эмас.

Шунга қарамай, бундай ёндашувларнинг сақланиб қолаётгани эски турк тангалари бўйича ёндашувларда бирор тўхтамга келишга тўсиқ бўлаётир. Юқорида ҳам қисқача тўхталиб ўтилганидек, “Тарду хоқон” унвонли тангалар айрим изланувчилар томонидан VIII юзйиллик деб кўрсатилар экан [Байтанаев, Петров, Брагин 2020: 69], танга топилган маданий қатламнинг шу юзйилликнинг бошларига тўғри келишига урғу бериш ўзини қанчалик оқлайди. Ё бўлмаса, “Тарду хоқон” унвонли танганинг Турғаш хоқонлиги (699-766) даврига тегишли маданий қатламда турғаш тангалари билан бирга учрашига таяниб “демак, улар бир пайтда – VIII юзйилликнинг илк ярмида бостирилган” деган қарашни илгари суриш тўғрими? Ҳолбуки, бирор ёзма манбада Тарду хоқон деган бошқарувчининг VIII юзйиллик бошида ҳукм сурганини кўрсатадиган бирор билги учрамайди. Хитой ва юнон ёзма манбалари Ғарбий Турк хоқонлигининг бошқарувчиларидан бири бўлмиш Тарду хоқонни VI юзйиллик сўнгги ўнйилликлари – VII юзйиллик бошларида бошқарувда бўлган деб кўрсатади-ку! [қар. Бичурин, I: 279; Moravcsik 1958: 279; Golden 2002: 109;].

Шунга ўхшаш қозоғистонлик изланувчилар Сайрамдан топилган “Тун жабғу-хоқон” унвонли тангаларни VI юзйилликнинг илк чораги – VIII юзйилликнинг ўрталари деб [Байтанаев, Петров, Брагин 2020: 68] узоқ йиллар билан белгилашлари қай даражада тўғри? Ёзма манбаларда биргина Тун ябғу-хоқон учраб, у VII юзйилликнинг илк ўнйилликларида бошқарувда бўлган. Ундан кейинги хоқонлик бошқарувчилари тангаларни ўз отидан чиқармаганини кўрсатадиган бирорта далилга эга эмасмиз. Қолаверса, Ғарбий Турк хоқонлиги бир сира “Жабғу-унвон” унвони билан танга чиқариб, Шарқий Турк хоқонлиги (552-630; 682-744) 630 йилда Хитойнинг Тан империяси томонидан тугатилгач, Ғарбий хоқонлик ўз тангаларини “жабғу” ёки “жабғу-хоқон” унвонлари билан эмас, ёлғиз “хоқон” унвони билан чиқарган, деб қарашга ундайдиган омиллар бор.

Ушбу изланувчилар кўплаб ўринларда “тутук” ва “илоҳий хоқон” унвонли тангаларни Тургаш хоқонлиги даври билан боғлар экан, ушбу тангаларнинг ушбу хоқонликка тегишли тангалар билан бирга учраши, тургашлар бошқаруви чоғида Ўрта Осиё 20 та “тутуклик”ка бўлиниб бошқарилганини илгари сурадилар [Байтанаев, Петров, Брагин 2020: 228]. Бу ёндашув бир қарашда тўғридек кўринса-да, бироқ уларнинг бундай кўзқарашларига тўлақонли қўшилиб бўлмайди. Биринчидан, “тутук” унвонли тангалардаги атамалар – “Алп-хоқон тутук” ва тамға (✕) Ўтрор ҳукмдорлигига тегишли эканини кўрсатадиган айрим кўрсаткичлар аниқланган. Эски Ўтрор теграларида ✕ кўринишидаги тамға туширилган сопол идишлар ва қоятошлар учраши [Байпаков, Авизова 2017: 155-167], шунингдек, Тургаш хоқонлигидан анча олдин бостирилган арслон тасвирили Ўтрор тангаларидаги ёзувларда ҳам “Алп-хоқон тутук” атамаси ва шу кўринишдаги тамға (✕) ўрин олиши ва б. бунга ўрناк бўла олади. Демак, Ўтрор тангаларидаги ёзувларнинг ўқилиши юзасидан яқин йилларда бир неча мақола чоп этилган бўлишига қарамай, изланувчиларнинг бундай ёндашувларни давом эттиришлари ўзини етарлича оқламайди.

“Илоҳий хоқон” унвонли тангаларга тўхталадиган бўлсак, уларни ҳам Тургаш хоқонлиги билан боғлаш етарлича негизга эга эмас. Биринчидан, Турк хоқонлиги тангаларининг кўпчилигида бу ва бунга ўхшаш сўзлар учрайди: 1) икки ўркакчи Чоч тангаларида *prn βyu x'γ'n* “Илоҳий қут (эгаси) хоқон”; 2) ўртаси тўртбурчак тешикли Чоч тангаларида *βyu x'γ'n* “Илоҳий хоқон”; 3) қўшалок портретли тангаларда *βyu twwn x'γ'n* “Илоҳий Тўн (тўнғич) хоқон” ва б. [Бабаяров 2007: 18, 20, 22]. Иккинчидан, Тургаш хоқонлиги тангаларида кўпинча кўринишидаги тамға учраб, *pny βyu twrkyš x'γ'n* “Илоҳий Тургаш-хоқон тангаси” сўзлари ўрин олган бўлади [Бернштам 1940: 105-111].

Шунингдек, қозоғистонлик изланувчилар “Эр тегин Нанчу или Банчу (?)” атамаси остида берган тангани Суғд билан боғлаб кўрсатишган ва Э.В. Ртвеладзенинг ўқишларига таянишган [қар. Байтанаев, Петров, Брагин 2020: 101]. Бу танга томонимиздан “Хукдмор Йенчу Эл-тегин” деб очикланган ва Чоч билан боғланган эди [қар. Бабаяров 2007: 43-44]. Шу ўринда айтиб ўтиш керак, Еттисув ўлкасидан ташқари, Ўзбекистон ва унга қўшни ўлкалардан топилган VII – VIII юзйилликларга тегиўли “тегин” унвонли тангаларнинг деярли барчаси Чоч ва Тўхористонда бостирилган бўлиб, Суғд ёки Фарғонада бундай тангалар учрамайди. Айниқса, “тегин” унвонли 3 та турдаги: 1) “Чоч хукдори Тегин” (); 2) “Хукмдор Тегин” () , 3) “Йенчу Эл-тегин” тангалари кўпинча Тошкент воҳасидан топилган бўлиб [Бабаяров, Кубатин 2007: 194-198], хитой йилномаларидан VII юзйилликнинг боши – VIII юзйилликнинг ўрталарида Чочни келиб чиқиши Фарбий Турк хоқонлигига тақалувчи сулола бошқаргани англашилади [Бичурин 1950, II: 273, 282, 313; Chavannes, 1903: 142; Chavannes, 1904: 62].

Кези келганда айтиб ўтиш керак, Б. Байтанаев ва бошқалар биргина ўринда Жанубий Қозоғистон тангаларини Турк хоқонлиги билан боғлаб келтирганликлари, бироқ шунда ҳам бу қарашни сўроқ белгиси остида бериб, иккиланганликлари кўзга ташланади [қар. Байтанаев, Петров, Брагин 2020: 114, 116-117]. 216- бетда келтирилган жадвалда барча Жанубий Қозоғистон ёдгорликлари тангаларини жадвал орқали кўрсатар экан, биргина Қайнар-булоқдан топилган 49 тангани чамаси Турк хоқонлигига тегишли бўлса керак, деб ёзадилар [Байтанаев,

Петров, Брагин 2020: 216]. Шу билан бирга, Арисбўйи ёдгорликларидаги тангалар жадвалда берилар экан, Тургаш хоқонлиги тангалари келтирилса-да, Турк хоқонлиги тангалари хоқонлик билан боғлаб кўрсатмасдан, келиб чиқишини “ноаниқ” деб очиқ қолдирадилар [қар. Байтанаев, Петров, Брагин 2020: 220-221].

Қисқаси, Жанубий Қозоғистонинг ўнлаб эски шаҳар қолдиқларидан топилган тангаларнинг кўпчилиги ўз тангаларини Чочда бостирган Ғарбий Турк хоқонлигига тегишлидир. Бу тўғрида кўплаб ўрнаклар келтириш мумкин. Уларни келгусидаги изланишларимизга қолдириш билан чекланамиз.

Адабиётлар:

1. Бабаяров Г. Древнетюркские монеты Чачского оазиса (VI–VIII вв. н.э.). – Ташкент, 2007.
2. Бабаяров Г., Кубатин А. К монетам Чачских правителей тегинов // O‘zbekiston moddiy madaniyati tarixi, №35. – Самарқанд, 2007. – С. 194 – 198.
3. Бабаяров Г., Кубатин А. Новые чтения легенд на монетах доисламских правителей Семиречья // Согдийский сборник. Вып. 3. Под. ред. Ш. Камолиддин. Berlin: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2016. – С. 85-100.
4. Байпаков К.М. Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья (VI–XIII вв.). – Алма-Ата: Наука, 1986.
5. Байпаков К.М., Авизова А.К. Тамгообразные знаки на керамике с памятников Отрарского оазиса доарабской эпохи // Поволжская Археология, № 3 (21) 2017. – С. 155-167.
6. Байтанаев Б. Древний Испиджаб. – Шымкент-Алматы, 2003.
7. Байтанаев Б.А., Петров П.Н., Брагин А.О. Денежное обращение в Южном Казахстане в III – XV вв. Книга I. – Алматы, 2020.
8. Бернштам А.Н. Тюркешские монеты // ТОВГЭ, I, 1940. – С. 105-111.
9. Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3-х томах. – М.- Л., 1950-1953.
10. Бурнашева Р.З. Отрар. Отрарский оазис и Южный Казахстан. Нумизматическая исследования по денежному делу южноказахстанских городов VII – XVII вв. – Алма-Ата. 1989.
11. Зеймаль Е. В. Монеты раннесредневековой Средней Азии // Археология. Средняя Азия и Дальний Восток в эпоху средневековья. – М., 1999. – С. 192–206.
12. Ртвеладзе Э. В. Древние и раннесредневековые монеты историко-культурных областей Узбекистана. Т. 1. – Т.: Media Land, 2002.
13. Самашев З., Базылхан Н., Самашев С. Древнетюркские тамги. – Алматы, 2010.
14. Смирнова О.И. Сводный каталог согдийских монет. Бронза. – Москва, 1981.
15. Шагалов В.Д., Кузнецов А.В. Каталог монет Чача III-VIII вв. – Ташкент: ФАН, 2006.

16. Babayarov G. On the Relations between the Rulers of Chach and Tokharistan in the Pre-Islamic Period // Archivum Eurasiae Medii Aevi, Tom 23 (2017). – Harrasowitz Verlag, Wiesbaden, 2017. – P. 5-20.
17. Chavannes E. Documents sur les Tou-Kiue (Turks) occidentaux // Сборник трудов Орхонской экспедиции, вып. 6. – СПб., 1903.
18. Chavannes E. Notes additionnelles sur les Tou-kie (Turcs) occidentaux // T'oung Pao, serie II, vol. II. – Leiden, 1904. – P. 1-109.
19. Lurje P. Personal names in Sogdian texts in Iranisches Personennamenbuch 2. Mitteliranische Personennamen 8. – Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. 2010.
20. Moravcsik G. Byzantinoturcica. II. – Berlin, 1958.

ТАСАВВУФ ТАЪЛИМОТИ ВА ЗАРДУШТИЙЛИК ДИНИ

Холмўминов Жаъфар

фалсафа фанлари доктори (DSc), доцент, ТДШУ

Аннотация. Жаҳон шарқшунослари ва исломшуносларининг ТАСАВВУФ таълимотининг вужудга келиши ва шаклланиши жараёнида манба сифатида хизмат қилган ёки иштирок этган, таъсир кўрсатган ёки таъсирланган диний ва фалсафий таълимотлар хусусидаги қарашлари турлича. Баъзи бир Европа шарқшунос олимлари Тасаввуф таълимотининг асл илдизларини Ғарб цивилизацияси – Қадимги Юнон фалсафаси ва Насронийлик динидан излашга интилса, баъзи бир тадқиқотчилар унинг илдизларини Қадимги Ҳинд динлари – Веда динлари ва Буддавийлик, Қадимги Эрон динлари – Маздаяснолик, Зардуштийлик ва Монавийликдан излашга ҳаракат қилишади. Яна бир гуруҳ Шарқ олимлари ва Европа шарқшунослари эса Тасаввуфнинг асл манбаси Ислом дини эканлиги хусусида фикр юритишади.

Ушбу мақолада баъзи тадқиқотчилар томонидан тасаввуфни шакллантирган асосий манбалардан бири сифатида таъкидланган Зардуштийлик дини ва унинг Ислом дини таркибидаги Тасаввуф таълимоти билан алоқадорлиги масаласи мухтасар тарзда таҳлил ва тадқиқ этилади, улар ўртасидаги ўхшаш ва фарқли жиҳатлар компаративистик усулда ўрганилади.

Калим сўзлар: *Ислом дини, Тасаввуф, тасаввуф таълимоти, Зардуштийлик, Шарқ ва Ғарб, Европа шарқшунослари, исломшунослар, вужудга келиш, шаклланиш, илдиз, манба, таъсир, таъсирланиш, қиёсий таҳлил, компаративистика, умумийлик ва хусусийлик, ўхшаш ва фарқли жиҳатлар.*

Abstract: Scientific debate and controversy about the doctrine that served as a source or participated in the process of the emergence and formation of the doctrine of Sufism, which developed throughout the Islamic world and even beyond its borders for almost 1300 years and is known as a great civilizational phenomenon that has left humanity with an invaluable religious, philosophical and the literary legacy is still ongoing. Orientalists and Islamic scholars of the world look at this issue differently.

While some European orientalists seek to trace the origins of Sufism to Western civilization – Ancient Greek philosophy and Christianity, some researchers trace its roots to the ancient Eastern civilization – Ancient Indian philosophy – Vedic religions and Buddhism, Ancient Iranian religions – Mazdaism, Zoroastrianism and Manichaeism. Another group of Orientalists and European Orientalists argue that Islam was the original source of Sufism.

This article briefly analyzes and explores Zoroastrianism, which is singled out by some researchers as one of the main sources that formed Sufism, and its connection with the teachings of Sufism within the Islamic religion, and also studies the similarities and differences between them. in a comparative way.

Keywords: *Islam, Sufism, Sufi teachings, Zoroastrianism, East and West, European Orientalists, Islamic scholars, origin, formation, root, source, influence, comparative analysis, comparative analysis, generality and particularity, similar and different aspects.*

Тасаввуфнинг вужудга келиши ва шаклланишида манба сифатида хизмат қилган таълимотлар, яъни, Тасаввуфнинг илк сарчашмалари хусусидаги баҳслар узоқ даврларга бориб тақалади. Бу ҳақдаги маълумотларнинг аксарияти оғзаки ривоятларга асосланган. Жумладан, XV-асрда яшаган аллома Ҳусайн Воиз Кошифий “Футувватнома” асарида “тасаввуф” тушунчаси ҳақида бундай ёзади: “Баъзилар бу сўз ислом пайдо бўлгандан кейин келиб чиққан, дейдилар. Аммо маълум бўлишича, “тасаввуф” сўзи исломдан олдинги замонда ҳам бўлган экан. “Унс ул-сўфия” китобида биринчи бўлиб “сўфий” деган номни олган киши Ҳазрати Одам Ато фарзандларидан бири – Шиш эди, деб нақл қилинади. Унинг либослари яшил суф (жун мато) дан экан ва Шишдан кейин жун матодан кийим кийиб юривчиларни “сўфий” дейдиган бўладилар. Ўзини шу тоифага мансуб деб биладиганларни тасаввуф аҳли деб юритадилар” [7, 184].

Юқоридаги маълумотга таянган ҳолда адабиётшунос олим профессор А.Абдуллоев Тасаввуф таълимотининг Ислом динидан олдинги динлардан сарчашма олганлигини табиий ҳолат, деб билади: “...маълум бўлишича, тасаввуф илмининг тарихи дунёнинг пайдо бўлиши даврига бориб тақалади ва биринчи бўлиб тасаввуфга кирган ва шу билан бу номга асос солган киши Одам Отонинг ўғли Шиш бўлган экан. Шу боис мазкур маълумотга кўра тасаввуф исломдан олдинги асрларда ўз тарихига эга фан эди ва ул даврларнинг диний ва мазҳабий ғоялари билан биргаликда қўшилиб, тараққий топиб келди. Бинобарин, унинг таъсири ва айрим ғояларини, жумладан, жун матодан кийим кийиш, нафсга берилмаслик, хилватнишинлик ихтиёр этиш каби анъаналарни иудейлик, буддийлик, зардуштийлик, монийлик ва насронийлик динларида ҳам яққол кўриш мумкин. Мазкур динларга нисбатан ёш ва навқирон бўлган ислом дини эса ўз ғояларини асосан шу динлар асосида шакллантирди ва бас, шундай экан, табиийки, бу муносабатлар қадимий тасаввуфonga ғоялар, масалан, аллоҳни севиш, унинг йўлида риёзатга берилиш, унинг висолига етиш, сўфийликка интилиш ва бошқа сифатлар исломга ўтиб, бу даврда нашъу намо топди ва кейин янги-янги ранг ва оҳанг касб этиб ривожланиб борди” [1, 9-10].

Тасаввуфга ўхшаган жараёнлар Исломдан олдинги динлар таркибида, ҳатто Одам Ато даврида ҳам бўлганлиги инкор этиб бўлмайдиган воқеият. Аммо, бу ҳолатга асосланиб Исломдаги Тасаввуфни фалон диндан сарчашма олган, деган фикр асоссиздир. Зеро, дин, у қандай шакл ва мазмунга эга бўлмасин, қайси давр

ва халқ ёки миллатга тегишли бўлмасин, ўз табиатига кўра мистик хусусиятга эгадир. Ҳар бир диний таълимотда интуицияга таяниб иш кўриш, рационал тафаккур билан билиш имкони бўлмаган ҳодисаларга ишониб яшаш ҳолати кузатилади. Ана шу умумийликнинг мавжудлиги Тасаввуф таълимотининг бошқа диний таълимотлар билан қариндошлигини эмас, балки Ислом дини ва бошқа диний таълимотлар ўртасидаги алоқадорликни кўрсатади.

Тасаввуф таълимотини шакллантирган манбалар атрофидаги баҳс-мунозараларни XX-асрнинг биринчи яримида европалик шарқшунослар бошлаб берган эдилар. Улар кўпинча Ғарб маданиятини Шарқ тамаддунидан устунлигини кўрсатиш ва исботлаш мақсадида бу нодир таълимотнинг асл илдизларини Ғарб диний-фалсафий тафаккуридан излашга ҳаракат қилганлар. Жумладан, агар Масиньон (Massingon, L., Teptes Inedito) Ислом Тасаввуфининг сарчашмаларини Юнон фалсафасидан излаган бўлса, Микуел Асин Палакиос[10] Тасаввуф таълимотини “масеҳийлашган (христианлашган) ислом”, деб атайди. Ёхуд, француз шарқшуноси Карра де Во Тасаввуфнинг шаклан исломий, аммо моҳиятан Насронийлик эканлигини таъкидлайди [6]. Машҳур инглиз шарқшунос олими Р.Никольсон [11, 7-8], олмон шарқшунос олимлари Ф. Толук ва Ф. Кремер Тасаввуфнинг ҳеч қандай ташқи таъсирсиз Ислом дини таркибида вужудга келгани ва ривожлангани ҳақидаги фикрни қатъий равишда қўллаб-қувватлаган бўлсалар, венгер шарқшунос олими И. Гольдциер Ислом Тасаввуфига Насронийлик динидаги монахлик, Буддавийлик, Монийлик ва Зардуштийлик динлари таъсир кўрсатган, деган фикрни ўртага ташлайди [3].

XX-асрнинг иккинчи яримидан Ғарб олимларининг евроцентристик ғояларига жавобан шарқпарастлик тамойили шакллана бошлади. Жумладан, академик В.В. Бартольд Шарқ цивилизацияси ютуқларини шундай эътироф этади: “Юнон маданиятининг тикланиши маълум даражада Оврупо Ренессанси ва мусулмон маданиятига хос бўлган умумий маънавий ҳодиса эди. Ғарб мамлакатлари учун Ренессанс тушунчаси вандализмдан (жаҳолатдан) қутулиб, қадимги дунё тараққиётига қайтиш билан боғлиқдир. Шарқда эса маданий тараққиётда сира узилиш бўлмагани учун кўп асрлик жаҳолат ҳукмронлиги ҳам бўлмаган. Бинобарин, Шарқда уйғонишга муҳтожлик ҳам йўқ эди” [2, 617-618].

Евроцентизм ғоялари Тасаввуфни ҳам четлаб ўтмади. Натижада, Европа шарқшуносларининг Ғарб маданияти ва фалсафасини Шарқ тамаддунига нисбатан бирламчи ва устун тамаддун сифатида тарғиб ва ташвиқ этувчи тадқиқотлари Эрон тасаввуфшунослигининг янгича шакл ва мазмун касб этган ҳолда ривожланишига кучли туртки бўлди. Ана шу мафкуравий курашлар жараёнида Саид Нафисий, Бадеъуззамон Фурўзонфар, Жалолиддин Хумоий, Абдулҳусайн Зарринқўб, Қосим Ғани, Манучеҳр Муртазоий, Саййид Жаъфар Сажжодий, Муҳаммад Тақий Пурномдориён, Меҳдий Муҳаққиқ, Муҳсин Жаҳонгирий каби бир гуруҳ эронлик олимлар Тасаввуф ва у билан боғлиқ масалалар тадқиқига жиддий киришиб, Тасаввуфнинг Шарқ ва Ислом тамаддуни маҳсули эканлигини маълум даражада исботлашга эришдилар.

Шарқ ва Ғарб ўртасидаги фикрий ва мафкуравий можаро анча чигал масала. У узоқ ўтмишга, биз биладиган ва тасаввур қила оладиган тарихдан Александр Македонский даврига, ундан-да олдинроқ Қадимги Форс империяси – Ахамонийларнинг Қадимги Юнонистонга қилган юришлари даврига бориб тақалади. Александр Македонскийнинг Эрон ва Тўронзаминга қўшин тортиб, ўша даврларда инсоният маънавий хазинасининг энг ноёб дурру гавҳари бўлмиш

“Авесто”нинг барча асл нусхаларини ёқиб юбориб, бир-икки нусхасини Юнонистонга жўнатганлиги аниқ. Шундай экан, қандай қилиб Қадимги Юнон, у орқали бутун Ғарб олами “Авесто” таъмини татиб кўрмаган, деймиз? Агар Европа Уйғониш даврининг биринчи босқичи XIV-асрда Италияда бошланган бўлса, нега ундан неча юз йил олдин – IX-XII-асрлардаги Мусулмон шарқининг биринчи Уйғониш даври (ана шу масалада ҳам бир оз ноаниқлик мавжуд: биринчидан, бу Уйғониш аслида VIII асрдан бошланади, чунки Ислом тарихидаги фикрий уйғониш ва кўтарилиш аслини олганда ана шу асрдан бошланган. Ислом таълимоти доирасидаги фалсафий мактаблар – Муътазилия, Ашъария, Мотуридия каби калом фалсафаси (Ислом теологияси), Тасаввуф таълимоти ва Ирфон фалсафаси (ислом теософияси) айнан ана шу даврда вужудга келган. Иккинчидан, бу уйғониш бутун Шарқ халқлари ва мамлакатларига эмас, балки фақат Мусулмон Шарқидагина мансуб бўлган.) буюк кўтарилиш ва юксалиш даврининг илк босқичи ҳеч кимнинг, айниқса, ғарбликларнинг хаёлига келмайди? Шарқ доимо Ғарбдан олганларини эътироф этиб келган. Буни Форобий ва Ибн Синонинг фалсафий рисолаларидан ҳам, Ал-Киндий ва Ибн Рушднинг Арасту асарларига ёзган шарҳларидан ҳам билса бўлади. Аммо, негадир Ғарб олами иложи борица буни яширишга, четлаб ўтишга, билмаганга олишга ҳаракат қилиб келади. Ғарб Тасаввуф таълимотининг илдизларини ҳам Қадимги Юнон фалсафаси, айниқса, Янги афлотуния (Неоплатонизм) ва Насронийлик эътиқодига олиб бориб тақашга интилади. Чунки, сир эмас, Тасаввуф таълимотининг сир-синоатлари, ундаги юксак рухий-маънавий кўтарилиш, ақл-идрокларни ўзига мафтун ва маҳлиё этадиган фалсафа юз йиллардан буён жаҳон аҳлини ҳайратга солиб келмоқда. Ҳолбуки, ушбу мангуликка дахлдор таълимотнинг Ислом тафаккурининг маҳсули эканлиги ҳеч кимга сир эмас. Шарқ ва Ғарб ўртасидаги фикрий можаролар ҳақида устоз Нажмиддин Комилов “Шарқ халқлари маданиятига паст назар билан қараш адабиётшуносларгина эмас, балки европалик файласуфлар, тарихчилар орасида ҳам бирмунча кенг тарқалгандир” [9, 12], деган диққатга молик фикрларни билдириб ўтган.

Тасаввуф сарчашма олган манбалар хусусидаги баҳсларда эронлик олимларнинг ҳам фикрлари ҳар хил. Масалан, Саид Нафисий Буддавийлик, Зардуштийлик ва Монавийлик таълимотларини Тасаввуфнинг асосий манбалари сифатида кўрсатишга ҳаракат қилса, Абдулҳусайн Зарринқўб, Саййид Жаъфар Сажжодий, Муҳаммад Тақий Пурномдориён, Меҳдий Муҳаққиқ, Муҳсин Жаҳонгирий каби олимлар Тасаввуфнинг ҳар қандай ғайриисломий сарчашмалардан озиқланганини инкор этиб, унинг асл манбаи фақатгина Ислом дини эканлигини исботлаб беради.

Саид Нафисий ўзининг “Сарчашмаҳои Тасаввуф дар Эрон” (“Эрон Тасаввуфининг сарчашмалари”) номли машҳур тадқиқотида Тасаввуфни учта жуғрофий минтақага ажратади:

- Эрон Тасаввуфи (Хуросон ва Мовароуннаҳр Тасаввуфи).
- Ироқ ва Арабистон ярим ороли Тасаввуфи.
- Миср, Шом ва Испания Тасаввуфи.

Саид Нафисийнинг Тасаввуф сарчашмалари хусусидаги бундай ёндошувини шартли равишда “Тасаввуф манбаларининг жуғрофий назарияси”, деб аташ мумкин. Бу назария барча Шарқ ва Ғарб олимларининг Тасаввуф манбалари хусусидаги қарашларидан бутунлай фарқ қилади. Унинг фарқли жиҳати шундаки, Саид Нафисий Тасаввуфни нафақат учта жуғрофий минтақага ажратади, балки уларнинг ҳар бири учун алоҳида сарчашма ёки манбалар ҳам излайди.

Абдулхусайн Зарринкўб эса ўзининг “Жустужў дар тасаввуфи Эрон” ва “Дунболаи жустужў дар тасаввуфи Эрон” каби фундаментал тадқиқотларида ҳеч қандай жуғрофий минтақаларга бўлинмайдиган, бошқа динлар ва диний-фалсафий таълимотлар, умуман, ташқи омиллардан камроқ таъсирланган, асл илдизлари фақат Ислом динига бориб тақаладиган, ягона ва яхлит Тасаввуф ҳақида сўзлайди. Абдулхусайн Зарринкўб ёндошувини шартли равишда “Тасаввуф сарчашмаларининг исломий назарияси” деб аташ мумкин.

Шўролар даврида Тасаввуф таълимотининг сарчашмаларини иложи борица кўпиртириб, “жаҳонийлаштириш”га, уни бир қарасанг, Шарқ таълимотлари, бир қарасанг, Ғарб фалсафаси, бир қарасанг, насронийлик, бир қарасанг, Ислом дини билан боғлашга уринишган: “Тасаввуф зардуштийлик, буддавийлик, насронийлик, неоплатончиликнинг муайян таъсири остида шаклланган. Шунингдек, гоявий-фалсафий таълимот сифатида пантеизм ўз илдизлари билан Яқин ва Ўрта Шарқ – Ҳиндистон, Ўрта Осиё, Эрон, Миср ва бошқа халқлар гоявий-фалсафий қарашларига кириб боради. Бу ҳинд пантеизми ва форс дуализмидан вужудга келиб, ислом динининг барча меъёрларига кириб борган илк ўрта аср фалсафасидир” [5, 8].

Тасаввуф сарчашмалари борасида араб олимлари томонидан ҳам бир қатор қимматли тадқиқотлар амалга оширилган. Масалан, Ибн ал-Арабий таълимотини мисрлик олим Усмон Яҳёнинг тадқиқотларисиз тасаввур қилишнинг имкони йўқ. У ҳам Ибн ал-Арабий илмий меросига оид тадқиқотларида унинг дунёқараши Насронийлик ёки Юнон фалсафасидан эмас, балки Ислом дини асосида шаклланганини таъкидлайди. Бошқа бир араб олими Абдурраҳмон Бадавий ўзининг “Ислом тасаввуфи тарихи” номли монографиясида Тасаввуф аслида соф исломий таълимот эканлиги, аммо ўзининг шаклланиш ва ривожланиш босқичларида бегона омиллардан ҳам таъсирланганлиги ҳақидаги назарияни тасдиқлайди [14].

Шу тариқа, гоҳ Буддавийлик ва қадимги Ҳинд динлари, гоҳ Зардуштийлик ва Монавийлик, гоҳ Насроний дини ва Қадимги Юнон фалсафаси билан “қариндош” бўлиб чиқадиган Тасаввуф таълимотининг Ислом дини билан қандай алоқаси бор, улар ўртасида қандай муносабатлар мавжуд? Бу муаммо Ғарб ва Шарқ тасаввуфшунослигида уч хил фаразнинг келиб чиқишига сабаб бўлди. Бу фаразлар қуйидагилардан иборат:

- Ислом Тасаввуф манбаидир ёхуд Тасаввуф Ислом дини таркибидаги таълимотдир;

- Тасаввуф тариқат бўлиб, Ислом шариатида ҳеч қандай алоқаси йўқ;

- Тасаввуф тарих тақозоси билан исломийлашган таълимотдир.

Эронлик тасаввуфшунос олим Саид Нафисийнинг фикрича, Тасаввуф ҳар бири алоҳида сарчашмаларга эга бўлган уч минтақага бўлинади:

- Миср, Шом ва Испания тасаввуфи. Манбалари: Қадимги Юнон фалсафаси, Насронийлик ва Яҳудийлик динлари.

- Ироқ ва Жазира Тасаввуфи. Манбаси: Ислом дини.

- Эрон Тасаввуфи. Манбалари: қадимги Эрон ва Ҳинд динлари.

Саид Нафисий Эронда шаклланган Тасаввуфни диний таълимотдан эмас, балки тариқат ва фалсафадан иборат, деб билади [15, 105].

Аммо бу ўринда, Саид Нафасий хатога йўл қўяди. Биринчидан, агар Тасаввуфни жуғрофий нуқтаи назардан тақсимлаш лозим ва шарт бўлса, унда унинг назарий ва амалий хусусиятларини назарда тутган ҳолда, қуйидаги минтақаларга бўлиш мумкин:

- Мовароуннахр ва Хуросон (жанубий-ғарбий Эрон, Кичик Осиё (Туркия) ва Шарқий Туркистон ҳам шунга киради) Тасаввуфи;
- Арабистон ярим ороли ва Миср Тасаввуфи.
- Ҳиндистон Тасаввуфи.

Саид Нафисийнинг ёзишича, “Эрон Тасаввуфи бошида Тариқатдан иборат бўлиб, Шариатга боғланмаган эди. Чунончи, Эрон Тасаввуфининг буюк намояндалари ёзган илк китобларда ибодат, фарзлар ва Шариат баҳслари келтирилмаган” [15, 105]. Бу фикрга қўшилиб бўлмайди. Негаки, бошида зоҳидлик ва обидлик босқичларини босиб ўтган Тасаввуф Шариатга боғланмаган бўлиши мумкин эмас. Тасаввуф ҳатто ўзининг энг жазабали ва шиддатли даври – Ошиқона Тасаввуф даврида ҳам имкони борича Шариатдан чекинмасликка ҳаракат қилган. Лекин, индивидуал ҳолатлардан кўз юмиб бўлмайди. Ҳақиқатан ҳам ана шу даврда Тасаввуф аҳлининг иккинчи авлоди – Боязид Бистомий ва Мансур Ҳаллоҷ каби машҳур сўфийлар феъл-атворида Шариат аҳкомига нисбатан беписандлик ва менсимаслик ҳолатлари кузатилганлиги ҳақида маълумотлар учрайди. Бундай ҳолат кўпинча Тасаввуфнинг Боязид Бистомий асос солган “Сукр” (мастлик, беҳудлик) йўналиши тарафдорларига хос бўлган. Лекин Х-асрдан бошлаб Тасаввуфда Шариат билан қаттиқ боғланиш ва Шариатдан чекинишга қарши асарлар ёзиш тамойили кучайди. Бунга Абу Бакр Калободий Бухорийнинг “Китоб ат-Таъарруф” ва унинг шогирди Мустамлий Бухорийнинг “Шарҳ ат-Таъарруф ли мазҳаб ит-Тасаввуф” номли асарлари мисол бўла олади.

Таниқли эронлик тасаввуфшунос олим Абдулхусайн Зарринқўбнинг фикрича, Тасаввуф Хуросон ва Мовароуннахр халқлари дидига мос таълимотдир. Чунки “Сосонийлар ҳукмронлигидан олдин ҳам маздояснолик (митроизм – Ж.Х.) ва Зардушт таълимотида, “Авесто” матнларида баъзи бир ирфоний унсурлар мавжуд бўлган” [4, 2]. Зарринқўб Зардуштийлик динининг Тасаввуфга қай йўсинда таъсир етказганини қуйидагича изоҳлайди: “Унинг Исломга қарши бўлмаган кўпгина ақойиду русумлари янги динни (Ислом – Ж.Х.) қабул қилганлар билан бирга Исломга ўтди ва хурфот ёки эски анъаналар сифатида исломий фирқаларга таъсир етказди. Шиъийлар, Мўътазилия ва бошқаларни ҳам ўзига тортган бу таъсирланишдан сўфийларнинг четда қолиши мумкинми?” [4, 21]. Дарҳақиқат, бу ҳолатни Ислом динини қабул қилгунча Сосонийлар сулоласи даврида расм бўлган иккита дин – Зардуштийлик ва Насронийлик таълимотини ўрганган ва бу икки таълимот қоришмасини ўзида мужассамлаштирган Салмони Форсий мисолида ҳам кўриш мумкин. Салмони Форсий аввал Зардуштийлик, сўнгра Масеҳийлик (Насронийлик) динларига эътиқод қилиб, Ислом дини жорий бўлгандан сўнг исломга кирди ва Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг энг яқин саҳобаларидан бирига айланди. Табиийки, у ўзи билан бирга Ислом маданиятига Зардуштийлик ва Насронийликнинг қабул қилиши мумкин бўлган баъзи бир таомилларини ҳам олиб кирди. Ислом дини Тасаввуфнинг асосий сарчашмаси саналган тақдирда Салмони Форсий ва ўша даврда унга ўхшаб икки ё уч диннинг таълимини олган минглаб кишилар орқали Зардуштийлик ақидаларининг аввал Ислом динига, сўнгра Ислом дини орқали Тасаввуф таълимотига ўтиши табиий ҳол эди. Бундан ташқари, Салмони Форсий Тасаввуф аҳли учун аҳамиятсиз шахс эмас эди. Аксинча, “Тасаввуф аҳли чор ёри узом ва Расулуллоҳнинг яқин саҳобаларидан Салмони Форсий...ни сўфийлик ва валийлик хислати кўринган улуғ инсонлар сифатида тилга олади” [8, 16].

Рухнинг жисм(модда)га нисбатан бирламчилиги ва хусусан, азалда нури Муҳаммадий (с.а.в.) тажаллийси Ислом адабиётида қуйидагича тасвирланган: “Одам алайҳиссалом ўрнидан тургач, Ҳақ Таоло Фирдавсдан зару жавахир ва қизил зардан ясалган тожу қулоҳ билан ясантирган тахт келтиришни буюрди. Ва бу тожли қулоҳни бошига кийишга амр этди ва тахтга ўтирғизди. Чун тахтга ўтирди унинг пешонасида бир нур пайдо бўлди. Бу Муҳаммад Мустафо (с.а.в.) нури эрдик, Аршгача тажаллий эди” [13, 16]. “Авесто”да ҳам худди шунга ўхшаш кисса бор. “Бағон-Яшт” (Ясно 1-4/19)да Аҳурамаз-да(парвардигор)нинг Зардушт Спантамину билан оламни яратишдан олдин сўзлашгани ҳақида ишора мавжуд. Шу йўл билан Зардушт руҳониятининг барча моддий ва маънавий омиллардан қадимийлиги таъкидланган. Шунингдек, “Авесто”нинг бошқа бир жойида (ясно 5-24) ҳали туғилмаган одамларнинг нурлари ҳақида гап боради.

Бу икки мавзу сўфийларнинг “Мийсоқи аласт”, ишқу маърифат ва нури Муҳаммадийнинг Коинотга нисбатан қадимийлиги ҳақидаги фикрларини эслатади. Тасаввуф аҳли назарида Коинотнинг яратилишига сабабчи бўлган Расули акрам Муҳаммад (с.а.в.) энг Комил Инсон сифатида гавдаланган ва шунинг учун ҳам мутасаввифлар у кишини тариқатнинг пешвоси, маърифатнинг айни ўзи деб билганлар.

Зардуштийлик таълимоти ва Ислом динида яна бир қанча ҳайратомуз ўхшашликлар борки, бу албатта, Зардуштийлик ва Тасаввуф таълимоти ўртасидаги алоқанинг устуворлигидан далолат бериб туради. Жумладан:

- ҳар иккала динда ҳам яккахудолик, яъни, аҳадиётдан мужда берилади;
- Хотимат ул-анбиё Муҳаммадга (с.а.в.) Аллоҳ азза ва жалла фаришта Жабройил орқали ваҳий юборган бўлса, Зардуштга Аҳурамазда фаришта Вахуман (“Авесто” тилида фариштани “амшоспанд” дейилган) орқали пайғом етказган;
- ҳар иккала динда ҳам қиёмат кунидан дарак берилади;
- Ислом динида охирзамон Маҳдийси ва Зардуштийлик динида Сушиёт одам ва олам халоскори сифатида зухур этадилар;
- ҳар иккала диннинг шариати адолат (ростлик ва поклик)га асосланган.

Тасаввуф таълимотининг биринчи камолот босқичи “Шариъат” деб аталади. “Шариъат” деганда ислом дини амр ва наҳй этган аҳком назарда тутилади. Демак, юқорида зикр этилган унсурлар Тасаввуфнинг бошланғич қисмида мавжуд. Зардушт таълимотидаги Инсоннинг эзгулик манбаи (Аҳура) билан доимий боғланиши Тасаввуфдаги Инсоннинг Худо билан боғланиш масаласини эслатади. Бундан ташқари, “ғайб олами ва моддий олам ҳақидаги тасаввурот ҳам Зардушт таълимини орифлар таълими билан яқин эканлигини кўрсатади” [4, 26].

“Авесто” таълимотига кўра охир-оқибатда тупроқ олами билан нур олами бир-бирига қоришиб кетади ва ҳамма нарса бир нарса, бутун бошли бир мавжудотга айланади. Бу ақида ҳам Тасаввуфдаги касратнинг ваҳдатга, ваҳдатнинг касратга айланиши ҳақидаги тасаввурга яқиндир.

Инсон ботинида икки қарама-қарши куч – раҳмон (яхшилик, нур) ва шайтон (ёмонлик, зулмат) мавжудлиги, жаҳаннам устида кўприк (исломда “Сирот”, Зардуштийликда “Чинвот”) борлигини назарда тутсак, бу иккала дин ўртасида, бундан келиб чиқиб, Зардуштийлик дини ва Тасаввуф таълимоти ўртасида моҳият жиҳатидан яқинлик ва сезиларли даражада муштараклик мавжудлиги ҳақидаги фикрда ҳеч қандай шак-шубҳа қолмайди. Саид Нафисийнинг қайд қилишича “Зардуштийлик динида даражаларни ўтиш ва руҳоний сайр этиш “Ардойи Вийрофнома” достонида акс эттирилган” [15, 35]. Айнан худди шундай ҳолат,

яъни, солик (тариқат йўлловчиси)нинг ҳақиқатга етишиш йўлида водий (даража)-ларни руҳий-ботиний риёзат билан ўтиши (қушлар тимсолида) форсий адабиётда Шайх Фаридиддин Атторнинг “Мантиқ ут-тайр” ва туркий адабиётда Алишер Навоийнинг “Лисон ут-тайр” дostonларида мажозий тилда, гўзал тамсиллар орқали ифода этилган.

Адабиётлар:

1. Абдуллаев А. Тасаввуф ва унинг намоёндалари. – Термиз, 2007. – Б.9-10.
2. Бартольд В.В. Учёные мусульманского «Ренессанса». //Соч. Т. VI. – Москва, 1966. – С. 617-618.
3. Гольдциер И. Лекции об исламе. – Брокгауз-Ефрон, 1912.
4. Зарринқўб, Абдулхусайн. Чустучў дар тасаввуфи Эрон. – Душанбе: “Ирфон”, 1992. – С.26.
5. Из философского наследия народов Ближнего и Среднего востока. – Ташкент: “Фан”, 1972. – С.8.
6. Carra de Vaux. Gazali. Paris, 1902.
7. Комил инсон ҳақида тўрт рисола. / Форс тилидан Нажмиддин Комилов таржимаси. – Тошкент: “Маънавият”, 1997. – Б.184.
8. Комилов Н. Тасаввуф. Биринчи китоб. – Тошкент: “Ёзувчи”, 1996. – Б.16.
9. Комилов Н. Тафаккур қарвонлари. – Тошкент: “Маънавият”, 1999. – Б.12.
10. Miguel Asin Palacios. El Islam Cristiani rado. – Madrid, 1932.
11. Nicholson R.A. The Ides of personality in Sufism. – New Delhi, 1976. – Pp.7-8.
13. Қасас ул-анбиё. – Душанбе: “Ориёно”, 1991. – С.16.
14. بدوى، عبدالرحمن. تاريخ تصوف اسلامى. از آغاز سده دوم هجرى. / ترجمه محمودرضا افتخارزاده. تهران: دفتر نشر اسلامى، ۱۳۷۵
15. نفيسى، سعيد. سرچشمه هاى تصوف در ايران. تهران، ۱۳۴۳ - ص.۳۵

AHMAD YASSAVIY VA UNING YASSAVIYA TARIQATI (Qozon nusxasi asosida)

Matkarimova Sadokat Maksudovna

tarix fanlari doktori, dotsent, UrDU

Jumaniyozov Doniyor Mansurbek o'g'li

Tarix fakulteti talabasi, UrDU

Annotatsiya. Ushbu maqolada, Markaziy Osiyoda vujudga kelgan ilk tasavvufiy tariqat „Yassaviya“ tariqati va uning tarixiy mohiyati haqida, shuningdek Ahmad Yassaviyning „Devoni hikmat“ asari to'g'risida fikr mulohaza yuritiladi.

Kalit so'zlar. Tasavvuf, tariqat, shariat, ma'rifat, haqiqat, zuhd, taqvo, tavakkul, mutasavvif, faqih, so'fiy, darvesh, xuf va rijo, nahiy munkar

Аннотация. В этой статье обсуждается первый мистический орден, возникший в Средней Азии, секта Яссавия, и его историческая сущность, а также “Девани хикмат” Ахмеда Яссави.

Ключевые слова. Суфизм, секта, шариат, просвещение, истина, аскетизм, благочестие, риск, мутасаввиф, факих, софий, дарвеш, хуф ва риджо, нахий мункар

Annotation. In this article the first mystical order that arose in Central Asia, the Yassaviya sect, and its historical essence, as well as Ahmed Yassavi's Devani hikmat, are discussed.

Key words. Sufism, tariqat, Shariah enlightenment, truth, asceticism, piety, tawakkul mutaswif jurist sufi, dervish, khuf and rija, nahi munkar

Kirish. Tasavvuf uzoq asrlar davomida xalqimiz ma'naviyatining boyishi uchun, ruhiy-ma'naviy barkamollik mahsuli sifatida xizmat qilib kelgan. Tasavvuf bir tomondan din va shariat, ikkinchi tomondan falsafa va hikmat ilmi bilan bog'liq holda rivojlanib kelgan o'ziga xos ta'limotdir. Unda yuksak insonparvarlik g'oyalari, ko'ngil hurriyati haqidagi orzular ifodalangan bo'lib, o'z o'rnida esa xalq orasidan chiqqan tasavvuf shayxlari, qalb musaffoligini tarannum etuvchi so'fiylar butun bir millatning ma'naviy rahbarlari sifatida maydonga chiqib, islomiy e'tiqod asosida ruhiy-axloqiy sog'lomlik va ilohiy muhabbat g'oyalarini ifodalab kelishgan.

Islomiy e'tiqod asosida, shariat hukm va ahkomlariga muvofiq O'rta Osiyoda ilk tasavvufiy qarashlarning keng tarqalishi – Xoja Ahmad Yassaviy nomi bilan bog'liqdir. Ahmad Yassaviy yirik din peshvosi bo'lishi bilan birga turkiy xalqlar uchun tushunish qiyin, shu kungacha arabiy va forsiy tillarda bo'lgan tasavvufiy ma'no-mazmunni she'riy uslubda, ona tilida ifodalay olgan. Bu jihatdan Yassaviy turkiy xalqlar adabiyotida „hikmatnavislik“ janrining asoschisi sifatida ham ma'lum va mashhurdir.

Adabiyotlar tahlili. O'zida iymon e'tiqod, islomiy tafakkur g'oyalarini ifodalagan hikmatlar esa o'z navbatida, hali islomiyatni qabul qilmagan turkiy qavm-elatlarning orasida islom dinining keng yoyilishiga sabab bo'lgan. Natijada turkiy xalqlar orasida ilk bor mustaqil tariqat - „Yassaviylikka“ asos solindi[1]. „Yassaviya“ning Markaziy Osiyoda ilk tasavvufiy tariqat sifatida vujudga kelishi va uning asosida Toshkent va Sirdaryo havzasining shimolida yashagan ko'chmanchi turkiylar orasida nufuz qozonishi katta tarixiy voqea bo'ldi.

Ahmad Yassaviyning hayoti va ijodi, u asos solgan tariqat qonun qoidalari to'g'risida Sulaymon Boqirg'oniyning „Boqirg'on kitobi“, Mavlono Sofiyuldin Kuylikning „Nasabnoma“, Husayn Voiz Koshifiyning „Rashahot aynil hayot“, Fazlulloh Isfahoniyning „Mehmonnomai Buxoro“, Alisher Navoiyning „Nasoyim ul-muhabbat“, Sulton Ahmad Haziniyning „Javohir ul-abror in amvojil bahor“, Shayx Muhammad Olim Siddiqning „Lamahot min nafahat ul-kuds“, Muhammad Fuod Kuprulizodaning „Turk adabiyotida ilk mutasavviflar“ kabi asarlarda ma'lumotlar uchraydi[2]. Xususan, Alisher Navoiy o'zining „Nasoyim ul-muhabbat“ asarida shunday so'zlarni bitib qoldirgan: „Xoja Ahmad Yassaviy – maqomoti oliy mashbur, karomati matovoliy (karomatgo'yiligi yuksak) va nomahsur (qusursiz) ermish“[3].

Xoja Ahmad Yassaviy O'rta Osiyoning ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy hayotida muhim mavqega ega bo'lgan hozirgi Turkiston, oldingi Yassi yaqinidagi Sayram shahrida tavallud topgan. Yosh Ahmad Yassida Arslonbob bilan tanishib, unga shogird bo'ldi. Xoja Ahmad „Devoni hikmat“da Arslonbobni juda ko'p o'rinda tilga oladi:

Yetti yoshda Arslonbobg'a qildim salom,
Haq Mustafo amonatin qiling in'om,
O'shal vaqtda ming bir zikrin qildim tamom,
Nafsim o'lub, lomakong'a oshtim mano[4].

Arlonbobdan Qur'oni Karim tahsilini oldi, uning rahbarligida „ming bir zikr“ni ado etdi. Ahmad Yassaviyning yuksak maqomlarga erishishida shubhasiz, Arslonbobning o'rni beqiyosdir. Ba'zi asarlarda Ahmad Yassaviyning Sayramda „Oq ota“ laqabli Shahofiddin

Isfijobiydan[5] shu bilan birga bag'dodlik mashhur alloma Shahobiddin Suhravardiydan ham ta'lim olganligi haqida ma'lumotlar uchraydi[6].

Ahmad Yassaviy ustoz Arslonbobning vafotidan so'ng uning tavsiyasiga ko'ra o'z davrining ilm va ma'rifat markazlaridan bo'lgan Buxoroga boradi. Xoja Ahmad yigirma yetti yoshida o'z davrining ilg'or olimi, mutasavvif, faqh, muhaddis va murshidi komil Xoja Yusuf Hamadoniya shogird bo'ladi.

Yusuf Hamadoni Movarounnahr va Xuroson mintaqalarida islomiyatning keng tarqalishida muhim rol o'ynagan shahsiyat bo'lib, tasavvuf tarixida alohida o'rin egallaydi. Manbalarda „Shayx ush-shuyux (shayxlar shayxi) deb ta'riflangan Yusuf Hamadoni (1048-1141) nafaqat tasavvuf, balki hadis, usuli fiqh, xilof va nazar ilmlarida bilimdon, Bag'dod, Marv, Hirot, Buxoro, Samarqand kabi ilm markazlarida ilm o'rgangan va o'rgatgan, umrini islom targ'ibotiga fido qilgan siymo edi[7]. Yusuf Hamadoniydek mukammal bir shariat va tasavvuf olimi huzurida diniy va irfoniy bilimlarni puxta egallagan Ahmad Yassaviy uning uchinchi xalifasi (o'rinosari) bo'lish sharafiga muyassar bo'ladi. Ustozining vafotidan keyin Buxoroda bir muddat shayxlik qilgach, maqomini G'ijdivoniyga topshirib, Yassiga qaytadi. Mutasavviflar qoidasiga ko'ra, ilm-ma'rifat hosil qilgach, irshod olganidan keyin ham faqirlik yo'lini tanlab, biror yerda muqim uy-joy qilmay, shaharma-shahar, qishloqma-qishloq yurib, xalqni, hukmdorlarni imon, e'tiqodga, insof-diyonatga, mardlik-eranlikka da'vat qiladi[8].

Ahmad Yassaviy asos solgan „Yassaviya“ tariqati Qur'oni Karim oyatlari va payg'ambarimiz (s.a.v.) sunnatlariga muvofiq shakllangan bo'lib, unda bid'at va xurofotga qarshi kurashish, qalbni nafsoniy illatlardan poklash, zuhd va taqvo birla Haq taoloning rahmatiga erishish g'oyalari ilgari suriladi. Yassaviy o'z hikmatlarida „darveshlik“ va „faqirlik“ martabasini ulug' bir maqom sifatida e'tirof etadi. Alloh taolo nazdida „faqirlik“ martabasiga ega bo'lish uchun esa „shariat“, „tariqat“, „ma'rifat“ va „haqiqat“ kabi bosqichlar asosida qirqta maqom asosida o'z ifodasini topgan sifatlarni egallash lozimligini ta'kidlaydi. Shayx Ahmad ushbu qirq maqomni quyidagicha ifodalaydi:

Qirq maqomning o'n maqomi shariatda turur (avval) imon kelturmak, Haq taoloning birligiga va borlig'ig'a va sifatig'a va zotig'a; (ikkinchi) namoz o'qumoq turur; (uchunchi) ro'za tutmoq turur; (to'rtinchi) zakot bermak turur; (beshinchi) haj tavof qilmoq turur; (oltinchi) muloyim so'zlamak turur; (yettinchi) ilm o'rganmak turur; (sakkizinchi) hazrat Rasul sollalohi taola alayhi vassalamni sunnatlarini bajoy kelturmak turur; (to'qquzinchi) amri ma'rufni bajoy kelturmak turur; (o'nunchi) nahiy munkar qilmoq turur.

O'n maqom tariqatda turur: (avval) tavba turur; (ikkinchi) pirga qo'l bermak turur; (uchunchi) „xuf va rijo turur“ ya'ni, Haq taoloning g'azabindin qo'rquv, rahmatidin umidvor bo'lmoq turur, (to'rtinchi) vird avrodni bajoy kelturmak turur; (beshinchi) lazzat va shahvatni tark qilmoq turur; (oltinchi) pirni xizmatida bo'lmoq turur; (yettinchi) pirni ijozati bilan so'zlamak turur; (sakkizinchi) nasihat eshitmak turur; (to'qquzinchi) tajrid bo'lmoq turur; (o'nunchi) tafrid bo'lmoq turur.

O'n maqom ma'rifatda turur: (avval) fano bo'lmoq turur; (ikkinchi) darveshliqni qabul qilmoq turur; (uchunchi) har ishga tahammul qilmoq turur; (to'rtinchi) halol tib talab qilmoq turur; (beshinchi) ma'rifat qilmoq turur; (oltinchi) shariatni va tariqatni bir poy tutmoq turur; (yettinchi) dunyoni tark qilmoq turur; (sakkizinchi) oxiratni ixtiyor qilmoq turur; (to'qquzinchi) vujud maqomini bilmak turur; (o'nunchi) haqiqat asrorini bilmak turur.

O'n maqom haqiqatda turur: (avval) xok roh bo'lmoq turur; (ikkinchi) yaxshi yomonni tanimoq turur va burun luqмага qo'l solmoq bilki, fazliga qanoat qilmoqdur.

O'zini luqmasini sabil roh qilmoq va kishini ozor bermagay va faqirliqg'a munkar bo'lmag'oy va sayri sovak qilmoq, har kimdin sirni saqlamoq va shariat va tariqat va haqiqat maqomini bilmak va amal qilmoq turur[9].

Ahmad Yassaviy xalqqa aytgan ravon va sodda tildagi hikmatlarida Allohdan qo'rqish, shariat amallariga rioya etish, Allohni rozi qiladigan savob ishlar qilib, jannatdan umidvor bo'lish, xolis-u muxlis bandalar qatoridan o'rin olishga chaqiradi:

Gunoh qilib, tavba qilmay ketganlarni,
Haqdin qo'rqmay g'aflat birla yotganlarni.
Dunyo uchun iymonlarin sotganlarni,
Sirot otlig' guzargohda tutar, do'stlar.

Ahmad Yassaviy hikmatlari asta-sekin muridlari tomonidan jamlanib, „Devon” holiga keltirilgan. Yillar o'tgach, nusxalari ko'paytirilgan, toliblar tomonidan yod olingan. Turli yig'inlarda hikmat o'qish yoki yoddan aytish yassaviylik an'anasiga aylangan[10]. „Devoni hikmat” islom dini asoslarini bahs etuvchi, shariatning ahkomi va ahli sunnatning aqiydalaridan saboq beruvchi, tasavvuf sirlari va tariqatning odobu arkoni yoritilgan qomusiy xarakterdagi bir asardir[11].

Mustaqillik yillaridan boshlab, „Yassaviya” tariqatini, xususan „Devoni hikmat” asarini o'qib o'rganish, nashr ettirish hamda ommaga yetkazish bo'yicha turli ko'rinishdagi izlanishlar boshlanib ketdi va bu izlanishlar hozir ham davom etmoqda. Jumladan, Ibrohim Haqqulov, Rasulmuhammad Abdushukurov, Orif Usmonov, Nodirxon Hasan kabi bir qator yassaviyshunos tadqiqotchilar Ahmad Yassaviy ijodini o'rganish, uni keyingi avlodlarga yetkazish masalasida salmoqli ishlar, tadqiqotlar olib bordilar.

Bugungi kunda Yassaviy ijodini o'rganish va hikmatlarini tadqiq qilish bo'yicha „Yassaviyshunoslar” oldida turgan bir qator vazifalar mavjud. Shulardan birinchisi „Devoni hikmat” matni xususidagi har turli munozara va bahslarga aniqlik kiritish, undagi farqlanish, yo'l qo'yilgan xato va kamchiliklarni qiyosiy usulda tuzatishga erishishdir. Qadimiy qo'lyozma nusxalarining yo'qligi yoki ularning hanuzgacha topilmaganligi bu ishni to'la muvaffaqiyatli bajarishga monelik qilishi shubhasiz. Shunga qaramasdan „Devoni hikmat” asarining keyinchalik ko'chirilgan qo'lyozmalaridan foydalanilishi, shuningdek XX asrda chop etilgan bir qator toshbosma nusxalarining ham uchrab turishi, tadqiqot doirasining kengayishiga xizmat qiladi[12]. Ana shunday toshbosma namunalardan biri 1904-yil Qozonda nashr qilingan Ahmad Yassaviyning „Devoni hikmat” asaridir. Eski o'zbek yozuvida chop etilgan ushbu nodir nusxa qariyb 100 yil davomida yaxshi saqlangan bo'lib, Xorazm viloyati Urganch shahrida istiqomat qilib kelgan marhum Ro'ziboy qizi O'g'iljon momoga tegishli hisoblanadi. Urganch davlat universiteti Tarix kafedrasida dotsenti, t.f.d. Sadoqat Maqsudovna rahbarligida olib borilgan o'rganish ishlari natijasida, ushbu Qozonbosma nusxada 150 dan ortiq hikmatlar mavjudligi aniqlandi. Manbani o'rganish jarayonida, hali shu kungacha chop etilgan „Devoni hikmat” to'plamlaridan farqli ravishda 20 ga yaqin yangi hikmatlar mavjudligi tahmin qilinadi.

A.Yassaviy hikmatlaridan namunalar:

Bizdin durud bisyor yo Mustafo Muhammad,
Tuhyot be shammor yo Mustafo Muhammad.
Yo sayyid ul-mursalin, yo xotam ul-nabiyin,
Yo hodiy ul-muzzolin yo Mustafo Muhammad

Yo iho al-mudassar, Haq aydi qom qanzar,
Varbak fakbar yo Mustafo Muhammad.
Hazratda sen muazzam, qurbatda sen mukarram,
Anbiyog'a muqaddam yo Mustafo Muhammad.

Sensan habib Xoliq, Haq dargohig'a loyiq,
Xulosai Xaloyiq yo Mustafo Muhammad.
Asl vujud odam, mursal, nabiy, xotam,
Zor nihong'a mahram yo Mustafo Muhammad.

Tubiyu qobi qavsayn¹, qumriyu bog' kavnayn²,
Barchag'a qarat aynin yo Mustafo Muhammad.
Arshu Kursiydin oshqon, hazratiga ulashqon,
To'qson ming zor aytushgon yo Mustafo Muhammad.

Yeru ko'k erur ma'muring, sahobalar manzuring,
Jumla ummat mag'furing yo Mustafo Muhammad.
Har kimga bo'lsa mabling, ko'tarur Haq azobin,
Olam sening tafiling yo Mustafo Muhammad.

Har kim senga sig'inur, tamug'din ul qutulur,
Uchmoh sori ulanur yo Mustafo Muhammad.
Jonim fidosi qilsam, xushnudluqini olsam,
Armon yo'q erdi o'lsam yo Mustafo Muhammad.

Garchi ko'btur gunohim, kechurgoysen ilohim,
Sensan meni panohim yo Mustafo Muhammad.
Yo Rab! Nechuk qilg'oymen shafobatan qo'lgoymen,
Ummatidin bo'lg'oymen yo Mustafo Muhammad.

Ummatidin bo'lg'onlar, shafobatan qulg'onlar,
Ahli behisht bo'lg'onlar yo Mustafo Muhammad.
Ahmad murodi sensan, zikru yodi sensan,
Ishlar kushodi sensan yo Mustafo Muhammad.

Xulosa. Yassaviy ijodini o'rganish asosida shunga amin bo'lish mumkinki, Ahmad Yassaviy o'zi asos solgan tariqatida, shuningdek sodda va ravon uslubda bayon qilingan hikmatlari misolida, har bir solih inson o'zida mujassamlashtirishi lozim bo'lgan iymon e'tiqod mustahkamligi, qalb musaffoligi ruhiy tarbiya omuhtaligini mohirona ifodalay olgan. Uning asosida esa oxir-oqibat inson zotining zalolat botqog'iga botib qolishiga sabab bo'ladigan nafs havo, shaytoniy illatlarga qarshi kurashish, shu bilan birgalikda Qur'oni Karim oyatlari va hadis shariflarga amal qilish orqali har bir shaxsning „O'zini-o'zi tarbiyalash“ g'oyasi ilgari suriladi.

¹ Qobi qavsayn - ikki yoy oralig'i.

² Kavnayn - ikki dunyo (u dunyoyu bu dunyo).

Adabiyotlar:

1. Yassaviy. Devoni hikmat. – Toshkent: Navro'z, 2018. – B.14.
2. Ibrohim Haqqul. „Ahmad Yassaviy. – Toshkent, 2001. – B.3.
3. Berzikov E.E. Xoja Ahmad Yassaviy. – Toshkent: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1993.– B.1.
4. Yassaviy. Devoni hikmat. – Toshkent: Navro'z, 2018. – B.29.
5. M.Mirholdor o'g'li. Sayram tarixi. – Chimkent, 1991. – B.33.
6. Muhammad Olim Shayx as-Siddiqiy. Lamahot min nafahot ul-kuds. Qo'lyozma N: 495.
7. Yassaviy. Devoni hikmat. – Toshkent: Navro'z, 2018. – B.11.
8. Berzikov E.E. Xoja Ahmad Yassaviy. – Toshkent: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1993. – B.4.
8. Yassaviy. Devoni hikmat. – Toshkent: Navro'z, 2018. – B.6.
9. Ahmad Yassaviy. Devoni hikmat. – Qozon -1904. – B.8
10. Yassaviy. Devoni hikmat. – Toshkent: Navro'z, 2018. – B.15.
11. Ibrohim Haqqul. Ahmad Yassaviy. – Toshkent, 2001. – B.13.
12. Yassaviy. Devoni hikmat. – Toshkent: Navro'z, 2018. – B.5.

V– VI ACPJAPDAŒI MARKAZIY OSIYO VA SHIMOLIY HINDISTONDA YANGI SIYOSIY KUCH - EFTALIYLAR/OQ XUNLAR TARIXIGA DOIR

Djumaniyazova F.

Phd, O'zRFA Sharqshunoslik instituti

Ilk o'ta asrlarda O'rta Osiyo va Tarixiy Shimoliy Hindistonning tarixiy sahnasida paydo bo'lgan yangi xalqlar orasida ushbu mintaqalar tarixiy manzarasida eng katta iz qoldirgan xalqlardan biri eftaliylardir (Vizantiya manbalarida ular “oq xunlar” deb ataladi – ular o'zlariga nisbatan qo'llagan nom qanday ekani noma'lum)¹. Hozirgi Turkmaniston, Tojikiston O'zbekiston, Qozog'iston, Afg'oniston, Pokiston, Hindiston va Xitoy davlatlarining ayrim hududlarini o'z ichiga olgan ushbu buyuk imperiyaning hali o'rganilmagan jihatlari talaygina. Xususan, o'zbek tarixshunosligida bu borada tadqiqotlar ozligini alohida ta'kidlash joiz, huddi shu holat islomgacha bo'lgan O'rta Osiyo tarixining boshqa masalalariga ham taalluqlidir. Mavzuga qaytadigan bo'lsak, ikki asr davomida ular bu yirik mintaqalarda hukmronlik qildilar. Eron Sosoniylari yoki Hindistondagi Guptalardek davrning kuchli imperiyalari eftaliylar tomonidan bir necha bor mag'lubiyatga uchragan yoki umuman tugatilgan. Xususan, ular Hindistonda Gupta imperiyasini ag'darib tashlab, bu hududning katta qismini bosib oldilar. Eftaliylarni o'rganish ham arxeologik, ham yozma manbalardagi tarixiy ma'lumotlarni o'z ichiga oladi, xususan ular orasida numizmatik materiallar alohida o'rin egallaydi. Boshqalarga qaraganda eng ko'p tangalar ma'lumotlari asosida tarixi tiklangan sulola desak yanglish bo'lmaydi. Bunga numizmatlar R. Göblning “Dokumente zur Geschichte der Iranischen Hunnen in Baktrien und Indien” va K. Vondrovecning “Coinage of the Iranian Huns and their successors from Bactria to Gandhara (4th to 8th century CE)” nomli klassik

¹ Kurbanov A. The Hephthalites: Archaeological and historical analysis. Phd thesis submitted to the Department of History and Cultural Studies of the Free University. – Berlin, 2010. – P.1.

asarlarini eslash yetarli¹. Nega shundayligini Afg'oniston, Pokiston, Hindiston va Markaziy Osiyo respublikalaridagi eftaliy yodgorliklarining qazilma arxeologiyasi yozma manbalardan olingan tarixiy ma'lumotlar bilan integratsiyalashgan holda mavjud emasligi bilan izohlanadi.

Eftaliylar davri tarixini ikki katta bo'lib o'rganish kerak: birinchisi ularning Markaziy Osiyo Ikki daryo oralig'i (Transoksiana)dagi faoliyati va ikkinchisi Shimoliy Hindistondagi hukmronligi. Hatto ayrim tadqiqotchilar orasida bular ikki ayro etnik guruhlar ekani haqida fikr o'rta tashlangan bo'lsada, eronlik tadqiqotchi H.Rezakhani tomonidan eftaliylarga ular barcha "eroniy xunlar" ichida eng mashhuridir, ularning nomi barcha xunlar/xioniylar kabi boshqa siyosiy tuzulmalarga soyabon fazifasini bajar-gan, deb tarif berilgan². Shu o'rinda numizmatlar tomonidan jahon tarixshunosligida "eroniy xunlar" deb kirilgan atamaga to'xtaladigan bo'lsak, bu nom ostida Baqtriya/Tohariston va Hindiston mintaqasida Kushonlardan so'ng faoliyat ko'rsatgan, ayrim hollarda ularning legitim merosxo'ri, ayrim holatlarda esa ularning soyasidan mutlaqo mustaqil siyosiy kuch sifatida namoyon bo'lganligini anglatuvchi tangalar zarb ettirgan shimollik ko'chmanchilar guruhi tushuniladi. Xususan, R. Göblning tangalar klassifi-katsiyasi asosidagi "eroniy xunlar" yirik guruhga quyidagilar kiradi: kidariylar, alxon-lar, eftaliylar, nezaklar. Ularning tanga zarbida kushon-sosoniylar elementlari ko'p bo'lishiga qaramay, xunlar bilan tog'ridan-tog'ri aloqasi aniqdir. Ularning tanga zarb etilishi asosida Eron xunlari guruhidagi mavqeini tushunish bizga ularning tarixiga oid kam matnli manbalarni o'rganish imkonini zaruratni ko'rsatadi. Bu manbalarda harbiy aristokratiya va kuchli podshoh boshchiligidagi uyushgan davlat ko'rsatilgan, u sosoniylar podshosi Peruzni mag'lub etib, uni o'ldirishga kirishgan. Eftalitlarning sosoniylarning ishlariga ta'siri, aslida, VI asrdagi Sosoniylar islohotlarining asosiy muhim motivi bo'lib, bu mutlaqo yangi va markazlashtirilgan boshqaruvni yaratgan. Ularning Toxariston va So'g'diyona ustidan nazorati, bu ikki viloyatni birlashtirishirib boshqarganini ham istisno qilmaslik kerak. Biroq Transoksiana eftaliylari bilan Hindistondagi eftaliylar o'rtasida oz'aro munosabatlar bo'lganmi yo'qmi, bu bizga hozirgacha qorong'u.

456 yildayoq Xitoyga elchilar yuborgan eftaliylarning bu yirik mintaqalarda siyosiy obro'si yuksalganidan dalolat beradi. Tarixiy maydonga V asr o'rtalarida kirib kelgan bu sulola (Toxaristonga qaysi tomonidan kelgani haligacha tortishuvli) asr oxiriga kelib butun Toxaristonni, jumladan Pomirni va Afg'onistonning salmoqli qismini egallab olgan. 479-yilda Turfon viloyatini, 497-509-yillarda esa Qorashahr va hozirgi Urumchi hududini o'ziga bo'ysundirgan. Eftaliylar hukmdorlari milodiy V asrning ikkinchi yarmida janubga harbiy yurish boshladilar, asosan Yunon-Baqtriya va Kushon hukmdorlarining siyosiy ekspansiya yo'llarini takrorladilar. Hind manbalari Gupta sulolasi hukmdorlari bilan "Huna" deb atagan eftaliylar bilan kurash haqida xabar beradi. Hind manbaridagi "Huna"lar deganda faqat eftaliylarni, balki ulardan oldin shu tuproqqa qadam qo'ygan kidariylarni ham qo'shib tushunish kerak. 522 yilda juan-juanlar hukmdori P'o-lo-men (bular juda yaqin aloqalarda bo'lgan, manbalarda ularning

¹ Göbl R. Dokumente zur Geschichte der Iranischen Hunnen in Baktrien und Indien. Band I. – Wiesbaden, 1967; Vondrovec K. Coinage of the Iranian Huns and their successors from Bactria to Gandhara (4th to 8th century CE) / Klaus Vondrovec ; edited by Michael Alram and Judith A. Lerner. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2014.

² Rezakhani, Khodadad. ReOrienting the Sasanians: East Iran in Late Antiquity. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2017.

quda-andachilik rishtalari haqida soʻz boradi) bilan ham ittifoqchilik munosabatlariga kirishishgan.

V asr oxiri va VI asr boshlarida Gandhara va keyinchalik butun Shimoliy Hindistonga eftaliylar hujumlari boshlanadi. 477-yilda Gandharadagi kidariylar Xitoyga elchiliklar yuborgan boʻlsa, 520-yilda Gandharaga tashrif buyurgan xitoylik ziyoratchi Song Yun eftaliylar bu mamlakatni bosib olib, oʻz hukmdorini oʻrnatganligini taʼkidlaydi. V asrning ikkinchi yarmida eftalitlar oʻz kuchlarining eng yuqori choʻqqisini bosib oʻtgan Guptalar bilan toʻqnash kelishdi. 457-yilda boshlangan hujumlar, Skandaguptaning unga qarshi chiqishi, V asrning oxirgi choragida hukmdor Budxagupta davrida, eftaliylarning hind subkontinentga kirib borishi Toʻramanning Panjobdan hujum boshlab, butun Gʻarbiy Hindistonni bosib olishi bilan yakunlandi. Toʻraman davrida Hindistondagi eftaliylar Oʻrta Osiyodagi tarmogʻiga bogʻliq holda faoliyat yurita boshladilar, lekin ular orasidagi aloqa uzilmaganga oʻxshaydi. Hind manbariga koʻra Toʻramanning oʻgʻli Mixirakula butun Shimoliy Hindistonni bosib olish uchun otasining saʼy-harakatlarini kuchaytirgan va yuksak muvaffaqiyatlarga erishgan. Uning siyosiy dovruqʻi shunday yuksak ediki, oradan bir asr oʻtgach Hind tuproqlariga qadam qoʻygan xitoylik buddaviy rohibi Syuan-tsang oʻz sayohatnomasida bu hukmdorning hayoti va faoliyatiga alohida eʼtibor qaratgan edi.

VI asrning oʻrtalariga kelib, Oʻrta Osiyo eftaliylari Xusrav I davrida qudrati keskin ortgan Sosoniy Eroni bilan Oʻrta Osiyoning shimoli-sharqining koʻp qismini bosib olgan turklar oʻrtasida siqilib qolishgan edi. Sosoniy-turk ittifoqiga qarshi eftalitlar qoʻshinlari Buxoro viloyatiga toʻplanib, sakkiz kunlik jangdan keyin eftaliylar tor-mor etilgan. Tor-mor etilgan eftaliylar qoʻshinlari janubga chekinadi va u yerda Fagʻoniy(Faganish) degan odamni yangi podshoh qilib saylaydilar, lekin Oʻrta Osiyoning janubi sosoniylar qoʻshinlari tomonidan bosib olingan edi va yangi eftaliy hukmdori Xusrav I hukmronligini tan olishga majbur boʻladi. Bu bilan Oʻrta Osiyoda eftaliylar davlati tugatilgan edi. Bu voqealar 560-563 yillarda sodir boʻlgan.

Oʻrta Osiyo tarixida eftaliylarning shuhrati anchagina boʻlishiga qaramay ular haqida tarixiy maʼlumotlardan bilganimiz bir-biriga nomutanosibliki koʻrinadi. Numizmatlar tomonidan ilgari surilgan, ularni alxonlardan alohida birlik deb hisoblash kerakmi yoki yoʻq, degan munozara eftaliylarning kimligi bilan bogʻliq masala ham kirib ketadi. Kidariylar yoʻq boʻlib ketganidan keyin Toxariston, Kobul vodiysi, Gandxara va Kashmirning barcha “xun” hukmdorlarini hisobga olsak, eftaliylar mavzusi XIX asrga borib taqaladi. Aleksandr Kenningem alxon hukmdorlarini eftaliylar deb hisoblashidan hatto 2010-yilda yozilgan A.Kurbanovning eftaliylar haqidagi dissertatsiyaga qadar davom etadi (hatto undan keyin ham). Umuman bu mavzu tarixchi va numizmatlar orasida bahsli muammo ekani takidlanadi¹. Εφθαλιται (Hephthalites) nomi vizantiyalik tarixchi Prokopiy tomonidan vizantiya (yunon) manbalarida keltirilgan nom boʻlib, 457-484 yillarda hukmronlik qilgan Perozning dushmanlariga nisbatan ishlatilga². Prokopiy shuningdek eftaliylarni “oq xunlar” deb ham hikoya qiladi va oq xunlar atamasi K. Vondrovec fikricha, shunga asoslanib ilmiy adabiyotlarda “eron xunlari/iranian huns”ning turli sub'ektlari uchun qoʻllanilgan. IX-X asrlarda fors tarixchisi at-Tabari Sosoniy hukmdori Perozning dushmanlarini “xaytallar” deb

¹ Vondrovec K. Coinage of the Iranian Huns... – P. 405-406.

² Vondrovec K. Coinage of the Iranian Huns... – P. 405.

atagan¹. Natijada g'arb tarixshunosligida yunon manbalaridagi oq xunlarni arabchadagi xaytallar bilan aynanlashirish urf bo'lgan.

Biz eftaliylarning Toxariston/Baqtriya ustidan hukmronlik qilishdan oldin qilgan ishlari haqida, shuningdek, ularning mintaqadagi hokimiyat davri va milodiy 560 yildagi mag'lubiyatdan keyingi taqdiri haqida juda kam ma'lumotga ega ekanligimizni alohida ta'kidlash lozim². Miloddan avvalgi 470-560 yillar oralig'ida Toxariston va Transoxiana sodir bo'lgan jarayonlar - biz ularni sosoniylar bilan o'zaro munosabatlari nuqtai nazaridan qaraganimizda - eftaliylar imperiyasi davri deb nomlashimiz mantiqliroq (Grenet F)³. Birlashgan sosoniy-g'arbiy turklar ittifoqi tarafidan mag'lubiyatga uchragach, ularning qolgan "knyazliklari" taqdiri Hind mintaqasida bir muddat hokimiyatlarini saqlab turdi.

Narrativ manbalarda eftaliylar birinchi marta sosoniylar bilan o'zaro munosabatlari mazmunida tilga olinadi. Shuning uchun eftalitlarning o'zlari haqida ularning g'arbiy qo'shnilar bilan munosabatlari kontekstidan tashqarida yana nima deyish mumkinligini batafsil bayon qilishdan oldin ushbu uchrashuvning qisqacha mazmunini taqdim etish maqsadga muvofiqdir. 466 yilda kidariylar mag'lubiyatga uchragach, eftaliylar konfederatsiyasi sharqiy bazadan, ehtimol Badaxshon viloyatidan Toxaristonning qolgan qismidagi hokimiyatini kengaytirishga kirishgan ko'rinadi. Toxaristonda eftaliylar nazorati Baqtriya erasining 260-yillarida (260+223: mil. 483) tugallangan bo'lishi kerak. Chunki biz Baqtriya hujjatlari yozilgan hududga, ya'ni Bomiyon shimolidagi tog'li hudud Rob va unga tutash hududlarda hamda Toxaristonning janubiy qismida eftaliy solig'i kiritilganiga birinchi marta guvoh bo'lamiz.

Yezdigerd II ning o'g'li Peroz o'z taxti uchun ukasi Hormizd III (457-9) bilan raqobatlashayotgan edi. Sistan hokimi sifatida sharqda joylashgan Peroz, Hormizdni mag'lub etishda "Toxariston odamlari" (ya'ni eftaliylar) dan yordam so'radi va 459-yilda o'zi uchun tojni da'vo qilgan. Shunday qilib, bu epizod orqali eftaliylar haqida birinchi marta ularning sosoniy shohlarini hokimiyatga kelishidagi bevosita ishtiroki Sharqiy Eronda allaqachon muhim bo'lganligiga amin bo'lamiz. Bu voqealar munosabati bilan tez-tez tilga olinadigan eftaliylar podshosi Axshunvar bo'lib, u haqida bizda tanga zarb qilinganidan hech qanday dalilga ega emasmiz. Binobarin, bu nom rivoyat manbalari orqali ma'lum bo'lgan Xushnavoz ismli eftaliylarning bir yoki bir nechta hukmdorlariga tegishli unvon deb hisoblanishi ham mumkin.

Eftaliylar yordamida 459-yilda hokimiyat tepasiga kelganidan so'ng Peroz Toxaristonda kidariylarga qarshi qator yurishlar uyushtirgan va natijada eramizning 466/7 yildagi mag'lubiyatidan so'ng Toxariston siyosiy sahnasidan g'oyib bo'ldi. Bu esa Sharqiy Toxaristonda bo'lgan eftaliylarga butun mintaqada o'z kuchlarini kengaytirishga imkon berdi. Ularning poytaxti Sharqiy Toxaristondagi hozirgi Qunduz shahri atrofida joylashgan edi.

Fransuz olimi F. Grenet o'zining yirik maqolasida⁴ IV asrning ikkinchi yarmida Sug'diyona va Baqtriyada haqiqatan ham chuqur inqiroz borligini hamda VII asrda esa

¹ Nöldeke Th. Geschichte der perser und araber zur zeit der sasaniden. Aus der arabischen chronik des Tabari. –Leyden: Brill, 1879. –P. 115.

² Rezakhani, Khodadad. ReOrienting the Sasanians: – P. 125.

³ Grenet F. Regional interaction in Central Asia and Northwest India in the Kidarite and Hephthalite periods. *Indo-Iranian Languages and Peoples*. – P. 203-224 (2002). – P. 209.

⁴ Grenet F. Regional interaction in Central Asia and Northwest India... – P. 211

iqtisodiy va madaniy gullash (ayniqsa Sug'diyonada) tez sur'atlar bilan urbanizatsiyaning yangi fazasi bosqichiga o'tganini ko'rsatishga harakat qilgan. Hind madaniyati elementlarini hatto Kushonlar davrida ham yetib kelmagan hududlarda tarqatgani uchun, Sug'diyonaning ochilishida kidariylar va Eftaliylarning hissasi katta bo'lganini ta'kidlagan. Bu sanaga kelib, 450 yillarda eftaliylar Baqtriyada kidariylarga qarshi kurash olib borgan edi. Eftaliylarning madaniy o'ziga xosligi haqidagi savolga javobni aniqlash qiyin. Ularning baqtriycha nomi *ηβοδαλο(ēvdal)* shaklida hujjatlarda qayd qilinishi ilgari xo'tancha "*hītala*" (*kuchli*) yoki o'rta forscha "*haft al*" (massagetlarning yetti el/urug'i) kelib chiqqanligi taxmin qilingan aloqalarni inkor etadi. Xitoy yilnoma yozarlari ularining kelib chiqishi to'g'risida qarama-qarshi g'oyalarni taqdim etishgan, ammo aniq bir natijaga erisha olmaganlar. Bundan tashqari, xitoy tilidagi ma'lumotlar Vizantiya imperatori saroyiga borgan sug'd elchisi Maniaxninkidan ancha ajralib turadi: Maniax ularni shaharlarda yashovchilar deb taqdim etgan bo'lsa, xitoycha ma'lumotlarda ularning turmush tarzi yanada tizimli aks etgan bo'lib, qabila aristokratiyasi ustun bo'lgan, kigiz chodirlari ostida yaylovlarda yashashgani haqida xabar beradi. Xitoy yilnomalaida poliandriya odati goh eftaliylarga, goh toharlarga, ya'ni baktriyalarga tegishli deb qayd qilinadi. Bizga ma'lumki, Toxariston tarkibiga kirgan viloyatlardan biri Robda poliandrik nikoh shartnomasi eftaliylarning bu hududga kelishidan bir asrdan ko'proq vaqt oldin paydo bo'lganini baqtriya hujjatlaridagi ma'lumotlar ham tasdiqlaydi, bu shuni ko'rsatadiki oxirgi versiya haqiqatga yaqinroq ko'rinadi – haqiqatan ham eftaliylar Rob viloyatining bir qismini tashkil qilgan Baqtriyaning tog'li chekkalaridan kelib chiqmagan. Ularning dafn marosimi zardushtiylik diniga zid ekanligi Veyshuda aniq tasvirlangan: agar biror kishi vafot etsa, badavlat oila toshlardan qo'rg'on qurishadi; kambag'al oila esa dafn qilish uchun yerni qazadi. Kundalik foydalaniladigan buyumlar o'lik bilan birga ko'miladi.

Yana bir tarafi kidar-eftal munosabatlari masalasiga kelsak, ular frantsuz tadqiqotchisi F.Grenet ta'riflaganidek eftaliylar Kushonlarga zarba bergan kidariylarning kuchaygan versiyasi sifatida namoyon bo'ladi, ular o'z kuchini turli etnik elementlarni turli harbiy an'analar bilan birlashtirish qobiliyatidan olganlar. Ammo ularning hukmdorlarning ongli siyosati o'tmishdan voz kechish edi: ular Kushanshah unvonidan voz kechishdi va Gandharada chiqargan ilk tangalaridanoq o'zlarining hayratlanarli darajada sosoniy bo'lmagan jismoniy turi, ya'ni sun'iy ravishda deformatsiyalangan bosh suyagi bilan namoyon qildilar (Kidariylarning yangiligi soqolsiz ko'rinish bilan cheklangan edi).

O'n yillik janglardan so'ng ular kidariylarni Baqtriyadan yo'q qilishga muvaffaq bo'lishdi, ammo ular So'g'diyonani 509 yilgacha qo'shib olganga o'xshaydi, chunki shu vaqtdan boshlab Samarqanddan kelgan elchilar o'zlarini eftaliylar nomi bilan ko'rsata boshladi. Ular o'z chegaralarining kengayishining dastlabki bosqichida Gandhara va shimolning beshta qirolligida kidariylar izidan borishgan. Zamonaviy yapon tarixchilarining subkontinentdagi roli bo'yicha o'ta tanqidiy pozitsiyasiga qaramay, hind manbalarida Guptalarning dushmanlari va Buddist monastirlarini talon-taroj qiluvchilar sifatida mashhur bo'lgan Xuna hukmdorlari To'raman va Mixirakulaning eftaliy kimligini endi inkor etish mumkin emas.

XVII asr oxiri – XX asr boshlarida jahon tarixshunosligida ayniqsa eftaliylar mavzusining turli masalalari – ularning ilk vatani, davlatchilik tizimi, xalqaro munosabatlari, Markaziy Osiyo davlatchiligida tutgan o'rni, etnik mansubligi kabi

jihatlariga e'tibor qaratib kelingan. Shu jumladan O'zbekiston tarixi fanida ham eftaliylar va turkiylarning o'zaro munosabatlari xususida kam bo'lsada tadqiqotlar mavjud. Biroq, bugungi kunda mahalliy tarixshunosligimizda al-Hind diyori (Tarixiy Shimoliy Hindiston)da bu ikki xalqning Markaziy Osiyo tuproqlaridan keyingi taqdiri haqida ilmiy izlanishlar mavjud emas. Hind tuproqlaridagi eftaliylar va turklarga aloqali atama sifatida g'arb tadqiqotlarida ishlatilgan "Xingil sulolasi", "alxonlar" (alchon), "eron asliyatli xunlar", yoki "oq xunlar", "xunalar" va boshqa shu kabi shartli atamalarning tavsifi bilan birga tahlili aks etgan o'zbek tilida bironta maqola yo'qligini alohida ta'kidlamog' joiz. Umuman olganda, o'zbek tarixshunosligida bu ikki sulolaning taqdiri faqat Markaziy Osiyo mintaqasi kontekstida o'rganish an'anaviy tus olgan. Zero, bu ikki xalq ulkan hind subkontinentda ulardan keyingi turkiy kelib chiqishga ega bo'lgan Kashmir Yabg'ulari, G'aznaviylar, Tug'luqiylar va boshqa turkiy xonadonlar tomonidan boshqarilgan Dehli sultonligi va Boburiylar kabi turkiy sulolalarning tashkil topishi uchun o'ziga xos tamal toshi bo'lib xizmat qildi.

ҚАДИМГИ УСТРУШОНАДА БРОНЗА ДАВРИ ЁДГОРЛИКЛАРИНИНГ ЎРГАНИЛИШИГА ДОИР

Тошбоев Ф.Э.
Доцент, ЖизДПУ

Аннотация: Муаллиф ушбу мақоласида Қадимги Уструшона ҳудудида ўрганилган бронза даврига оид ёдгорликлар материалларини таҳлил қилган. Бунда Уструшонанинг бронза давридаги миграциялар натижасида фаол ўзлаштириб бошланиши, Желлиғулли, Бахмалсой, Қулписар ва Моргузар тоғларидаги Ғалчасой, Қоратош, Бешарчасой, Мойлиқўтон, Ўйиктош водийларидаги материалларда акс этганлиги асосланган.

Аннотация: В данной статье автор проанализировал материалы памятников эпохи бронзы, изученные на территории Древней Уструшаны. Он основан на том, что начало осваивания Уструшаны в результате миграций в эпоху бронзы, что нашло отражение в материалах долин Галчасоя, Каратоша, Бешарчасоя, Мойликотона и Уйиктоша в горах Джеллигулли, Бахмалсой, Кулписар и Моргузар.

Annotation: The author, in this article, analyzed the materials of the studied monuments of the Bronze Age in the area of Ancient Ustrushana. It is based on the fact that Ustrushana's active assimilation began as a result of migrations in the Bronze Age and is reflected in the materials of Dzhelligulli, Bakhmalsoy, Kulpisar and the Morguzar mountains of the Galchasoy, Karatash, Besharchasoy, Moylikutan and Uyiktash valleys.

2022 йил баҳор, ёз ва кузги мавсумда Жиззах шаҳрининг ғарбий қисмида жойлашган тоғ қоялари бўйлаб қидирув ва қазув ишлари ўтказилди. Изланишлар натижасида, тоғларнинг қояларида жойлашган сўнги бронза ва илк темир даврига оид тош яшик кўринишидаги қабрлар аниқланди ва очиб ўрганилди. Бу қабрлар Жиззах шаҳридан 10 км ғарбда, Нурота тизмасининг Желли ғулли, Қипчоқ ва Боғишамол қишлоқларидан чиқувчи тоғ даралари туташган тоғ тепаликларида жойлашган. Бу тоғ қоялари шу пайтгача тадқиқ қилинмаган. Фақат, 2016 йилда

ушбу тош қабр (ёки даҳма)лар жойлашган ҳудудга яқин жойлашган Сузмойил ота қоятош расмлари ўрганилган.[1,Б.254-257].

Бу ерда ўрганилган тошдан ясалган қабрлар тоғ устидаги, қоянинг тош қатлами кесиб ўтган устига қурилган. Қабр (тош яшик) усти тўлиқ тошлар билан тўлдирилган. Иншоат шакли айлана кўринишида, ўлчами 7х7 м баландлиги 0,4 м. Қабр устидаги тош қатламлари олингач, унинг марказида барча томонидан катта ўлчамдаги тошларни тик ва ёнбош ҳолатида қўйиб, тахлаб ҳосил қилинган тўғри тўртбурчак кўринишидаги қабр (иншоат) очилди. Қабр жануби шарқдан- шимоли ғарбга томон узунчоқ кўринишида ясалган. Унинг ўлчамлари 1,10 м х 0,50 м, девори баландлиги 0,40 м. Қабр ҳамма томондан тош билан ўралган устига ҳам плита тошлар қўйиб ёпилган. Қабр полида сақланиши жуда ёмон ҳолатдаги, титилиб кетган, боши ғарбга қаратиб қўйилган одам суяклари қайд этилди.

Бошқа хил қабрлар устига ҳам плита тошлар қўйиб ёпилган. Қабр полида сақланиши ёмон ҳолатдаги, боши ғарб томонга қаратиб қўйилган одам суяклари қайд этилди. Суяклар тозаланганда маълум бўлдики, қабр тоғ устида қоя тошни кесиб (марҳум учун махсус тўрт бурчак кўринишидаги, тош яшик шаклида) ясалган ва қабр тош яшик кўринишини олган.

Шунингдек, Боғишамол мемориал ёдгорлиги шимолидаги тоғ ёнбағрида бронза даврига оид ёнғин аломатлари мавжуд бўлган қабр қайд қилинди. Унда ёмон ҳолатда сақланган одам суягининг баъзи қолдиқлари ва деярли бутун ҳолдаги мил. авв. XIII-XII асрларга оид дашт бронза даври жамоалари моддий маданиятининг Зарафшон варианты (Федоров, Орск - Оқтўба гуруҳидаги ёдгорликлардан топилган сопол идишларга ўхшаш)га оид сопол идиш топилди.

Кейинги йилларда Уструшона тоғли тегралари хусусан, Моргузар тизмасида ландшафт-археологик изланишлар ва ГИС таҳлиллар ёрдамида қадимий кўчманчи чорвадорларнинг излари аниқланди. Тадқиқотчи Ф.А. Мақсудовнинг таъкидлашича, табиий шароитнинг қулайлиги натижасида бу ҳудудда бронза даври чорвадор жамоаларининг қўналғалари шаклланган. Булар денгиз сатҳидан 1100-1800 метр юксакликдаги Ғалчасой, Қоратош, Бешарчасой, Мойликўтон ва Ўйиктош водийлари ҳамда 2000-2500 метр баландликдаги Бедана даласи платосидан ўрин олган Тошбулоқ яйловлар бўлган[2. Б. 17]. Ўтказилган археология прогноз модели асосидаги тадқиқотларга кўра, Моргузар тизмасида қадимги давр кўчманчи чорвадорларнинг яшаши учун зарур бўлган талабларга жавоб берадиган экологик бурчаклар “нишалар” мавжуд бўлган. AMS/¹⁴C радиоуглерод даврлаштириш, бир қатор қўналғаларнинг ўрнашуви, стратиграфияси ва моддий маданиятига қараганда, кўчманчи чорвадорларнинг бу ерни ўзига хос ривожланган ўрнашув анъаналари негизида энг кечи билан эрадан олдинги II минг йилликдан бери сўнги 4 минг йил давомида ўзлаштиргани аниқланган[2. Б. 17].

Ушбу фикрни мустаҳкамлаш учун яна қўшимча маълумотлар келтиришни маъқул топдик. 1956 йил кузги мавсумида ЎзР ФА тарих ва археология Институтининг Я.Ғ.Ғуломов бошлиқ Мохандарё экспедицияси Жиззах шахидан 30 км шимол томонда қадимда кўчманчилар дашти билан чегарада қурилган Қулписарота сағанаси ва ундан 100-120 м шарқда, Ўрта Осиё ҳудудида ягона бўлган (ўртаси ботик, ўлчами 180 см х 150 см ва баландлиги 120 см бўлган) тош дольменни ўрганган[3. Стр. 95]. Муаллиф фикрича, ушбу дольмен бронза даври

қабр иншоотларига таъллуқли ҳисобланиб, ундаги дафн удумлари ислом пайдо бўлишидан 2000 йил олдин мавжуд бўлган [3 Стр. 95].

2009 йил Ш. Рашидов туманининг Бахмалсой қишлоғи (биз ўрганаётган Желли ғулли қишлоғидан 5 км жануб)да бронза даврига оид, дафн буюмларига анча бой бўлган қабр ўрганилган. Муаллифнинг таъкидлашича қабр ва унда қайд қилинган материаллар (металл буюм- билгузуклар ва сопол идишлар бронза даврига оид бўлиб улар шу даврга оид Суғддаги Мўминобод мазорқўрғонлари билан деярли бир хил ўхшашликка эга[4. Б. 89-92]. Л.М. Сверчков томонидан Зомин тумани, Дуоба қишлоғидан Ўрикли дарёси бўйидан бронза даврига оид ёдгорликдан бронза чопқи-болта (тесла-кельта) топиб ўрганилган [5. Стр. 119].

Сўнги йилларда олиб борилган изланишлар, сўнги бронза даврига оид миграциялар натижасидаги манзилгоҳлар Уструшонанинг фақат тоғли теграларида эмас бошқа (тоғ олди ва дарё водийлари) ҳудудларда ҳам вужудга келган деган фикрга келишимизга сабаб бўлмоқда. Бизнингча ушбу миграцияларда Сирдарёнинг ўрта оқими хусусан, Уструшона ҳам четда бўлмаган. Чунки бу ҳудуд орқали кўчманчиларнинг Нурота ва Моргузар тоғлари орқали Қизилқум ва Суғдга кириб борадиган (Ўтрор- Нурота, Илонўтти дараси ва Кўрпа довони орқали) анъанавий йўллари бўлган.

Бундай фикрга келишимизга Желли ғулли қишлоғи яқинидаги тоғ қояларида ўрганилаётган тош яшик кўринишидаги қабрлар сабаб бўлмоқда. Бу қабрлар ясаиш шаклига кўра Олтой ўлкасидаги Коракўл маданиятига оид қабрлар ва Кавказнинг шимоли – ғарбий ҳудудларидаги сўнги бронза даври қўйиндиларига ўхшайди. Олтой ўлкасидаги Коракўл маданиятига оид қабрларни ўрганган археологлар уларни уч хил типга ажратганлар ва уларнинг кўпчилигини тош яшик кўринишидаги қабрлар ташкил этади. Бу қабрларнинг кўпчилиги барча томондан тош плиталар билан ўралган тош яшик кўринишида [6. стр. 28.,рис.69-71].

А.В. Шишлов ва Н.В. Федоренко томонидан Кавказнинг шимоли – ғарбий ҳудудларида ўрганилган 193 қабр иншоотлари конструкциясига кўра 5 гуруҳга бўлинган. Барча типлар учун асосий хусусият қабрларнинг ер устида жойлашганлиги ва тошлардан қурилганлиги ҳисобланади. Улардан биринчи гуруҳга 75 қабр киритилиб, унда жасадлар тошдан ясалган қабр(тош яшик)ларга дафн этилган [7. Стр. 63-73]. Бунда, тошлардан ясалган қабр девори, худди Желлуғилли қабрлари каби материкдан биров ўйиб кирилиб, деворнинг юқори чеккаси ва ёпиш учун қўйилган тош плита ер юзаси горизонтга тенг ҳолда жойлаштирилган. Қабр (яшик) деворлари асосан, тош ва кумтош бўлакларидан, икки ҳолатда яшик тагига иккита тош плита қўйилиб, устини ёпишда бир ёки бир нечта тошлардан фойдаланилган. Улардаги қизиқарли хусусиятлардан бири, баъзи қабрларда алоҳида қўйилган идишлар қабрдан ташқарида қайд қилинган [7. Стр. 68]. Бундай ҳолат Желлиғули №4 даҳмада ҳам кузатилди. Унда сопол идиш қабрдан ташқарига қўйилган эди.

Фикр юритиш мукинки, ушбу (тош яшик) қабр соҳиблари миграциялар натижасида, Ўрта Осиё ҳудудларига Мўғилистон, Жанубий Сибир ва Олтой ўлкасидан кириб келган ва ўзларининг тош яшик кўринишидаги қабрларга дафн этиш анъанасини давом эттирган. Кейинчалик уларнинг катта қисми ғарбий ўлкалар (Кавказ)га томон кўчиб кетган бўлиши мумкин [8. Стр. 7-9].

Бронза даври дашт чорвадор қабилаларимаданияти билан боғлиқ ёдгор-лилка Зарафшон воҳасида кўплаб ўрганилган. Улар манзилгоҳлар, уй-жойлар қолдиқлари, тоғ кончилиги билан боғлиқ бўлган ишлаб чиқариш объектлари – металлургия марказлари ҳамда мазоркўрғонлардан иборатдир[9. Б. 105]. Зарафшон воҳасидаги бронза даврига оид Гужайли, Мўминобод, Қизил-қир, Сайгус, Чаққа, Сиёб, Дашти Ашт, Дашти Қазо каби чорвадорларга мансуб мазоркўрғонлардаги қабр тузилиши, марҳумларнинг дафн маросимлари, оловга сиғиниш излари, сопол идишларнинг ясаиш, шакли ва нақшлари, марҳумнинг антропологик типи Андроново жамоаларига хос хусусиятларни ўзида намоён қилади[10. Б. 107-111]. Бу жараён эса академик А.А. Асқаров таъбири билан айтганда, “чорвадор туркий тилли даштликларнинг Зарафшон водийсининг сўғдийзабон қадимги деҳқончилиги маданияти жамоалари билан илк бор аралашиб, қоришиб яшай бошлаганликларидан далолат беради” [11. Б. 230].

Шу пайтгача Тошкент воҳасида олиб борилган археологик тадқиқотлар натижасида, кўчманчилар сўнгги бронза даврида минтақани фаол ўзлаштириб бошлаганлиги аниқланган. Улар Андроново маданиятининг Петров, Федоров, Саргари-Алексеев босқичларига мансуб чорвадор қабилалари томонидан ўзлаштирилган. Бу жамоаларга мансуб ёдгорликлар Янгийўл шаҳри жанубидаги, Жунариғи бўйлари ва Искандар қишлоғи атрофларида ўрганилган. Бу ердаги қабрларда бешта бронзадан қуйилган, тарновсимон, бирлашмаган кенгайган учлари монолит спиралсимон шохчалари билан безатилган билакузуклар топилган. Улар хусусиятига кўра, Андроново маданиятининг Федоров маданиятига мансублиги аниқланган. Шунга ўхшаш материаллар “Никифоров ерлари”, Шоштепа, Мингўрик ва Қорақамишсой ҳудудлари[12. Стр. 115-117].. Чирчик дарёсига Чимбойликсув яқинида ва Бурчмулло қишлоғида ўрганилган[13. Стр.3]. Юқорида санаб ўтилган ёдгорликлардаги материаллар мил.авв. II минг йилликнинг бошларида Қозоғистон ва Ўрта Осиёдаги, Федоров ва Саргари-Алексеев маданиятига тегишли эканлиги таъкидланган [14. Стр. 53-54]. Шу тариқа Амударё ва ундан жанубгача бўлган ҳудудларда, бронза даврдан бошлаб туркий қабилаларнинг, бу ўлкалар тубжой аҳолисига айланиб кетиши кузатилади[15. Б. 241]. Сўнгги бронза даври материалларига таяниб айтиш мумкинки, Чоч воҳаси ва Суғд ҳудуди мил.ав. II-I минг йилликларнинг чегарасидан бошлаб қадимги ўтроқ деҳқончилик вилоятлари билан маданий алоқалар ўрнатган Андроново чорвадор қабилалари томонидан фаол ўзлаштирилган.

Бироқ, Қадимги Чоч ва Суғд ҳудудларида кенг тарқалган дашт бронза даври жамоалари маданияти билан боғлиқ ёдгорликларнинг қўшни икки тарихий маданий воҳа оралиғида жойлашган Уструшона ҳудудларида йўқлиги бу мавзу доирасида махсус тадқиқотлар олиб борилмаганлиги билан боғлиқ ҳисобланади. Аслида, Уструшона тоғлари ва адирлари қадимда турли хил арча ва бошқа дарахт турлари ўрмонлар, дарёларнинг воҳалари зич тўқай ўсимликлар ва ёввойи ҳайвонларга бой бўлган.

Уструшонадаги фойдали табиий бойликлар - олтин, кумуш, мис, феруза конлари ҳам Андроново қабилаларининг қизиқишига сабаб булган[14. Стр. 54]. Чунки, кўчманчилар ҳўжалигида металлсозлик – темир ва мис кончилиги, металлургия ва металлга ишлов бериш муҳим ўрин эгаллаган. Бу қабилалар асосан, ўтов ва капаларда, қишда эса ярим ертула кўринишидаги вақтинчалик уй-жойларда яшаган

бўлса керак. Шунинг учун бўлса керак бу маданиятларнинг манзилгоҳлари (қишлоклари) жуда ҳам кам топилади. Уларнинг қабрлари ва тасодифий топилмалари эса кўпроқ учрайди.

Энди ушбу маданиятларнинг шаклланиши масаласига тўхталсак. Собик иттифоқ даври археологик адабиётларида ўра кўринишдаги қабрлар “ямные культура” номини олган Афанасьев ва унинг сўнги босқичи ҳисобланган Окуневск маданиятлари таъсирида вужудга келганлиги таъкидланади. Бундай хулосага келинишига ушбу маданиятнинг дафн этиш, моддий буюмлар хусусияти ва қабр иншоатларининг тузилишидаги умумий ўхшаш хусусиятлар сабаб бўлган. Мил. авв. III-II минг йилликларда Хуанхе дарёсининг шимолидаги бепоеън чўлларда энеолит даври афанасевск ва Окуневск чорвадорлар маданияти таркибида Қорасук маданияти шаклланади. Монголия ва шарқий Манжуриягача бўлган ҳудудларда эса барча томони тош билан қурилган (плиточной культура) қабрлар маданияти вужудга келган. Монголияда бошқа маҳаллий археологик маданиятлар (культура оленной камней) ҳам мавжуд бўлган. Бунда афанасьев, окуневский ва андропова маданияти яъни бронза даври Ордос қабилаларининг ўрни катта бўлган ва улар Хитойга яқин параллелда ривожланган [16. Стр. 137].

Андропова маданияти Афанасьев ва унинг сўнги босқичи ҳисобланган Окуневск маданиятлари таъсирида вужудга келганлиги асосланган. Энеолит даврига оид Афанасьев мазоркўрғонларида қабр чегараси унча катта бўлмай, қабр устидаги уюм (насып) баландлиги 1 м гача, баъзи ҳолларда қабр устида тупроқ кузатилмайди. Кўпинча мазоркўрғон усти бузилганда ички қисми ҳам унга ўхшаш қазилган бўлади [17. Стр. 34]. Мазоркўрғон тагида уч хил кўринишдаги ўралар мавжуд бўлиб, ичидаги тош плиталар ёнбош, баъзан вертикал тарзда қўйилиб, қабрлар бир-бирига параллел тарзда жойлашган бўлади. Окуневск даврига оид мазоркўрғонларда эса қабр уюми баландлиги 30-35 см бўлиб уларда тош плиталар учрамайди. Мазоркўрғон остида бир нечта баъзан 20 тагача тош яшик кўринишидаги қабрлар ва унда жасадларни букчайтирилган тарзда дафн этиш кузатилади.

Ушбу маданиятларнинг давоми ҳисобланган Андропова маданиятига мансуб илк ёдгорлик Минусинск пасттекислигида ўрганилган. Бу ер Енисейнинг юқориси – йирик бўлмаган тоғ оралиқлари бўйлаб, ғарбий Саян, Олтойнинг жануби, шимолда эса Оглахти тоғларининг чап қирғоғигача бўлган ҳудудларни ўз ичига олади [17. Стр. 35]. Бу маданиятга оид ўра қабрлар тош яшик, циста ва аралаш ҳолатда бўлганлиги ўрганилган. Андропова маданиятнинг пайдо бўлиши ва хронологик босқичлари тўғрисида собик иттифоқ даврида кўплаб тадқиқотлар олиб борилиб, Федоров ва Аликул босқичлари аниқланган. Бу маданият босқичлари ва даврий санасини К.В. Сальников мил. авв.ги II минг йилликдан мил. авв. VII асргача белгилаб уларни (икки эмас) уч босқичга бўлиб кўрсатади.

Андропова маданияти Федоров босқичи Ўролнинг шарқи ва Тобол водийсида, Аликул (ғарбий Андропова – ёғочбанд маданияти) қатлами эса ғарбий Қозоқистон ва жанубий Урал бўйларида шаклланганлиги таъкидланади. Энеолит ва бронза даврида Монголия ва Шимолий Хитойдан Марказий Осиё ва Яқин шарқгача бўлган ҳудудлар аҳолисининг маданий алоқалари мавжуд бўлганлиги археологик жиҳатдан тўлиқ исботланган. Бу умумийлик сопол идишлар сиртига туширилган турли хил геометрик нақшлар, қабр иншоатлари ва қабрлардаги мархумларнинг букчайтирилган тарзда дафн этилиши ва бошқаларда кузатилади.

Бу қабилалар ҳақида илк ёзма маълумотлар бронза ва суяк буюмларга туширилган иеорглифлар маълумот беради. Жанубий Сибир ва Монголия дашт ва чўлликларида Карасук ва Оленной камен маданиятлари аҳолисида кўчманчи чорвачилар ва суворийлар гуруҳлари шаклланади. Бунинг натижасида отда жанг олиб боришга қулай бўлган узун қилич ва қалқон кейинчалик, узоқ масофага отадиган камонларга эга эга отлик суворийлар (кавалерия) аскарлар пайдо бўлади. Бу эса жанг куроллари соҳасида бошқа ҳудудлардаги қабилаларга нисбатан уларнинг устунлигини таъминлаган. Айни пайтда кўчманчи чорвачиликнинг экстенсив ривожланиши, дашт қабилаларида иқтисодиётнинг яхшиланиб, ижтимоий муносабатларни кучайишига сабаб бўлган[16. Стр. 138].

Сунгги бронза даврида (м.вв. II-I мингйилликлар чегараси - м.авв. XIV- XIII асрларда) Евроосиё китъаси ҳудудида Атлантик босқичининг иқлим оптимум вақти тугагандан сўнг бошланган совуқлик Волга бўйлари ва Қозоғистон чўлларида иқлимнинг аридизациясига сабаб бўлган[18. Стр. 15-17]. Волгадан Иртишгача ёйилган чўл ҳудудларидаги совуқ кишлар чорвадорларни шу мавсумда жанубда - Ўрта Осиё тоғ олди воҳалари ва дарёлари бўйларида яйлов излашга мажбур этган. Бу эса Ўрта Осиё ҳудудига Андроново жамоаларининг чорвадор қабилалари фаол кириб келишига асосий сабаблардан бири бўлган. Уларнинг асосий қисмини бошқа қабилаларни ҳам ўзига бирлаштирган Монголия ва Жанубий Сибирнинг Қарасук маданияти қабилалари ташкил этган. Бу маданият аҳолиси монголоид элементлари бўлган европа ирқига мансуб бўлган [16. Стр. 139].

Е.Е. Кузминанинг ёзишича, кўчманчиларнинг Евросиё даштларидан Ўрта Осиё ва жанубий минтақаларга миграцияси тахминан мил. авв. XVI асрдан босқичма – босқич амалга оширилган. Унинг бошланғич нуқталари Волгабўйи, Жанубий Урал, Қозоғистоннинг шимолий-ғарби ва Ғарбий Сибир даштларида жойлашган. Бу ерлардан чорвадор қабилалар Жанубий Оролбўйи, Шарқий Каспийбўйи, Туркманистоннинг жанубий-ғарби, қуйи Мурғоб, Зарафшон ва Тошкент воҳалари ҳамда Фарғона водийси ва Жанубий Тожикистон ҳудудларига келиб ўрнашган[19. Стр. 122-138].

Айни пайтда бу қабилаларнинг катта қисми ғарбий ва шарқий йўналишларда Қадимги Хитойдан, архаик Юнонистонгача бўлган ҳудудларни забт этишга киришади. Мил. авв. II-I минг йилликларда отлик қўшин билан яхши куролланган Қарасук маданияти Хитой ички ҳудудларига мил. авв. XII асрларда Енисей ҳавзалари, мил. авв. X асрларда Орол бўйларида пайдо бўлади. Бу жараён кейинчалик ҳам давом этиб, мил. авв. VII асрларда улар скиф қабилалари номи билан Дунаининг жанубий ҳудудларини эгаллаган бўлса, бир қисми, грек полислари гуллаган пайтда Афини армияларида хизмат қилган [16. Стр. 140]. Бу қабилалар, нафақат, Евро Осиёнинг бепоён даштларида, балки, Ўрта Осиёнинг дашт ва саҳролари, тоғлик зоналарнинг дарё ҳавзалари ҳамда тоғ олди адирларда хўжалик юритганлар. Даштдан кириб келган аҳоли секин-аста ўтроқлашиб, маҳаллий аҳоли билан турли хилдаги маданий алоқалар натижасида яқинлашиб, қоришиб бориши минтақада ижтимоий сиёсий ва иқтисодий ҳаётнинг янада жонланишига сабаб бўлган[20. Стр. 96-99].

Хулоса қиладиган бўлсак, кўчманчи чорвадорларнинг ўтли яйловлар бўйлаб, кўчиш ҳудудлари анъанавийлик бўлганлигини ҳисобга олсак, бронза даври миграциялари билан боғлиқ жараёнлар Уструшонада ҳам кечганлиги ойдинлашади.

Кўчманчилар учун турли йўналишларда жанубий минтақаларга кўчиш йўллари чорраҳасидаги қулай яйловларнинг мавжудлиги, тоғ ва тоғ олди ҳудудлари ва дарё воҳаларининг унумдор яйловлари муҳим рол ўйнаган. Шу билан бирга, Моргузар ва Нурота тоғига келиб ўрнашган жамоаларда бронза металлургияси ривожланиши, мис, қалай, қўрғошин каби маъданларга эҳтиёж, бронзадан қуроллар ва буюмларни ишлаб чиқариш зарурати муҳим омил бўлган. Хом ашё ва конлар яқинидаги маъдан эритиш жойлари ва минерал тошлардан маржонлар яшаш устахоналарининг кашф этилиши бундан далолат беради. Бу анъана кейинги минг йилликларгача ўз аҳамиятини сақлаб илк ва ривожланган ўрта асрларда металлсозлик марказларининг ташкил топишига сабаб бўлган[21. Стр. 16-18]. Бу ҳолат бронза даври металл хомашёси ва минерал тош конлари нафақат Қурама, Чотқол тоғлари, Зарафшон тизмиси Нурота тоғлари ва Қизилқумда, балки Моргузар тоғларида ҳам фаол ўзлаштирилганлигини кўрсатади. Уструшона ҳудудида ўрганилаётган материаллар минтақада хўжалик маданий типларининг шаклланиши ва кўчманчиларнинг бронза давридаги миграцияси билан боғлиқ саволларга ойдинлик киритади. Уларга таяниб айтиш мумкинки, Уструшона ҳудудининг металлга бой тоғ ва тоғ ёнбағирлари, тоғликлар орасидаги чорва йўллари кесишмалари ва дарё воҳалари бронза даврида фаол ўзлаштириб бошланган ва бу жойларда уларнинг яшаш жойлари, манзилгоҳлари, тоғ кон устахоналари ҳамда алоҳида қабристонлари мавжуд бўлган.

Адабиётлар:

1. Холматов А.Н., Пардаев М.Х., Тошбоев Ф.Э. 2016 йилда ўтказилган Сузмойилота қоятош расмлари тадқиқотининг дастлабки натижалари хусусида // Ўзбекситонда археологик тадқиқотлар. 2015 – 2017-йиллар. 11-сон. Самарқанд, 2018.
2. Мақсудов Ф.А. Ўрта асрларда тоғли Уструшона кўчманчи маданияти. Тарих фанлари доктори (DSc) диссертацияси автореферати. Тошкент, 2020.
3. Гулямов Я.Г. Кладбище Кулпи-Сар // ИМКУ, Вып.2. Т., 1961.
4. Хасанов М. Бахмалсойдан топилган бронза даври топилмалари. «Евроосиё халқлари маданий мероси: замонавий тадқиқотлар, муаммо ва ўрганиш усуллари» мавзусидаги халқаро илмий-амалий анжуман материаллари (1-қисм). Жиззах 2022.
5. Сверчков Л.М. История изучения древних выработок Узбекистана (краткий обзор) // ИМКУ. Вып. 35. Ташкент, 2006.
6. Кубарев В.Д. Памятники Каракольский культуры Алтая. Новосибирск, 2009.
7. Шишлов А.В., Федоренко Н.В. Погребальный обряд племен северо-западного побережья Кавказа в конце VII – V вв. до н.э. (по материалам Владимирского могильника). Аргонавт. Черноморский исторический журнал. 2006. №2.
8. Сулейманов Р.Х., Гордеева Е.А. К вопросу об особенностях культурогенеза и урбаногенеза юга Уструшаны // “Қадимий Жиззах воҳаси – Марказий Осиё цивилизацияси тизимида (сиёсий, иқтисодий, маданий ҳаёт)” (Республика илмий-амалий конференция материаллари. Жиззах, 2019.

9. Сагдуллаев А.С., Холматов Н.Ў., Абдуллаев Ў.И. ва бошқ... Марказий Осиёда тарихий маданий вилоятларнинг шаклланиши ва этник географияси муаммолари. Тошкент, “Университет”, 2020.
10. Жўракулов М.Ж., Аванесова Н.А., Амиркулов Б.А. Зарафшон воҳасининг ибтидоий маданияти. – Самарқанд, 1994.
11. Асқаров А.А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. Тошкент, 2015.
12. Алимова д.А., Филанович М.И. История Ташкента. Ташкент, 2009.
13. Тереножкин А.И. Клад андроновских бронзовых предметов из с. Бричмулла близ Ташкента. 1/ СА. 1962. УЧ 3.
14. Аванесова Н.А. Культура пастушеских племен эпохи бронзы азиатской части СССР. (По металлическим изделиям). Ташкент, 1991.
15. Сулейманов Р. Х. Вопросы культурогенеза и глоттогенеза Центральной Азии эпохи бронзы и раннего железного века // Культуры азиатской части Евразии в древности и средневековье. Самарканд, 2021.
16. Максименков Г.А. Андроновская культура в Енисее. Ленинград, 1978.
17. Хотинский Н.А. Природные условия в неолитическую эпоху. Неолит Северной Евразии. 1/ М., 1996.
18. Кузмина Е.Е. О южных пределах распространения степных культур эпохи бронзы в Средней Азии // Памятники каменного и бронзового века Евразии. Москва, Наука, 1964.
19. Сверчков Л.М. Поселение Мык - источник по истории средневековой Уструшаны: Автореф. дисс. ...канд.ист.наук.- Самарканд, 1991.
20. Тошбоев Ф. Э. Взаимовлияние степной и оседлоземледельческой культур Уструшаны в эпоху античности и раннего средневековья. // ВЕСТНИК МИЦАИ. Вып. 23. Самарканд, 2016.

IX АСР МОВАРОУННАХР ТАФСИРШУНОСЛИГИ ШАКЛЛАНИШИДА МУҲАДДИСЛАРНИНГ РОЛИ

Иноятов Азизхўжа

исломшунослик фанлари бўйича фалсафа доктори PhD,

“Жўйбори Калон” аёл-қизлар ўрта махсус ислом таълим муассасаси

Тафсир илми саҳобаларга Пайғамбар (с.а.в.)дан мерос қолган. Қуръони карим араб тилида нозил қилинган бўлсада, бирор оятни тушунишда мусулмонларга муаммо бўлса, жавобни Қуръоннинг ўзидан қидирар эдилар. Баъзида иш шунинг ўзи билан яқунланган. Агар жавоб топа олмасалар, Пайғамбар (с.а.в.)нинг ҳадисларига мурожаат қилганлар. Саҳобаи киромлар баъзи масалаларда қуйидаги билимларига ҳам таяниб ижтиҳод қилганлар:

- араб тилининг нозик қирраларини билишлари;
- арабларнинг одатларидан хабардорликлари;
- Қуръон нозил бўлган пайтдаги Арабистон яриморлида истиқомат қилувчи насроний ва яҳудийнинг аҳволларидан воқиф эканлари;

- фаҳмларининг ўткирлиги ва кучли идроклари¹.

Табиийки, бу борада барча саҳобаларнинг салоҳиятлари бир хил эмас эди. Баъзида бирлари тушунган маънони бошқалари англамай қолар эдилар. Мисол учун, “Бугун сизга динингизни мукамал қилиб бердим”², маъносидаги оятни эшитиб кўп саҳобалар хурсанд бўлган бўлсалар, Умар (р.а) бу оятдан Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг вафотлари яқинлигини тушуниб маҳзун бўлган. Саҳобалардан Абу Бакр Сиддик, Умар ибн Хаттоб, Усмон ибн Аффон, Али ибн Абу Толиб, Абдуллоҳ ибн Аббос, Абдуллоҳ ибн Масъуд, Убай ибн Каъб (р.анхум) ва бошқалар тафсир илмида моҳир бўлганлар.

Манбалар ва тадқиқотларда тафсир илмининг ривожланиш босқичларини шартли равишда 3 даврга бўлиш анъанаси кенг тарқалган. Улардан биринчиси, Пайғамбар (с.а.в.) ва саҳобийлар даври. Иккинчиси, тобейлар даври ва учинчи даври эса табаъа тобейлар даври ҳисобланади.

IX асрда, яъни Халифа Маъмун ҳукмронлиги даври (813-833)да ислом илмлари ривожлана бошлаган. Хусусан, Қуръон ва ҳадис илмлари юқори палласига кўтарилган. Мовароуннаҳрга тафсир илмининг кириб келиши тарихи ҳадис илмининг ривожига билан бевосита боғлиқ. Зеро, Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.) ва саҳобийларнинг Қуръонга шарҳлари ҳадислар таркибида жамланган. Халифа Умар ибн Хаттоб буйруғига кўра араб саркардалари Марв диёригача етиб келганлар. Шу ерда 70 йил қолиб, ўзлари ўрганган илмлар - ҳадисларни маҳаллий халққа ўргатадилар. Сўнг мазкур диёрда ривоят қилинган ҳадислар Термиз, Балх, Самарқанд ва Бухоро каби шаҳарларда кенг тарқалган. Шу даврда Мовароуннаҳрнинг Самарқанд шаҳри ҳадис илми маркази, Бухоро шаҳри эса фикҳ илми марказига айлана бошлаган.

IX аср ислом оламининг машҳур муфассирлардан Муҳаммад ибн Савр (ваф. 190/806), Вакиъ ибн Жарроҳ (ваф. 197/812), Абу Бакр Асам (ваф. 200/816), Равҳ ибн Убода (ваф. 205/820), Абу Бакр ибн Абу Шайба (ваф. 235/849), Исҳоқ ибн Роҳавайҳ (ваф. 238/853), Аҳмад ибн Ханбал (ваф. 241/855), Дуҳайм (ваф. 245/859), Абд ибн Хумайд (ваф. 249/863), Яъқуб ибн Иброҳим Давракий (ваф. 252/866), Юсуф Қаттон (ваф. 253/869), Абу Саид Аъшаж (ваф. 257/871), Сунайд ибн Довуд (ваф. 266/880), Ибн Можжа (ваф. 273/886), Бақи ибн Махлад (ваф. 276/889), Абу Али ибн Абдулваҳҳоб Жуббойи (ваф. 303/916), Риёзий (ваф. 298/911), Абу Жаъфар Табарий (310/923), Абу Довуд Сижистоний (ваф. 316/929) каби ҳам муҳаддислар ҳам муфассир сифатида машҳур бўлганлар³.

Мовароуннаҳрдаги дастлабки муҳаддис-муфассир қаторига Абд ибн Хумайд Кешийни киритиш мумкин. Зеро, Абд ибн Хумайднинг тафсирлари ҳам асосан ҳадислардан иборат бўлгани манбаларда зикр қилинган. Ҳадислар ривояти асосида тафсир илмига доир ривоятларнинг бу тури ушбу илмида “нақлий тафсир” деб аталади. Ш.Умаров Абд ибн Хумайд ҳақида қуйидагиларни келтиради: “Мовароуннаҳрдан етишиб чиққан дастлабки улуғ муҳаддис ва муфассирлардан бўлиб, унинг бизгача етиб келган «Тафсири Абд ибн Хумайд», «Сулосиёт Абд ибн Хумайд

¹ Муҳаммад Хусайн Заҳабий. ат-Тафсир вал-муфассирун. – Қувайт: Дар ан-навадир, 2010. – Ж. 1. – Б. 37. (Бундан кейин: Заҳабий. Ат-Тафсир вал-мусассирун.)

² Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири / Таржима ва тафсир муаллифи А.Мансур. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2018. “Моиди” сураси, 3-оят.

³ Имом Заркаший. Бурҳон фи улум ал-Қуръон. 4 жилдли. – Қоҳира: Мактаба Дорут турос, 2002; Суютий. Итқон. – Ж. 2. – Қоҳира: Дорул ҳадис, 2004. – Б. 25-35.

Кеший», «Муснади Абд ибн Хумайд» ва «Аъволий мин Муснади Абд» асарлари ҳадис ва тафсир илми ривожда муҳим манба бўлиб хизмат қилган. «Муснади Абд» асари «Самания ал-камилот» («Саккиз мукаммал муснад») деб аталган муснад асарлари сифатида эътироф этилиб, «Тафсири Абд» асари ҳам ўрта асрларда тасниф этилган тўрт машҳур тафсирлардан бири сифатида қайд этилган¹.

Машҳур олимлардан Аҳмад ибн Ҳафс Абу Ҳафс Кабир Бухорий (ваф. 216/832) Мовароуннаҳрда ҳанафий мазҳабини тарқатган Абу Ҳанифанинг шогирди Муҳаммад ибн Ҳасан аш-Шайбонийдан таҳсил олган муфассирлардан саналади. Бухорода биринчилардан бўлиб ҳанафий мазҳабини тарқатиб, кўплаб шогирдлар етиштирган. Лекин унинг тафсир соҳасидаги асарлари бугунги кунга қадар етиб келмаган.

IX асрда фаолият юритган муфассирлар сифатида зикр этилган Имом Доримий (798-869), Имом Бухорий (810-870) ва Ҳаким Термизий (820-905)ларнинг тафсир борасидаги фаолияти муҳим аҳамиятга эга. Уларнинг илмий асарлари сирасида тафсир асарлари зикр этилган бўлса-да, бугунги кунгача етиб келмаган. Муҳаддисларнинг сақланиб қолган асарларидаги тафсир илмига оид ривоят ва маълумотларини таҳлил этиш уларнинг тафсиршуносликда тутган ўрнини кўрсатиб беради.

Имом Бухорийнинг “ал-Жомеъ ас-саҳиҳ” ҳадис тўпламида тафсирга оид боблар келтирилиб, уларда баъзи бир сураларнинг шарҳлари Пайғамбар (с.а.в.)дан ривоят қилинган ҳолда келтирилган. Асарда “ат-Тафсир” номли алоҳида китоб (боб) келтирилган, ундаги боблар Қуръондаги суралар тартибига биноан тартибланган бўлиб, оятлар шарҳи ёритилган ҳадислар берилган. Асарда Қуръондаги 400 га яқин оятга шарҳ берилган, шунингдек, ҳадислардан ташқари, саҳобий ва тобейларнинг Қуръонга шарҳлари ҳам киритилган. Айрим сураларнинг шарҳи бир нечта ҳадислар асосида кенгроқ ёритилган бўлса, баъзисига камроқ ҳадислар келтирилган. Ҳадислар орасида оятнинг нозил бўлиш сабаблари ҳақидаги ривоятлар ҳам кўпчиликини ташкил этади.

Ҳадис ва тафсир илмлари билан шуғулланган олимлар қаторидан жой олган Имом Бухорийнинг мустақил тафсири бўлгани ҳақида ҳам турли қарашлар мавжуд. Жумладан, Ҳожи Халифа Имом Бухорийнинг машҳур шогирдларидан бири Абу Абдуллоҳ Фирабрий (ваф. 320/932)нинг маълумотига таянган ҳолда Имом Бухорийнинг ҳадис илмига оид асарларидан ташқари мустақил тафсири бўлгани ҳақидаги маълумотни ўз асарида келтириб ўтади². Шунингдек, Имом Бухорийнинг “Холқу афъал ул-ибад” асарини таҳқиқ қилиб нашр эттирган Доктор Абдурахмон Умайра ҳам Имом Бухорийнинг “ат-Тафсир ал-кабир” номли асари мавжудлиги ва ҳозирда Жазоир Миллий кутубхонаси ҳамда Парижда ушбу асарнинг икки нусхаси сақланаётгани ҳақида маълумот бериб ўтган³. Аввал қайд этиб ўтилганидек, турли тафсир мактабларига мансуб муфассирлар қаторида бир муҳаддис сифатида Имом Бухорийнинг ҳам мустақил тафсир ёзиши табиий ҳол. Олимнинг тафсир илмидаги ўрни ҳақида гап кетганда, Имом Бухорийнинг ривоятларни тафсир қилиш йўналиши энг муҳим жиҳати бўлиб, мусаннаф илк бора ҳадислар тўплами ичида “Китаб ат-

¹ Умаров Ш. Абдулҳамид Кеший илмий меросининг VIII-IX асрлар Мовароуннаҳр ҳадис илми ривождаги ўрни: тар. фан. бўй. фал. докт. (PhD) ... дисс. автореф. – Т.: ЎзХИА, 2019. – Б. 18.

² ҲожиХалифа. Кашф аз-зуннун ан асомий ал-кутуб вал-фунун. – Байрут.: Дор ихё ат-турос ал-арабий, 2008. – Ж. 1. – Б. 443.

³ Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий. Холқу афъал ал-бад. / Абдурахмон Умайра таҳқиқи. – Жидда: Дор ул-Укоз. – Б. 23.

Тафсир” сарлавҳаси остида Қуръон оятларига оид шарҳларга жой ажратиши билан катта аҳамият касб этади.

Имом Бухорийнинг тафсир билан боғлиқ қарашлари олимлар томонидан ўрганилган. Жумладан, Уммул Қуро университети битирувчиси Ҳамд ал-Имом ибн Хатарий «Манҳажул Имом Бухорий фи-т-тафсир мин хилал китобиҳи-с-Саҳиҳ» («Имом Бухорийнинг Саҳиҳ китобидаги тафсир бўйича ёндашуви») ва Бағдоддаги Ислом университети магистри Муҳаммад Ҳамд Ивод ал-Ҳошимийнинг «Манҳажул Имом Бухорий ат-тафсирий фи саҳиҳиҳи» («Имом Бухорийнинг Саҳиҳ китобидаги тафсир услуби»)да Имом Бухорийнинг тафсирга оид қарашлари ўрганилган.

Буюк муҳаддислардан ҳисобланган Имом Бухорий «ал-Жомеъ ас-саҳиҳ»да тафсирга оид ҳадисларни ҳам жамлаган. Жумладан, алоҳида тафсирга бағишлаган “Китоб ат-Тафсир” бўлимида, “Фотиҳа” сурасини тафсир қилиб, унда Абу Саид ибн Муаллодан ривоят қилинган Қуръоннинг энг улуғ сураси Фотиҳа экани тўғрисидаги ҳадисни келтирилади¹.

Имом Бухорий, Имом Термизий ва Имом Насоий каби муҳаддислар илмий фаолиятида Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг сийрати Қуръон тафсиридан иборат, деган қараш устувор бўлган. Зеро, муҳаддисларнинг бу қарашлари асосидаги амалий ҳаракатлари натижасида бевосита ёки билвосита Пайғамбар (с.а.в.) ҳаётлари билан боғлиқ ривоятлар жамланди ва улар орасидан Қуръон тафсирига оид махсус бўлим ажратилди.

Муҳаддисларнинг тафсирга оид ривоятларининг чекланган миқдорда нақл қилишлари, кўп ҳолларда тафсир мақсадида ворид бўлмаган хабарларни оятлар билан боғламаганликлари учинчи асрдаги ҳадисларни ривоятига қўйилган талабларнинг дақиқ бўлгани билан изоҳланади. Чунки, муҳаддислар ҳадис ровийларининг сифатлари, ахлоқларига катта эътибор қаратиб, бу талабларига етарли даражада жавоб бермаган ровийдан ҳадис қабул қилмаганлар. Бундан ташқари сифати мажҳул, насаби номаълум, сифатига жарҳ етган, санад табақасида ёлғиз бўлиб қолган ровийлардан ҳам ҳадис ривоятини келтирмаганлар. Имом Бухорий ҳадисларни устоз-ровийлардан қабул қилиб китобат қилишдаги шартлари ва талаблари бошқа муҳаддисларникидан анча қаттиқ бўлган, ровийдан ҳадис қабул қилишда қатъий талабларни қўйган.

Муҳаддислар ўз асарларида тафсир ривоятларига жуда эҳтиёткорлик билан ёндашиб, тафсирга оид хабарларга кам жой ажратганларининг сабаби мазкур ривоятларнинг санади масаласига ҳассослик билан ёндашганликларида кўринади.

Имом Бухорийнинг тафсир бўлимида бошқа ҳадис мусаннифларидан фарқли равишда тафсир имконларини кенгайтиришга ҳаракат қилган. У “Китоб ат-тафсир”нинг боб мавзуларида тафсирга оид маълумотларни берган. Бошқа томондан, ҳам асарнинг ҳаммасида, ҳам тегишли бўлимда ҳадисларни ўз фикрини баён қиладиган бир шаклда танлаши ва тартиблаши ҳам, унинг бошқа ҳадис асарларидаги тафсирга оид бўлимларидан кўра фарқли бир жиҳати бор эканлигини кўрсатади дейиш мумкин. Имом Бухорийнинг ўз асарида ажратган тафсир бўлими бу турдаги ишларнинг илк намунаси бўлишига қарамасдан турдошлари орасида тафсир мавзуси бўйича юқори бир савияда эканлиги сабабли унинг тафсир анъанасидан кўпроқ истифода қилганлигини айтиш мумкин бўлади.

Имом Бухорий фақат саҳиҳ ривоятларни жамлагани учун асарида Қуръоннинг

¹ Қаранг: Имом Бухорий. Саҳиҳ. – Ж. 6. – Б. 46.

ҳамма оятларига ҳам шарҳлар бермаган. Асарга саҳобий ва тобей муфассирлардан Ибн Аббос, Анас ибн Молик, Оиша бинт Абу Бакр, Абдуллоҳ ибн Умар, Мужоҳид, Икрима, Саид ибн Жубайрлар томонидан қилинган шарҳлар киритилгани эътиборга молик. Имом Бухорий муфассирлар сингари саҳобий ва тобийларнинг сўзларидан келтирганда ривоят қилувчилар силсилаларини зикр этмайди. Маълумки, муфассирлар саҳобий ва тобийларнинг сўзларини келтирганларида ҳар доим ҳам силсилани зикр этмаганлар, тўғридан-тўғри сўз эгасига мурожаат этилган ҳолатлар ҳам учрайди. Имом Бухорий муҳаддис сифатида Доримий ва Абу Исо Термизийдан фарқли равишда оятларни шарҳлашда саҳобий ва тобийларнинг сўзларидан ва ўз билимидан ҳам фойдалангани сабабли уни Мовароуннаҳр тафсиршунослигига тамал тошини қўйган муфассир олим, дейиш мумкин.

IX асрда тафсир илми бошқа мусулмон мамлакатларидаги каби Мовароуннаҳрда ҳам асосан ривоятга асосланган усулда ривожланган. Бу аср ҳадис таркибидан алоҳида ажралиб чиқиб, мустақил илмга айланишининг бошланиш даври бўлган. Мазкур даврда муҳаддислар саҳобий ва тобийларнинг шарҳларини келтириб, оятларни ўзига хос тарзда изоҳлаганлар.

Имом Бухорий тафсирга оид ривоятларини илк устозлари Абдуллоҳ ибн Муҳаммад Муснадий, Муҳаммад ибн Салом Пойкандий ҳамда Абу Ҳафс ибн Ҳафс Бухорий каби олимлардан олган. Муҳаддис мингдан зиёд устозлардан илм олган бўлса-да, улар орасида тафсир илмига оид ривоят қилганлари кўпчиликлари ташкил қилмаган. Имом Бухорий “ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”га ўз шартларига мувофиқ келган 12 нафар ровийнинг ҳадисларини киритган, уларнинг аксарияти Басра, Куфа, Ҳижоз ва Шом ўлкалари олимлари бўлганлар.

Имом Бухорий “ал-Жомеъ ас-саҳиҳ” асарида келтирган Қуръон оятлари тафсири, суралар фазилати, оятларнинг сабаби нузули, оятларнинг ўзаро муносабат илми, уларни саҳиҳ ҳадислар билан изоҳлашга оид ривоятлар таҳлилидан келиб чиқиб, ушбу асарни “тафсир бил-маъсур” нақлий тафсирга оид илк манбалардан бири сифатида қабул қилинишига асос бўлган. Бу эса ўз даври ва кейинги давр муҳаддислар учун ҳадис илмидаги янги бир ёндашувни юзага келишига замин яратган.

ЭСКИ ТУРКЧА-ХИТОЙЧА БИР ЛУҒАТ

Хатамова Мунира

тарих фанлари бўйича фалсафа фанлари доктори (PhD.)

Аннотация. Мақолада XX юзйиллик бошларида Мозортоғдан топилган икки тилли луғат парчаси тўғрисида сўз боради. Япон изланувчиси Д. Матсуи туркча-хитойча ушбу луғат Тарим ҳавзасида савдо қилувчи хитойлик ва турклар ўртасида қўлланилган деган хулосага келган.

Аннотация. В статье рассказывается об фрагменте двуязычного словаря, найденном в Мазартаге в начале XX века. Японский исследователь Д. Матсуи пришел к выводу, что эта тюрко-китайская словарь использовалась между китайцами и тюрками, которые торговали в бассейне Тарима.

Abstract. The article tells about a fragment of a bilingual dictionary found in Mazartag at the beginning of the 20th century. Japanese researcher D. Matsui came to

the conclusion that this Turkic-Chinese dictionary was used between the Chinese and the Turks who traded in the Tarim Basin.

Кўпинча эски турклар ўтмиши бошқа тиллардаги, тўғрироғи туркча бўлмаган тиллардаги ёзма манбаларга таянилиб тикланади. Чунки турк битиктошларидан бошқа Турк хоқонлиги муҳотида ёзилиб, қоғозга туширилган манбалар бугунгача етиб келмаган. Шунинг учун, кўпроқ хитой, юнон, суғд, бақтр, араб тилларидаги манбалар орқали эски турклар ўтмишига юзланишга тўғри келади.

Бирор-бир тарихий шарт-шароитлар туфайли юзага келадиган, халқнинг ижтимоий турмуши ва маданиятини ўзида тўплаган лингвистик материаллар ўтмишни тиклашда ёзма манбалар ва археологик топилмалар сингари керакли манба бўла олади. Чоғиштира (компаративистика) ва этимологик луғатлар эски туркларнинг турмуши, маданияти ва ижтимоий-сиёсий қарашларини у ёки бу даражада очиб беради.

Ўзбек луғатчилиги ёритилган ишларда луғатчилик ўтмиши даврлаштирилар экан, ҳар бир давр мамлакат ижтимоий-сиёсий, маданий ҳаётидаги муҳим босқичлар, тўғрироғи, халқнинг тарихий тараққиёт босқичлари билан боғлангани кузатилади¹. Тилшунослар таснифларига кўра, ўзбек луғатшунослиги қуйидаги 4 босқични босиб ўтган: 1) Арабча-туркча ёки туркча-арабча икки тилли луғатлар (XI – XIII юзйилликлар); 2) Форсча-туркча, чиғатойча-форсча икки тилли луғатлар (XV – XVIII юзйилликлар); 3) Русча-сартча, сартча-русча луғатлар (XIX юзйиллик сўнгги – XX юзйиллик бошлари); 4) Русча-ўзбекча, ўзбекча-русча луғатлар (XX юзйиллик). Ушбу босқичларда юзага келган луғатлар Ўрта Осиёга босқинчиларининг бостириб кириши ва ўз сиёсий ҳукмронлигини ўрнатиши билан боғлиқ эҳтиёжларни қондириш учун юзага келган².

Бироқ негадир юқорида келтирилган босқичлар қаторидан туркча-хитойча, туркча-суғдча луғатлар қолиб кетган. Аслида илк ўрта юзйилликларда эски туркларнинг қўшни халқлар билан маданий, ижтимоий-сиёсий ва диний алоқалари таъсирида туркча-суғдча, туркча-хитойча, туркча-суғдча-хитойча каби икки, уч, ҳатто, тўрт тилли битиклар ва луғатлар яратилган.

Албатта, тилшунослар манбашунос ёки тарихчилар сингари араблар босқинидан олдинги чоғлардаги ўтмишни кенгроқ билмаганликлари, қолаверса, арабларгача бўлган кўплаб ёзма манбалар, хусусан, туркча-суғдча ёки туркча-хитойча луғатлар араб босқини туфайли йўқ қилингани ёки яшириб қўйилгани учун ўзбек (турк) тили луғатчилигининг даврлаштирилишини биров кейинги чоғлардан бошлашган кўринади. Шунга қарамасдан, Ўрта Осиёдан ташқарида, арабларнинг оёғи етмаган теграларда айрим битикларнинг бўлаклари сақланиб қолгани қувонарлидир.

Эскидан турк тилининг бошқа қўшни халқлар тилларидаги луғатлари яратилиб келинган. Бунга туркча-хитойча луғат (VII аср), Ҳаким ат-Термизийнинг

¹ Ўзбек тили лексикологияси. Муаллифлар жамоаси. – Т.: Фан, 1981. – Б.294-296; Миртожиев М. Ўзбек лексикологияси ва лексикографияси. – Т., 2000; Ҳамидов З. Луғатшунослик тарихи ва қўлёзма луғатлар. – Т.: Адолат, 2004.

² Бахриддинова Б.М. Ўзбекистонда ўқув луғатчилиги: лингвистик асослари, тарихи ва истиқболлари. Филология фанлари доктори (DSc) диссертацияси автореферати. – Самарқанд, 2020. – 19-20-бетлар.

“Иршад ат-толибин” (IX аср), Махмуд Кошғарийнинг (чамаси 1028-1030–1126) “Девону луғат ат-турк”, Махмуд Замахшарийнинг “Муқаддимат ал-адаб” (XII аср) номли арабча-форсча-туркча луғатлари, шунингдек, Абу Ҳаййоннинг “Китаб ал-идрак ли-лисан ал-атрак”, Ибн Муханна луғати, Қипчоқ тили луғати кабиларни киритиш мумкин. Шулар орасида энг кўп ўрганилгани бу шубҳасиз “Девону луғат ат-турк” (“Туркий сўзлар девони”) асаридир. Бироқ келтирилган асарлар кўпчилиги анча кейинги чоғларда – Ўрта Осиёга ислом ёйилгандан кейин турк мусулмон сулолалари ҳукмдорлари раҳнамолигида ёзилган. Ўрта Осиё билан чегарадош теграларда, ислом динидан бошқа маданий ва мафкуравий ўчоқлар кенг тарқалган ерларда эса вазият бирмунча бошқача эди.

Юқорида айтиб ўтилганидек, ҳар қандай луғат унга эҳтиёжнинг юзага келиши билан боғлиқ. Тўғрироғи, бирор-бир даврда қайсидир тилга бўлган эҳтиёжнинг ортиши луғатчиликнинг гуллаб-яшнашига олиб келган ва бу ҳолат ортида, албатта, ўша чоғда ҳукмрон давлатнинг юксалгани ва сиёсий-ҳарбий томонлама кучайгани омили ётади. Худди шу ҳолат эски турк тили ва турклар қурган давлатлар билан ҳам юз берган. Энг олдин Хитойда туркча луғатларга бўлган эҳтиёжнинг илдизларига қисқача кўз ташласак.

Шимолий Хитойдаги дашт халқларининг давлатлари. 220-йили Хан империясининг қулаши билан Хитойнинг ички теграларига хунлар, сяньби, ди ва цян (тангут ва тибет қабилалари) кабиларнинг ёппасига кўчиб келиб ўрнашиши юз беради¹. Улар Хитойдаги сиёсий курашларда фаол қатнашиб, ниҳоят IV юзйилликнинг бошларида ўзлари мустақил куч ўлароқ майдонга чиқади. Худди шу давр – 135 йил Хитой тарихида “5 та шимолий қабилаларнинг 16 давлати” номи билан аталади².

IV юзйиллик сўнггида сяньбиларнинг табғач (тоба)³ қабиласи кучайиб, Шимолий Вэй сулоласи (386-532)ни куради. 431-439-йилларда Вэй императори Тай Уди (424-452) Хитойдаги сўнгги хун давлатлари – Шэнси ва Пинляндаги Ся подшолиги (407-431) ва Хэсидаги Шимолий Лян подшолиги (401-439)ни босиб олади⁴.

Кўп ўтмай Шимолий Хитойдаги давлатларда яна ўзгаришлар юз бериб, Шарқий Вэй давлати ўрнига Шимолий Ци давлати (550-577), Ғарбий Вэй давлатининг ўрнига эса Шимолий Чжоу (557-581) давлати қурилади⁵. Ҳар иккала давлат ҳам бир-бири билан жанг олиб борар эдилар. Турклар Ғарбий Вэй давлати

¹ Кляшторный С.Г. Хунны и тюрки // Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье. Этнос, язык, религии. Т. II. – Москва: Наука, 1992. – С. 121-122.

² Материалы по истории кочевых народов в Китае III – V вв. В 4 вып.: Вып. 1. Сюнну / Пер. с кит., преислов. и коммент. **В.С.Таскина**. – М., 1989. – С. 6.

³ Табғач (тоба) – шимолий хунлар мил. 91 йилда Хитойнинг Хан сулоласидан енгилгач, номаълум томонга қочиб кетади. Бу вазиятдан фойдаланган сяньбилар хунларнинг ерларига бориб ўрнашади. Хунларнинг қолган 1000 дан ортиқ оиласи ўзларни сяньбилар деб атай бошлайдилар. Жумладан, сяньбиларга аралашган хунларнинг юйвэн, кумос ва киданларнинг тиллари сяньбиларникидан тубдан фарқ қилган. Айнан шу даврдан бошлаб сяньбилар кучая бошлайдилар (Материалы по истории кочевых народов в Китае III – V вв. В 4 вып. Вып. 3. Мужуны / Пер. с кит., преислов. и коммент. **В.С.Таскина**. – Москва: Наука, 1992. – С. 9).

⁴ Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье. Этнос, язык, религии. Т. II. / Под ред. Б.А. Литвинского. – Москва: Наука, 1992. – С. 122-123.

⁵ Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. 1. – М.–Л., 1950. – С. 207, 231.

билан иттифоқчи бўлганлиги туфайли унинг ўрнига келган янги сулола Шимолий Чжоу давлати билан ҳам яхши муносабатни сақлаб қолган эди. Иккала янги давлат (Шимолий Чжоу ва Шимолий Ци) ўртасидаги тўхтовсиз урушларда турклар ҳал қилувчи ролни бажарар эди. Буни яхши тушунган ҳар иккала давлат сиёсатчилари 561 йилда Муқан хоқонга қуда бўлиш таклифи билан элчи юборадилар. Шимолий Чжоу давлатининг дипломатик маҳорати ва йилига 100 минг тўп ипак мато билан иттифоқчилик ўлпонини тўлаб туриши эвазига турклар Шимолий Чжоу давлати билан икки марта (563, 564) Шимолий Ци давлатига қарши қўшин тортади. Бироқ катта ютуқ қозонолмайдилар¹.

Шимолий Хитойда IV – VI юзйилликлар давомида хитой бўлмаган элат ва қабилаларнинг сиёсий-ижтимоий ҳукмронлиги Хитой жамияти ва маданиятида чуқур из қолдирган. Турли чет ҳукмрон хонадонларининг зодагонлари Хитой элитаси билан доимий ўзаро никоҳ муносабатларига киришган. Бу, айниқса, шимоли-ғарбий теграларга тўғри келиб, у ерда анъанавий Хитой ҳукмрон синфидан жуда фарқ қиладиган алоҳида иккита аристократ гуруҳнинг шаклланишига олиб келди. Ушбу гуруҳлар – марказий ва шимолий Шансидаги Тайбэй аристократияси ва Шансининг жануби-ғарбида, Шанси ва Гансудаги анчайин кучли Гуанлун² аристократияси эди.

Иккала гуруҳ биргина аралаш, қурама келиб чиқишга эга бўлибгина қолмай, уларнинг турмуш тарзига кўчманчи анъаналар жуда катта таъсир кўрсатган эди. Тўғрироғи, Тан даврида ҳам уларнинг кўпчилиги хитой тили каби туркчада ҳам равон сўзлаша оларди. Ушбу гуруҳдагилар аслида Буюк Хитой деворидан ташқаридаги оғир кўчманчи турмуш кечирадиган оддий халқ вакиллари эмас, балки ўша кўчманчиларнинг ҳарбий гуруҳ вакиллари эди. Кўчманчилар каби уларнинг аёллари анъанавий Хитой жамиятидаги аёлларга қараганда анча мустақил ва кучли эди³.

Шимолий Чжоудан ҳокимиятни эгаллаганида, Ғарбий Вэй давлатининг меросхўри, Суй сулоласи (581-618) асосчиси Вен-ди (Ян Цзян) марказий ҳукуматни мерос қилиб олди, унда унвонлар ва вазифалар, қадимий маросимлар тўплами Чжоу моделида, атайлаб архаик бўлган. Бироқ уларнинг ортида чинакам ҳокимият, олигархия кўпроқ сяньби ёки аралаш келиб чиқишли бўлган ҳарбий аристократлар қўлида эди. Тахминларга кўра, Шимолий Чжоу ҳукуматидаги юқори амалдорларининг 65 фоизини хитойлик бўлмаганлар ташкил этарди. Вен-дининг ўзи ҳам, унинг дўстлари ва энг яхши маслаҳатчиларининг кўпчилиги ҳам шу гуруҳдан эди⁴.

Маданий томонлама Суй империясининг бу элитасининг кўпчилиги худди император каби хитойликлар эди, бироқ ўзига хос шимолий типдаги хитойлар эди. Умуман олганда, бу ўзига хос гуруҳ кучли ва ўта ҳаракатчан, от миниш ва ўқ

¹ Бичурин Н.Я. Собрание... Т.1. – С. 232-233.

² *Гуанлун гуруҳи* – Тоба-Вэй давлати инкирози даврида кўпгина хитойлик бой оилалар Шэнсига, Юйвын Тайнинг олдида қочиб бориб, у ерда Гуаньчжун ва Лунси вилоятларига асос соладилар. Улар ўзаро бирлашиб, яшаш ерларининг номларидан Гуань (чжуан) ва Лун (си) – Гуаньлун гуруҳини тузادилар. Улар Хитойдаги бегона сяньби қабилалар сулоласини бутунлай тугатиш учун уринадилар (Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – М., 1993. – С. 51).

³ The Cambridge History of China. Volume 3: Sui and T'ang China, 589–906 AD, Part One. Edited by Denis Twitchett and John K. Fairbank - Cambridge University Press, 1979. – P. 3.

⁴ The Cambridge History of China. Volume 3. – P. 81.

отишда иқтидорли кишилардан иборат эди. Ҳарбий бошлиқлар тажрибали ва зукко бўлишига қарамай, уларнинг конфуций таълими кўпроқ ибтидоий бўлиб, Хитой адабиёти ва фалсафаси тўғрисидаги билимлари ҳам анча паст эди. Хитойда дашт қабилаларининг узок вақт хукмронлиги, хитой бўлган оилаларнинг аъзолари хитойлик бўлмаган оилалардан анча-мунча кўп бўлишига қарамай, уларнинг шахсий маданиятида ўз изини қолдирди¹.

Хитойда турк таъсирининг кенг ёйилишига Шимолий Чжоу чоғида мингга яқин оила бўлган пойтахтдаги турк жамоасининг ўз ўрни бўлган. Кейинроқ Тан сулоласи чоғида Эл хоқон (хит. *Хйели*; 620–630) отасидан фарқли ўлароқ 10 йилча Тан сулоласига қарши курашади. Бироқ унинг ўлиmidан сўнг турклар 630–682 йиллар давомида Тан сулоласига қарам бўлиб қолади². Шу йилларда Тан пойтахтидаги турк оилалари ўн мингга етган³. Тан саройида хизмат қилган кўплаб турк зодагонлари ўғилларининг таъсири сезиларли бўлган.

Тан сулоласининг илк даври Хитой жамиятида барча нарсаларда туркча урф тарқалган эди. Туркча турмуш тарзининг ёрқин тарафдорларидан бири император Тайцзуннинг ўғли – Ли Чэнцян эди. Тан шахзодаси Ли Чэнцян ёшлигиданок туркча сўзлашишни ва туркларга ўхшаб кийинишни яхши кўрган. У ўз арофидан кўриниши туркларга ўхшаган бир қанча кишиларни танлаб олиб, уларга сочларини ўриб, қўй жуни ва терисидан кийим кийишни буюрган⁴. Хатто, ўз уйининг ҳовлисида бўри боши туширилган байроқ ўрнатилган турк юртаси (хит. цюнлу)да яшаган⁵. Аслзода хитойликлар орасида туркча бичимда тикилган кийимларни кийиш кенг урф бўлган. Таниқли тан шоири Бо Цзюйи (772-846) турк маданиятига меҳр қўйган ва қишнинг совуғида ҳовлисида ўрнатилган кигиз чодирда яшаган. У ўзининг “Кўк кигиз чодир” шеърида турк чодирини мадҳ этган⁶.

Туркча-хитойча луғатлар. Туркларнинг хитойликларга таъсири борасида, энг олдин, турк тилининг ёйилишига тўхталиш керак. Ёзма билгилардан билинишича, хитойликлар орасида турк тилини яхшигина билганлар кўп бўлган. Шулардан Шимолий Цидан келган хитойлик Лю Шицин “Нирвана сутра”ни туркчага ўгирган. Яна бир хитойлик У Янсу 698-705 йилларда турклар орасида бўлганида турк тилини эркин сўзлашиш даражасида ўрганган, туркча қўшиқларни

¹ The Cambridge History of China. Volume 3. – P. 83.

² Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник... – С. 23; Малявкин А.Г. Танские хроники о государствах... – С. 11-13.

³ Камалов А.К. Тюрки и иранцы в Танской империи (618-907 гг.): Дисс. ... док. ист. наук. – Алматы, 2008. – С. 227.

⁴ Эски туркларнинг кийим-кечақлари жангчи ва овчилар учун қулай бўлган: кийим қисмлари, айниқса, камарларнинг рамзий ифодаси (символика) бошқа халқлар учун жозибадор кўринади. Турклар сочини ўстириб, ўриб орқасига ташлаб юрса, хитойлар чўқмор ёки тугун шаклида турмаклаган. Кийим-кечагига келсак, турклар кафтанларининг ўнг этагини чапга қайирса, хитойлар унинг тескарисини қилганлар. Турклар белларига нақшли камар тақишган, уларнинг камарлари ижтимоий ва сиёсий мавқеини англатгани учун бунга алоҳида аҳамият берилар эди. *Қаранг*: Распопова В.И. Поясной набор Согда VII – VIII вв. // СА. – 1965. – № 4. – С. 78-91; Яценко С.А. Древние тюрки: костюм на разноцветных изображениях // <http://www.formuseum.info/2007/11/25>; Yatsenko S.A. The Costume of Foreign Embassies and Inhabitants of Samarkand on Wall Painting of the 7th c. in the Hall of Ambassadors from Afrasiab as a Historical Source // *Transoxiana*, № 8. Roma, 2004. <http://www.transoxiana.org/8>.

⁵ Кочевое жилище народов Средней Азии и Казахстана. – М., 2000. – С. 11; Камалов А.К. Тюрки и иранцы в Танской империи... – С. 228.

⁶ Камалов А.К. Тюрки и иранцы в Танской империи... – С. 228.

куйлаган. Тан сулоласи чоғида тузилган мусикий куйлар рўйхатида турк мусикалари-да киритилган.

Табғачлар давридан бошлаб, айниқса, Суй ва Тан сулолалари даврида хитой (хан)ликлар туркларнинг тилини билишган. Жиддий ўрганувчилар учун алоҳида хитойча-туркча луғатлар ҳам тузилган бўлиб, Тан шеъриятининг айрим асарларидаги мисраларда турк халқ қўшиқлари таъсири кузатилади. Бугунга келиб турк тилининг хитойликлар ўртасида тарқалиши анчайин кенгрок бўлгани тўғрисида кўпгина билим кишилари бир тўхтамга келишган. Бундай тўхтамга келишга бугунгача етиб келмаган ва биргина япон каталогидан билинадиган турк тили луғатининг бўлгани туртки беради¹.

Тан сулоласи даврида турк тилини ўрганиш учун хитойликлар “Турк тили” (“Туцзюэ Юй” 突厥語) китобини тузиб, бу китоб Тан империясидан Японияга келтирилган. Японияда у IX юзйиллик сўнгигача ва ҳатто, ундан кейинроқ ҳам сақлангани учун Фудзивара Сукэё (891-897) томонидан яратилган “Япониядаги китоблар каталоги”га киритилган². Худди шунга ўхшаш луғат ўтган юзйиллик бошларида бугунги Шарқий Туркистон ерларидан топилган.

XX юзйиллик бошларида Аурел Стейннинг Шарқий Туркистон ва Ички Осиё ерларидан кўлга киритган кўлёмалари бугунги кунда Буюк Британия кутубхонасида сақланмоқда. А. Стейн коллекцияси орасида Қора-хото шаҳар харобасидан келтирилган манбалар ичида Or. 12380/3948 рақамли бир парча бор. Британия музейидаги Қора-хотодан келтирилган хужжатларнинг 5 жилдлик албомини тайёрлаган муҳаррирлар томонидан *fan-han yuci dui-yi* – “бир чет тили ва хитойча луғатча” деб шартли номланган, 28х9 см ўлчамдаги ушбу парчада 24 та эски туркча сўзнинг хитойча транскрипцияси билан таржимаси берилган³. Ушбу луғатча бир нечта япон изланувчилари томонидан илмий муомалага киритилган⁴. Мутахассислар Т. Нисуда ва Н. Мия ушбу икки тилли луғат парчасидаги айрим сўзларни тушунтириб беришга ва ушбу луғатнинг тузилиши ўтмишига бироз тўхталишган.

Япон изланувчиси Д. Матсуи 2005 йилда Британия кутубхонасининг А. Стейн коллекциясида ушбу парчанинг микрофильмини кўриб, унга айрим тузатишлар киритиш кераклигидан ушбу кўлёмза устида изланиш олиб борган. Аслида ушбу парча Қора-хотодан эмас, балки Мозор-тоғ (бугунги Хўтан шаҳридан 180 км шимоли-шарқда) харобаларидан топилган бўлиб, уни А. Стейннинг ўзи топмаган, балки Мозор-тоғни қазиган бирор маҳаллий кишидан сотиб олган. Д. Матсуига кўра, ушбу хужжат муаллифи Тан сулоласи даврида яшаган ханлик, яъни асл хитойлик бўлган ва хужжат ҳам VIII – IX юзйиллик орасида ёзилган бўлиши керак.

¹ Камалов А.К. Тюрки и иранцы в Танской империи... – С. 227; Liu Mau-tsai. Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-turken (T'u-kue). Göttingen Asiatische Forschungen. – Wiesbaden, 1958. – Buch I-II. – S. 465.

² Liu Mau-tsai. Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-turken (T'u-kue). Göttingen Asiatische Forschungen. – Wiesbaden, 1958. – Buch I-II. – S. 465; Шеффер Э. Золотые персики Самарканда. Книга о чужеземных диковинках в империи Тан. – М.: Наука, 1981. – С. 48.

³ Documents from Khara-Khoto in the British Library, 5 vols. – Shanghai: Shanghai guji chubanshe, 2005-2010.

⁴ Matsui D. Mazar tagh harabesindeki eski türkçe-çince bir luğatçe // Prof Dr. Talât Tekin Hatıra Kitabı. – Istanbul, 2017. – S. 679-696.

Тилшунос Н. Мия ушбу луғат парчасидаги хитойча бўлмаган сўзларни форсча деб топган эди. Чунки ушбу ҳужжат Қора-хото шаҳридан топилгани унинг мўғуллар даврига тегишли экани ва мўғуллар даврида халқаро тил бугунги форс тили экани тўғрисидаги нотўғри талқин Н. Мияни шундай тўхтамга олиб келган эди¹.

Қуйида ушбу луғат парчасининг Д. Матсуи томонидан турк тили ўзагидан тикланган сўзлари келтирилади²:

1. *elig* – кўл.
2. хит. *hadaq?* ~ *adaq* – оёқ.
3. хит. *kür* – “сопол, идиш”. Ушбу *kür* тез-тез эски уйғур адабиётларида учраб туради, эхтимол, хитойчадаги “банка” сўзи (чамаси 36 литрча)га тўғри келади ва у Ғарбий-уйғурлар даврида суюқлик ўлчамини ўлчашда ишлатилган.
4. хит. *kāmišgā* – *kimiška* – “Кошғарда ишлаб чиқарилган гулдор намат”.
5. хит. Ум
6. хит. *Qingraq?* – “икки қиррали пичоқ, гўш кесувчи пичоқ”.
7. хит. *Qilič* – “қилич”.
8. хит. *kidiz* – “кигиз, юнгдан тўқилган гулдор ҳар қандай гилам, палос, намат, кийиз”.
9. хит. *kā-mjuət-jak* < турк. ? :
10. хит. *kāt-si-nāk* < турк. *Qaznaq* –
11. хит. *puən-nāk* < турк. *Bänäk* – “мис танга”.
12. хит. ? < турк. *ešgüti-ešgürti-ešgirti?* – юқори сифатли ипак мато тури.
13. хит. *Kuo* < турк. *Torqu* – “ипак”.
14. хит. *kuət-tuā* < турк. *Qutay* – “юқори сифатли мато, қирғоғли ипак”.
15. хит. *kie ʔ-si* < турк. *kiši* – “киши, одам, инсон (-лар)”.
16. хит. *kuət-tuo-zi* < турк. *Qoduz* – “аёл, она”, “тул”, “бева”.
17. хит. *D ʔi* < турк. *ič-?* – “ич”.
18. хит. *miek-ñji* < турк. *bägni* – буғдой, тарик, арпадан қилинган шароб, пиво.
19. хит. *iwok-ngiwot-kân* < турк. *yoyurqan* – “ёпинчик, уст кийим”
20. *Kjeʔt-liwo-t a* < ?
21. *İang* < ? :
22. хит. *uk-lji* < турк. *Oyli* (~ *oɣul*) – “ўғил”.
23. хит. *yan-tiek* < турк. ?
24. ?? – бўғин бўлиши керак.

Ушбу ҳужжатда келтирилган 23 та сўз (бўғин ўлароқ қараладиган 24 чидан ташқари)дан 12 таси – ярмидан кўпи – “киши, одам”, “ўғил”, “бева, тул аёл” каби асосий атамалар ҳамда “сопол, идиш”, “қилич”, “кигиз”, “ипак”, “буғдой, тарик, арпадан қилинган шароб”, “ёпинчик, уст кийим” каби сўзлар соф туркча экани ушбу ҳужжат турк тилида ёзилган икки тилли луғат эканини кўрсатади деган тўхтамга келган билим кишиси Д. Матсуи. VIII юзйилликка тегишли бу сўзлар Мўғулистондаги

¹ Matsui D. Mazar tagh harabesindeki eski türkçe-çince bir luğatçe... – S. 679-680.

² Matsui D. Mazar tagh harabesindeki eski türkçe-çince bir luğatçe... – S. 683-691.

Турк ва Уйғур хоқонликларининг битиктошлари билан тенгдош бўлган эски туркча матн ўлароқ турк тили ўтмиши томонлама ўта керакли билги саналади¹.

Тўғри, ушбу луғат қандай тарихий шароитларда яратилгани ва у қандай мақсадларда қўлланилганини исботлаш осон эмас. Чунки Мозортоғ харобаларидан ҳалигача ушбу луғатдан бошқа бирорта эски турк манбаси топилмаган. Бунинг учун, Тарим ҳавзасидаги этносиёсий жараёнларга кўз ташлаш керак бўлади.

Ғарбий Турк хоқонлиги қўл остидаги Шарқий Туркистондаги ўтроқ шаҳар-давлатларига *Ха-ми* (Қумул), *Гаочан* (Турфон), *Анси* (Қорашаҳр), *Гуйцзи* (Куча), Кошғар ва Хўтан кирган. VII юзйиллик иккинчи ярми – VIII юзйиллик иккинчи чорагигача бўлган Турк хоқонлиги ва Тибет империяси алоқалари, Шарқий Туркистоннинг воҳа ҳукмдорликлари устидан ҳукмронлик ўрнатиш учун Турк хоқонлиги – Тибет – Хитой ўртасидаги тўқнашувлар турк, хитой, тибет манбаларида ёритилган.

Тан бошқарувидан олдинги чоғларда Мозортоғ ва Тарим ҳавзаси Ғарбий турк хоқонлиги бошқаруви остида эди. Ғарбий Турк улов (алоқа-транспорт) тизимида қўлланиладиган *ulaq* – “улоқ, йирик ҳайвон” сўзини Тарим ҳавзасидаги хитойликлар *wu-luo* (**uo-lâk*) деб қўллашган. Бу сўз Мозортоғ харобаларидан олинган хитойча луғат ичида учрайди. Бундай умумий тарихий билгиларга кўра, луғатнинг тили эски туркча-хитойча бўлиши керак².

Ушбу луғатда савдо иши ва тижорат молларига оид сўзлар кўп. Масалан, VI – IX юзйилликларда “пул”, “нозик ипак газлама, “ипак”, “кашта ва кумушранг мато”лар турк хоқонликлари ва қабилаларига Шимолий Хитой давлатлари бўлмиш Шимолий Чжоу, Суй ва Тан сулоларидан олиб келинган. Шарқий Туркистоннинг шаҳар халқлари Мўғулистон тоғли теграларида, турклар эса Тангри-тоғнинг шимоли ва ғарбида ўрнашишган. Тан сулоласи чоғида Шарқий Туркистоннинг воҳа давлатларида кўпроқ суғдлик ва хитойлик тижоратчилар савдо тармоғини эгаллаб олишган эди.

Тан сулоласи ҳукмронлигида Мозортоғ базасидан хитойлик ва суғдлик савдогарлар тижорат мақсадларида фойдаланганлар. VIII юзйилликда Тан сулоласи қўл остида бўлган Мозор-тоғда тижорат молларини ортиш, шунингдек, кўчманчи турк кучлари билан музокаралар олиб бориш ва савдо-сотик қилишга тўғри келган хан (хитой)лик савдогарлар турк тилини ўрганишлари учун ушбу луғат яратилган. Бошқача қилиб айтганда, ушбу ҳужжат Тан сулоласининг Ғарбий ўлкалардаги бошқарувини таъминловчи логистика ва савдо тармоқлари кўчманчи турк кучлари билан узвий боғлиқ бўлганини яна бир бор кўрсатади³.

Шу ўринда ушбу луғат парчасидаги сўзларнинг кўпчилиги мато ва кийим-кечак (*eşgüti-eşgürti-eşgirti?* – “юқори сифатли ипак мато тури”, *torqu* – “ипак”, *qutay* – “юқори сифатли мато, қирғоғли ипак”, *yoŋurqan* – “ёпинчиқ, уст кийим”) билан боғлиқлиги диққатни тортади. XI юзйилликка тегишли Маҳмуд Кошғарийнинг луғатида 30 га яқин мато отлари келтирилган. Турк битиктошларида шундай дейилган: “*Давлатни тутиб турадиган ер (худди шу) Ўтукан йиши (водий) экан. Бу ерда ўрнашиб, Табғач халқи билан (алоқаларни) тузатдим. Олтин, кумуш, ипак ва*

¹ Matsui D. Mazar tagh harabesindeki eski türkçe-çinçe bir luğatçe... – S. 691-692.

² Matsui D. Mazar tagh harabesindeki eski türkçe-çinçe bir luğatçe... – S. 682.

³ Matsui D. Mazar tagh harabesindeki eski türkçe-çinçe bir luğatçe... – S. 692.

ипакли газламаларни муаммосиз бераяпти” (КТб. 5-сатр)¹. Биламизки, қимматбаҳо ипак, кимхоб ва духоба газламалар худди олтин, кумуш каби қимматбаҳо металллар қаторида VI – XII юзйилликларда кўпинча пул ва ўлпон ўрнида ишлатилган. Бу ҳам юқоридаги луғатнинг тижоратни кўзлаб ёки савдо-сотикда ўртада турувчи ўртакаш, воситачилар учун қўлланма луғатни ўтагани тўғрисидаги Д. Матсуи илгари сурган тўхтамнинг тўғрилигини кўрсатади.

МОВАРОУННАХР ҲАДИС ИЛМИ РИВОЖИДА ИМОМ ДОРИМИЙНИНГ ЎРНИ

Алимова Маҳфуза

тарих фанлари номзоди, доцент, ЎХИА

Ўрта Осиё, хусусан Ўзбекистон ҳудудида ўрта асрларда бошқа соҳалар каби ҳадис илми доирасида ҳам миллий кадриятлар ва ислом дини ғоялари орасида ўзаро таъсир, мулоқот жараёнлари кечган. Бир неча авлод муҳаддислар фаолияти натижасида мамлакатимиз маънавий ҳаёти ҳадислар билан чамбарчас кечди. IX асрда Мовароуннаҳр муҳитида муҳим ўрин эгаллаган ҳадис мактаблари ва муҳаддислар фаолияти натижасида ислом оламида ҳадис илми ривож топди.

IX асрнинг бошларида ислом дунёсида турли кўринишдаги ҳадис тўпламларини ёзиш авж олди. Бу шу даврнинг диний-сиёсий муҳити ва ҳуқуқий ҳолатининг талаби эди. Турли фирқаларнинг мафкуравий курашлари авж олган даврда турли даражадаги сохта, тўқима, заиф ҳадислар кўпайиб кетди. Кўпчилик сохта ҳадисларни осонликча аниқлаш мумкин эди. Ҳадислар турли мақсадларда тўқилар эди. Баъзилар сохта мафкураларни тарқатиш мақсадида ҳадис тўқисалар, бошқалар ўз замонасида диннинг заифлигини кўргач, одамларни инсоф ва диёнатга чорлаш мақсадида ҳадис тўқидилар. Бу эса муҳаддис-олимлар олдида катта масъулиятли вазифани – мана шу ҳадислар орасидан саҳиҳ ҳадисларни ажратиб бериш вазифасини қўйди. Бу соҳада Мовароуннаҳр ва Хуросондан етишиб чиққан буюк олти муҳаддислар пешқадам бўлдилар. Улар билан бир қаторда самарқандлик буюк олим Имом ад-Доримий ҳам ҳадис илмининг ривожига катта ҳисса қўшди. IX асрда Мовароуннаҳрда яшаб, ижод этган етук муҳаддис, тафсир, илми осор, илми ҳадис каби фанлар соҳиби ал-Имом Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Абдурахмон ибн ал-Фазл ибн Баҳром ат-Тамимий ас-Самарқандий ад-Доримий (798-869/181-255)нинг ҳаёти ва унинг илмий асарларини ўрганиш маданий меросимизни янада чуқурроқ ўзлаштиришда, халқимиз маънавий салоҳиятини юксалтиришда муҳим ўрин тутади.

У ҳадисларни *иснод*лари бўйича саралашга асосланди. Иснодни танқидий ўрганиш услуби статистик тадқиқотларга ўхшаш бўлиб, муҳаддис бир ҳадиснинг барча машҳур вариантларини тўплаб, сўнгра уларнинг иснодларини қиёслабгина, ровийларини чуқур ўрганиб, аниқ бир хулосага келган. Исноддаги ровийлар *‘адил* (одил) – диннинг барча кўрсатмаларига аниқ амал қилиши билан шуҳрат қозонган, холис ниятли, вазмин, энг устивор мақсади улуғ ажрлар олиш умидида ҳадисни ёйиши ва Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг суннатларини етказиш бўлишлиги, ривоятни аниқ ва беҳато етказа олиш қобилиятига эга бўлиши, араб тилини яхши билиши ва бошқа шу каби хислатлар соҳиби бўлиши талаб қилинган. Одатда

¹ Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил. – Т.: Ўқитувчи, 1982. – 89-бет.

ровийлар ўзларининг бир гуруҳ шогирдларига ҳадисларни ривоят қилганлар. Бир неча ҳадислар билан қиёслаганда исноди ва матни аниқ келган ҳадисни ривоят қилган ровийларни энг ишончли (*сиқа*), аниқ ва беҳато ривоят қилувчи (*сабит*, *дабит*), энг яхши эслаш қобилиятига эга бўлган (*ҳофиз*) каби сифатлар билан тавсифлаганлар.

Натижада IX асрда тузилган ҳадис тўпламлари саҳиҳлик бўйича анча кучли, мавзулар тартибга солинган ва фойдаланиш учун қулай ҳолатга келди. Бу тўпламлар орқали умуман ислом оламида ҳадис илмининг тараққиёти, хусусан Мовароуннаҳрдаги бу илмнинг ўша даврга қадар бўлган ривожига ҳақида маълумот олиш мумкин. Ҳадис тўпламларининг "*муснад*", "*жоми*" ва "*сунан*" шаклидаги йирик асарлар пайдо бўла бошлади.

Ҳадис илми соҳалари ичида асосий ўрини эгалловчи, ровий аҳволини ўрганувчи илм - "*Илм ар-рижол*" соҳаси ривожлантирилиб, асарлар ёзилди. Чунки муҳаддисдан ҳадисларни ривоят қилувчи ровийларнинг силсиласини жуда аниқ ва мукаммал ўрганиши талаб қилинарди. Имом ад-Доримий ҳам бу соҳани чуқур эгаллаб, ривоят қилган ҳадислари силсиладаги ҳар бир ровий ҳақида алоҳида маълумот тўплаб, унинг бутун ҳаётини диққат билан ўрганади. Ҳадис ровийси кимлигини билмасдан туриб ҳадис ривоят қилмайди. Ровийнинг исми, кунyasi, лақаби, насаби, тарихи ва вафот этган йилини аниқлаган. Бунинг учун илмий сафарга чиқиш, турли шаҳарларга тарқалиб кетган ровийлардан ҳадис эшитиш, ишончли ҳадисларни тўқима ва уйдирмаларидан ажрата билиш талаб қилинарди. Имом ад-Доримий ўспиринлик 17-18 ёшларидан ислом оламининг турли давлатларига сафар қилади. Унинг мақсади - ҳадиснинг олий иснодини қўлга киритиш ҳамда узоқ муддат давомида ҳадисларни кўп ёдлаган уламолар билан учрашиб, улардан илм олишдан иборат эди. Унинг бу соҳадаги устозларидан бири ал-Фазл ибн Дакин (в.218/233 й.) бўлиб, ундан Имом ад-Доримий илм олиш билан чегараланмасдан, бевосита 183 та ҳадис ривоят қилган.

Имом ад-Доримий шунингдек, "*Жарҳ ва таъдил*" илмида ҳам тенгсиз ҳисобланади. Бу илм – ҳадис ривоят қилувчиларни танқидий таҳлил қилиш, уларни ишончлиларини заифларидан ажратиш илмидир. Имом ад-Доримий саҳобалар давридан бошлаб, ўзининг даврига қадар бўлган барча иснодларни жуда мукаммал ва аъло даражада ўрганиб, ишончли ва ростгўйини, муттаҳам ва ёлғончидан ажратган. Маълумки, бу илм тарихи саҳобалар даврига бориб тақалади. Чунки "*Жарҳ ва таъдил*" илмига оид фикрлар саҳобалар даврида билдирилган. Абу Бакр ва Умар бир ҳадисни эшитганларида ишонч ҳосил қилиш учун гувоҳ талаб қилишганди. Саҳобалардан Абдуллоҳ ибн Аббос, Убода ибн ас-Сомит, Анас ибн Молик, Ойша ва тобеъинлардан аш-Шабъий, Ибн Сирин, Саъд ибн Мусаййаб бу илм бўйича ўз фикрларини билдирганлар. Аммо билдирилган нарсалар чегараланган эди. Чунки у даврда истиснолардан ташқари ҳаммалари ростгўй ва ишончли бўлишган. Бу илмни бир тизимга солиб, уни системалаштирган олимлар Яхё ибн Саъид ал-Қаттон ва унинг шогирдлари Али ибн ал-Мадиний (161-234/ 778-849), Яхё ибн Маъин (158-233/ 775-848)лардир. Имом ад-Доримий айнан шу машҳур олимлардан сабоқ олган. Унинг бу соҳада билдирган айрим фикрлари шогирди Имом Муслимнинг "*Саҳиҳ*" асарининг Муқаддима қисмида келтирилган. У ҳадисларнинг ишончли бўлишида иснодларнинг аҳамияти, ровийлар қандай сифатларга эга бўлишлари ҳақида ўз устозларидан кўплаб маълумотлар келтирган. Жумладан,

ровий фақат *сиқа, забтли, муттақин* бўлсагина ундан ҳадисни қабул қилиш мумкинлигини хабар қилади¹.

Имом ад-Доримий ўз даврининг кўпдан-кўп етук муҳаддисларидан ҳадис илмини ўрганди ва ўзининг "Сунан" асарида 250 дан ортиқ шайх-устозлардан ҳадис ривоят қилган. Устозларининг асосий қисмини Бағдод, Басра, Куфа, Шом, Марв, Рай, Ҳумс, Мадина шаҳридан чиққан ровийлар ташкил этади.

Шунингдек, Имом ад-Доримийнинг шогирдлари ва ундан ривоят қилган имомлар: Имом Бухорий ("Саҳиҳ"лардан ташқари китобларида ривоят қилдилар), Имом Муслим, Имом Термизий, Имом Насайи, Абу Довуд, Абу Бакр Жаъфар ибн Муҳаммад ибн ал-Ҳасан ал-Фарёбий (ваф.301/914 й.), Ҳасан ибн Саббоҳ ал-Баззор аз-Зухлий (ваф. 249/863 й.), Абу Зуръа Димашқий (ваф. 281/894 й.), Абу Ҳотам Умар ибн Муҳаммад Бужайрий, Абу Абдурахмон Абдуллоҳ ибн Убайдуллоҳ аш-Шайбоний ал-Бухорий(ваф.307/922й.), Абдуллоҳ ибн Восил ал-Бухорий, Абдуллоҳ ибн Аҳмад ибн Ҳанбал (ваф. 213 / 296 й.), Исо ибн Умар ибн ал-Аббос ас-Самарқандий ал-Ҳофиз² ва бошқалар. Булардан ташқари Абу Саъд ас-Самъоний "ал-Ансоб" асарида Имом ад-Доримийнинг 24 та шогирди ҳақида батафсил тўхталган. Имом ад-Доримийнинг шогирдлари ислом оламида таниқли, эътиборли, ишончли муҳаддислардан саналган.

Имом ад-Доримийнинг илмий-маънавий мероси ҳақида турлича маълумотлар келтирилади. Унинг "Сунан" номи билан танилган "Муснад" (луғавий маъноси "Таянч"), тафсир илмига оид "ат-Тафсир", «ал-Жоми'» ("Тўплам"), шунингдек, «ас-Сулосийот фи-л-ҳадис» ("Уч ровийли ҳадислар тўплами"), фикҳ илмига оид «Китоб ас-сунна фи-л-ҳадис» ("Ҳадисдаги суннат амаллар ҳақида китоб") ва «Китоб саум ал-мустаҳозот ва-л-мутаҳаййирот» каби асарлари мавжуд бўлган³.

Абдулкарим ас-Самъонийнинг "Ал-Ансоб" асарида унинг "Муснад", «ат-Тафсир» ва «ал-Жоми'» асарлари ҳақида маълумот келтирилган⁴. Жалолуддин ас-Суютийнинг берган маълумотларига кўра, Имом ад-Доримийнинг ҳозирга қадар "ал-Жоми'" ва "ал-Муснад" асарларигина етиб келган⁵. Лекин кўп тадқиқотчилар бу икки асарни бир - "ал-Муснад ал-Жоми'", яъни иккиси бир асар деб таъкидлайдилар. Турк тадқиқотчилари Сулаймония кутубхонасида сақланаётган нусхаларга кўра, уни "Ал-Муснад" деб атайдилар⁶ ва ушбу асарга Абу Осим Набил ибн Ҳошим ал-Ғамрий томонидан "Фатҳ ал-Маннон" номли шарҳ ёзилган⁷.

Имом ад-Доримийнинг энг машҳур асари – "Муснад" асари бўлиб, у "Сунан ад-Доримий" номи билан танилган. Унда 3503 та ҳадис жами 1306 та бобда, 23 китобда келтирилади. Ушбу асар бутун ислом оламига машҳур бўлиб, "*Сиҳоҳ*

¹ Қаранг: Имом Аби ал-Ҳусайн Муслим ибн ал-Ҳажжож ал-Қушайрий ан-Найсабурий. Саҳиҳ Муслим. Мукаддима. Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмийя.-Б.15.

² Имом ал-Ҳофиз ал-Ҳужжа Шаҳобиддин Аби ал-Фазл Аҳмад ибн Али ибн Ҳажар ал-Асқалоний.Таҳзийб ат-таҳзийб. Байрут. Дор ал-Кутуб ал-Илмийя. 1994.2-жилд. -Б. 261.

³ Сунан ад-Доримий. 1-ж.-Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмийя. -Б.6.

⁴ Абу Са'д 'Абд ал-Карим ибн Муҳаммад ибн Мансур ат-Тамимий ас-Сам'оний. Ал-Ансоб: 3 жилд. Байрут: Дор ал-кутуб ал-'илмийя, 1419/1998. Б.504.

⁵ Жалолуддин ас-Суютий. Тадрибу-р-ровий фи шарҳ тақриб ан-нававий. Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмийя, 1979.-Б.173-174.

⁶ Сунани Доримий./Таржима ва таҳқиқ доктор Абдуллоҳ Айдинли. 1 ж. Истанбул: Мадве йайинлари.1994. –Б.54.

⁷ Ал-Ғамрий Набил ибн Ҳошим. Фатҳ ал-маннон. Шарҳ ал-муснад ал-жомеъ ли Аби Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Абдурахмон. Байрут: Дор ал-башоир ал-исламийя. 1999 й. 576 б.

тисъа” яъни «*Тўққиз тан олинган ишончли ҳадис тўпламлари*»нинг бири сифатида тан олинган.

Асарнинг қўлёзма ва тошбосма нусхалари Истамбулнинг Сулаймония кутубхонасида мавжуд эканлиги маълум бўлди. Имом ад-Доримийнинг “Муснад ад-Доримий” (“Сунан ад-Доримий”) асарини 1114/1703 йилга оид 2 қўлёзмаси¹ ва Низомий матбаасида чоп этилган 1293/1876 йилга оид 2 тошбосма нусхаси² борлиги аниқланди. Ҳар икки қўлёзманинг хаттоти номаълум бўлиб, насх хатида кўчирилган. Тошбосма нусхаси эса 446, 447 саҳифалардан иборат бўлиб, бир йилда ва бир хил Канпур (“Kanpur”) тошбосмасида чоп этилган. Шунингдек, Ҳиндистон ва Покистон олимлари томонидан “Сунан ад-Доримий” устида тадқиқотлар олиб борилган. Аш-Шайх Абдулжалил ас-Самрудийнинг “Ат-Таълиқ ала сунани-д-Доримий”³, аш-Шайх Абдуррашид Ханифнинг “Таржамат сунани-д-Доримий”⁴ номли шарҳлари урду тилида нашр этилган. Яна бир араб тадқиқотчиси Аҳмад Абдулқодир ар-Рафобий “Фаҳрас аҳадис ва осор сунан ад-Доримий” (“Сунан ад-Доримийда келтирилган ҳадис ва осорларнинг фихристи”) номли китоб нашр этган.

Турк олимларидан Абдуллоҳ Айдинли “Сунан” асари устида илмий тадқиқотлар олиб бориб, унинг туркча таржимасини нашр этган⁵. Тадқиқотда “Сунан ад-Доримий”нинг ҳижрий IX асргача бўлган ровийлар занжирида келган муҳаддис-ровийлар ҳақида қисқача маълумотлар бериб ўтилган. Имом ад-Доримийдан “Сунан”ни ривоят қилган ровий Исо ибн Умардан то Муҳаммад Асилгача бўлган ровийлар сони 10 тани ташкил қилган. Ушбу ровийлар занжири “Сунан”нинг Мисрдаги нашрда келтирилган ровийлар билан бир хил бўлиб, фақат охири ровий Муҳаммад Асил қўшимча қилинган. Лекин Абдуллоҳ Айдинли ушбу ровий ҳақида тўлиқроқ маълумот бермаган⁶.

Имом ад-Доримийнинг “Сунан” асарини илмий-тадқиқ этиш давомида 15 та уч ровийли ҳадислар аниқланди. Булардан 7 таси Доримийнинг устози Язид ибн Ҳорундан ривоят қилинган бўлиб, улар *Язид ибн Ҳорун → Ҳумайд → Анас ибн Молик* исноди орқали келтирилган⁷. Яна 4 та ҳадис *Абу Осим ад-Даҳҳок ибн Муҳаллад* орқали ривоят қилинган бўлиб: *ад-Даҳҳок → Убайдуллоҳ → Анас ибн Молик, ад-Даҳҳок → Усмон ибн Саъд → Анас ибн Молик, ад-Даҳҳок → Айман ибн Нобил → Қудома, ад-Даҳҳок → Язид ибн Убайд → Салама ибн ал-Акваъ* иснодлари билан берилган⁸. “Ас-Сулосиййот”даги яна 3 та ҳадис *Жаъфар ибн Авн* томонидан ривоят қилинган. Улар қуйидаги иснодлар орқали келтирилган: *Жаъфар → Муҳаммад ибн Амр → Абу Салама, Жаъфар → Яҳё ибн Саъид → Анас ибн Молик, Жаъфар → Исмоил ибн Абу Холид → Абдуллоҳ ибн Абу Авф*⁹. Яна бир ҳадис *ал-Фазл ибн Дакин → Мусъаб ибн*

¹ Қўлёзма - Murat Buhari /82 /10 ҳамда Reisulkuttab 257 фондларида сақланади.

² Тошбосмаси – Tirmovali 343 ҳамда Izmirli I. Hakki 323/ 2 сақланади.

³ Рафиқ Аҳмад ас-Салафий. Улум ал-ҳадис. Мутаоала ва таъариф. Ал-Ҳинд. Т.1. 1999, -Б.456.

⁴ Хидмат ал-ҳадис фи Бакистон ва ал-Ҳинд лиуламо'и аҳли ал-ҳадис. Идорат ал-улум ал-асриййа. Файсал обод, Покистон. Т.2. 2001.-Б.118.

⁵ Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Абдиррахмон ад-Даримий ас-Самарқандий. Сунани Доримий.//Таржима ва таҳқиқ доктор Абдуллоҳ Айдинли. Истанбул: Мадве йайинлари. 1994-1996. 6 жилдди.

⁶ Ўша асар. –Б.71.

⁷ Қаранг: Сунан ад-Доримий. 1396,1849,1924,2064, 2596,2622,2841- ҳадислар.

⁸ Сунан ад-Доримий. 1761,1901,2681, 2701-ҳадислар.

⁹ Сунан ад-Доримий. 67,840, 1922-ҳадислар.

Салим → Анас ибн Молик исноди орқали ривоят қилинган¹. Имом ад-Доримийнинг “Ас-Сулосиййот фи-л-ҳадис” асаридаги барча иснодларни олимлар – “олий иснод” деб таъкидлаганлар. Ал-Каттоний асардаги ҳадисларни ҳатто Имом ал-Бухорийнинг “Ас-Сулосиййот”идан ҳам устун қўйган. Имом ад-Доримийнинг “ат-Тафсир” ва “Китоб ас-сунна фи-л-ҳадис” номли асарлари қатор манбаларда қайд этилсада, ҳозирга қадар етиб келмаган.

Мовароуннаҳрдан етишиб чиққан буюк муҳаддислар қаторида Имом ад-Доримий ҳам саҳиҳ ҳадисларни саралаб, асарлар яратиш бўйича Ислоом оламида етакчи ўринни эгаллади. У Мовароуннаҳрда, хусусан, Самарқандда ҳадис илми илмининг ривожланишига катта ҳисса қўшди. Имом ад-Доримий ўз юртида биринчилардан бўлиб, фикҳий бобларга асосланган “Сунан”, “олий иснод”ли ҳадислар тўплами бўлган “Сулосиййот” туркумидаги асарларни ёзди. Унинг услубидан шогирдлари Имом ат-Термизий, Абд ибн Ҳумайд ва бошқа муҳаддислар ўз асарларида кенг фойдаландилар. Имом ад-Доримийнинг ҳаёти ва илмий-маънавий мероси юртимиз илм-фан ва маданияти тарихини чуқур ўрганиб халқимизга етказишда, миллий қадриятларимизнинг тикланишида катта аҳамиятга эга.

МУСТАҚИЛ ЎЗБЕКИСТОНДА АВЕСТОЛОГИЯ ИЛМИ: КЕЧА, БУГУН ВА ИСТИҚБОЛЛАРИ

Уразова Раъно

тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), ЎХИА

Аннотация: Ушбу мақолада зардуштийлик дини генезиси, тарихшунослиги, ва диннинг муқаддас манбаси Авестанинг ўрганилиши ва таржима ва изоҳлари таҳлил қилинган. Шунингдек, Ўзбекистонда авесташунослик соҳасида олиб борилган тадқиқотлар ва унинг истиқболлари ҳақидаги фикрлар баён қилинган.

Аннотация: В данной статье анализируются генезис зороастризма, его историография, а также изучение, перевод и интерпретация священного источника религии - Авесты. Также изложены мнения об исследованиях, проводимых в области авестоведения в Узбекистане, и их перспективах.

Abstract: This article analyzes the genesis of Zoroastrianism, its historiography, as well as the study, translation and interpretation of the sacred source of religion - the Avesta. Opinions are also presented on research conducted in the field of Avesta studies in Uzbekistan, and their prospects.

Зардуштийлик (Мазда Ясна) дини тарихи жаҳон миқёсида 350 йилдан буён тарихчи, философ, филолог, диншунос олимлар томонидан ўрганиб келинмоқда. Бироқ, уч минг йиллик Авестанинг ишоратли тағ маъноларини тўлиқ очиб, бу диннинг асл моҳиятини атрофлича тушунтириб берган сўнгги сўз ҳали-бери айтилганича йўқ.

Ҳозирги кунда Авеста масалалари АҚШ, Англия, Германия, Голландия, Франция, Италия, Россия, Эрон, Озарбайжон, Тожикистон, Ҳиндистон, Япония, Ўзбекистон каби қўплаб мамлакатлар олимларини ўз атрофида тўплаган. Шу хусусияти билан авесташунослик жаҳон фанида махсус илмий соҳа бўлиб амал қилмоқда.

¹ Сунан ад-Доримий. 2062-ҳадис.

Мустақил Ўзбекистонда авесташунослик соҳасидаги тадқиқотлар Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1993 йил 1 мартдаги 115-сонли “Ўзбекистон тарихи музейи ашёлари ҳақида”ги қарори, 2017 йил 24 майдаги ПҚ-2995-сонли “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 5 январдаги ПФ-5611-сон “Ўзбекистон Республикасида туризмни жадал ривожлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” ги, 2022 йил 28 январдаги ПФ-60-сон “2022-2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг Тараққиёт стратегияси тўғрисида” ги Фармонлари, 2018 йил 28 ноябрдаги “Ўзбекистон Республикасида миллий маданиятни янада ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида” ги ПҚ-4038-сонли қарори ҳамда 2018 йил 18 январдаги Ф-5181-сон “Моддий маданий ва археология мероси объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланишни такомиллаштириш тўғрисида”ги Фармойишлари ҳамда бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишда муайян даражада хизмат қилади.

Мустақиллик йилларида мамлакатимизда ижтимоий-гуманитар фанлар ривожини учун кенг имкониятлар яратилди. Аждодларимизнинг маънавий оламини, диний дунёқарашларидаги эзгу ғояларни тадқиқ ва тарғиб этишга кенг йўл очилди. Тарихни ёзма манбалар асосида далил ва исботли, ҳолисона ўрганишга қаратилган алоҳида эътибор ўзининг самараларини берди. Ўзбекистоннинг ташаббуси билан 2001 йилда UNESCO иштирокида Авеста китоби 2700 йиллиги халқаро миқёсда нишонланиши тарихий манбашуносликнинг янги даврини бошлаб берди. Буюк меросимиз Авеста китобини ўрганиш йўлида жиддий қадам қўйилиб, бу қомусий манбанинг қадимий тилдаги матни ҳозирги ўзбек тилига таржималарда эълон қилинди. Шулар билан бир қаторда Авестанинг чуқур илмий талқинини яратиш, ижтимоий-тарихий моҳиятини очиш каби муаммолар ечимини кутмоқда. Зардуштийлик дини манбашунослиги, тарихшунослиги ва бу билан боғлиқ муаммолар ўз тадқиқотини кутаётган долзарб масалалардан бири бўлиб, бу ўз навбатида махсус назарий тадқиқотларни тақозо қилади.

Авеста тадқиқотлари жаҳон миқёсида авесташунослик номини олган илмий соҳага айланган. Америка, Россия, Эрон, Ҳиндистон авесташунослик марказлари мавжуд. Уларда олиб борилаётган тадқиқотлар улкан тажриба ва анъаналарга эга. Ўзбекистонда ҳам бу соҳада фундаментал тадқиқот ишлари жадаллашиб, бир қатор монографик тадқиқотлар юзага келди. Халқаро ва республика илмий анжуманлари ўтказилди. Бироқ, зардуштийлик дини вужудга келган давр хусусиятлари, Зардуштнинг тарихий шахс эканлиги масаласи, Авестанинг ғоявий асослари, диннинг пантеони ва генезиси, Авеста тили ва алифбосининг ўрганилиши каби, шунингдек Ўзбекистонда проф.М.Исҳоқов раҳбарлигида авесташунослик мактаби шаклланиши, унда амалга оширилган тадқиқотлар кўлами, натижалари ва самарадорлиги масалалари долзарблигича қолмоқда.

Зардуштийлик диний дунёқараш тизими жаҳон миқёсида энг қадимий, маънавий, ахлоқий-фалсафий, универсал тизим сифатида милоддан аввалги II минг йилликнинг сўнгги ва I минг йиллик бошларида тўла ва узил-кесил шаклланди. Аммо зардуштийликнинг тарихий илдизлари узоқ ибтидоий ўтмиш бағридаёқ юзага кела бошлаган ва инсон тафаккурининг асотирий (мифологик) босқичларидан кўплаб унсурларни ўзининг назарий ва амалий тизимига олиб кирган

эди. Шу жумладан, зардуштийлик илоҳиёт тизимида ҳар бир илоҳий зотни вазифаси ва ўрнини белгилашда ҳам қадимги аجدодлар ўз ижтимоий ҳаёт даражаларидан туриб тафаккурларидан илоҳий образлар тизimini ижтимоий моделлаштиришга ҳаракат қилганлар.

Мухтарам Президентимиз Шавкат Мирзиёев Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 72-сессиясидаги нутқида “Халқаро терроризм ва экстремизмнинг илдизини бошқа омиллар билан бирга, жаҳолат ва мурасизлик ташкил этади”, - дея таъкидлади. Шу муносабат билан, биринчи навбатда, ёшларнинг онги ва тафаккурини маърифат асосида шакллантириш ва тарбиялаш энг муҳим вазифадир. Аجدодларимиздан бизга қолдирган маънавий ва маърифий меросларидан бири бу – Авестадир.

Шунингдек, академик С.П.Толстов «“Авесто” Хоразм ва унга қўшни бўлган мамлакатларнинг янги эрадан аввалги XIII ва биринчи минг йилликнинг сўнги асрлари орасидаги тарихини ўрганишда жуда муҳим манба бўлиб хизмат қилади», деганида нақадар ҳақ эди [Толстов 1960]. Биринчи Президентимиз И.Каримов «“Авесто” китобида мужассам топган ғоя ва фикрлар ҳақида гапирар эканмиз, уларнинг нақадар чуқур мазмунга эгалиги ва ўзининг абадийлиги билан, бу асарда, аввало, табиатга муносабат, табиатга ҳурмат туйғуси, борлиқ оламнинг яхлитлиги ва бир бутунлиги, табиат ва инсон уйғунлиги, атроф-муҳитни сақлаш ва асраш одамзотнинг энг асосий вазифаси экани тасвирлаб ва исботлаб берилгани билан бугунги кунда ҳар қандай одамни ҳайратда қолдиради», деган эди [Каримов 2001]. Ушбу фикрлар мақоламиз мазмунини, қолаверса, унинг долзарблиги ва моҳиятини белгилаб беради.

Зардуштийлик узоқ ўтмишда минтақамиз халқларининг, шу жумладан, ўзбек халқи аجدодларининг бошини эзгу ғоялар ҳамда уларга таянган илк давлатчилик жараёнлари атрофида бирлаштирган. Ўз даври учун инқилобий даражада юксак янги дунёқараш тизими-зардуштийлик шу қадар теран ижтимоий ва тафаккурий илдизларга эга эдики, кейинчалик мураккаб тарихий босқичларда ҳам халқнинг кундалик урф-одатларида, маросимларининг амалиёт қатламларида зардуштийлик ғояларининг турли кўринишлари трансформацион ҳолда сақланиб келинмоқда.

Авестани ўзбекчага таржима қилиш ҳаракати ҳам бу буюк мерос ҳақида илмий фикрнинг жонланишига, ниҳоят айрим тадқиқотчилик уринишларига сабаб бўлди [Асқар Маҳкам 2001; Исҳоқов 2001; Исҳоқов 2007]. 2001 йилда ЮНЕСКО иштирокида Авестанинг 2700 йиллигини халқаро миқёсда нишонлаш муносабати билан зардуштийлик тарихи ва авесташунослик соҳасида фавқулодда кўп илмий ва оммабоп мақолалар юзага келди. Қатор илмий-назарий ҳамда амалий анжуманларнинг материаллари ва тезислари тўпламлар шаклида чоп этилди. Вақтли матбуот саҳифаларидаги мақолаларнинг сон-саногии йўқ. Бироқ, ҳалигача Авестанинг туб тарихий, фалсафий, бадий моҳиятини очиб берадиган, айниқса, тарихшунослиги, илоҳиёт тизими, Зардушт “Гоҳлар”ининг герменевтик таржимаси ва маъно талқинлари (М.Исҳоқов таржима қилгунга қадар), дин илоҳларининг ижтимоий-тарихий ва маънавий асослари каби қатор масалалар алоҳида илмий муаммо сифатида қўйилмади.

Маълумки, Авеста тадқиқотлари тарихшунослиги узоқ ўтмишга бориб тақалади. Аввало Авестанинг матнларини йиғиш, саралаш, ўзгармас таркибий тизим ҳолига келтириш даврларийёқ уни тадқиқ қилишни зарур қилиб қўйган.

Чунки биринчи галда Авестанинг матнларида акс этган тил жонли тилдан орқада қола бориб, омма уни тушуниши қийинлаша борган. Китобга бирлаштириш эса, матнларнинг тўғри бўлишини талаб қилган. Мафкуравий жиҳатдан матнларни даврлар оша ижтимоий-сиёсий, маънавий заруратлар билан мослаштиришга уриниш эса, ўз навбатида “асл матн”ни хавф остига қўйган. Бу ҳол Авеста матнларини канонизация қилиниши устида изланишлар билан боғлиқ бўлган. Масалан, Зардушт Аҳура Маздани ўзи ўйлаб топган эмас. Мазда култи Зардуштга қадар бўлган. Бу ўринда Зардушт Маздани бутун борлиқнинг эзгу асосларини яратган худо, Олий оқил зот деб эълон қилгани муҳимдир. Шу билан баробар, у ўз қавми ва бошқалар сиғиниб келган турли маъбудларни инкор этиш йўлидан борган. Одамларни фақат Маздага сиғинишга чақирган. Улар сиғиниб юрган “худо”ларининг барчаси Мазданинг “яратганлари” эканини тушунтирган. Бу динни “Бехдин”-“Энг яхши дин” деб атади ва унинг ибтидоий кўпхудоликдан устун эканини тарғиб қилди. У диннинг ғоявий ва амалий асосини, сиғиниш объекти нуқтаи назаридан Мазда Ясна, яъни “Маздага сиғиниш”, дея ўргатди. Бу тарихий бурилиш инсоният ўтмишида мисли кўрилмаган маънавий ҳодиса, янгилиниш, шу билан бирга Авеста тадқиқотларининг илк қадамлари эди.

Авесташуносликда зардуштийлик анъанасига тааллуқли бир нақлга ҳақиқат деб қараб келинади. Бу ҳақиқат Македониялик Александр томонидан Авеста қўлёзма китобининг ёндириб йўқотилганлиги ҳақидаги хабардир. Китоб ҳолига келтирилган Авестанинг Зардушт давридаги дастлабки нусхаси 12 минг қорамол терисига 30 мирза томонидан 3 йилда олтин ҳарфлар билан ёзилгани маълум. Бу - ўша даврда коллиграфия, китобни безаш, турли нақш ва расмлар чизиш санъати, мутуала маданияти жуда юқори бўлганидан далолат беради. Бу қадимий ёзма манба бизгача тўлиқ ҳолда етиб келмаган. Авеста ҳақида Абу Райҳон Беруний (ваф. 1048 й.) шундай ёзади: *“Йилнома китобларида бундай дейилган: подшоҳ Доро ибн Доро хазинасида (Абистонинг) 12 минг қорамол терисига тилло билан битилган бир нусхаси бор эди. Искандар отахоналарни вайрон қилиб, уларда хизмат этувчиларни ўлдирган вақтда уни қуйдириб юборди. Шунинг учун ўша вақтда Абистонинг бешдан учи йўқолиб кетди”* [Беруний 1968]..

Авестанинг Александр Македонский томонидан Юнонистонга олиб кетилгани, зарур жойларини таржима эттириб, қолганини қуйдиртириб юборгани, 12 минг қорамол терисидаги тилло матн ҳақида (ат-Табарийда – 12000 пергамент) кейинги даврларда яратилган зардуштийлик адабиётида (“Бундахишн”, “Шаҳриҳон Эрон”, “Динкард”; IX аср, “Арда Вираф-намак”; IX аср, “Тансар хатлари”, ал-Масъудийнинг “Муруж аз-заҳаб”, “Форснома” ва бошқаларда) маълумотлар бор. Бу асарларда юнонлар отахоналарни вайрон қилганлари, ибодатхоналар бойликларини талон-тарож этганлари, дин арбобларини ўлдириб, асир олиб кетганликлари ҳақида ёзилади. Ҳозир бизгача етиб келган Авеста, Берунийнинг ёзишича, аслининг бешдан икки қисми холос. Абу Райҳон Беруний шу хабарга ишонч билан қараган [Беруний 1968]. Зардуштийликнинг қомусий маълумотлар йиғиндиси “Денкард” китобида ҳам шу маълумот бор. Анъана изидан бориб, биз ҳам Авестанинг ёқиб юборилганига ишонсак, у ҳолда Парфия подшоси Вологез (Валахш) даврида Авестани ёд билувчилардан қайта тиклашга уриниш (милодий I аср) авесташуносликда яна бир муҳим босқич бўлган. Аммо бу уриниш натижаси бизгача етиб келмаган [Гафуров 1972].

Зардушт ўз таълимотини қавмлари орасида ёйишда қаршиликларга учраган. Ўз юртидан бош олиб чиқиб кетишга мажбур бўлган. Ниҳоят, унинг “Бехдин”и - зардуштийлик ёки Мазда Ясна асл маконидан чиқиб, Бактрия томонга тарқалади. Бу диннинг дастлабки ҳомийси Бохтар замин ҳукмдори Виштаспа бўлди [Кадыров 1976]. Кейинроқ эса Мазда Ясна дини Эронга кириб борди. Хусусан, Сосонийлар (Ардашир ва унинг вориси Шопур) давридан бошлаб Авестани оғзаки қироатчи муъбадлардан ёзиб олинган. Сўнгги босқич милодий 531-579 йилларда подшолик қилган Хусрав I Ануширвон ҳомийлигида Авеста китобини тўплаб, қайта тиклаш мураккаб тадқиқотлар асосида амалга оширилди. Айни шу даврда Авеста 21 наскдан иборат тизимга келтирилди ва бу сон китобнинг муқаддас ўзгармас таркиби сифатида қарор топди. Хусрав даврини шу маънода Авеста китобининг тўла қайта тадқиқ этилиш босқичи деб қаралиши мумкин.

Илк ўрта асрларда Авестага шарҳ маъносида “Авестани билиш” (“Зенд Авеста”) номли тафсир тизими юзага келди. Бунинг сабаби Авеста тилининг жуда қадимийлигида эди. Яъни, илк ўрта асрларда ўлкамиздаги туркий ва эроний тиллар вазияти учун Авестанинг “муқаддас” тили тушунарли эмас эди. Бу жараён ўз-ўзидан муқаддас китобнинг моҳиятини илмий асосда шарҳлаб беришни талаб этар эди. Натижада Авеста маъноларининг талқини “Зенд”ни яратиш ўзига хос тадқиқот босқичи бўлган.

Авесташуносликнинг яна бир муҳим босқичи сифатида IX-XII асрлардаги Шарқ Уйғониш (Ренессанс) даврини кўрсатиш мумкин. Аммо, бу ўринда таъкидлаш лозимки, зардуштийлик кўп жиҳатдан расман ўз ўрнини ўлкамизда ислом динига бўшатиб берган эди. Шунга қарамай зардуштийлик халқ удумлари, урф-одатлари доирасида трансформациялашган шаклда давом этди. Айни шу нуқтаи назардан Авестани бир қатор ўрта аср алломалари тадқиқ этишган. Масалан, Абу Райҳон Беруний қадимий тақвимларни ўрганиш билан бир қаторда зардуштийлик тақвими ҳам таҳлил қилган. Жумладан, Зардуштни пайғамбарликка даъво қилган тарихий шахслар қаторига қўйган. Зардуштийлик урф-одатлари ҳамда байрамларига илмий баҳо берган [Беруний 1968]. Шу маънода Абу Райҳон Берунийни энг йирик ўрта асрлар авесташуноси деб аташ ҳам мумкин.

Авесташуносликда Ғарб олимларининг ўрни ҳам ўзига хосдир. 1771-йилда француз олими Анкетиль Дюперрон Авестани “Зенд Авеста” номи билан француз тилига таржима қилиб нашр эттирди. Шундан бошлаб Европада Авеста ҳақида турли тадқиқотлар юзага кела бошлади [Лелеков 1992].

Жумладан, мазкур улкан микдордаги илмий адабиёт ичида маъбудаларга тааллуқли махсус тадқиқот йўқлигини алоҳида таъкидлаш лозимдир. Лекин зардуштийлик диний тизимида у ёки бу нуқтаи назардан ёндашув ҳоллари маълум даражада учраб туради. Жумладан, И.С.Брагинский Авестанинг адабий моҳияти атрофида фикр юритиб, айрим ўринларда илоҳиёт тизими масалаларига ҳам ишоратлар бериб ўтган [Брагинский 1972].

XX асрнинг иккинчи ярмида авесташуносликда жиддий тадқиқотлар амалга оширилди [Bartholomae 1992]. Булар қаторида Б.Ғофуровнинг “Тожиқлар. Энг қадимги, қадимги ва ўрта асрлар тарихи” номли китобида зардуштийлик ва Авеста китобига алоҳида ўрин ажратилган [Ғафуров 1972]. Унда асосан Авестанинг тарихий манба сифатидаги аҳамияти, ўрганилиш тарихи, диний-

фалсафий асослари, унда акс этган жамият ҳақида фикр юритилсада, тадқиқот мавзусига даҳлдор айрим мулоҳазалари умумий тасаввур беради.

Ўтган аср мобайнида Эрон олимларидан Иброҳим Пурдовуд, Хошим Ри-зоий, Жалил Дўстхоҳ сингариларнинг авесташунослик соҳасидаги ишлари алоҳида эътибор қозонди. Натижада Авестанинг изоҳли форсий таржимаси [حاشيم ۱۹۹۳ رزى اوستا دردو جلد تحران رزى ۱۹۹۳], икки жилдлик авесташунослик тадқиқоти кабилар пайдо бўлди [ادڤشارات مروريد تيهران ۱۹۹۱]. Жалил Дўстхоҳ нашрга тайёрлаган Авеста китобида тушунча ва атамаларга берилган изоҳли луғат мавжуд бўлиб, унда тадқиқот мавзусига оид илоҳиёт тизимига оид атамалар изоҳланган.

1990 йилда И.М.Стеблин-Каменский Авестанинг “Яшт” наскдан бир қисмини рус тилига таржима қилиб нашр эттирди [Стеблин – Каменского 1990]. Муаллиф Авестанинг янги таржималарини изоҳлар билан чоп эттирди ва унда тегишли ўринларда мавзуга оид кўпгина маълумотларни учратиш мумкин [Стеблин – Каменского 1994].

1998 йилда Санкт-Петербургда “Авеста в русских переводах” номли йиғма нашрда ҳам илоҳлар тизимига берилган изоҳлар орасида мавзуга оид айрим фикрлар учрайди. В.И.Абаев Зардушт, зардуштийлик ва Авеста кесимида қадимий скиф дунёси илдизларининг ўзаро туташ нуқталарини топишга ҳаракат қилади [Абаев 1956]. Йирик монографик тадқиқотлар - И.Алиевнинг “Мидия тарихи” [Алиев 1960], И.М.Дьяконовнинг ҳам шу номдаги китобида [Дьяконов 1956], Б.Ғ.Ғофуровнинг “Тоҷиклар. Энг қадимги, қадимги ва ўрта асрлар тарихи” номли китобида [Ғофуров 1972], А.О.Маковельскийнинг “Авеста” [Маковельский 1960] китобида ва бошқа нашрларда Авестанинг тарихий баҳоси юзасидан бир-бирини тўлдирувчи, баъзан у ёки бу масалада фарқли қарашлар баён этилган. Бу соҳада қайд этиб ўтилган муаллифлардан Б.Ғ.Ғофуров, И.М.Дьяконов, В.И.Абаевларнинг Авеста ҳақидаги фикрлари мантикий жиҳатдан етакчи ўрин тутади. Бироқ уларнинг бир масаладаги қарашлари фарқли. Бу Авестанинг (зардуштийликнинг) илк ватани масаласи бўлиб, И.М.Дьяконов Бахтар (Бақтрия) шимоли - ғарбий (Ўрта Осиёга нисбатан) йўналишга, яъни Шарқий Европанинг жанубий чўл минтақаларига, Б.Ғ.Ғофуров эса Шарқий эроний халқлар яшаган қадимги худудларга, яъни Ўрта Осиёга тортади. Авестанинг илк макони С.П.Толстов фикрига кўра фақат Хоразм бўлиб, ўз даври учун бу тушунчани ҳозиргига нисбатан кенгроқ талқин этилган [Толстов 1948].

С.Н.Соколов “Тоҷик халқи тарихи”нинг академик нашрига ёзган “Маънавий маданият” қисмида ушбу диннинг тарихий асосларини кўрсатиш билан бирга илоҳиёт тизимига, шу жумладан маъбудлар қатламининг функционал хусусиятларига эътибор берган. Шу асарнинг “Натурфилософия” бандида Ахура Мазданинг эманациялари қаторида тилга олинган Ваху Мана, Хшатрийа Варйа, Спента Армаитий, Хаурватат Амеретот каби амешаспенталарнинг табиатга муносабатидан келиб чикувчи вазифаларига тўхталган. Бироқ, бу фикрлар умумтарихий нуқтаи-назардан йўлакай таъкидланган ва махсус ўрганиш объекти бўлиши лозимлиги кўрсатилган [Соколов 1963].

Е.Э.Бертельснинг рус авесташунослигидаги ўрни алоҳида аҳамиятга эга. Унинг 1960 йилда чоп этилган фундаментал тадқиқоти “Энг қадимги адабиёт”

сарлавҳаси остида “Авеста” деб номланган бўлим мавжуд. Унда Авестанинг таркиби, ҳар бир бўлимидаги мазмун йўналиши, китобдан етиб келган тўртдан бир қисмининг қанчалик қимматли, адабий ва тарихий-маданий аҳамиятга эгалигини чуқур таҳлил асосида ёритиб берган [Бертельс 1960]. Шу билан бирга бу муаллиф Авестани “улкан бино харобасининг бир тўда қолдиқлари” деб баҳолагани ҳолда, сақланган қисмларнинг ўзида 83 минг сўз ишлатилганини таъкидлаган.

И.С.Брагинский томонидан Авестага адабий манба сифатида кенг баҳо берувчи бўлим киритилган монография чоп этилди. Муаллиф Авеста бўлимида манбанинг ўрганилиш тарихига оид банд киритиб, унда масалага оид 1970 йилгача яратилган муҳим адабиётни қамраб олган библиографияни илова қилди. Шу билан бирга Авестанинг таркибига тегишли тафсилотлар берди. Авеста географияси масаласига юзлаб асарлар бағишланган бўлиб, улардан энг машҳури деб А.О.Маковельскийнинг Авеста номли китобини мисол қилиб келтириш мумкин [Маковельский 1960].

Авеста тарихшунослигининг мураккаблигини Л.А.Лелеков асарларида кўриш мумкин. Масалан, бу тадқиқотчи Авестанинг Ўрта Шарқ ва Марказий Осиё халқлари тарихий ўтмишини ўрганишда ўта муҳим ҳужжат эканлиги, шу билан бирга Авестани ўрганишнинг тарихшунослик ҳамда манбашунослик йўналишлари ўта мураккаб соҳа эканлигини таъкидлайди. Ҳозирги замон авесташунослиги узок ўтмишдаги маданий, ижтимоий-сиёсий жараёнларни қайта тиклашга хизмат қилмоғи лозимлигини кўрсатади [Лелеков 1992]. Ҳолбуки, бу мураккаб вазифа 250-300 йилдан буён олиб борилаётган изланишларнинг баҳс-мунозаралардан, баъзан қутбий зиддиятлардан ҳам холи эмаслигини кўрсатмоқда. Авеста мифологияси устида бир қатор илмий изланишлар амалга оширилган. Лекин, уларнинг натижалари хулосаланмаган, якунланмаган-ки, улар яна кўплаб илмий тадқиқотларни талаб этади.

Марказий Осиёда бу диннинг илк тадқиқотчиси деб қомусий аллома Абу Райҳон Беруний эканлигини юқорида айтиб ўтган эдик. Унинг “Қадим халқлардан қолган ёдгорликлар” асарида диннинг тарихи, унинг тақвимига оид муҳим жиҳатлар дунё динлари билан қиёсий таққосланган [Беруний 1968].

Тан олиш керак, XX асрнинг сўнгги ўн йилликларида жаҳон авесталогиясида дин ватани деб тан олинган Ўзбекистонда ҳам авесташуносликка эътибор кучайди. Ўзбек авесташунослигининг илк дарғаларидан бири Н.М.Маллаев “Ўзбек адабиёти тарихи” номли дарслик яратганида Авеста бўлимини ўзбек адабиётининг энг қадимги сарчашмаларидан бири сифатида дадил талқин этган эди [Маллаев 1962].

М.Эшмуродовнинг “Авестада табиат культлари талқини” асарида ҳам зардуштийлик диний тизими билан боғлиқ инонч, эътиқод шакллари ва уларнинг бадий-адабий талқинлари ҳақида фикр юритилган [Эшмуродов 2002]. А.С.Сагдуллаевнинг Авеста географиясига, унинг Ўрта Осиё билан боғлиқ асосларига қаратилган хулосалари ҳам диққатга лойиқ [Сагдуллаев 2001]. А.Эркаевнинг “Миллий ғоя ва маънавият” китобида Авеста китоби маънавият такомилининг энг қадимги (архаик) ва илк зардуштийлик босқичига оид ёдгорлик сифатида қайд этилган [Эркаев 2002]. М.Имомназаровнинг “Миллий маънавиятимиз такомил босқичлари” номли китобида муаллиф Авеста диний тизимига тўхталиб, уни ваҳдоният ва кўпхудолик анъаналари орқали идрок этилган дин сифатида изоҳлайди, яъни “Яратувчи” зотнинг

имкониятлари чексиз бўлиб, маъбуд ва маъбудаларни ҳам унинг иродаси маҳсули этиб кўрсатилади [Имомназаров 1996].

Авесташуносликда академик А.П.Қаюмов Авестанинг “Хурдо Авеста” - “Кичик Авеста” номли йиғма китобини ўзбек тилига таржима қилиб, нашр қилдирди [Қаюмов 2000]. Бу даврда Авестанинг А.Маҳкам ва М.Исҳоқовлар [Асқар Маҳкам, Исҳоқов 2001] томонидан қилинган таржималари эълон қилинди. 2007 йилда Авестанинг “Видевдот” китоби ўзбек тилига таржима қилиниб, илмий изоҳлар билан нашр этилди [Исҳоқов 2007]. Тадқиқотчи Р.Уразова томонидан “Зардуштийлик маъбудаларининг ижтимоий-тарихий функциялари” [Уразова 2015] ва “Зардуштийлик пантеони: тарихи ва ижтимоий моҳияти” [Уразова 2021] номли монографиялари чоп этилди.

Сўнгги йилларда Авеста орқали зардуштийлик фалсафасига оид жиддий тадқиқотлар Г.Т.Маҳмудова томонидан олиб борилди [Маҳмудова 2010].

Авесташуносликдаги бу аҳвол ёдгорликнинг талқини масалаларига бағишланган тадқиқотларнинг долзарблигини яққол кўрсатади. Вазифанинг мураккаблиги шундаки, авесташунослик тарихи бугунги кунда кўп сонни ташкил этувчи монография ва минглаб мақолаларда акс этган. XVIII асрдан бошлаб Европа авесташунослиги, бевосита зардуштий **“парслар”** [Ўрта Осиё ва Эрондан араб истилоси даврида кўчиб кетиб, Ҳиндистоннинг Бомбей (Мумбай) ва Гужарот вилоятларида яшаб қолган зардуштийлар - **парслар** деб аталади] орасидан етишиб чиққан авесташуносларнинг XIX-XX асрлар давомидаги баракали ижодий маҳсулотлари, Эрон авесташунослигига мансуб адабиётлар, ниҳоят, XX аср давомида юзага келган рус ҳамда Марказий Осиё, хусусан, тожик ва ўзбек авесташунослиги эришган натижаларнинг ҳаммаси жиддий таҳлил ва танқидий тарихшунослик талаблари асосида ҳисобга олиниши лозим. Бу эса умуман авесташунослик учунгина эмас, балки мавзу доирасидаги маъбуд ва маъбудаларнинг функцияларини ўрганиш масалаларига ҳам бевосита дахлдордир [Уразова 2013].

Ўзбекистонда XX аср давомида олиб борилган археологик қазишмалар зардуштийлик диний ғоялари орқали талқин қилинадиган кўп миқдордаги ёдгорликларнинг топилишига олиб келди. Уларни илмий изоҳлаш масаласида Авестани жалб этмаслик мумкин эмаслиги эътироф этилди [Асқаров, Ширинов 1993]. Бу эса авесташунослик ахборот базасини қайта баҳолаш ҳамда археологик ёдгорликлар, уларнинг талқинлари билан тўлдириш мумкинлигини кўрсатади. Илгари чиқарилган хулосаларни танқидий қайта кўриб чиқиш ҳам зарур назаримизда [Лелеков 1992].

М.Имомназаров ва М.Эшмухамедоваларнинг “Миллий маънавиятимиз асослари” китобида таъкидланганидек: “Бу даврнинг энг буюк маънавий ютуғи илк бор, гарчи асотир тафаккур билан қоришиқ бир даражада бўлса ҳам, боболаримиз руҳида илм ва имон уйғунлиги шакллана бошлагани, дейиш мумкин. Агар “Мазда Ясна”, “Ахура Мазда” сўзларида яширинган маъноларни Қуръони Карим “Бақара” сурасининг 256-ояти (“Оят ал-курси”) мазмуни билан маълум даражада мувофиқ келишига эътибор қиладиган бўлсак, ўша пайтда ҳам инсоний билимлар манбаи ёлғиз илоҳий-боқий билим деб тасаввур қилинганини сезамиз. Аммо у даврлар одамининг аксарияти дунёни ғайритабиий тасаввур қилганликлари сабабидан, Зардушт “Гох”лари (муножотлари)даги тавҳид ғоялари

мушриклик адашувлари билан қоришиб кетди” [Имомназаров, Эшмуҳамедова 2001]. Марказий Осиёда рўй берган ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар, минтақадаги кўчманчи қабилаларнинг аста-секин ўтроқ ҳолатга ўта бошлаши, жамиятда мулкчилик асосида социал табақаланишнинг юзага келиши ижтимоий онгда ҳам муайян ўзгаришларга олиб келган. Археология ва этнография соҳасидаги тадқиқотлар диний тасаввурлардаги эволюцион ўзгаришларни тасвирлашга имкон беради. Оқибатда илк давлатлар пайдо бўлган даврдаёқ, эрамиздан аввалги I минг йиллик бошларида ижтимоий табақаланиш билан бир қаторда тафаккур оламида табақаланиш бошланди: сон-саноксиз маъбудлар ичидан олий имтиёзли худолар табақаси ажралиб чиқа бошлайди. Энг қадимий афсонавий образлар илгари табиат кучларини ҳаёлот орқали ифодалаган бўлса, эндиликда улар илоҳий куч сифатида ижтимоий муносабатларни ифодалайдиган даражада намоён бўла бошлайди [Жабборов 1999].

Шу ерда қисқача Авеста тили ва алифбоси ҳақида икки оғиз сўз: Авеста тили” атамаси шартли равишда Авестанинг бизгача етиб келган матнларида сақланган қадимий эроний тилга нисбатан ишлатилади. Қадимги эроний тилларнинг хронологик чегаралари мил.авв. X-IX асрлардан IV-III асрларгача ҳисобланади. Улардан асосан қадимги форс ҳамда Авеста тили етарли даражада ёзма манбаларга эга: бевосита Авеста тили ҳақида гап кетганда, бу тил қачон шакллангани ҳақида тайинли илмий хулоса ҳалигача йўқ [Соколов 1060]. Чунки Авеста китобидаги матнлар муқаддас тилда деб ҳисоблангани учун улар пайдо бўлган даврдан қатъий назар аслида қандай бўлса, шундайлигича хатга туширилган. Авестанинг ёзма шакли энг қадимий оғзаки анъаналарнинг йиғиндиси. Авеста матнлари илоҳийлаштирилган ваҳий сўзлар деб ҳисоблангани сабабли уларнинг тил хусусиятларини муъбадлар талаффузи шаклида аслидагидек сақлаш тамойили қабул қилинган. Бу тадбир Авеста китоби матнига эътиқодий муносабатни, ҳар ким ихтиёрий равишда қараб, ўз билганича ёндошувига йўл қўймасликни таъминланган [Исҳоқов 2021]. Авестанинг тили азал - азалданок муқаддас илоҳий сўз тили деб қаралгани учун асрлар оша талаффуз меъёрлари ўзгармай келган. Шунга қарамай, мутахассислар Зардушт ижодининг маҳсули ҳисобланмиш “Гоҳ”ларнинг тилини энг қадимий даврга мансуб дейдилар. Авестага муқаддас илоҳий сўз деб қаралган. Унинг аслича талаффузини сақлаш талаби туфайли матн тобора жонли тиллардан узоқлашиб, тарихий ўлик тилга айлана борган. Таъкидлаш жоизки, Ўзбекистонда Авеста тили ва алифбосидан бохабар ягона олим М.Исҳоқов ҳисобланади.

Айни пайтда, шуни ҳам таъкидлаш жоизки, М.Исҳоқовнинг фикрича, Авеста Ғарбий Европа, Эрон ва Ҳиндистон тиллари орқали бизга етиб келгани учун ундаги номлар, атамалар аксарият ҳолларда аслига тўғри келмайди. Авестада туркона жиҳатлар кам қолган. Тарих фанлари доктори, профессор М.Исҳоқовни том маънода Ўзбекистонда авестология мактаби асосчиси дейиш мумкин. Ўзбекистонда зардуштийлик дини тадқиқотлари санокли эканлигини ҳисобга олинса, юқоридаги тадқиқотлар давоми сифатида 2022 йилда **“Авеста: Зардушт “Гоҳ”лари (маъно ўғирмалари ва герменевтик талқинлари)”** китоби диншунослик соҳаси ривожига муносиб ҳисса бўлди.

Профессор М.Исҳоқов билан суҳбат давомида доимо ўзларининг устозлари В.А.Лившицдан миннатдор эканликларини кўп айтадилар. Авесташунослик

юзасидан олган билимларини чуқурлаштириб, бу ноёб ёзма ёдгорлик мазмуни таҳлилига чуқурроқ кириб борганликларини эътироф этадилар. Устозидан олган билимлари зардуштийлик ва Авестанинг ватани ҳақидаги баҳс-мунозаралар моҳиятини очишга, бу масалада ҳолисона ҳақиқат нимада экани устида фикр юритишга имкон берган. Ленинградда олган билимлари асосида Авестадаги бевосита Амударё соҳиллари, айниқса унинг қуйи оқимлари билан боғлиқ тарихий географик манзаралар ҳамда “Видевдот” қисмида таърифланган тарихий ўлкалар таҳлили асосида устознинг илмий тавсиялари билан зардуштийлик ва Авестанинг илк ватани айни Ўзбекистон ҳудудлари бўлган, деган хулосага келинган. Бу масала юзасидан дунё авесташунослигида давом этиб келган илмий баҳс ҳам амалда барҳам топди. Зардуштийлик динининг муқаддас китоби ўзбек авесташунослигида устоз тавсиялари билан жаҳон авесташунослигида қабул қилинган *Авеста* номи атала бошлади.

Жумладан, профессор М.Исҳоқовнинг сайёҳи ҳаракатлари билан Ўзбекистонда авесташунослик мактаби вужудга келди. Ўзбекистонда авесташуносликнинг илмий асослари эндигина яратилганлиги ҳисобга олинса, Авеста тадқиқотларида ҳали етарли ҳал бўлмаган муаммолар ўз ечимларини кутмоқда. М.Исҳоқов Республикамизда илмий даражали кадрлар тайёрлаш ишига самарали ҳисса қўшиб келмоқда. Уларнинг бевосита илмий раҳбарлигида “Авесто”да мифологик қатлам (табиат культлари асосида)”, “Историко-философский анализ учения зороастризма (на материалах Авесты)”, “Зардуштийлик маъбудалари функцияларининг ижтимоий-тарихий моҳияти”, “Зардуштийлик дини тарихий-ижтимоий асосларининг Авеста “Гохлар”ида ифодаланиши” каби мавзуларда докторлик ва номзодлик ишлари ҳимоя қилинди.

Асрлар оша Авестани тушуниш, унинг турли қирраларини талқин қилишда олимлар бир нуқтага келишмаган. Айниқса, Авестанинг мураккаб диний тизими, ундаги илоҳлар ва уларнинг функционал таҳлили муаммоси ҳам тугал ҳал қилинмаган. Авестанинг тарихий-маданий ҳамда маънавий мазмун-моҳиятини очишга бағишланган ишларнинг сон-саноғи йўқ. Бу мазмундаги кўплаб адабиёт таҳлилига мавзулаштирилган ҳолда қатор тарихшунослик тадқиқотлари бағишланса мақсадга мувофиқ бўлар эди [Исҳоқов, Уразова 2013]. Таъкидлаш керакки, бу соҳадаги тадқиқотлар Ўзбекистон тарихи учун алоҳида аҳамият касб этади. Чунки миллий кадриятлар ва кўп қатламли диний тажрибада мазкур диннинг тутган ўрни беқиёсдир.

Хулоса қилиб қуйидаги фикрларни ўртага қўйиш мумкин: зардуштийлик динининг ижтимоий-тарихий асосларини илмий жиҳатдан таҳлил қилишда жуда кўп масалалар моҳияти ҳалигача етарли даражада очикланмаган. Бунинг учун зардуштийлик манбалари билан ишлай оладиган мутахассислар тайёрлаш, диннинг айрим йўналишлар бўйича аниқ мақсадга қаратилган тадқиқотларни монографик режалар асосида ўрганиб, сўнгра фундаментал тадқиқотга умумлаштириш мақсадга мувофиқ. Шундан келиб чиқиб зардуштийлик динининг тарихий асосларини, жумладан, “Авеста демонологияси” “Зардуштийлик дини тарихий-ижтимоий асосларининг Авеста “Гох”ларида ифодаланиши” [Абдуллаев 2022] “Амешаспенталар ва уларнинг функционал таҳлили”, “Авестада язатлар ва уларнинг вазифалари”, “Варахран маъбудининг зардуштийлар жамиятида тутган

ўрни”, “Ардви Сура, Анахита ва унинг функционал таҳлили”, “Митра ва унинг вазифалари” каби кўплаб мавзуларга тақсимлаш мумкин.

Авеста тадқиқотларида ҳали етарли ҳал бўлмаган муаммолар ўз ечимларини кутмоқда [Уразова 2013]. Ўзбекистонда авесташуносликнинг илмий асослари эндигина яратилмоқда. Зеро, зардуштийликнинг муқаддас манбаси Авеста аждодларимизнинг диний, фалсафий, ахлокий ва ҳуқуқий қарашлари ва тушунчаларини ўзида ифодалаган қимматли манбадир.

Профессор М.Исҳоқов Ўзбекистонда ўз мактабини яратаётган меҳрибон ва билимдон устозлардан биридир. Табаррук 80 ёшлик юбилейларини нишонлаётган Устозимизга узоқ умр, сиҳат-саломатлик, хонадонларига доимо тинчлик ва хотиржамлик тилаб қоламиз.

Адабиётлар:

1. Биринчи Президент И.А.Каримовнинг “Авесто” китобининг 2700 йиллигига бағишлаб барпо этилган ёдгорлик мажмуининг очилиш маросимидаги нутқи // Ўзбек тили ва адабиёти. - 2001. - № 6. – Б. 3 - 7.
2. Лелеков Л.А. Авеста в современной науке. – М., 1992. - 363 с.
3. Авесто. Тарихий-адабий ёдгорлик. / Асқар Маҳкам таржимаси. – Т.: Шарқ, 2001. - 384 б.
4. Авесто: Яшт китоби. / М.Исҳоқов таржимаси. – Т.: Шарқ, 2001. - 126 б.;
5. Авеста: “Видевдат” китоби. / М.Исҳоқов таржимаси. – Т.: ТДШИ, 2007. - 96 б.
6. Гафуров Б.Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. – М.: Наука, 1972. - 664 с.
7. Кадыров М. Отрывки из Авесты. / перевод // Материалы по истории общественно - философской мысли в Узбекистане. – Т., 1976. – С.75.
8. Абу Райхон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. Танланган асарлар. Т. I. – Т.: Фан, 1968. - 488 б.
9. Лелеков Л.А. Авеста в современной науке. – М., 1992. - 363 с.
10. Брагинский И.С. Из истории таджикско - персидской литературы. – М.: ГРВЛ., 1972. – С. 114-115.
11. Bartholomae Ch. Altiranisches wörterbuch. – Strassburg, 1904. Қаранг: Л.А.Лелеков. Авеста в современной науке. – М., 1992. - 363 с.
12. حاشیہ رزی اوستا دردو جلد تحران ۱۹۹۳
13. اوستا . کهزترین سرودهای ایرانیان ۱-۲
14. اذتشارات مروید تیهران - ۱۹۹۱
15. Авеста. Избранные гимны. / Перевод И.М.Стеблин - Каменского. – Душанбе: Адиб, 1990. - 196 с.
16. Авеста. Видевдат. / Перевод И.М.Стеблин - Каменского. – М.: ГРВЛ., 1994. - 160 с.
17. Абаев В.И. Скифский быт и реформы Зороастра. // Archiv orientali. XXIV. 1. – Praha, 1956. – P.24. []
18. Алиев И. История Мидии. – Баку, 1960. - 361 с.
19. Дьяконов И.М. История Мидии от древнейших времен до конца IV века до н.э. – М. – Л., 1956. - 485 с.;
20. Маковельский А.О. Авеста. – Баку, 1960. - 144 с.
21. Толстов С.П. Древний Хорезм. – М.: Изд. МГУ, 1948.
22. Соколов С. Н. Духовная культура. В кн. История таджикского народа. – Т. I. – М.: ГРВЛ., 1963. – С.168-187.

23. Бертельс Е. Э. Избранные труды. Т.1. История персидско-таджикской литературы. – М.: ГВРЛ., 1960. –С.523.
24. Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1964. – Б. 53-72.
25. Қайумов А.П. Хурдо Авеста. // Қадимги ёзма ёдгорликлар. – Т.: Ёзувчи, 2000. – Б.18-32.
26. “Авеста” алқовлари. / М.Исҳоқов таржимаси. // Ўзбек тили ва адабиёти. - 1999. - № 1. – Б.70-79; - №2. – Б.63-74; - №3. – Б.63-72; - №4. – Б.67-72; - №5. – Б.72-74; - 2000. - №1. – Б.63-74; - №2. – Б.72-80; - №3. – Б.70-76; - №4. – Б.52-62; - №6. – Б.62-69.
27. Эшмуродов М. “Авесто”да табиат культлари талқини. – Т.:ТДПУ нашриёт - матбаа бўлими, 2002. - 97 б.
28. Сагдуллаев А.С. Авеста географияси ҳақида. // “Авеста” қадимий тарихимиз ва маънавиятимизнинг илк ёзма манбаи. ТДШИ “МОХТ” кафедраси илмий-амалий семинари материаллари. – Т., 2001. – Б.27-28.
29. Эркаев А. Миллий ғоя ва маънавият. – Т.: Маънавият, 2002. – Б.100 - 111.
30. Имомназаров М. Миллий маънавиятимизнинг такомил босқичлари. – Т.: Шарқ, 1996. – Б.7-21.
31. Махмудова Г.Т. Философская сущность Авесты. – Т.: Изд-во журнала “Санъат”, 2010. - 255 с.; About native land of zoroastrianizm and Avesta. – USA.: Kontinent, 2008. - 93 p.
32. Махмудова Г.Т. Историко-философский анализ учения зороастризма (на материалах Авесты). Автореф. дис... доктора ист. наук. – Т., 2012. - 47 с.
33. Мустақил Ўзбекистонда Авесташунослик ва унинг истиқболлари. “Авесто қадриятлари: замонавийлик, дин ва фалсафа” Халқаро илмий конференция. Тўплам. – Тошкент, 2013. –Б. 45-49.
34. Уразова Р.Т. Зардуштийликдаги маъбудаларнинг тарихий-ижтимоий таҳлили. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2013. - 146 б.
35. Асқаров А.А., Ширинов Т.Ш. Ранняя городская культура эпохи бронзы юга Средней Азии. – Самарканд, 1993. -163 с.
36. Имомназаров М., Эшмухамедова М. Миллий маънавиятимиз асослари. – Т.:ТИУ., 2001. – Б.118.
37. Жабборов И. Буюк Хоразмшоҳлар давлати. – Т.: Шарқ, 1999. – Б.68.
38. Уразова Р.Т. Мустақил Ўзбекистонда Авесташунослик ва унинг истиқболлари. –Т.,2013. “Авеста қадриятлари: замонавийлик, дин ва фалсафа”. Халқаро илмий-назарий конференция. Тўплам. – Т., 2013. – Б. 45-51.
39. Каримов И.А. Юксак маънавият енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008. – Б.32.
40. Абдуллаев Б.Н. “Зардуштийлик дини тарихий-ижтимоий асосларининг Авеста “Гоҳ”ларида ифодаланиши” мавзусидаги 07.00.08 тарихшунослик, манбашунослик ва тарихий тадқиқот усуллари ихтисослиги бўйича тақдим этилган диссертация автореферати.
41. Уразова Р.Т. Зардуштийликдаги маъбудаларнинг тарихий-ижтимоий таҳлили. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2013. - 146 б.
42. Уразова Р. Зардуштийлик пантеони: тарихи ва ижтимоий асослари. – Т.: “Compleks Print” нашриёти, 2022. - 256 б.

“АВЕСТО”ДА ИЛК ДАВЛАТЛАРДАГИ ИЖТИМОЙ МУНОСАБАТЛАР МАСАЛАСИ

Қудратов С.

тарих фанлари номзоди, доцент. ГулДУ

Марказий Осиёдаги илк давлатлар қандай ижтимоий характерда бўлганлиги масаласи тарих фанида жиддий баҳс-мунозараларга сабаб бўлиб келаётган масалалардан. Ушбу масала, илк бор XX аср 30-йилларида шарқшунос олим Струве томонидан кўтарилган. Олим қадимги Миср ва Месопотамия тарихига оид ёзма манбаларни ўрганиб, қадимги Шарқ давлатларида кулдорлик муносабатлари бўлган деган фикрни илгари суради¹. Худди шу даврда С.П. Толстов Марказий Осиёнинг илғор марказлари билан иқтисодий жиҳатдан узвий боғлиқ бўлган районларда яшаган кўчманчилар, шу районларнинг ўтроқ аҳолиси каби кулдорлик формациясида бўлганлиги борасида ўзининг мулоҳазаларини ўртага ташлайди².

Кейинчалик С.П. Толстов «Ўрта Осиё Мисри» деб номлаган қадимги Хоразмдан топилган археологик материаллар асосида юқоридаги ўз фикрларини ривожлантириб, «Ўрта Осиё антик даври» деб номланган концепциясини яратади.

Аввал бошида Хоразм учун таклиф қилинган бу концепция кейинчалик бутун Марказий Осиё тарихига тадбиқ қилина бошланди. Агарда деҳқончилик манзилгоҳлари бўлган экан, суғориш бўлган, демакки, кулчилик бўлган деган фикр шаклланади³. Холислик нуқтаи назаридан шуни таъкидлаш жоизки, олимнинг ушбу концепцияси қадимги Рим ва Греция (Юнонистон) тарихи таъсири остида шаклланган.

Кейинчалик С.П. Толстовнинг ўзи ҳам Хоразм ва Ўрта Осиёда кулдорлик муносабатлари тўғрисида сўз юритиш учун бевосита далиллар йўқлигини тан олсада, милоднинг биринчи минг йиллиги 2-ярмида Ўрта Осиёда феодализм тузуми бўлганлиги шубҳа тўғдирмас экан, ундан олдинги давр фақатгина кулдорлик жамияти бўлиши мумкин деб, ўз концепциясини ҳимоя қилади⁴.

С.П. Толстовнинг ушбу фикри таъсирида яқин йилларгача Марказий Осиёдаги илк давлатлар кулдорлик муносабатлари характерида бўлган деб келинди.

Бироқ, кул меҳнати ҳамма ерда ҳам жамиятнинг асосий ишлаб чиқарувчиси (фақат шундай жамиятнинггина кулдорлик муносабатлари жамияти деб аташ мумкин - Қ.С.) даражасига кўтарилмаган. Бизнинг назаримизда, Марказий Осиёда кул меҳнати жамиятнинг асосий ишлаб чиқарувчи кучи бўлмаган. Сабаби, Марказий Осиёда хўжаликнинг асосий тармоғи қишлоқ хўжалиги бўлиб, унда кул меҳнати жамоанинг эркин, озод аъзоси меҳнатига қараганда унумсиз бўлган, бунинг устига қулни сотиб олиш ҳам унинг эгасидан харажат талаб этган. Умуман, кул меҳнати иқтисодиётида товар ишлаб чиқариш устивор бўлган, хўжалигининг асосий тармоғи ҳунармандчилик ва савдо ҳисобланган айрим қадимги жамиятлар (масалан, Юнонистон ва Римда)дагина кенг қўлланилган.

¹ Струве В.В. Проблема зарождения, развития и упадка рабовладельческих...с.37.

² Толстов С. П. Генезис феодализма в кочевых скотоводческих обществах. // ИГАИМК. Вып. 103. 1934.с163

³ Толстов С. П. Периодизация древней истории Средней Азии. // КСИИМК. Вып.28. М. – Л., 1949.с.18-29

⁴ Толстов С. П. Работы Хорезмской археолого-этнографической экспедиции АН СССР в 1949-1953 г. // ТХАЭЭ.Т.2. – М., 1958.с.104

Марказий Осиё ҳудудида кулдорлик муносабатлари бўлганлиги тўғрисидаги фикрлар кўпроқ классик кулдорлик жамиятлари - қадимги Юнонистон ва Рим тарихи таъсирида юзага келган. Бироқ, Марказий Осиё ўз хусусияти ва анъаналарига эга бўлган ўзига хос тарихий-географик ҳудуд ва сунъий суғориш бизнинг ҳудудда ўта муҳим ўрин эгаллайди. Ҳатто маълум маънода, жамиятдаги юксалиш ва инқирозлар ҳам у билан боғлиқ ҳолда кечади. Сунъий суғоришга асосланган хўжалик суғориш иншоотларининг доимий равишда янгиланиб, таъмирланиб туришини талаб қилган. Йирик дарёларда тўғонлар қуриш орқали сув олиш ва ниҳоят, янги каналлар қозиш аҳолининг ялпи сафарбарлигини талаб қилган. Буни фақатгина давлат ҳал қила олиши мумкин бўлган. Шунингдек, сувнинг жамиятда тутган ўрни (унинг барчага тааллуқли эканлиги-Қ.С.) ернинг хусусийлашишига имкон бермасди. Ушбу ўринда Марказий Осиёда ерга эгалик қилиш муносабатлари милоднинг IV-V асрларига келибгина қарор топганини эслатиб ўтиш ўринлидир. Кул меҳнати эса кўпроқ хусусий хўжаликларда тараққий қилган¹. Шундай экан, Марказий Осиё илк давлатлари ҳаётида сунъий суғоришнинг қанчалик муҳим тутганлигини инобатга олиб, уларни «осиёча ишлаб чиқариш усули» муносабатлари қарор топган давлатлар деб ҳисоблаш тўғри бўлади.

«Авесто» нинг давлатчилигимиз илк босқичларида қандай ижтимоий муносабатлар бўлганлиги муаммосини ўрганишдаги, аҳамияти муҳимдир. Маълумки, яқин-яқингача илк давлатларимиз кулдорлик кўринишида бўлган деб келинди. Хаттоки, ҳозирда ҳам айрим дарсликларимизда ушбу ҳолат давом этмоқда. Ушбу фикр тарафдорлари ўз қарашларини «Авесто» асосида ҳам тасдиқламоқчи бўладилар. Ҳақиқатдан ҳам, «Ясна» да оиланинг тенг ҳуқуқли аъзолари (эру-хотин ва фарзандлар) билан бир қаторда – вира, вайса, парайтерлар сингари оиланинг тенг ҳуқуқли бўлмаган аъзолари ҳақида маълумот бор. Юқоридаги қараш тарафдорлари уларни куллар, жамиятни эса кулдорлик кўринишида бўлган деган ҳулосага келадилар². Ваҳоланки, худди шу ерда вира, вайса, парайтерларнинг ҳамма қатори диний маросимларда қатнашганликлари ва бу маросимларда ҳамма қатори **тўлов** (таъкид бизники) тўлаганликлари ҳақидаги маълумотларга эътибор беришмайди³. Ахир, ҳамма қатори диний маросимларда қатнашган ва энг муҳими ҳамма қатори тўлов тўлаган кишиларни кул деб бўладими?! Йўқ, албатта. Ахир куллар кулдорлик жамиятида одам сифатида кўрилмаган ва уларнинг диний маросимларда ҳамма қатори қатнашишлари умуман таъқиқланган. Улар энага, чўри, хизматкор бўлишган. Шахс сифатида эса озод бўлганлар. Демакки, илк давлатларимиздаги ижтимоий муносабатлар кулдорлик кўринишида бўлмаган. Улардаги ижтимоий муносабатларни, сунъий суғоришнинг жамият ҳаётида тутган муҳим мавқеини ҳисобга олиб, Марказий Осиёдаги илк давлатларни «Осиёча ишлаб чиқариш усули» даги давлатлар деб аташ мақсадга мувофиқдир.

Хулоса тариқасида шуни таъкидлаш мумкинки, ««Авесто»» давлатчилигимиз тарихининг илк даврларини ўрганишдаги муҳим манба ҳисобланади.

¹ Дьяконов И.М. Община на Древнем Востоке в работах советских исследователей. // ВДИ, 1963. №1.

² Массон В.М. К вопросу об общественном строе древней Средней Азии. – В кн.: история, археология и этнография Средней Азии. – М., 1968.

³ Асқар Махкам, «Авесто» Тарихий – адабий ёдгорлик...

“АВЕСТО” ВА ЭКОЛОГИК МАДАНИЯТ УЙҒУНЛИГИ

Исхаков Бехзод

НамМҚИ

Аннотация: Зардуштийликнинг муқаддас китоби “Авесто”да баён этилган атроф-муҳит тозалигини сақлаш, инсон ва табиат ўртасидаги ижобий муҳитни шакллантириш билан боғлиқ илк қарашлар қисқача таҳлил қилинган.

Калит сўз: “Авесто”, *экологик-диний тасаввурлар, илк диний эътиқодлар.*

Аннотация: В статье проанализированы первые понятия в «Авеста», связанные с защитой окружающей среды, и формированием позитивных соотношений между человеком и природы.

Ключевые слова: «Авеста», *экологические религиозные взгляды, ранние религиозные верования.*

Summary: In the article is analyzed first ideas in «Avesta», connected with protection of the environment and formation of relations between person and nature.

Keywords: *Avesta, ecological-religious notion, first religious viewpoints.*

Ўзбеклар экологик маданиятига яхлит ижтимоий-маънавий ҳодиса ҳамда халқ турмушининг ғоятда муҳим таркибий қисми сифатида қараш, шунга мутаносиб равишда муносабатда бўлиш, ўз навбатида, этнология фани доирасида экологик концепцияни шакллантириш шарт-шароити ва имкониятни яратиб беради. Бу концепция эса ўзбеклар миллий экологик маданиятини илмий жиҳатдан асослашга ҳам беминнат хизмат қилади.

Маълумки, Зардуштийлик таълимоти Марказий Осиёда ибтидоий давр ва пайтда мавжуд бўлган табиат унсурларини илоҳийлаштирувчи тасаввурларга нисбатан анчагина мукамалроқ таълимот эди. Шу боисдан, жаҳон маданияти дурдонасига айланган, аждодлар тафаккури тараққиётининг маҳсули бўлган “Авесто”ни тарихий-этнологик жиҳатдан ўрганиш ўша даврдаги атроф-муҳитни асраш билан боғлиқ масала ва муаммоларга аниқлик киритиб беради.

Зардуштийлик космогоникаси бўйича Ер гардиш шаклида, намлик, сув ҳамма нарсаларнинг асоси, Ерни океан қуршаган, у худди сувдаги тахтадек. Мана шу ақидага биноан, зардуштийлар сувни ҳатто оловдан ҳам ортиқроқ эъзозлаганлар. Улар фикрига биноан, Заминни қуршаб олган олти модданинг (олти маъбуд) биринчиси сув (Апам-Напат), унда ҳаёт кучи бор, сувдаги ҳаёт кучини ўсимликлар шарбатлари билан бойитиб бориш керак. [1].

Жамият маънавий юксалишидаги беҳад юксак чўққиларидан бири табиат ҳамда одамзотнинг ҳаётидаги ўзаро уйғунликни ва мутаносиблик мавжуд эканлигини идрок этиш ҳисобланади. Тун ортидан куннинг келиши, дарёларнинг юқоридан қуйига оқиши, иссиқ билан совуқ, аччиқ билан чучук, яхши билан ёмоннинг фарқига бориш одамнинг инсон бўлиб шаклланишида ўта муҳим аҳамият касб этган. Буни қадим замонда яшаган аждодлар тарихи, дини, санъати ва табobati тўла-тўқис исботлаб турибди. Марказий Осиё халқларининг қадимги ёзма ёдгорлиги – “Авесто” китобининг қисмлари билан танишиш чоғида минг йиллар бурун ҳаёт кечирган одамлар дунёқараши ва атроф-муҳитга муносабати нечоғлиқ мураккаб равишда шаклланишига ҳам гувоҳ бўламиз.

Инсон ҳаётининг давомийлиги куёш, сув, ер, ва ҳаво билан боғлиқ. Уларнинг меъёрий доирада муштараклиги талаб этилган минтақаларда табиатнинг ушбу

тўрт унсурига топиниш, сиғиниш айнан ҳаёт талаби асосида пайдо бўлган. Бундай минтақаларнинг ҳар икки хўжалик йўналиши, яъни деҳқончилик ва чорвачилик уларни илоҳийлаштиришга олиб келган. Аждодлар уларсиз ҳаётни мутлақо тасаввур қила олмаганлар. Ўзбекистоннинг барча ҳудудларида бунга катта эҳтиёж сезилган. Шунинг учун ўзбек халқининг дастлабки аждодлари яшаган барча ҳудудларда икки хўжалик юритувчилари диний-маънавий дунёсида зардуштийлик роли ва ўрни катта бўлган. Демак, зардуштийлик динининг атроф муҳит билан боғлиқ турли қарашларни ҳар томонлама ўрганиш экологик маданият тарихини ёритишга хизмат қилади. Айниқса, кишиларда уй-рўзгорининг озодалиги, атроф-муҳит покизалиги, табиатни муҳофаза қилиш хусусидаги жўяли фикрлар ва ғоялар ҳамон ўзининг ниҳоятда долзарб эканлигини сақлаб келмоқда.

Зардуштийларнинг энг асосий машғулоти чорвачилик ва деҳқончилик бўлганлиги учун ҳам улар уй ҳайвонларига ижобий муносабатни доимо сақлаб келганлар. Масалан, сигирлар, отлар ва итлар ўша замон кишиларининг алоҳида эътибори ҳамда меҳр-муҳаббатига сазовор бўлган. Ўша даврларда мабодо қурбонлик қилиб, бирор мол сўйилса, унинг тили ва чап жағи коҳин олдида қўйилган. Бундан ташқари, Тангрига қурбонлик қилинган мол гўшти ибодатдан кейин коҳинлар ва диний маросимда иштирок этган кишилар ўртасида тақсимланган.[2] Бундай қурбонлик ёки “худойи” – қўй сўйиш, қурбонлик қилинган, пиширилган ҳайвон калласини айнан кексалар олдида қўйиш, сўйилган тана гўштини эса “хомталаш” қилиб, қўни-қўшниларга тарқатиш удуми ҳозир ҳам халқ ўртасида, аҳён-аҳёнда бўлса-да, учраб туради.

Аждодлар олов ёнган ўчоққа қалампир, нон, овқатнинг қолдиқлари ташлаш, турли ахлат ёқиш ёки ўчоқдан чиққан кулни чиқиндихоналарга олиб бориб тўқиш, (водийнинг ўтроқ аҳолиси яшаган қишлоқларда кул учун махсус ўра мавжуд бўлган, ёки кул ҳовлининг четида алоҳида тўпланиб кузда ёхуд баҳор фаслида минерал ўғит сифатида экинларга солинган) чиқиндиларни ўчоқ оловида куйдиришни гуноҳи азим ҳисоблаганлар. Агар олов кули билан ахлат бир жойга ташланса, ушбу хонадоннинг тўй ва аза маросимлари бир-бирига қўшилиб кетади, деб ўйланган. Мотам маросимларида эса оловни булғамаслик учун уч кун мобайнида ушбу хонадоннинг ўчоғида ўт ёқиб таом тайёрланмаган. Бундан ташқари, никоҳ тўйида келинни инс-жинс, бало-қазодан поклаш мақсадида олов атрофида махсус айлантериш одати ҳам бизларга қадим аждодлардан мерос. Демак, юқоридаги каби одатларнинг келиб чиқиши ҳам жуда қадимий ўчоқ культига бориб тақалади.

Дунёдаги бошқа динларида бўлгани каби зардуштийликда ҳам муқаддас унсурлардан бири – оловга бўлган эътиқод турли хилдаги урф-одатлар ва маросимлар орқали сақланиб қолган.

Мэри Бойс фикрига кўра, зардуштийлар назарида ўлимни ёвуз руҳлар яратгани сабабли ўлик тоза ҳисобланмайди ва унга тегиниб кетган киши, ўз-ўзидан нопокка айланиб қолади. Айнан шунинг учун ҳам муқаддас унсурларни булғаб қўймаслик нияти, мақсадида марҳумнинг уйида қишда тўққиз, ёзда ўттиз кун олов ёқилмайди, кирлатмаслик учун ўликни оловга ташламайдилар[3]. Бундай кўринишлар Ўрта Осиё халқлари, шу жумладан, Фарғона водийси ўзбеклари турмуш тарзида ҳозирги кунларгача сақланиб қолган. Водий қипчоқлари турмушида хонадон ўчоғи ҳеч қачон ўчирилмаган. Этнолог А. Ашировнинг ёзишича, хонадон ўчоғида оловни кеча-кундуз асло ўчирмаслик ота-боболардан қолган одат бўлиб, улар тасаввурича, оловсиз ўчоқ мисоли эгасиз ва кимсасиз

уйдир. Ўчоғида доимо олов ёнган хонадонлардагина ҳамма вақт қут-барака бўлган. Хонадон ўчоғида аста ёки гуриллаб ёнаётган оловни булғаб қўймаслик учун унга ифлос нарсаларни, ва ҳатто ифлос ўтинни ёқиш ҳам тақиқланган. Ифлос ўтин ёқирилишидан олдин одатда, куёшда қурилган ёки сув билан ювилган [4].

Ўша замонларда шаклланган илон тимсоллари дастлаб ўтроқ деҳқончилик маданияти соҳиблари ҳаётида муҳим ўрин тутган ер ва сув, кейинчалик зардуштийлик динидаги Ахурамазда яратган маъбудлардан Ер худоси – Спинта Армаитий (У Сипондармаз шаклида ҳам айтилаверган. Баъзи манбаларда “арамати” тарзида қўлланган истилоҳ “замин” тарзида таржима қилинган. У аслида “ара-мати” бўлиб “она-замин” маъносига яқин) ва сув худоси – Харватат (“Комиллик” ҳамда “тўғрилиқ” маъноларини англатган Хурдод номи илоҳа Амурдод билан бирга қўлланган. У заминий ҳаётда сувга пушт-паноҳ бўлади) худоларининг илк тимсоллари бўлиши ҳам мумкин. Чунки, деҳқонларга энг азиз нарса ер бўлса, иккинчи асосий манба, турган гапки, сув ҳисобланади. Шунинг учун зардуштийлик динининг шаклланишига бўлган даврда муҳим ўрин тутган ер ва сув, кейинчалик диний асос сифатида шаклланган бўлиши керак [5].

Қадимги фарғоналиклар ҳам минтақанинг бошқа халқлари каби зардуштийликда асосий эътиқод рамзи ҳисобланган оловдан кишиларга зиён-заҳмат етказувчи ёвуз (ёмон) руҳлар ҳамласидан ҳимояланиш воситаси сифатида кенг фойдаланганлар. Хусусан, аёл ҳомиладорлиги ва бола туғилиши даврида ҳамда никоҳ-тўй маросимларида амалга ошириладиган кўплаб расм-русумларда бево-сита олов билан бир қатор иримлар бажарилганди. Масалан, деярли барча этник жамоаларнинг никоҳ тўйлари маросимларида келиннинг куёв хонадонига қўчиб ўтишида олов ёрдамида ҳар икки ёшнинг покланиши ҳамда жодудан халос бўлиш амалларига қатъий риоя қилинган. Бу азалий удумга биноан, келин тушган арава келин ёки куёв хонадони ёнида ёқилган гулхандан бир неча бор (аксарият ҳолларда уч маротаба) айлантириб ўтилган [6].

Зардуштийлик дини билан боғлиқ экологик концепциялар тизимида нафақат теварак-атрофни, шу билан бирга инсоннинг ўзининг поклиги борасида ҳам қайғурилган. Чунки, “Авесто”да доимий бадантарбия билан шуғулланиш, ҳам куни юз-қўлни бир неча марта ювиш, қўлни ювмасдан туриб тананинг бошқа жойини асло ушламаслик, сочни пок тутиб, тирноқларни тозалаб туриш кераклиги ҳақида жўяли маслаҳатлар берилган. “Вендидот”нинг 17- бобида шайтоннинг нажосати тўпланадиган ҳамда кесиб ташланадиган тирноқлар ва сочни нима қилиш кераклиги тўғрисида йўл-йўриқ кўрсатилган [7].

Ҳовли эшиги олдида ёки кўчага ахлат тўплаб қўйган фаррош ёки бирор уйнинг бекаси 25 дарра калтаклаш билан жазоланган. Ҳовуз, чашма ва ариқ бўйига мевали дарахт ўтқазилмаган. Чунки, бир дона мева сувга тушиб чиригудек бўлса, “юз минг микроб” [8] тарқатиб юборишини аждодлар ўша замонлардаёқ гигиена фанини махсус ўқув даргоҳларида ўқимасалар-да, ўз бошларидан кечирган ҳаётий тажриба орқали жуда яхши билиб олган эдилар.

Ҳозирги ҳаддан ташқари мураккаб ва мўрт даврда экологик муаммолар умумбашарий муаммога айланганидан ўзингиз ҳам жуда яхши хабардорсиз. Аждодлар минг йиллар мобайнида ер, сув, ҳаво, олов ҳамда бошқа табиат инъомлари, неъматларини муносиб тарзда эъзозлаб келганлар. Афсуски, аждодларнинг Она табиатни асраш борасидаги қадимий анъаналари технологик тараққиёт тезлашиб кетгани туфайли ҳам маълум бир даражада унутилиб юборилди, эсдан чиқарилди. Шу сабабли халқнинг қадимий маданияти, табиатдан оқилона

равишда фойдаланишга қаратилган анъана ва маросимларини бугунги кунда чуқурроқ ўрганиш, унинг моҳиятини эса кенг оммага тушунтириш, тарғиб-ташвиқ этиш долзарб вазифалардан биридир. Бу жараёнда улуг ўзбек халқининг табиатни асраб-авайлаш ҳақидаги қарашлари, инсон ва табиатнинг уйғун муносабатларини ўзида акс эттирган миллий қадриятларни янги босқичга кўтариш жуда ҳам зарур.

Демак, бундан 3000 йиллар илгари яратилган яхлит бир китоб “Авесто” ўз даврида ҳаво, тупроқ, сув, ўсимлик, олов, хайвонот дунёсини кўз қорачиғидек асраб-авайлаш ва эъзозлаш борасидаги ўзига хос қонун кучига эга қўлланма ҳисобланган.

Адабиётлар:

1. Сулаймонова Ф. Нур Шарқдан таралади // Фан ва турмуш. – 1992. – №11 – 12. – Б. 8.
2. Авесто. Тарихий-адабий ёдгорлик. Асқар Маҳкам таржимаси. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б. 364.
3. Boyse M. History of zoroastrianism. Vol. 2. – Leiden, 1982, – P. 52.
4. Аширов А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашр, 2007. – Б.70.
5. Эсонов М. Бронза даврида қадимги Бақтрия ва Марғиёна аҳолисининг зоолатрик диний қарашлари. Ўзбекистон тарихи моддий маданият ва ёзма манбаларда. – Тошкент: Фан, 2005. – Б. 93.
6. Абдуллаев У. С. Фарғона водийсидаги этнослараро жараёнлар. – Тошкент, 2005. – Б. 165 – 166.
7. Авесто. Тарихий-адабий ёдгорлик. Асқар Маҳкам таржимаси. – Тошкент, 2001. – Б. 169 – 170.
8. Ҳомидий Х. “Авесто”дан “Шоҳнома”га. – Тошкент: Шарқ, 2007. – Б. 78.

СУРХОН ВОҲАСИ ХЎЖАЛИГИГА ОИД АРХЕОЛОГИК МАТЕРИАЛЛАРНИНГ ТАРИХИЙ МАНБАШУНОСЛИК ТАҲЛИЛИ

Эшқурбонов Сирожиддин

тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент, ТерИСУ

Аннотация. Ушбу мақолада Сурхон воҳаси хўжалигига оид археологик материаллар тарихий манбашунослик жиҳатдан таҳлил этилган. Хусусан воҳадаги археологик ёдгорликлардан топилган деҳқончилик, чорвачилик ва ҳунармандчиликка оид моддий манбалар ҳақидаги олимларнинг турли назариялари келтирилган.

Аннотация. В данной статье археологические материалы, связанные с хозяйством Сурханского оазиса, анализируются с точки зрения исторических источников. В частности, представлены различные теории ученых о материальных источниках, связанных с земледелием, животноводством и ремеслами, обнаруженных в археологических памятниках оазиса.

Abstract. In this article, archaeological materials related to Surkhan oasis economy are analyzed from the point of view of historical sources. In particular, various

theories of scientists about the material sources related to agriculture, animal husbandry and crafts found in the archaeological monuments of the oasis are presented.

Дехқончилик қишлоқ хўжалигида асосий тармоқларидан бири ҳисобланиб, аҳолини озиқ-овқат, саноатни хом-ашё, чорвачиликни эса ем-хашак билан таъминлайди. Олимлар томонидан олиб борилган археологик тадқиқотлар натижаларидан шу нарса маълум бўлдики, мамлакатимизда илк суғорма деҳқончилик қадимги Бактрияда, яъни тадқиқ қилинаётган Сурхон воҳасида шаклланиган [1, 8-32].

1968 йилда Л.И.Альбаум томонидан воҳадаги мил.авв. II минг йилликка оид Сополлитепа ёдгорлигининг ўрганила бошланиши билан Ўзбекистонда деҳқончилик маданиятининг пайдо бўлиши тарихига оид илмий қарашлар ва ёндошувлар тубдан ўзгарди. Хусусан, А.А.Асқаров томонидан Сурхон воҳасининг жанубий қисмида жойлашган Сополлитепа ёдгорлигидаги археологик топилмалар ўрганилганидан сўнг Сополли деҳқончилик маданияти топилмаларидаги ўзига хослик Намозгоҳ маданиятидаги материаллар билан бир хил деб хулоса чиқарилган. Сополлитепадаги деҳқончилик маданиятининг шаклланиши милл. авв. 3 минг йиллик охири-2 минг йиллик бошларида, яъни бронза даврида шаклланиган деган хулосага келинган. Демак, Сурхон воҳасининг деҳқончилик учун ўзлаштирилиши тўрт минг йилликдан кўпроқ тарихга эга [1, 28-31].

А.А.Асқаров ва Т.Ш.Шириновларнинг Жарқўтон ёдгорлигида олиб борган тадқиқотлари натижасида бу ерда ўтроқ деҳқончилик маданиятининг ривожланганлиги, деҳқончиликда сунъий суғориш тизимининг кашф этилганлиги, Бўстонсойдан магистрал каналлар орқали янги ерларга сув чиқарилганлиги, ерни ишлашда омовдан ва хайвон кучидан фойдаланилганлиги исботлаб берилган [2, 58]. Шундан хулоса қилиш мумкинки, сунъий суғоришга асосланган деҳқончилик Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудларида бронза давридаёқ шаклланиган. В.М. Массон таъкидлаганидек, ҳар қандай деҳқончилик эмас, балки экинни кўп марта суғориш тизими ҳосилдорликни ошириб, меҳнат унумдорлигининг юқори бўлишига олиб келган [3, 52]. Бошқа воҳаларда, жумладан Хоразм, Тошкент, Фарғона водийсида бу жараён бирмунча кечроқ, илк темир даврида содир бўлади [4, 11].

Сополли маданияти моддий манбаларини ўрганиш унинг тадқиқотчиларига шудай хулосага чиқаришга имкон берганки, сополли даврида деҳқончиликдан иккинчи меҳнат таҳсимоти – хунармандчиликнинг ажралиб чиқиши юз берган. Хунармандчиликнинг тўқимачилик соҳасида йигирув ва тўкув дастгоҳининг, кулолчиликда чархнинг ва мураккаб хумдоннинг, металл эритиш ва қуйиш технологиясининг кашф этилиши, уй хайвонларидан транспорт воситаси сифатида фойдаланишга ўтилиши, қурилишда режа асосида уй-жой ва монументал бинолар қуришга ўтилиши бой моддий манбалар асосида кўрсатиб берилди [2, 59-60]. Сополли даврида хунармандлар деҳқонлар билан биргаликда ҳаёт кечирган. Ҳаёт Жарқўтон ёдгорлигига ўтгандан сўнг, яъни илк шаҳарлар шаклланиши даврида хунармандлар маҳсулотига бўлган талабнинг ошиши уларнинг алоҳида жойлашишига имкон яратди.

Мустақиллик йилларида Сополлитепа деҳқончилик маданияти ёдгорлигини ўрганган ғарб олимларидан Ф. Колл ва Ф. Хиберт радиокарбон таҳлил натижаларига кўра, унинг даврини янада қадимийроқ эканлигини эътироф этган. Кейинги йилларда Хитой археолог олимлари [5] ҳам ҳудудда илмий изланишлар олиб бордилар. Хусусан, Сополлитепа, Жарқўтон, Холчаён ва бошқа манзилгоҳлардан топилган ўсимлик уруғи

қолдиқларини ўрганиш орқали, деҳқончиликнинг қайси турлари айнан қайси даврда пайдо бўлганлиги ҳақидаги муаммолар бўйича иш олиб бордилар.

Кейинги йилларда хитой ва ўзбек археолог олимлари томонидан Холчаён ёдгорлигида олиб борилган қазилма жараёнларида гуруч қолдиқлари топилган. Замонавий радиоуглерод илмий текширувлар таҳлилига кўра ушбу гуруч қолдиқлари милоддан аввалги III асрга, яъни ер юзида гуруч етиштиришнинг илк бошланғич даврига тўғри келмоқда [6].

Хитой олими Гуанхан Ченнинг фикрича, Холчаёндаги археологик топилмалар ушбу заминда мураккаб ва турли хилдаги деҳқончилик тизими шаклланигандан дарак беради. Бу ерда етиштирилган деҳқончилик маҳсулотлари бутун Осиё бўйлаб кенг тарқалган. Холчаён гуручининг Жанубий Хитой ва Шимоли-ғарбий Ҳиндистонда ҳам тарқалганлиги Ўрта Осиё гуручлари Жанубий Осиёдан тарқалган деган фикрларни яна бир бор тасдиқлайди[6].

Агар лингвистик маълумотларга ҳам назар ташлайдиган бўлсак Ўрта Осиё гуручи Ҳиндистондан келиб чиққан деган фикрга келишимиз мумкин. Ўзбекча, тожикча, афғонча *шоли* сўзи санскритча *шала* сўзидан келиб чиққан [7, 593]. Ўзбекча *гуруч*, тожикча *биринч*, афғонча *беренчи* сўзлари *гуруч* маъносини англатиб, санскритча *вхири* ёки *брише* сўзлари билан уларнинг келиб чиқиши бирдир [8, 528]. Эронча *беренч* (*гуруч*) ва *чолтук* (*шоли*) сўзлари ҳам шу гуруҳ тилларига мансубдир [9, 203]. Ҳатто *палов* сўзи ҳам урду тилидаги *пулао* (پلو), ҳинди тилидаги *пулас* сўзларидан келиб чиққан [10, 158].

Олиб борилган археологик тадқиқотлардан шу нарса маълум бўлдики, пахта чигити қолдиғи сўнгги бронза даврида (эр. аввал II минг йиллик боши) Сополлитепа ёдгорлигида аниқланган. Демак қадимдан воҳа аҳли пахта етиштириш билан деҳқонларимиз якка ҳолда шуғулланганлар [11, 10].

Чорвачилик анъанавий хўжалик машғулотларининг энг қадимий кўринишларидан ва тирикчилик манбаини белгиловчи асосий меҳнат турларидан бири бўлган. Чорвадорларнинг турмуш тарзи ва ушбу машғулот билан боғлиқ қарашлар, урф-одатлар этнографик материаллар асосида маълум даражада ўрганилган. Тарихдан маълумки, қадимги даврлардан, яъни жониворларни қўлга ўргатиш ва хонакилаштириш жараёни бошлангандан эътиборан чорвачилик билан боғлиқ қарашларда элнинг ҳайвонот оламига бўлган муносабати акс этган. Шу билан бирга, инсон ва табиат, одамзод ва ҳайвонот олами ўртасидаги муносабатлар, кишилиқ жамиятининг минг йиллик меҳнат фаолияти билан боғлиқ ҳаёт тажрибалари, макон ва замонга бўлган муносабати, маънавий қарашларда акс этган. Бу Тешиктош ғоридан топилган неандертал бола ва ёнидаги архар шоҳларида ҳам ўз исботини топган. Сурхон-Шеробод воҳасида олиб борилган археологик тадқиқотлар таҳлилига кўра, бронза давридаёқ ушбу ҳудудда яшаган аҳоли хўжалигида чорвачилик ривожланиб, улар асосан майда туёқли чорва молларини боқишган [12, 7].

Сурхон воҳасида қадимдан ҳунармандчилик турларидан кулолчилик юксак даражада ривожланган бўлиб, Сополлитепа ва Жарқўтонда олиб борилган археологик изланишлар натижасида топилган сопол буюмларни мисол келтириш мумкин. Сополтепа ва Жарқўтон сопол буюмлари кулолчилик чархларида ясалган бўлиб, ўзининг бежиримлиги ва жарангдорлиги билан ажралиб туради. Кулолчилик ҳунари воҳанинг барча ҳудудларида қадимдан халқ эҳтиёжидан келиб чиқиб равнақ топган. Жумладан, эски Термиздаги кулоллар маҳалласи бир неча

гектарни ташкил этган. Айниқса, ўрта асрларда ишлаб чиқарилган симоб кўзалар фақатгина Термиз кулоллариغا хосдир [13]. Халқ ҳунармандчилиги ҳар бир халқ маиший турмушининг таркибий қисми сифатида асрлар давомида шаклланиб келган миллий хусусиятларни ўзида мужассамлаштиради. Археологик тадқиқотлар туфайли топилган ганч ва сополдан ясалган буюмлар, металл ва олтин безаклар, ранг-баранг тўқимачилик ва каштачилик буюмлари, тангалар, деворий санъат намуналарида тасвирланган жозибадор тимсолларда бутун бир маиший турмуш соҳаси (одамлар ва турли жониворлар иштирокида ўтказилаётган маросимлар, ҳаёт тасвири туширилган паннолар) тасвирланган.

Хуллас, Сурхон воҳасида деҳқончилик, чорвачилик ва ҳунармандчилик хўжаликлари қадимий даврларга бориб тақалади. Буни юқорида келтириб ўтилган ёдгорликлардан топилган археологик материаллар ҳам исботлайди. Демак, археологик топилмалар ҳам ўзбек халқи хўжалик маданиятини ўрганишда муҳим манба ҳисобланади. Мамлакатимизда деҳқончиликнинг қадимийлиги борасидаги масалалар ҳали давом этмоқда.

Адабиётлар:

1. Асқаров А. Энг қадимги шаҳар. – Т., 2001. – Б. 8-32
2. Асқаров А.А., Ширинов Т.Ш. Ранняя городская культура эпохи бронзы юга Средней Азии. Самарканд, 1993.
3. Массон В.М. Экономические предпосылки сложения раннеклассового общества // Изучение истории первобытного общества, рабовладения и феодализма. - М., 1970. - С. 52;
4. Қудратов С. Ўзбекистон ҳудудида илк давлатлар пайдо бўлишининг баъзи масалалари // Ўзбекистон тарихи журнали, Тошкент, 1999, . - № 2. 11-бет.
5. Guanhan Chen et al, Kushan Period rice in the Amu Darya Basin: Evidence for prehistoric exchange along the southern Himalaya, Science China Earth Sciences (2020). <https://doi.org/10.1007/s11430-019-9585-2>
6. Il riso più antico del mondo? In Uzbekistan // La Repubblica (Italiana giornale) 22 may 2020. <https://www.repubblica.it/scienze/2020>
7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2 жилд. А.Мадвалиев таҳрири остида. - Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. –Б. 593.
8. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1 жилд. А.Мадвалиев таҳрири остида. - Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. –Б. 528.
9. Рубинчик, Ю.А., Персидско-русский словарь: Свыше 60000 слов: С приложением грамматического очерка персидского языка: Т. 1. Изд-во: Русский язык, 1983 г. –С. 203.
10. Бескровный В.М., Краснодембский В.Е. Урду-русский словарь. Под редакцией академика А.П.Баранникова. — М.: Изд-во АН СССР, 1951. — С. 158.
11. Мазов С. И. Восточная Бухара, Бадахшан и Северный Афганистан // Туркестанский сборник. Т. 404. – С. 5-26.
12. Аннаев Т., Шайдуллаев Ш. Сурхондарё тарихидан лавҳалар. – Т.: Фан, 1997.
13. www.arxeology.uz, www.ethnografiya.uz. 2009-2010

EMANATIONS OF AHURA MAZDA IN ZOROASTRIANISM ARE EXPRESSIONS OF WILL

Urazova Rano

PhD., docent, IIAU

Annotation: *The article deals with representatives of the theological system of the Avesta, the Ameshaspenta, who are always living saints, occupying a higher position than akhuras and inscriptions in the Zoroastrian theological system. Ameshaspentas that Vahu Mana, Asha Vahishta, Khshatra Varya, Spenta Armaiti, Khaurvatat, Ameretot are considered, from which the emanation-like expressions of Asha Vahishta, Vahu Manas, their anthropomorphic (human-like) images and functions are studied. It is also a comparative analysis of the ameshaspentas are sponsors of their fields, Ahura Mazda's noble thought, divine order, worthy and suitable power, holy obedience, health, various aspects of divine power that guarantee physical and spiritual everlasting life.*

Keywords: *Zoroastrianism, Avesta, Khshatra Varya, Spenta Armaiti, Khaurvatat, Ameretot, Asha, Arta Vahishta, Vahu Mana, angels, emanation, anthropomorph, Drauga, Holy ox.*

They are the qualities of Ahura Mazda that mentioned above. In Avesta studies, ameshaspentas are called functional emanations (manifestations) of Ahura Mazda. These are Vahu Mana, Asha Vahishta, Khshatra Varya, Spenta Armaiti, Khaurvatat, Ameretot. Each of these beings is a system of patrons in its own field, and in the whole sense are the various facets of Ahura Mazda's good thought, divine order, worthy and suitable power, holy obedience, health, physical and spiritual everlasting life. S. Prabhaananda pointed out that if the first three act as fathers, the next three act as mothers. Together, they form a group of ameshaspentas and occupy a high place in Ahura Mazda's series of Mother Goddesses. A huge layer of Avesta mythology has to do with how the Zoroastrian worldview is interpreted by two groups of the divine systems, namely the ahura and yazat. Furthermore, Avesta mythology is concerned with the role of the above two groups in religious practice and in the context of socio-ethical relations. In the Zoroastrian theological system, above all the ahuras and yazats, there are always living saints ameshaspentas [1: 75-88].

The book of Avesta was revived in AD under the patronage of Khosrow I (531-579), the ruler of Sassanid Iran, and contains directly related themes in a system of 21 generations. Literary historiography in the context of the subject goes back a long past. Sorting and classifying Avesta texts was the first step in research. Because the Avestan language was a dead language compared to the language of the religious community at that time. Zoroaster taught people the religion of Ahura Mazda. This historic turn was an unprecedented spiritual event, a renewal in the history of mankind.

Firdausi's Shahnameh [2: 736] and Abu Rayhan Beruni's comparative analysis of world religions provide a scientific assessment of Ameshaspentas of Zoroastrianism [3:488]. The analysis of the Avesta theological system, including the angels, has been studied by various scholars. In 1771, the French scientist Anquetil Duperron analyzed the subject [4:363]. In the following years B.Ghafurov [5:664], S.N.Sokolov [6:596], I.M.Steblin-Kamensky [7:190], V.I.Abaev [8:24], M.Dyakonov [9:485], A.O.Makovelsky [10:144], S.P.Tolstov [11:352],

E.E.Bertels [12:523], I.S.Braginsky [13:115] and L.A.Lelekov [14:363] made great contributions to the study of Zoroastrianism and its source, the Avesta.

Over the past century, Iranian scholars Ibrahim Purdovud, Hashim Rezaei, and Jalil Dostkhoh have translated the Avesta into Persian[15], and a two-volume study of Avesta has emerged [16].

In the last decades of the 20th century, attention to Avesta studies has been growing in Uzbekistan as well. Among the Uzbek Avesta scholars A.Kayumov [17:4-32], A.Mahkam [18:384], M.Ishaqov [19:126], M.Eshmurodov [20:97], N.Mallaev [21:53-72], A.Sagdullaev [22:28], M.Imomnazarov [22:7-21], A.Erkaev[23:111], G.Mahmudova [24:255], R.Urazova [25:90] and in the works of others, issues of Zoroastrianism have been extensively studied. Here, too, the problem of the socio-historical significance of the ameshaspents is not clearly stated. The translation of the “Avesta” from Persian into Uzbek, published under the direction of Jalil Dostkhoh, was first made in 2001 by Askar Mahkam. The publication of the Avesta “Yasht” translation by M. Ishakov became the basis for a number of scientific researches. In 2007, an explanatory translation of the book “Videvdot” also contains descriptions of angels related to our subject[26:96].

The mythological image of the angels (ameshaspents) mentioned above in the Avesta does not have a clear description, they are given as abstract light images. But when the religion of Ahura Mazda spread to Iran during the Achaemenid dynasty, anthropomorphic (human-like) images of Amesha Spenta - the six gods and goddesses emanations - also began to appear on the rocks. This, in our view, is evidence that the symbols of the Ahura Mazda religion in the ancient Iranian kingdom were once again influenced by the tradition of depicting the Mesopotamian gods[30:126]. Importantly, during the reign of Iran, this religion was adopted by the Achaemenids to substantiate the concept of the divinity of their rulers. But because of this political idea, the Achaemenids do not remember Zoroaster, who once delivered the message of the Mazda religion. Why? Because the Achaemenids proclaimed themselves king on earth by the will of Ahura Mazda [31:234]. For them, the idea of divine authority given by Ahura Mazda directly to the Achaemenids, i.e. Cyrus, Darius, Artaxerxes, etc., was more important. This proves once again that Zoroastrianism was formed in Central Asia and later entered Iran with certain changes [32:19].

In the Avesta, the everlasting saints, i.e., the Amesha Spentas, are placed at the level of the higher beings who perform and control the various divine functions of Ahura Mazda. This system, in turn, manifested itself as abstract symbols and higher concepts beyond the reach of the human mind. The starting point of Amesha Spenta is Arta (pronounced Asha, which means Truth). The very fact that in the early stages of Zoroastrianism the connection of the divine being with the abstract word of truth shows that Zoroaster possessed a revolutionary mind. Asha or Arta is opposed to Drauga (Duruj, durug), the antipod-polar contradiction to him, to the philosophical-moral category called "Lie" [33:64]. The contradiction between Arta and Drauga, in turn, shows the essence of Zoroastrianism. In Zoroastrianism, truth, fact and falsehood are interpreted as two incompatible worlds [34:147]. Enriching Arta with figurative meanings in a certain sense serves a broader interpretation of the noble principles of Zoroastrianism. This means that truth and arbitrariness are the absolute positive order of the universe, the eternal and everlasting law of the process of creation, the inevitability of goodness, the way of life of man in the path of truth, and so on[35:29]. Askar Mahkam, the translator of the book of Avesta, wrote, referring to the opinion of Iranian Avesta scholars,

"So far no one has come to the last point about this word." For this reason, the words Arta or Ashakh is given in various translations without translation in its original form [35:29]. The place of the symbol of Arta in Zoroastrianism meant quality directly to Ahura Mazda. Zoroaster often refers to this person in his Gohs.

The mythical image of Arta is understood as a bright light that has no analogues. Because Arta is actually considered to be the embodiment of Ahura Mazda, the glare of the mythical space directly related to Grano Dmani. In general, Zoroastrianism, whose symbols of light and flame have always been the leading symbols of ancient religious thought and philosophy of goodness, is no exception[37:77].

In second place in the Ameshaspenta sequence is Vahu Mana. In some sources Vahu Managa is given the first place of the ameshaspents. This is because Zoroastrianism has put the category of good intentions first. The literal meaning of the word Vahu Mana is "good thought". At the same time, in the Avesta, the meaning of the mutual companion of Vahu Mana and Arta comes to the fore. Paragraph 6 of Ahunavadgoh states:

Oh, Mazda Vahu Mana and Arta are companion
Come face to face with us,
Your word of truth accompanies Zoroaster, all artabon
May the joy of the world be us,
May you always be with us.
Destroy the oppressive enemy
Let us take the high status
On the path of good intentions, good words, good deeds [36:124].

The mythical symbol of Vahu Mana appears in the Avesta in the form of the Holy Bull, and this symbol is named after Geush Urvan, which means the spirit of the Bull [38:8]. Vahu Mana The image of a noble thought comes in the form of a bull and its soul. This situation can be considered as a reaction to the essence of Zoroastrianism as animal husbandry and its basis as a source of prosperity. In another five of Ahunavadgoh, this picture of balance and conformity can be clearly seen. In another five-line poem by Ahunavadgoh, this picture of proportion and harmony can be clearly seen.

Witness is Bahmon (Vahu Mana).
Till you rejoice.
My intention Arta is a symbol of Ahura Mazda.
Till you rejoice.
Beloved, you are also Geushurvon.
He is the spirit of the universe to be pleased with the divine law[36:124].

It is clear from these words that ameshaspents are characterized by different qualities. The goal of them is Arta, that is, the highest truth. Mythically, Arta is interpreted as the beginning of light, while Vahu Mana is represented as a bull and his soul. The expression of the spirit of the universe in this symbol symbolizes another high level of Zoroastrianism. Because the phrase was a direct reference to the divine. In the Avesta, Vahu Mana is a special term written in the form of the faces "vahub + mananh" and is pronounced as "manshinek" in modern Persian. In terms of meaning, the phrase "kind thought" is exactly the same in translation. Sometimes this term is translated as "good intentions", "noble imagination" that is "nek andesh" or "andeshai nek". However, there is an important point that Iranian Avesta scholars (P. Ibrahim, his successor Jalil

Dusthoh) have pointed out that Vahu Manani is one of the rays of Ahura Mazda[36:124]. when the last Avesta texts were recited, it was placed on the level of the first of the ameshaspents, which was the invention of the Creator. Indeed, Vahu Mana is one of the rays of Ahura Mazda. It is known that the status of Amesha Spenta belongs to the six-lighted lamp in the Avesta. All this is called emanation in scientific Avesta (but not in religion in general). This means that the ameshaspents are the six sides of the infinity of Ahura Mazda's creation and power. Furthermore, the concept of the number "six" was considered sacred, and each of them corresponded to the manifestations of the Supreme Being. The place of Vahu Mana in the theological system is set high in Zoroastrianism in the sense that the beginning of any work is from "good intentions"[39:10-13].

As a philosophical category, "righteous thought" is also a moral principle: a human being exists, the purpose of his life, the purpose of his words and deeds should be "righteous intention".

It is this noble intention-emanation that binds the human soul to the divine truth. According to Zatspram, one of the narrators of Zoroastrianism, the noble thought is the protector of Zoroaster, the great choice of Ahura Mazda. Even from the time before he was born, his mother Dughdoba was under the protection of the angelic image of righteous thought. He protected him from the attacks of evil intentions, kept his soul in the world of goodness.

Righteous Vahu Mana is the giver of the highest and most unique quality to human beings - the intellect. One of the tasks assigned to Vahu Mana is that he will test the deeds of all people on the Day of Judgment. Vahu Mana is also the one who informs the Creator about the deeds of the slaves. In this sense, the task of connecting the Creator with His servants shows that Vahu Mana had a similar function to angel Gabriel in the world religions[35:29].

Another proof of the high status of Vahu Mana is that People were believed that Ahura Mazda have created existence through him. That is, the universe is a product of good intentions. In this world, all living beings must live with good intentions. Then Vahu Mana will be the guide to Paradise. He is the enemy of the evil intent giant Akaman. The sources of divine light are the sun, the moon, and the fixed stars - the friends and brothers of Vahu Mana. Vahu Managa also has a function in nature such as the protection of animals that are beneficial to man [40:622].

. Because of this, one of his manifestations was compared to the Holy Bull. In this connection, we will dwell on Geush Urvan, another manifestation of the divine light in the Avesta. Its meaning is interpreted as "the spirit of being," "the spirit of the universe," and even "the spirit of the earth." In fact, the term is a compound word consisting of two parts, the first part meaning "black cattle, bull". The second part means "soul, spirit". In modern Persian it is called "Javap". Hence, Geush Urvan, who is portrayed as one of the figures of divine light, is in fact a character who continues the emanation of Ahura Mazda in the form of Vahu Mana. However, the meaning of the name, which is sometimes translated as "Spirit of the Universe", is equated with the name of Ahura Mazda:

The spirit of the universe asked Ahura-truth:
Does anyone know you in this world?
(Yasna, song 29)

It appears that the phrase "Spirit of the Universe" refers first to the quality of Ahura Mazda and then to Vahu Mana. Indeed, the Spirit of the Universe (Geush Urvan) is the god who protects animals in the Avesta. In verse 1th of Goh's 29th song, Geush Urvan complains of evil to Ahura Mazda and asks who will protect him (like the "soul and spirit of the bull"):

The bull spirit Geush Urvan asks you in frustration.

You have been a victim of atrocities and violence.

Why did you create me and give me spirit?

Here, in the face of horror, fear and invasion

I stand, I have no shepherd but You.

More questions from Geush Urvan to the Creator:

Who is the Right of Animals? Someone sheltered,

Who will purify the angry giant Aeshma in the last days[36:124]?

In response to this moan, Ahura Mazda turns to the Truth and asks: "Who do you know as the sage who protects Geush Urvan? Who do you think deserves the prosperity and glory of this world? Who do you think deserves to own the universe? That He may completely liberate the earth from falsehood and wrath? ". (Yasna, Song 29, Band 2). In this scene, the high-ranking emanation symbols are so mixed that first Ahura Mazda and Truth come in two independent interpretations: Ahura is asking for the Truth. In fact, the quality of Ahura was also the Truth. Whom do you deserve the status of Lord of the Universe? Yet the Lord of the Universe, the Citizen of the Universe, the World Sage, the Knower - all these are the qualities of Ahura Mazda, the ways of emanation.

An important issue is worth noting here: The image of Geush Urvan was the first cow (bull) spirit to be responsible for protecting the animal, according to recent Avesta commentaries (Zend) [41:722]. At the same time, Geush Urvan is portrayed as Vahu Mana's companion, partner and friend.

The unprecedented advancement of Zoroastrianism in relation to its time is reflected in the fact that Arta is associated with the symbol of truth and the symbol of heavenly dreams. Consequently, for the first time in the history of mankind, Zoroastrianism brought to the minds of mankind the idea that the goodness of this world should be the basis for the goodness of the world beyond[42:55]. This contradiction, expressed in the concepts of heaven and hell, was to determine the standard of human action for good. It seemed to be a very high and incomprehensible demand for the common man that The reward of goodness is heaven, the punishment of evil is the notion of hell in the Zoroastrian period [43:28].

However, Zoroaster expressed the easiest interpretation of these concepts in one word for the people on the path of Arta: a kind word, a kind thought, a kind deed. Thus the image of Arta-truth, the leader of the Ameshaspentas, was associated with the notion of a "vahishta"-paradise, and the eternal hope of mankind rose to the level of a utopia of confidence in the outcome of good. In religious practice, being on the path of Arta is called artabanism, which means truthfulness.

To the lament of Geush Urvan, Ahura Mazda-Truth (Arta-Ashah) said, "It is not permissible to create someone who protects you in this world, in an unjust humanity. I do not know anyone among the people who protects the righteous from the wicked". But, Ahura Mazda, the knower who will surely respond to the supplication made to him

with outstretched hands: "The spirit of the world and I both applaud Ahura with flat hands. Our only wish is ... that the good should not be harmed by the bad" [36:124].

In response to this prayer, the Spirit of the Universe (Geush Urvan) is informed that Zoroaster has been commissioned as a prophet. Because, "Spitamai Zoroaster is the only person in this world who wholeheartedly accepts our (Ahura Mazda - U.R.) word. he is one who is eager to bring Mazda and Truth-praising songs to humanity. That is why religion gives him a very sharp and pleasant speech".

Conclusions:

1. In the Avesta, for the first time in human history, Ahura Mazda and his emanations, which reflect his qualities and fulfill his will, in other words, his angels in charge, are also appointed as patrons of various aspects of life.

2. In the theological system of Zoroastrianism, two important and decisive layers must be distinguished. The loneliness and functional qualities of the first layer Ahura Mazda can only be understood by acknowledging that the forms of manifestation are a single unit. That is, Ahura Mazda logically operates under the name "Leader of the Universe", "Truth", "Perfect Mind", "Good Intentions", "Eternity", "Lord of the Universe", "Spirit of the Universe", and other names, inseparable from its unique essence.

3. The social foundations of this theological system are the reflection of the life of the society of its time in mythological imaginations. This situation has arisen through the heavenly realization of everyday realities on earth. At the beginning of the system, Ahura Mazda - as if the father in the family model, the image of the angel of good intentions serves the father for the stability and happiness of his family. The reward of goodness is conveyed by Arta Vahishta Heavenly Truth, and so on.

4. Although Geush Urvan is not exactly in the emanation line, he has risen to the level of quality of Ahura Mazda through the term "Spirit of the Universe" in the broadest sense. His functional interpretations were consistent with Vahu Mana. However, Geush Urvan is in fact one of the glorious emblems that led to the emergence of Zoroastrian prophetic mission.

5. The division of the higher, middle, and lower classes of Zoroastrian divinity into sexes is a deified form of the social model of its time. The difference is that the divine beings are immortal and live forever. The positive divine system of the Avesta was an expression of the vital aspirations of society for its time. They may have served to "harmonize the relationship between nature, society and man through spiritual, spiritual, moral criteria ..." [44:5].

Reference:

1. Прабхаананда Свами. Гаты Заратустры // В.кн.: Священные писания Востока. Краткий путеводитель / Пер. с англ. / – М.: ООО. Изд.дом. София, 2004.

(Prabhaananda Swami. Gaty Zarathustra // V.kn .: Svyashchennnye pisaniya Vostoka. Kratkiy putevoditel / Per. s angl. / - М .: ООО. Izd.dom. Sofia, 2004.)

2. Фирдавсий А. Шохнома. К.1 / Форсчадан Ш.Шомухамедов таржимаси. – Т.:Адабиёт ва санъат, 1975. (Firdavsiy A. Shohnoma. K.1 / Translated from Persian by Sh. Shomuhamedov. - Т .: Literature and Art, 1975.)

3. Абу Райхон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. Танланган асарлар. Т.І – Т.:Фан, 1968. – 488 б. (Abu Rayhon Beruniy. Monuments of ancient peoples. Selected works. T.I.– Т.: Science, 1968.)

4. Лелеков Л.А. Авеста в современной науке. – М., 1992. (Lelekov L.A. Avesta in modern science. - M., 1992.)
5. Гафуров Б.Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. – М.: Наука, 1972. (Gafurov B.G. Tadjiki. Drevneyshaya, drevnyaya i srednevekovaya istoriya. - M.: Nauka, 1972).
6. Соколов С.Н. Духовная культура. Религия. В кн: История таджикского народа.Т.І. – М.:ГРВЛ., 1963. – 596 с (Sokolov S.N. Spiritual culture. Religiya. V kn: Istoriya tadjikskogo naroda.Т.І. - М.: GRVL., 1963.)
7. Авеста. Видевдат. / Перевод И.М. Стеблин-Каменского/. – М.: ГРВЛ, 1994. (Avesta. Videvdat. / Translation I.M. Steblin-Kamenskogo /. - М.: GRVL, 1994 - 190 p ..)
8. Абаев В.И. Скифский быт и реформы Зороастра. – М., 1956. (Abaev V.I. Scythian life and reforms of Zoroastrianism. - M., 1956.)
9. Дьяконов М.М. История Мидии. – М., – Л., 1956 (Dyakonov M.M. History of Midii. - M., - L., 1956)
10. Маковельский А.О. Авеста. – Баку, 1960 (Makovelskiy A.O. Avesta. - Баку, 1960)
11. Толстов С.П. Древний Хорезм. – М.: Изд. МГУ., 1948. (Tolstov S.P. Ancient Khorezm. - M.: Izd. MGU., 1948.)
12. Бертельс Е. Э. История персидско-таджикской литературы.–М.,1960. (Bertels E. E. History of Persian-Tajik literature.–M., 1960.)
13. Брагинский И.С. Из истории таджикско-персидской литературы. – М.: ГРВЛ, 1972. (Braginsky I.S. From the history of Tajik-Persian literature. – М.: GRVL, 1972.)
14. Лелеков Л.А. Авеста в современной науке. – М., 1992. (Lelekov L.A. Avesta in modern science. - M., 1992.)
15. حاشيم رضي. اوستا در دو جلد. تهران. ۱۹۹۳
16. انذشارات مروريد, تهران. -اوستا. كهذترين سرودهاى ايرانيان. ۱۹۹۱
17. Kayumov A.P. Khurdo Avesta. //A.Kayumov, M.Iskhoqov, A.Otakhzhaev, K.Sodikov. Kadimgi yozma yodgorliklar. - T.: Yozuvchi, 2000 (Kayumov A.P. Khurdo Avesta. //A.Kayumov, M.Iskhoqov, A.Otakhzhaev, K.Sodikov. Kadimgi yozma yodgorliklar. - T.: Yozuvchi, 2000)
18. Авесто: Тарихий-адабий ёдгорлик // Асқар Маҳкам таржимаси. – Т.:Шарқ, 2001 (Avesto: Historical and literary monument // Translation by Askar Mahkam. - T.: Sharq, 2001)
19. Авесто: Яшт китоби / М.Исҳоқов таржимаси. – Т.: Шарқ, 2001 (Avesto: Yasht kitobi / M.Iskhoqov tarzhimasi. – Т.: Shark, 2001)
20. Эшмуродов М. Авестада табиат култилари талқини – Т.: ТДПУ нашриёт-матбаа бўлими, 2002 (Eshmurodov M. Interpretation of natural cults in the Avesta - T.: TDPU Publishing and Printing Department, 2002)
21. Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т., 1964. (Mallaev N.M. History of Uzbek literature. - T., 1964)
22. Сагдуллаев А.С. Авеста географияси ҳақида // “Авеста” қадимий тарихимиз ва маънавиятимизнинг илк ёзма манбаи. ТДШИ “МОХТ” кафедраси илмий-амалий семинари материаллари. – Т., 2001. (Sagdullaev A.S. On the geography of the Avesta // "Avesta" is the first written source of our ancient history and

spirituality. Materials of the scientific-practical seminar of the department "MOXT" TDSHI. - Т., 2001.)

23. Имомназаров М. Миллий маънавиятимизнинг такомил босқичлари. – Т.: Шарқ, 1996. (Imomnazarov M. Stages of perfection of our national spirituality. - Т.: Sharq, 1996.)

24. Эркаев А. Миллий ғоя ва маънавият. – Т.: Маънавият, 2002 (Erkaev A. National idea and spirituality. - Т.: Spirituality, 2002)

25. Маҳмудова Г.Т. Философская сущность Авесты. – Т.: Изд-во журнала “Санъат”, 2010 (Magmudova G.T. Philosophical essence of the Avesta. - Т.: Publishing house of the journal "San'at", 2010)

26. R.Urazova. Interpretation of the 31st - Khāt of Yasna of “Avesta” // Himalayan and Central Asian Studies. ISSN 0971-9318, Jawaharlal Nehru University New Delhi, INDIA, 110067, Vol.20 No.4 October - Desember 2016.

27. Авеста: “Видевдот” китоби / М.Исҳоқов таржимаси – Т.:ТДШИ нашриёт-босмахона бўлими, 2007 (Avesta: “Videvdot” book / Translated by M.Ishakov - Т.: TDSHI Publishing House, 2007)

28. Авесто: Яшт китоби / М.Исҳоқов таржимаси. – Т.: Шарқ, 2001 (Avesto: Yasht kitobi / M.Ishakov tarjimasi. - Т.: Sharq, 2001)

29. М.Ж.Дрезден. Мифология древнего мира (Раздел Иранская мифология). – М., 1994 (M.J.Dresden. Mythology of the ancient world (Razdel Iranskaya mythology). - М., 1994)

30. Исҳоқов М. Қадимги давлатчилигимиз тарихидан // Таълим муаммолари, 2006. - № 1. (Ishakov M. From the history of our ancient statehood // Problems of education, 2006. - № 1.)

31. Маҳмудов Т. Авесто ҳақида. – Т.: Шарқ, 2000. (Mahmudov T. About Avesto. - Т.: Sharq, 2000.)

32. Стеблин - Каменский М.И. Миф. – М.: Наука, 1964 (Steblin - Kamenskiy M.I. Myth. - М.: Nauka, 1964)

33. Авесто. Тарихий-адабий ёдгорлик. / Асқар Маҳкам таржимаси. – Т.: Шарқ, 2001. -384 б. Авесто: Яшт китоби. / М.Исҳоқов таржимаси. – Т.: Шарқ, 2001. (Avesto. Historical and literary monument. / Translated by Askar Mahkam. - Т.: Sharq, 2001. -384 p. Avesto: Age book. / Translated by M. Ishakov. - Т.: Sharq, 2001. - 126 p.)

34. Мифологический словарь. – М.: Наука, 1990. (Mythological dictionary. - М.: Nauka, 1990.)

35. Жабборов И. Антик маданият ва маънавият хазинаси. – Т., 2000.. (Jabborov I. A treasure trove of ancient culture and spirituality. - Т., 2000.)

36. Жабборов И. Антик маданият ва маънавият хазинаси. – Т., 2000. – Б.8 (Jabborov I. A treasure trove of ancient culture and spirituality. - Т., 2000.

37. М.Исҳоқов. Зардушт “Гохлар”и. таржима, талқин ва изоҳлари. – Т.: 2021 (M.Ishoqov. Zoroaster's Gohlar. translation, interpretation and commentary). –

38. Исҳоқов М. Ҳақиқатнинг синов майдонларида. Исломуносликнинг долзарб муаммолари / Илмий-амалий семинар. –Т.: ТИУ, 2013. – Б.10-13. (Ishakov M. In the test fields of truth. Current issues of Islamic studies / Scientific-practical seminar. –Т.: TIU, 2013. - P.10-13.)

39. Frobenius L. Das zeitalter des Sonnendottes. – Berlin, 1904. – S.14. Қаранг: Токарев С.А. Ранние формы религии. – М.:Наука, 1990.

40. Мифы народов мира. – М.:Наука, 1980. (Mify peoples of the world. - М.: Nauka, 1980)

41. Уразова Р.Т. К вопросу об интерпретации «Столкновения» в Авесте двух духов-блезнецов. Modern phillosohic paradims: interrelation of traditions and innovative approaches. Materials of the international scientific conference on September 17-18, 2014. – Prague, 2014. (Urazova R.T. To the question of interpretations of "Stolknoveniya" in the aveste dvukh dukhov-bleznetsov. Modern phillosohic paradims: interrelation of traditions and innovative approaches. Materials of the international scientific conference on September 17-18, 2014. - Prague, 2014.

42. Исҳоқов М. Зардушт машаққати ва ислом ҳақиқати. // Гулистон, 2003. (Ishakov M. Zoroastrian hardship and the truth of Islam. // Guliston, 2003.).

BUG‘UT - SO‘G‘D YODGORLIGI

Jumayev G‘ayratjon

Abstract. In this article, we have researched information about the history and pattern of monuments of ancient Sogdian writing. Our ancient ancestors, the Sogdians, who are considered an important component of the history of our country, were the main traders on the Great Silk Road. Trade colonies in various regions of Central Asia had their own quarters in many cities. The Sogdians created many historical monuments. So, who are the Sogdians? What does the term Sogd mean? Is the term Sogd the name of a toponym or the name of an ethnic group? What do we know about the Sogdian monuments that tell about our history? And we were interested in samples of Sogdian written monuments. There were many such questions, and we covered historical information about them in the article. , in this article we presented information about a Sogdian monument called "Bugut Memoir".

Key words: Sogd, Sogdiana, Sogdian script, Central Asia, "Bugut Memoir", "Avesta", Tatpar Khagan, Huis Tolgoi Inscriptions, Karabolgasun.

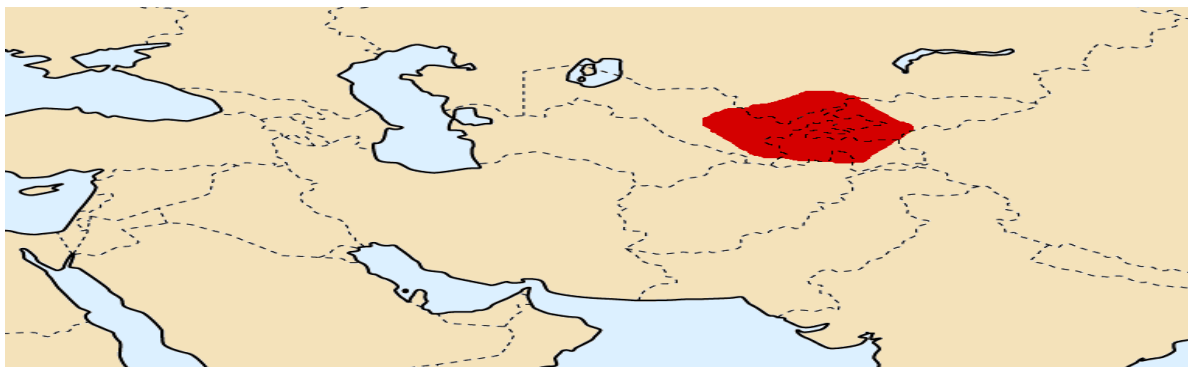
Абстракт. В данной статье мы изучили историю и структуру древних согдийских письменных памятников. Наши древние предки, согдийцы, считающиеся важной составляющей истории нашей страны, были основными торговцами на Великом шелковом пути. В различных районах Средней Азии их торговые колонии и их кварталы существовали во многих городах. Согдийцы создали множество исторических памятников. Итак, кто такие согдийцы? Что означает термин Согд? Термин Согд это название топонима или название этноса? Что мы знаем о согдийских памятниках, рассказывающих о нашей истории? И нас интересовали образцы согдийских письменных памятников. Таких вопросов было много, и исторические сведения о них мы рассмотрели в статье. Также в этой статье мы представили информацию о согдийском памятнике под названием «Воспоминания Бугута».

Ключевые слова: Согд, Согдиана, согдийская письменность, Средняя Азия, «Бугутская летопись», «Авеста», Татпар-каган, Хуйс-Толгойские надписи, Караболгасун.

Annotatsiya. Biz ushbu maqolada qadimiy so'g'd yozuv yodgorliklari tarixi va namunasi haqidagi ma'lumotlarni tadqiq etdik. Vatanimiz tarixining muhim komponenti hisoblangan qadim ajdodlarimiz bo'lgan so'g'diylar Buyuk Ipak yo'lidagi asosiy savdogarlar edi. Markaziy Osiyoning turli hududlarida ularning savdo koloniyalari ko'plab shaharlarida esa o'z kvartallari mavjud edi. So'g'diylar ko'plab tarixiy yodgorliklar yaratdilar. Xo'sh, So'g'diylar kimlar? So'g'd atamasi qanday ma'noni anglatadi? So'g'd atamasi toponim nomimi yoki etnosning nomimi? Tariximizdan xabar beruvchi so'g'd yodgorliklari haqida bizga nimalar ma'lum? Biz esa so'g'diy yozuv yodgorliklari namunalari haqida qiziqdik. Bu kabi savollar ko'p edi biz esa bular haqida maqolada tarixiy ma'lumotlarni yoritdik. Shuningdek, biz ushbu maqolada "Bug'ut yodnomasi" deb nomlangan bir so'g'd yodgorligi haqida ma'lumotlarni bayon etdik.

Kalit so'zlar: So'g'd, So'g'diyona, So'g'd yozuvi, Markaziy Osiyo, "Bug'ut yodnomasi", "Avesto", Tatpar xoqon, Huis Tolg'oy bitiklari, Qorabolg'asun.

Markaziy Osiyoda milodiy VI-VIII asrlar "Turk-So'g'd davri" nomi bilan ham ataladi. Buning sababi ushbu davrlarning yozma manbalari asosan, ikki tilning ya'ni turkiy va so'g'diy yozuvlarda yozma yodgorliklar yaratilganligi bilan bog'liqdir. Yana shuni ham ta'kidlash joizki, bu ikki yozuv yodgorliklari Markaziy Osiyoning turli hududlarida keng tarqalgan va topib o'rganib kelinmoqda. Ushbu davrlar tarixini o'rganar ekanmiz, So'g'd, So'g'diyona, So'g'dlik, So'g'd yozuvi kabi tarixiy atamalarga ko'p bora duch kelamiz. So'g'd atamasi o'zi nima? Uning ma'nosi qanday?

So'g'd asli Markaziy Osiyodagi qadimiy tarixiy-madaniy viloyat, o'lkaning nomidir. Ilk bor So'g'd nomi miloddan avval VII-VI asrlarda qadimiy "Avesto"da tilga olingan. Bu nom XX-asr boshlarigacha saqlangan. So'g'd tarixiy viloyati hozirgi O'zbekiston va Tojikistonning hududida mavjud bo'lgan. Ushbu hudud aholisi so'g'diylar deb atalgan. So'g'd mamlakati (poytaxti – Samarqand, 645-654 yillarda Kesh) 3 ta tarixiy-geografik hududni birlashtirgan. Samarqand So'g'di, Buxoro So'g'di va Kesh-Naxshab So'g'di. Har 3 qism o'zaro tabiiy chegaraga ham ega edi: Zarafshon tog' tizmalari Samarqand va Kesh-Naxshab o'rtasini Karmanadan keyin Malik cho'li Buxoro va Samarqand Sini ajratib turgan.

Miloddan avval VI asrda Ahamoniylar sulolasi vakillarining qoyatosh xotiro bitiklarida Suguda shaklida qadimiy Eron saltanatiga tobe qilingan satrapliklardan biri, mamlakat nomi sifatida qayd etilgan. Yunon manbalarida — Sogdianoy. Bu shakl yunonlar tomonidan so'z tarkibidagi — anaka — tegishlilik, mansublik ma'nosini bildiruvchi nisbat qo'shimchasini so'z o'zagiga qo'shib yuborishdan paydo bo'lgan. Xitoy manbalarida — Suli. Sug'd yozuvi yodgorliklari mamlakat nomini Sug'd yoki Sg'ud shaklida ko'rsatadi. Sug'dik yoki Sg'udik, Sug'diyonak – Sug'diyonak shakllari

"Sug'dga oid", "Sug'diy" kabi ma'nolarda qo'llanadi. O'rta asrlarda arabiy, forsiy, turkiy manbalar mamlakat nomini "Sug'd" shaklida qo'llaydi. Bu hududda yashagan qadimiy xalqning nomi va yozuviga So'g'd toponimi asos bo'ldi.

"So'g'd" so'zining ma'nosi fanda har xil talqin qilib kelinadi. Masalan, So'ch, So'z — "kuymoq, yonmoq, porlamoq" deb izohlangan. Bundan So'g'dni "Muqaddas ilohiy olov (Zardushtiylik tasavvuriga ko'ra) bilan poklangan yer" kabi ma'noda talqin etishga harakat qilingan (V. Tomashek).

Ustozimiz Mirsodiq Is'hoqov izohiga ko'ra, "So'g'd" so'zi "sernam, unumdor yer" degan ma'noni anglatadi. Bunga hozirga qadar pastlik, suv yig'iladigan yer "Sug'ut" deb atalishini dalil sifatida keltiradi.

So'g'd miloddan avval VI-IV asrlarda avval ahamoniylarga, so'ngra miloddan avval 329-yilda Iskandar Maqduniy saltanatga, uning davomchisi Salavk davlatiga, Yunon-Baqtriyaga tobe bo'lgan. Miloddan avval II-I asrlardan boshlab So'g'd o'z mustaqilligini tiklashga kirishgan. Uning markaziy va mahalliy tangalari zarb qilina boshlagan. So'g'd asta-sekin har 3 qismni o'z atrofiga to'plagan konfederativ davlat uyushmasiga aylanib borgan. Milodiy I-V asrlarda So'g'd kushonlar, xioniylar, abdallar, kidarlar ta'sirida bo'la turib, o'z nisbiy mustaqilligini saqlab keldi. So'g'd konfederatsiyasi milodiy VI asr o'rtalaridan VIII asr boshlarigacha siyosiy jihatdan kuchayib borgan. Arab istilosining boshlang'ich davridan (VIII asr 1-chorak), to So'g'd podshohi Turg'ar davri oxirigacha (738—759 yillar) So'g'd o'zining konfederativ xususiyatini saqlashga harakat qilgan. Turg'ardan keyin So'g'dda ixshidlik siyosiy hokimiyat tugab, mamlakat xalifalik tarkibiga singdirilgan.

IV-VIII asrlarda so'g'dlar Uzoq Sharq, Markaziy Osiyo va Yaqin Sharq mintaqalari savdosida asosiy vositachi bo'lganlar va butun Buyuk ipak yo'li bo'ylab muntazam xalqaro karvon savdosini tashkil etganlar. So'g'd bu davrlarda bekliklar va erkin shaharlar hamdo'stligidan iborat bo'lgan va ular orasida Samarqand, Maymurg', Kesh, Naxshab, Ishtixon, Kushaniya, Buxoro, Omul va Andxoy ajralib turgan. Xitoygacha bo'lgan butun yo'l bo'ylab, janubdagi Xotan va Sharqiy Turkiston orqali Lob Nor va Yettisuv shimoligacha so'g'd mulkiy hududlari tarkib topgan va ular XII asrgacha mavjud bo'lgan. So'g'dlarning Turon va Xitoydagi eng yirik mulklari ularning alohida jamoalar bo'lib yashagan Kucha, Chanan, Lanchjou, Dunxuan, Loyan kabi shaharlarda mavjud bo'lgan. IV asrda Dunxuanning o'zida so'g'd jamoasi taxminan 1000 kishidan iborat bo'lgan.

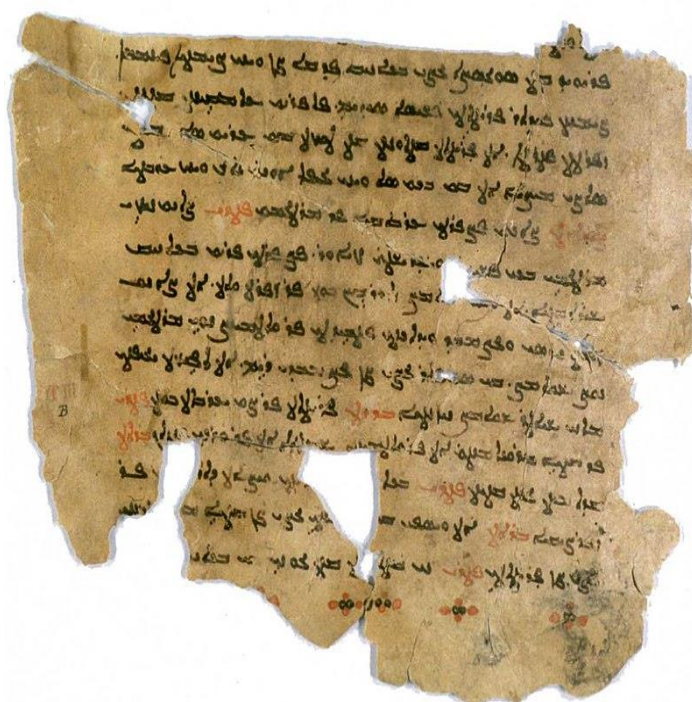
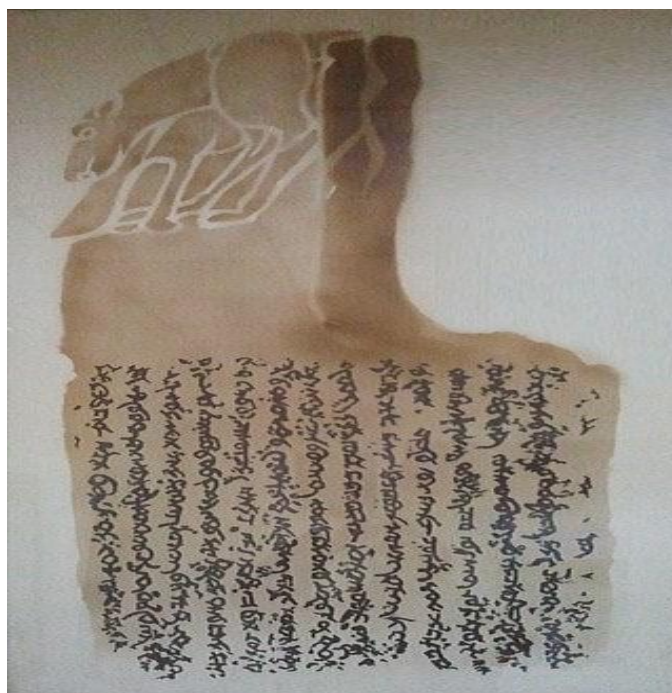
Buyuk ipak yo'lining markaziy tarmoqlari So'g'd orqali o'tgan. Natijada So'g'd xalqaro savdo munosabatlarida muhim o'rin tutgan. Buyuk ipak yo'li bo'ylab So'g'd savdogarlarining qishloqlari, shaharlarida esa ularning mahallalari paydo bo'lgan. So'g'diy tili xalqaro til (lingua-franka) rolini o'ynagan.

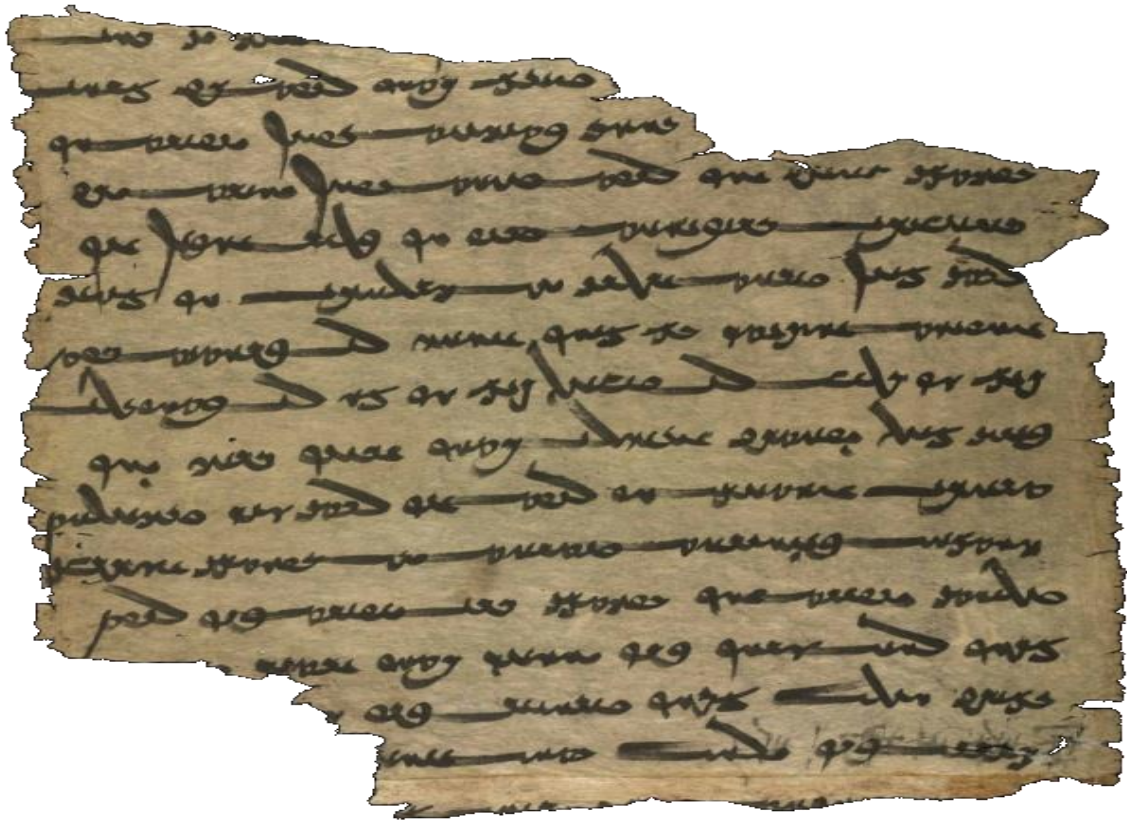
Miloddan avvalgi III-II asrlarda oromiy yozuvi asosida so‘g‘diy yozuv shakllandi. So‘g‘diy yozuvi oromiy yozuvidan tarqalganligiga ko‘ra suryoniy yozuviga yaqin turadi, lekin ular parallel holda mustaqil shakllanib, rivojlandi.

Dastlab so‘g‘diy yozuvida 22—23 harf mavjud bo‘lib, ularning deyarli barchasi qadimgi oromiy prototipiga borib taqalgan va joylashishi ham oromiy alifbosidagi singari bo‘lgan. Keyinchalik, IV asr boshlarida ba‘zi harflarning alifbodan chiqib ketishi, ba‘zi harflarning shaklan bir-biriga yaqinlashuvi, o‘xshab qolishi natijasida harflar soni 17 tadan iborat bo‘lib qolgan. So‘g‘diy yozuvi dastlabki paytlarda grafik shakllari bo‘yicha oromiy yozuvidan unchalik farq qilmagan, ligaturalar ko‘p bo‘lmagan. VII asr o‘rtalarida esa So‘g‘diy yozuvining qiya (kursiv) shakli paydo bo‘lishi bilan ligaturalar ko‘paygan, ko‘plab harflarning yozilishi birbiriga o‘xshab qolgan. Bu holat qiya yozuvni qiyinlashtirgan va

qo'shimcha diakritik belgilar qo'llanishini taqozo etgan. So'g'd alifbesi asosan gorizontal holatda o'ngdan chapga qarab yozilgan. Ammo so'g'dlar VI asr oxiridan boshlab vertikal yo'nalishda ham (devorlar va kryalarda) yozganlar, vertikal satrlar chapdan o'ngga tomon joylashib borgan.

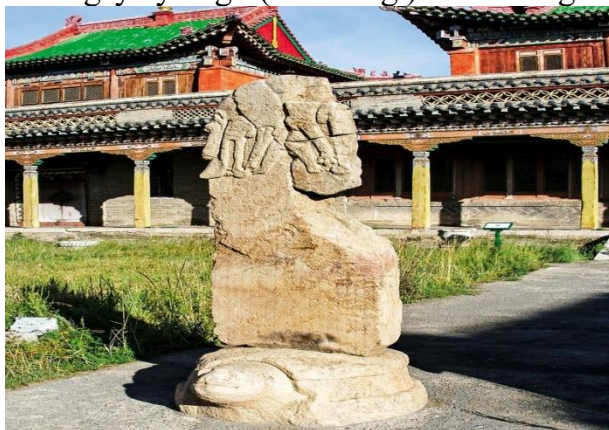

So'g'd yozuvining ba'zi boshqa yodgorliklarida so'g'd adabiy tili me'yorlari, uning adabiy-badiiy uslubi yaqqol seziladi. So'g'd yozuvi o'z navbatida, qadimiy turkiy runik yozuvi hamda uyg'ur yozuvini shakllantirish uchun asos bo'lgan.

Eramiz boshidan to XI asrning birinchi choragiga qadar yozilgan ko‘plab noyob yozma yodgorliklar so‘g‘d yozuvi orqali bizgacha yetib kelgan. Ular orasida metall, sopol, yog‘och, charm, qog‘ozga bitilgan matnlar, shaxsiy maktublar, nikoh quvonch-nomasi hisob-kitob hujjatlar, elchilik xatlari mavjud.

Shunday yodgorliklardan biri “Bug‘ut yodnomasi”dir. Ushbu yozuv VI-VIII asrlarga oid qadimgi turkiy yozuv yodgorligidir. Mo‘g‘ulistondagi Arxangay Aymog‘idagi Bayn Tsagaan Gol (Muqaddas Oq ko‘l) yaqinida joylashgan, Bugut aholi punktidan 10 km (sharqda) uzoqlikdagi, Xaniugol daryosi vodiysida Ko‘kturk xoqonligi davridagi maqbarada topilgan. Birinchi marta 1956 yilda arxeolog J.Dorjsuren tomonidan o‘rganilgan. Hozirda ArxangayAymog‘i (shahridagi) Checherleg muzeyida saqlanadi.

Yozuv ikki tilda: so‘g‘d va jujan tillarida yozilgan bilingvadir.

Ushbu epigrafik yodgorlik 581-587-yillarda bitilgan deb tahmin qilinadi. Yozuv uzunligi 198 sm, kengligi 72 sm va eni 20 sm. U qo‘yilgan toshbaqa poydevorining uzunligi 47 sm. Yozuvning uch tomoni so‘g‘dcha matnlar bilan qoplangan. So‘g‘dcha matn odatda

braxmi harflari bilan yozilgan bitikning yon tomonidagi matnga qaraganda yaxshiroq saqlangan bo'lsa-da, yozuvning yuqori qismlari singanligi sababli yozuvning yuqori qismlari va har bir satr boshidagi so'zlarni o'qib bo'lmaydi. Shuningdek, ba'zi tadqiqotchilar tomonidan jujan tilida yozilgan deb da'vo qilingan bo'lsa-da, hali to'liq ma'lum bo'lmagan tilda brahmi harflari bilan yozilgan matn mavjud. Brahmiy yozuvi so'g'd matnidan ham yomonroq va eskirgan holatda. Yozuv tepasida qisman singan jonzot tasvirlangan relyef haqida Ts. Dorjsüren, S. G. Klyashtorniy va Chengiz Alyilmaz kabi ba'zi tadqiqotchilar unda bo'ridan sut emayotgan bola tasvirlanganini da'vo qilgan bo'lsa-da, yapon olimi Osava Takashi bunga qarshi chiqdi va Xitoy yoki Buddist madaniyatiga mansub noma'lum mifologik hayvon/jonzotni ko'rsatganini da'vo qildi. Yozuv uzoq yillar davomida Checherleg muzeyi bog'ida ochiq maydonda, og'ir ob-havo sharoitlaridan himoyalalmagan holda ko'rgazmaga qo'yilganligi sababli, u qattiq shikastlangan, tabaqalanib, parchalangan, joydan-joyi qirib tashlangan va ko'pchilik yozuvlar u ko'z bilan o'qib bo'lmaydigan holga kelgan va o'chirilgan. Bugut yozuvi topilgan maqbara majmuasining o'lchami shimoliy-janubiy tomoni 40 m, sharqiy-g'arbiy tomoni 50 m. Bu hududning o'rtasida qulab tushgan ibodatxonaning yog'och ustunlari, tom koshinlari va Tan davriga oid parcha-parcha bo'lgan xitoy kulolchilik buyumlari yerda hamon ko'rinishda turibdi. Ushbu topilmalarga asoslanib, bu yerda xitoycha uslubdagi tomli qobiq qurilgan deb taxmin qilinadi. Bu po'stloqning devor qoplamasi 59 m x 30 m bo'lib, kengligi 4,5 m va chuqurligi 2 m bo'lgan handaq-ariqni o'z ichiga oladi. Yozuvning o'zi devor ichidan qatlamli toshlardan yasalgan 7,5 m x 7,5 m o'lchamdagi kvadrat shakldagi mehrob stolida topilgan. Qurbongoh stolining toshlari ham sindirilgan. Bu joy ham tarixiy jarayon ta'sirida, ham Ts. Dorjsuren va V. E. Voitov tomonidan hech qanday himoyasiz olib borilgan qazishmalar natijasida u vayronaga aylangan. Burg'ulash yo'li bilan qilingani taxmin qilingan bu qazishmalar natijasida oq marmardan yasalgan quvurlar, g'ishtlar, pollar va ko'plab asarlar tanib bo'lmay darajada parchalanib ketgan. Bugungi kunda po'stlog'ining devorlari va poydevoriga tegishli toshlar, g'ishtlar va quvurlar keng maydonga tarqalgan. Bugut maqbarasi majmuasida bugungi kunda aniqlash mumkin bo'lgan balballar soni 232 tani tashkil etadi. (Boshqa bir manbaga ko'ra, ulardan 6 tasi bor.) Balballar 101-balbalidan keyin, bir oz egri yoy chiziqdan keyin yana sharqqa qarab harakatlanadilar. Balballar o'ngga va chapga ag'darilgan holda bo'lib, ularning yonida hech qanday tosh haykallar yo'q. Tosh haykallarning yo'qligi bu joyni Ikkinchi Turk xoqonligi maqbaralaridan ajratib turadi.

Birinchi tadqiqot S.G. Klyashtorniy va V.A. Livshis tomonidan 1968 va 1969 - yillarda mo'g'ul-sovet qo'shma epigrafik tadqiqoti doirasida amalga oshirilgan. Ikkilik ushbu tadqiqot natijalarini 1971-yilda rus tilida va 1972-yilda ingliz tilida e'lon qilib, bu yozuv so'g'd harflarida so'g'd tilida yozilgan matn ekanligini birinchi marta aniqladi. Shuningdek, ular bu yozuv Mahan Tegin ismli turk shahzodasi nomiga o'rnatilganligini iddao qildilar.

Keyingi yillarda 1986-yilning yozida maqbara majmuasida rus arxeologi V.E. Voitov, mo'g'ul-sovet qo'shma arxeologik tadqiqot delegatsiyasidan mo'g'ul arxeologi D. Bayar va G. Menes birgalikda qazishma ishlari olib bordilar. 1996-yilda Yaponiya Ta'lim vazirligi ko'magida Osava Takashi, tarix institutidan Ayudai Ochir va prof. Dr. Takao Moriyasu boshchiligidagi qo'shma yapon-mongoliya epigrafiya tadqiqoti qo'mitasi 1997-yilda maqbara majmuasida tadqiqot olib bordi va yozuv shtampini qildilar. 1999-yilda so'g'd tili mutaxassisi Yoshida Yutaka bu yozuvni yapon tilida yangi o'qilishni nashr etdi. Keyingi yillarda u ushbu tarjimaga qo'shimchalar va tuzatishlar kiritdi. Osava Takashi 2006-yilda

Bichees II nomli qo'shma yapon-mongoliya epigrafiya tadqiqot missiyasiga asos soldi va bu yozuvni 2006-yilning yozida yana o'rgandi. Aleksander Vovin, Etyen de la Vaissier, Dieter Maue va Mehmet Ölmezdan iborat tadqiqot guruhi 2014-yilning 22-24-avgust kunlari Bugut yozuvini o'rganib chiqdi, 3D texnologiyasi yordamida skanerdan o'tkazdi va suratga oldi. Ushbu materiallarga asoslanib, Yoshida Yutaka 2019-yilda bitikning so'g'dcha matnining eng so'nggi versiyasini, Aleksandr Vovin brahmi yozuvini birinchi o'qishga urinishini nashr etdi.

Umuman olganda, bitikda Tatparxon va uning o'g'li Umna Xoqon xonligining qonuniyligi va Umnaning otasi Tatpar uchun amakivachchasi Nivar xoqon bilan birga uyushtirgan dafn marosimi, taxtga o'tirganidan so'ng ko'p o'tmay xonlikni topshirganligi haqida so'z boradi. O'rnatilgan sanaga kelsak, bu yozuv Tatpar xoqon vafotidan so'ng, 581 yoki 582-yillarda o'rnatilgan deb taxmin qilinadi. Bundan tashqari, yozuvda qayd etilgan ba'zi so'zlar yozuvning ahamiyatini oshiradi.

Turk nomi: Bugut bitigi, turk nomi aniqlanishi mumkin bo'lgan asl shaklida bugungi kungacha saqlanib qolgan eng qadimgi yozma hujjatdir. Bu so'z bitikda tr-'wkt (turklar) sifatida tilga olingan.

Ashinas: Turk xoqonligiga asos solgan va hukmronlik qilgan qabila nomi. Xitoy manbalarida A-shi-na (Ashina) bo'lsa, Bugut bitiklarida bu nom Ashinas sifatida tilga olingan. Ashinas so'zi esa Qorabolg'asun bitiklarida ham uchraydi. Osava Takashining yozishicha, u Xor Asgat bitiklarida ham qayd etilgan.

So'z oxiridagi qo'shimcha s harfi nima ekanligi haqida turli fikrlar bildirilgan. Biroq, bu so'zning ma'nosi va uning etimologik kelib chiqishi haqida umumiy fikr mavjud emas. Bu fikrlardan biri s harfining ko'plik qo'shimchasi ekanligidir.

O'ziga xos ismlar: Bugut bitiklarining so'g'dcha matni 1971-yilda S. G. Klyashtorniy va I.G. Livshis tomonidan rus tilida, 1972-yilda esa ingliz tilida nashr etilganidan so'ng, ko'plab turkologlar bu nashrlarning haqiqiylikini tekshirmay turib, ularning ishonchliligini asoslab berganlar va xatoga yo'l qo'yanlar.

Ulardan biri 4-turk xoni Tatpar xoqon nomi (t'tp'r g'g'n) Taspar xoqon (t'sp'r g'g'n) deb noto'g'ri o'qilgan. Yoshida Yutaka 1997 yilda Mo'g'ulistonga bo'lgan qo'shma yapon-mo'g'ul tadqiqot ekspeditsiyasida yozuvga muhr bosgan va Klyashtorniy va Livshisni o'qishda ko'plab xatolar borligini aniqlagan. O'rta asr xitoy tilida (*d'ât b'wât) ko'rib chiqilayotgan xon ismining talaffuzi Taspar so'zini emas, balki Tatpar so'zini anglatadi. Bu nom Huis Tolg'oy bitiklarida Tadpar sifatida ham qayd etilgan. Yana yuqorida tilga olingan ikkilik bgbwmy'n deb o'qib, Bumin xoqon ma'nosini bergan so'z my' wmn' x'g'n deb o'qilishi va 5-xoqon Umna xoqonni anglatishini tushunishgan. Misollarni kengaytirish mumkin.

Quyida keltirilgan Bugut bitigining so'g'dcha matnining transliteratsiyasi va turkcha va o'zbekcha tarjimasi bitikning so'nggi tadqiqotidan olingan.

<i>Bugut Yazıtı'nın</i>	<i>Türkçe tercümesi:</i>	<i>O'zbekcha tarjimasi:</i>
<i>Soğdca metninin</i>	<i>(B-1: 1-3) Bu kanun</i>	<i>(B-1: 1-3) Bu nom bitik</i>
<i>transliterasyonu:</i>	<i>taşını Türklerin Aşinas</i>	<i>toshini turklarning Ashinas</i>
<i>B-1 (Yazıtın sol yüzü)</i>	<i>boyundan hükümdarlar dikti.</i>	<i>qabilasidan bo'lgan</i>
<i>1. (r)ty (mwn')k nwm (sn)k'</i>	<i>Büyük Mukan Kağan'ın</i>	<i>hukmdorlar o'rnatgan. Buyuk</i>
<i>'wst't δ'r-'nt tr-'wkt'(')šy-</i>	<i>kardeşi, Yaruka/Yarukç^{[not}</i>	<i>Muhanxonning ukasi</i>
<i>n's kwtr(') 'tt 'xšy-wn'k/]</i>	<i>^{3]} (olan) Nivar Kağan,</i>	<i>Yaruka/Yarukch (u) Nivar</i>
<i>2. 'Y-(K) [ZKn] (mz'yx)</i>	<i>Urkupar Çıraç^[not4] Mağa</i>	<i>xoqon Urkupar Çıraçu Mağa</i>

<i>m(wx)'n x'y'n y'rwkc 'HY</i>	<i>Tatpar Kağan için</i>	<i>Tatpar xoqon haqida</i>
<i>n(w)-'r x'y'n 'wr-kwp-'r cr-</i>	<i>konuştuğunda (veya</i>	<i>gapirganda (yoki qilgan) ...</i>
<i>'cw my''</i>	<i>yaptığında) ...</i>	<i>(B-1: 3-4) Shundan</i>
3. <i>t'(tp)'r (x'y'n) wsn</i>	<i>(B-1: 3-4) Bundan sonra,</i>	<i>so'ng ilohiy Muhan xoqon va</i>
<i>wy'(βr)t 'HRZY nwkr ZK βyy</i>	<i>ilahî Muğan Kağan ve ilahî</i>	<i>ilohiy Mağa Tatpar xoqon</i>
<i>mwx'n x'y'n 'PZY βyy my'</i>	<i>Mağa Tatpar Kağan doğudan</i>	<i>sharqdan g'arbgacha butun</i>
<i>t't(p)['r]</i>	<i>batıya kadar bütüin dünyanın</i>	<i>dunyoga hukmdor bo'lgan.</i>
4. <i>x'y'n (c)[nn x](wr)-sn(y)</i>	<i>hükümdarıydılar.</i>	<i>(B-1: 5 + B-2: 1) Va [...]</i>
<i>k'w xwr-tx(y)z pr(m) prw</i>	<i>(B-1: 5 + B-2: 1) Ve [...]</i>	<i>bundan keyin, ilohiy [Muhan</i>
<i>'nyt'k 'βc'npδ 'xwšwy-n'tt</i>	<i>ondan sonra, ilahî [Muğan</i>	<i>xoqon] ... va [yo'lbars yilida?</i>
<i>wm't[nt]</i>	<i>Kağan] ... ve [kaplan? yilinda</i>	<i>Milodiy 570 yilda ilohiy</i>
<i>B-2 (Yazıtın arka yüzü)</i>	<i>(570 yılı) ilahî Muğan Kağan</i>	<i>Muhanxon vafot etdi va</i>
1. <i>[] (rt)y pr (m)[yw? srδ</i>	<i>öldü v]e Tanrı'nın yanına</i>	<i>Xudoga qaytdi.</i>
<i>βyy mwx'n x'y'n pr'yt Z]Y</i>	<i>döndü.</i>	<i>(B-2: 1-5) Keyin, [...]</i>
<i>k'w βyy s'r pwr-sty rty</i>	<i>(B-2: 1-5) Sonra, [...]</i>	<i>Urkupar? Çraçu] Mağa Tatpar</i>
<i>nw(k)r k'w (•)[]</i>	<i>Urkupar? Çraçu] Mağa</i>	<i>Xonning [shahzodalari],</i>
2. <i>[](..... cr-')(c)w</i>	<i>Tatpar Kağan'in [prens]leri,</i>	<i>shadapitlari, tarhvonlari,</i>
<i>my' t'(t)[p'r x'y'n tk'yn]t</i>	<i>şadapıtlar, tarhvanlar,</i>	<i>hurxapchinlari, tudunlari,</i>
<i>š'δp-y-t tr-xw-'nt xwr-γ'p-</i>	<i>hurhapçinler, tudunlar,</i>	<i>hammasi? [Mağa Tatpar</i>
<i>cy-nt tw-δwnt (s't)[]</i>	<i>hepsi? [Mağa Tatpar</i>	<i>xoqonga murojaat qilib</i>
3. <i>[ZKn βyy my' t'tp'r</i>	<i>Kağan'a hitap ederek (dediler</i>	<i>(dedilar)): "Ukangiz Muhan</i>
<i>](x'y'n w'n)kw pt[škw'](tw</i>	<i>ki): "Sizin ağabeyiniz olan</i>	<i>xoqon vafot etdi. Va u butun</i>
<i>δ)['rnt 'PZ]Y tw(') xwy-štr</i>	<i>Muğan Kağan vefat etti. Ve o</i>	<i>dunyoni boshqardi[5-eslatma]</i>
<i>'HY mwx'n x'y'n pr'y-t rty</i>	<i>bütüin dünyaya hükmetti^{[not}</i>	<i>va [21 yil davomida [xalqni]</i>
<i>n'</i>	<i>5] ve [21 sene?]^[not 6] boyunca</i>	<i>yaxshi ovqatlantirdi?)[6-</i>
4. <i>[-wyt 'krty 'HRZY 21? srδ</i>	<i>[halkı] iyi besledi. Şimdi yine</i>	<i>eslatma]. Endi siz, ilohiy Mağa</i>
<i>'β](t)kšpw (xšy-) 't δ'(r)[t ZY</i>	<i>siz ilahî Mağa Tatpar Kağan</i>	<i>Tatpar xoqon [taxtga</i>
<i>n'β](cy)h šy-r'k p'rtw δ'rt</i>	<i>da [tahta çıkınız? ... ve] bu</i>	<i>chiqasizmi? ... va] shunday</i>
<i>rty ms 'kdry tyw βyy my'</i>	<i>şekilde bütüin dünyaya</i>	<i>qilib, butun dunyoda</i>
5. <i>t'(tp'r) x'[y'n w'](δ)[y nyδ</i>	<i>hükmediniz ve halkı</i>	<i>hukmronlik qiladi va odamlarni</i>
<i>r]ty [](•) ('β)tkšpw 'nywncy-</i>	<i>besleyiniz."</i>	<i>oziqlantiradi.</i>
<i>δ xšy-' ZY n'βcy-h p'r rty</i>	<i>(B-2: 5-7) Ve sonra, ilahî</i>	<i>(B-2: 5-7) Va keyin</i>
<i>nw[kr]</i>	<i>Mağa Tatpar Kağan da</i>	<i>ilohiy Mağa Tatparxon ham</i>
6. <i>β(y)y m(y)' [t]'t(p'r x'y'n</i>	<i>(tavsiyeyi) dinleyip kabul etti</i>	<i>tingladi va (nasihat) qabul qildi</i>
<i>ms ••)[ptš](k)w'n ptywštw</i>	<i>ve tavşan yılında (571 yılı)</i>	<i>va quyon yilida (571) hukmdor</i>
<i>δ'rt rty xr-(γw)šk srδy</i>	<i>hükümdar oldu. Ve 10 sene</i>	<i>bo'ldi. Va u 10 yil (yoki 11)</i>
<i>(xwt')w (')k(rt)[y]</i>	<i>(veya 11) hüküm sürdü. [Ve]</i>	<i>hukmronlik qildi. [Va] keyin</i>
7. <i>(rty) 10s srδ xšy-(')[t δ'rt</i>	<i>sonra ilahî Mağa Tatpar</i>	<i>ilohiy Mağa Tatpar Xon</i>
<i>rty? βyy] (my'?) [t'tp'r</i>	<i>Kağan tanrıların yanına</i>	<i>xudolarga qaytib keldi (vafot</i>
<i>x'jy'n k'w (βy)y-št s'r pwrst</i>	<i>döndü (öldü).</i>	<i>etdi).</i>
<i>rty py-štrw š'δp-y-t</i>	<i>(B-2: 7-9) Daha sonra</i>	<i>(B-2: 7-9) Keyinchalik,</i>
<i>trx(w)[nt]</i>	<i>şadapıtlar, tarhvanlar,</i>	<i>shadapidlar, tarhvonlar,</i>
8. <i>xwry(')pcy-(nt)s[]t</i>	<i>hurhapçinler, [...] (onlar)</i>	<i>xurhapchinlar, [...] (ular)</i>
<i>(.....)[]('βr)-'δtw δ'rnt</i>	<i>[vaziyeti] tartıştılar? Sonra</i>	<i>[vaziyatni] muhokama qilishdi?</i>
<i>rty nwkr my' wmn' x'y'n</i>	<i>onlar, Mağa Umna Kağan'ı</i>	<i>Keyin Mağa Umna xoqonni</i>
<i>w'δy nšyδ(t)[w]</i>	<i>tahta geçirdiler.</i>	<i>taxtga o'tqazdilar.</i>

9. $\delta['](rnt\ r)t[y\](k\bullet\bullet)[\beta\gamma\gamma\ my'\ wmn'\](x')\gamma'n\ pr(m'tw)\ \delta'r-t\ (MN)\ 'BY\ my'\ t'tp'r\ x'\gamma'n\ wsn\ RB(k')$ (B-2: 9-10) *Ve [... Mağa Umna] Kağan, babası Mağa Tatpar Kağan için büyük bir [tapınak? yapılmasını emretti. (B-2: 9-10) Va [... Mağa Umna] Xoqon buyuk [ma'badni? bajarilishini buyurdi. Va ma'bad (yoki qabr)] qurilganida, bu safar u oliy qonun toshini o'rnatishni buyurdi.*
10. $[](\bullet\bullet)[](')krty\ (r)[t](y)\ m(s)\ prm'(')tw\ \delta'r(t)\ RBkw\ nwm\ snk'\ 'wst\ rty\ 'YK\ nw(m)$ *Ve tapınak (veya mezar)] yapıldığında bu sefer de yüce kanun taşının dikilmesini emretti.* (B-2: 10-14) *Keyin qonunni [ko'chirish] [bajarilgandan keyin]? (yoki o'rnatilgan) ...] Keyin Urkupar ilohiy Mağa Tatpar xoqonning shahzodalari, nabiralari, chevaralari, [...] shadapitlar, hurhapchinlar, qarindoshlari yoki (qancha) odamlari otliqlar bilan birga ovqatlandilar [...] ular kun bo'yi motam tutdilar.[7-eslatma] [...] [uy hayvonlarini?] o'ldirishdi.*
11. $[snk'\ 'HRZY\](pts)['r?\ cw\ ZKn\ 'wrkw](p'r)\ \beta\gamma\gamma\ my'\ t'(t)p'r\ x'\gamma'n\ tk'y-nt\ 'cw\ npyšnt\ cw\ \beta rnp\ 'š(nt)$ (B-2: 10-14) *Sonra kanun [taşı] [yapıldığında? (veya dikildiğinde) ...] Sonra Urkupar ilahî Mağa Tatpar Kağan'in prensleri, torunlari, büyük torunlari, [...] şadapitlar, hurhapchinlar, akrabalar veya orada (ne kadar) halk varsa [...] atlı askerlerle birlikte yedi gün boyunca yas tuttular. [not 7] [...] onlar [evcil hayvanlari?] öldürdüler.*
12. $[](cw)['š'\delta](pyt)\ cw\ xwr-(\gamma'pcy)-nt\ cw\ (ms)\ wkwrt\ cw\ n'\beta cy- 'kh\ 'st)['nt?]$ (B-2: 14-16) *Ve bundan sonra yine [...] onlar [kanun taşının] dikilmesini emrettiler. Ve iki hükümdar [...] onlar ağladılar. Ve doğruya (veya yukarıya) doğru yoldaydılar (takip ettiler?).*
13. $[](\bullet)\ \beta'r- 'k\ 'sp'\delta y- '(n)\ pr'y(w)\ 'βt\ my-\delta\ 'xšt\ \delta'r- 'nt$ (B-2: 16-18) *Ve [...] onlar kendileri [...] aldılar. Ve büyük [...] ordusu? ve onlar diğerlerinin hepsini aldılar.*
14. $[](t)\ (ptxw)stw\ \delta'r- 'nt\ rty\ cy-mnt\ pyštr(w\ ms?)$ *Okunamıyor* (B-2: 18-19) *Ve ... iki kağan [...] iyi [...]*
15. $[nwm\ s](nk'\ pr)m'tw\ \delta'r-(nt)\ '(ws)t\ rty\ c'n'w\ \delta w'\ xšywnk$ (B-3: 1) *... O hazinenin [iyice] birikmesine? şükretti?*
16. $[](t)[](r'')tw\ \delta'r-(nt\ rty)\ 'sky-s'r\ r['](\delta y)\ m'tnt\ rty$ (B-3: 2) *[... bu] yılda o, hazinenin iyice birikmesine şükretti?.*
17. $[](xwt)y\ 'yt\ \delta'r-nt\ rty\ (wr'\š\ yw)y\delta'n\ s(p')\delta\ m(zyx?)$ (B-3: 3) *[...] ve [...] seksen kişiden (oluşan) kalabalık. Ve efendimiz! [...]*
18. $[](\bullet)\ 'n(sm)y\ ZY\ ['n]y\ wys(pw)\ 'yt\delta'r-(nt)\ r[ty]$ (B-3: 4) *[...] kutsal kanun yazılı taş burada Umaga İli Mağa [... yazdı?]*
19. $[]'k\ \delta w'\ x('y'n)\ šy(r'w)\ m(r)[]$ (B-3: 5) *Okunamıyor.*
- B-3 (Yazıtın sağ yüzü)
1. $['šyr'] (k)\ \gamma r- 'm'k\ krtk\ ['\beta](r)y-(n)t\ rt[y\]$
2. $[pry]my\delta\ sr\delta\ šyr'k\ \gamma r'mk\ krtk\ ''\beta ry-n[t\]$
3. $[]\bullet\bullet\bullet\bullet\bullet\ t\ 'PZY\ (\bullet\bullet\bullet\bullet\bullet\ n'\beta cyh?)\ mrtx(m')k\ 'št't\ 'HRZ-Y\beta\gamma\ m(.)[]$
4. $[](\bullet\bullet\ mr)\delta\ \beta\gamma('nyk)\ np'xšt-n(w)m\ (snk')\ wmy''\ 'y-ry\ my(')[]$
5. $[]$ *Okunamıyor.*

Quyida keltirilgan Bugut yozuvining brahmi-harf matnining transliteratsiyasi turkcha va o'zbekcha tarjimasi noaniq va vaqtinchalikdir. Mavjud matn kelajakdagi tadqiqotlar bilan o'zgarishi mumkinligini hisobga olish kerak.

<i>Bugut Yazıtı'nın</i>	<i>Geçici Türkçe</i>	<i>O'zbekcha tarjimasi:</i>
<i>Brahmi harfli metninin</i>	<i>tercümesi:</i>	1. ... Tad]par va Mug'an
<i>geçici</i>	1. ... [Tad]par ile Muğan	xoqon birga o'tirgan (yoki
<i>transliterasyonu</i> ^[6] <i>(Yazıtın</i>	<i>Kağan birlikte</i>	yashagan) ...
<i>ön yüzü):</i>	<i>oturlarken (veya ikamet</i>	2. ...Tadpar xoqon
1. ... [Tad]par Muyan	<i>ederlerken) ...</i>	zodagonlarni qabul qildi va ...
qayan sa-nām (?) čig-dü	2. ... Tadpar Kağan	3. ... oldinroq o'tgan xon ...
2. ... + + bī + + -tu	<i>asilzadeleri içeri aldı ve ...</i>	bor kuchlari bilan majlis/majlis
[Ta]dpar qa čoy-nar	3. ... daha önce vefat eden	tuzib, ichkariga qamalib,
o]ro-[ya]-ju + +	<i>kağan ... var güçleriyle bir</i>	suhbatlashdi.
3. ... [di]gi-n qa-n	<i>toplanti/meclis meydana</i>	4. ... dushmanlar [ma'lum bir
(h)ert[e] k[ü] + +	<i>getirip kendilerini içeri</i>	ijtimoiy guruh] a'zolari
[q]u[ri]-r ndü-t[i]-jü	<i>kapattılar ve konuştular.</i>	tomonidan mag'lubiyatga
qapa bar-ju gle-lü[pe]-r	4. ... düşmanlar [belli bir	uchraganda, [ular] qo'rqib
kü	<i>sosyal grubun] mensupları</i>	ketishdi va ...
4. ... + -čU-d-pAr dar-p-ta	<i>tarafından mağlup</i>	5. ... ular er (yoki
taya a[y]u-?-?C[-voice]-	<i>edildiğinde, [onlar]</i>	mamlakat?) orqasiga
ču	<i>korktular ve ...</i>	tarqalishga shoshildilar.
5. ... + + + yaçar (h)aru	5. ... arazinin (veya	6. ... haqiqat shundaki, ular
tar-ju jar-n[] + +	<i>ülkenin?) arkasına</i>	birgalikda qattiq talon-taroj
6. ... [puru]pu tal-u-ja-	<i>yayılmak için acele ettiler.</i>	qilindilar / Ular qattiq talon-
r/ju Aşvar-un [ordu]-da +	6. ... gerçek şu ki onlar	taroj qilindi va Ishbara
+	<i>birlikte ağır bir şekilde</i>	[lagerida] ...
7. ... -tU + + -Un j[ar]-	<i>yağmalandılar/Onlar ağır</i>	7. ... birga ... [u?] ...
va-r jan[ti-ju]	<i>bir şekilde yağmalandı ve</i>	elchilarini urdi?/hujum
8. ... [qa]-d [h]ab[V]-ča	<i>İşbara'nın [kampında] ...</i>	qildimi? ...
Xa + me[de-j]ü + + + +	7. ... birlikte ... [o?] ...	8. ... [shahzoda]larni olib ...
9. ... -nAr pü[ne]ken	<i>elçilerine vurdu?/saldırdı?</i>	u biladi ...
pü[ker]-ner Tadpar	...	9. ...Tadpar ho 'kiz va
t[ala]-	8. ... [prens]leri alarak ...	tulkilarni tutib oladi
10. ... -[q]uy nabu-d	<i>biliyor ...</i>	10. ... nabu?, tuya buzoqlari
bo[tuy]na-s qoñ[i]y	9. ... Tadpar öküzleri ve	bo'ladi [va] qo'ylar ... keldi va
[i]r[e-y]	<i>tilkileri ele geçirecek</i>	...
11. ... [qa]yan-u + -gtır	10. ... nabu?, deve	11. ... xoqonning ...
jal[va-y] Tadpar + ?	<i>buzagıları [ve] koyunlar</i>	birlashtiradi, Tadpar
12. ... -či[l]i[A]- 'Āt ken	<i>olacak ... geldi ve ...</i>	12. ... N ni V ga
(h)irg[e]-č ...	11. ... kağanın ...	aylantirgandan keyin
13. ... pa[ra-n] qora-pī	<i>birleştiriyor, Tadpar</i>	odamlardan ...
kebi[r] qajar[-a](?)	12. ... N'yi V'ye çevirdikten	13. ... odamlar ... dasht
14. ... o[l-ya-ba] kü çekēr-	<i>sonra insanlardan ...</i>	yerlarida zahar ...
d [a]-qsa +	13. ... insanlar ... bozkır	

15. ... + -t[U] + küjü-tü ke[n-ü] γ[a]r-[pa]r	topraklarındaki zehir ...	14. ... qabul qilish uchun qilingan ... va u bo'sh edi ...
16. ... + + -la kö[be'ü-d] [ge]l[e]-r[ü]n dA + ×ıγ +	ve boştu ...	15. ... tomonidan ... kimning qudratli qo'llari bilan ...
17. ... + -d-[U]n te[mē] iñi-ner [a]č[i]-sar-ju	güçlü elleriyle ...	16. ... X qil! O'g'illar aytganidek ...
18. ... + + + bül[e]-k[ü]- per [qa]-d [qa]yan	dediği gibi ...	17. ... erkak va urg'ochi tuyalarni yuklab, ...
19. Tamamen aşınmış.	...leri/ları yükleyip ve ...	18. ... qo'zg'atib, shahzodalar [va] xoqon ...
20. Tamamen aşınmış.	18. ... çalkalayarak, prensler [ve] kağan ...	19. To'liq eskirgan.
21. ... + tir + + ...	19. Tamamen aşınmış.	20. To'liq eskirgan.
22. ... + bakro	20. Tamamen aşınmış.	21. Tarjima qilish mumkin emas.
23. ... ra pars?	21. Tercümesi imkansız.	22. Tarjima qilish mumkin emas.
24. Tamamen aşınmış.	22. Tercümesi imkansız.	23. ... yo'lbars?/forscha?
	23. ... kaplan?/Fars?	24. To'liq eskirgan.
	24. Tamamen aşınmış.	

Adabiyotlar:

1. Alyılmaz, Cengiz (2003). "Bugut Yazıtı ve Anıt Mezar Külliyesi Üzerine". Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi. ss. 11-21.
2. Takashi, Ōsawa (2000). "Moğolistan'daki Eski Türk Anıt ve Yazıtları Üzerine Yeni Araştırmalar (1)" (PDF). Türk Dilleri Araştırmaları. ss. 191-204.
3. Takashi, Ōsawa (2012). "Birinci Eski Türk Kağanlığı'nda Umna Kağan'ın Güzergâhı ve Onun Oynadığı Siyasi ve Kültürel Rol Üzerine 2007–2008 Yılındaki Moğol ve Japon Ortak Yüzey Araştırmalarına Göre". Türk Dili Araştırmaları yillığı - Belleten. 60 (1). ss. 59-76.
4. Исхақов М.М. УНИТИЛГАН ПОДШОЛИҚДАН ХАТЛАР. – Тошкент. Фан. 1992. – Б. 56
5. Ishoqov M.M, Sug'diyona tarix chorrahasida, – Toshkent, 1990.
6. Kljaštornyj, Sergej G.; Vladimir, A. Livšic (1971). "Sogdijskaya nadpic' iz Buguta". ss. 121-146.
7. Kljaštornyj, Sergej G.; Vladimir, A. Livšic (1972). "The Sogdian Inscription of Bugut Revised". Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. 26 (1). Akadémiai Kiadó. ss. 69-102.
8. Moriyasu, T. & T. Hayashi (1999), Buguto Iseki (Bugut site), In. Moriyasu & Ochir, p. 121.
9. Yutaka, Yoshida (2019). "Sogdian Version of the Bugut Inscription Revisited". Journal Asiatique. 307 (1). ss. 97-108.
10. Vovin, Alexander (2019). "Groping in the Dark: The First Attempt to Interpret the Bugut Brāhmī Inscription". Journal Asiatique. 307 (1). ss. 121-134. doi:10.2143/JA.307.1.3286344
11. T. Moriyasu & Y. Yoshida, "Mongoru kokunai Toketsu Uiguru jidai iseki-hibun chōsa kanpō [A preliminary Report on the Recent Survey of Archaeological Sites and Inscriptions from the Turkic and Uighur Period in Mongolia]" (Japonca), Nairiku ajia

gengo no kenkyū [Studies on the Inner Asian Languages] XIII, Chūo yūrashia gaku kenkyūkai [The Society of Central Eurasian Studies], 1998, s.15

12. Takashi, Ōsawa (2010). "Revisiting Khöl-Asgat Inscription in Mongolia from the Second Turkic Qaghanate". Studies on the Inner Asian Languages. ss. 1-73.

13. Smirnova O.I., Ocherki iz istorii Sogda, - Moskva, 1971.

14. Is'hoqov.M.M., Xudoynazarov.I.B. Yordamchi tarixiy fanlar. –Toshkent 2019. – B.287.

15. Is'hoqov.M.M., Fayziyev. X.T. Markaziy Osiyo xalqlari tarixi, tarixshunosligi va manbashunosligi. –Toshkent. 2017.

16. L.Oranskiy I.M., Vvedeniye v iranskuyu filologiyu, M., 1960; Diringe D., Alfavit, Per. s angl., M., 1963; Fridrix I., Istoriya pisma, Per. s nem., M., 1979.

17. Livshits V. A., Sogdiysy v Semirechye: lingvisticheskiye i epigraficheskiye svidetel'stva // Krasnaya rechka i Burana. – Frunze. 1989.

18. Livshits V. A., Sogdiyskiye dokumenty s gory Mug. Vypusk 2. Chteniye. Perevod. Kommentariy. Yuridicheskiye dokumenty i pis'ma. M., 1962.

19. Boboyorov.G'., G'oyibov.B. So'g'dshunoslikka kirish. So'g'diy til va numizmatika. Monografiya I qism. –Toshkent. 2018.

20. Otaxo'jaev A. Ilk o'rta asrlarda Markaziy Osiyo tsivilizatsiyasida turk-sug'd munosabatlari – B. 64.

21. Goyibov B. From the history of relations between Sogd and India / South and Central Asia: insights and commentaries // Edited by A. Sengupta, M. Rakhimov // – New Delhi: KW Publishers Pvt Ltd, 2015. – R. 75-95.

22. Livshits V.A. Drevnee nazvanie Sogd-Dar'i // VDI. – M: 2003 – №I. – S. 3-10.

23. Babanov Mansur. SUG'D ATAMASI VA UNING MOHIYATI XUSUSIDA. // International Conference on Research in Humanities, Applied Sciences and Education. – Berlin, Germany. 2022. – P 2.

“АВЕСТА” НИНГ ЎЗБЕКЧА ТАРАЖИМАЛАРИ: МУАММО ВА МУЛОҲАЗАЛАР

Абдуллоев Шухратжон

Катта ўқитувчи, ТерДУ

Аннотация. Мақолада Марказий Осиё халқларининг энг қадимги ёзма ёдгорлиги - “Авеста”нинг ўзбек тилига ўгирилиши (М.Исҳоқов, А.Қаюмов, Э.В.Ртвеладзе, Б.Жалолов, А.Маҳкам), таржимадардаги ўзига хос хусусиятлар, атамаларнинг қўлланилиши, ўхшаш ва айни пайтда бир-биридан фарқли жиҳатлари кўрсатиб берилган. Манбанинг ўзбек тилидаги вариантларидан фойдаланишда юзага келаётган айрим ҳолатлар муҳокама этилган. “Авеста”нинг ўзбек тилига таржима қилинган вариантлари инглиз, рус, форс тилларидаги таржималари билан таққосланган, ўзбек авесташунослиги борасидаги бирламчи вазифаларга тўхталиб ўтилган.

Калит сўзлар: Авеста, авесташунослик, Яшт, Заратуштра, зардуштийлик, Авеста атамалари, Ахура Мазда, Спэнта Майнйу, даэва, ята, паирика, жодугар, афсунгар, кави, карапан.

Аннотация. Данная статья посвящена самому старинному письменному источнику народов Центральной Азии – Авесте, и вариантам ее переводов на узбекский язык (М.Исхаков, А.Каюмов, Э.Ртвеладзе, Б.Жалалов, А.Махкам). В ней показаны своеобразие переводов, методы использования терминов, т.е. их сходства и отличия а также некоторые ситуации, возникшие при использовании этих переводов в качестве источников. Помимо этого, в статье проведен сравнительный анализ узбекских переводов с вариантами перевода Авесты на фарси, английский, русский языки и сосредоточено внимание на первичных задачах узбекских авестологов.

Ключевые слова: Авеста, авестология, Яшт, Заратуштра, зараоастризм, авестийские термины, Ахура Мазда, Спэнта Майнйу, даэва, ята, паирика, ведьма, колдун, кави, карапан.

Annotation. This article is devoted to the oldest written source of the peoples of Central Asia - the Avesta, and the options for its translation into the Uzbek language (M. Iskhakov, A. Kayumov, E. Rtveldze, B. Jalalov, A. Makhkam). It shows the originality of translations, methods of using terms, i.e. their similarities and differences, as well as some situations that arose when using these translations as sources. In addition, the article provides a comparative analysis of Uzbek translations with options for translating Avesta into Farsi, English, Russian and focuses on the primary tasks of Uzbek avestologists.

Key words: Avesta, Avestology, Yasht, Zarathushtra, Zoroastrianism, Avestan terms, Ahura Mazda, Spenta Mainyu, Daeva, Yata, pairik, witch, sorcerer, Kavi, Karapan.

Марказий Осиё халқларининг энг қадимги ёзма ёдгорлиги бўлган “Авеста” аждодларимизнинг онги ва тафаккури маҳсулидир. “Авеста” жаҳон фанига киргандан буён диншунослик соҳасида кўплаб илмий кашфиётларга асос бўлди.

Ўзбек тилида “Авеста” ҳақида илк бор Н.М.Маллаев “X–XII асрлар адабиёти” (1958 йил) рисоласида асарнинг адабий қимматини қайд этиб, Митра ва Анаҳита ҳақидаги мифларни таҳлил этган. Шундан кейин, кўп йиллар давомида “Авеста”ни тадқиқ этиш билан Ўзбекистонда ҳеч ким жиддий шуғулланмаган. Фақат XX асрнинг 80-йиллари охирида М.Исҳоқов Авестани жиддий ўрганишга ва унинг алоҳида қисмларини таржима қилишга киришган [1].

Мустақиллик йилларида ватанимиз тарихини яратишда бу манбага катта эҳтиёж сезилди. Ҳ.Ҳомидий “Шоҳнома” нинг шухрати” (1991) номли рисоласида “Авеста” ва Зардуштнинг ҳаётига мурожаат этган. А.Ирисов “Санъат” (1993) ҳамда М.Исҳоқов “Соғлом авлод учун” (1996), А.Маҳкам “Санъат” (1998) журналларида чоп этган мақолаларини янги давр ўзбек авесташунослигининг илк қадамлари дейиш мумкин.

1999 йил ноябрь ойида бўлиб ўтган ЮНЕСКО Бош Ассамблеясининг 30 сессиясида “Авеста”нинг 2700 йиллигини бутун дунё миқёсида нишонлаш тўғрисидаги ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 29 мартдаги қарорларига асосан, 2001 йил 3 ноябрда Хоразмда “Авеста”нинг юбилейи муносабати билан мамлакатимизда “Авеста”ни ўрганиш янги босқичга кўтарилди. М.Исҳоқов “Яшт” ва “Видевдот” наскларини таржима қилган бўлса [2], А.Маҳкам илк бор “Авеста”нинг тўлиқ ўзбекча таржимасини яратди [3].

Ўзбекистонда “Авеста”ни билан боғлиқ тадқиқотлар М.Исҳоқов, А.Маҳкам, Ҳ.Ҳомидов, А.Асқаров, А.Сагдуллаев, Ш.Б.Шайдуллаев, Т.Маҳмудов, Ф.Сулаймонова, Р.Сулаймонов, Ю.Жумабаев, А.Қаюмов, И.М.Жабборов, Г.Дресвянская, Э.Ртвеладзе, А.Саидов, Е.Абдуллаев, С.Ҳасанов, Г.Т.Маҳмудова, Р.Ўразова, Т.Каримов, Н.Норқулов, И.Хўжамуродов, М.Умарзода, К.Норматов, Т.Карим, С.Отамуродов, А.Аширов, И.Каримов, А.Абдусамедов, М.Усмонов, З.Муқимов, М.Қодиров, Н.Ж.Маҳмудова, М.Ж.Ишмуродов, М.Эсанов, Б.Жалолов каби олимлар ижодида ўз аксини топган.

Бугунга қадар М.Исҳоқов, А.Маҳкам, А.Қаюмов, Э.В.Ртвеладзе, Б.Жалолов каби ватандош олимларимиз томонидан Авеста ёки унинг айрим қисмларининг таржималари амалга оширилган. А.Қаюмов ва А.Маҳкам ўз таржималарида кўпроқ Авестанинг форсча матнига асосланганлар. “Авеста”нинг А.Маҳкам томонидан 2001 йилда форсчадан қилинган шеърӣ таржимаси ўзбек тилида ҳозирча нисбатан тўлиқроқ шаклидир. А.Маҳкам таржимасида форс адабий услубига ҳос кўтаринки, жимжимадорлик устун бўлиб чиққан. Ўзбекча таржима матнида форс-тожик лексик қатламининг салмоғи катта. Шунинг учун ҳам таржимада нафақат форс-тожик сўзларидан кўп қўлланилган, ҳаттоки атамаларда ҳам форсий диалектика устунлик қилади.

Аксарият тадқиқотчилар томонидан бошқа таржималарга нисбатан афзаллиги таъкидланган М.Исҳоқов таржимаси рус ва инглиз таржималари амалиётига таянган ҳолда, аввало Авестанинг асл ўлчамларини, ритмик талабларни ҳисобга олган ҳолда иш юритган. Бу эса яштларга ҳос шўхчан ритмни сақлаш имконини берган [4].

Сўз танлаш тамойили, хусусан, соф туркий, ўзбекча лексик қатламдан кенг фойдаланиш М. Исҳоқов таржималарида яққол кўзга ташланади: алқов (гимн сўзи ўрнида), инонч (этикод сўзи ўрнида), топинч, юкунч (намоз сўзи ўрнида), сўқиш (жанг, уруш сўзлари ўрнида), эзгу (яхши сўзи ўрнида), туриш бермоқ (чидам, бардош сўзлари ўрнида) ва ҳ.к. Бу каби лексик қатлам таржимага миллий, ўзбекча руҳ бағишлаб туради ҳамда табиийликка, халқчилликка интилишдан далолат беради.

М.Исҳоқов таржима жараёнида “Авеста”даги матнларни бошқа манбалар билан қиёслаган, баъзи ўринларда ҳозирги этнографик анъаналарга ҳам эътиборини қаратган. Бошқа ўзбекча таржималардан устунликларига қарамай, бу таржимани ҳам ўзига ҳос жузъӣ номутаносибликлари мавжуд.

М.Исҳоқовнинг ўзи таъкидлаганидек Яштларнинг асл Авеста матни ўлчовларини сақлашга ҳаракат қилиниб, бир қатор исмлар, атамаларнинг турли тарихий даврларга ҳос шакллари бўғин ўлчов талабига қараб ишлатилган. Натижада Заратуштра — Зардушт, Вератрагна — Варахран-Бахрон, Бахран, Баҳром, Ахура Мазда — Ахурмазд — Хурмузд, Ардви Сура - Ардвисур каби вариантларни қўлланган [5]. Авестада келтириладиган ном ва атамаларнинг таржималарда келтирилган вариантларини жадвал асосида таққослаб кўрсак (1 жадвал). Жумладан, таржимонларнинг “*Zarathushtrō*” номини қўллашда деярли бир хиллик кузатилса, “*daēva*”, “*mainyō spēnishta*”, “*yāta*”, “*pairikā*” сўзларини қўллашда ҳар хиллик мавжуд. Келтирилган жадвал асосида шундай хулоса қилиш мумкинки, таржимон-муаллифлар ёзма манбада келтирилган сўзларни эркин таржима қилишган, натижада манбанинг асл маъносидан узоқлашиш жараёнлари кузатилади. Жумладан, “*daēva*” ва “*pairikā*” атамалари кўп ҳолларда “жин” деб

таржима қилинган. Бу масалада Ж.Дармстетер ҳақдек кўринади, негаки у манбада келтирилган вариантни тўлиқ сақлаб қолган.

1 жадвал.

“Авеста”да	А.Маҳкам	М.Исҳоқов	И.Стеблин-Каменский	Ж.Дўстхоҳ	J.Darmesteteter	E.K. Edulji Kanga.
Zarathushtrō	Сипийтмон Зардушт	Спитама Заратуштра	Спитама- Заратуштра	زَرْتُشْت [zartusht]	Zarathushtra	Zarathushtra
mainyō spēnishta	Азизлардан Азиз	Рухи Муқаддас	Дух Святейший	ئېندترين مينو [sepandtarin meynu]	most beneficent Spirit	most beneficent Spirit
daēva	инс-жин	ажина	дэв	ديو [div]	daeva	daeva
yāta,	жодугар, фирибгар	жодугар, афсунгар	колдун	جاذگر [jodugar]	Yatus	wizard
pairikā	жин, ялмоғиз	жин	ведьм	پري [pari]	pairika	witch
kaoya	кавий	Кави	Кави	کوی [kavi]	kavi	kik
karafnaṃ	коропон	Карапан	Карапан	گړپ [karap]	karapan	karap

Иккинчи жадвалда китобхонлар кенг фойдаланаётган А. Маҳкам ва М. Исҳоқовларнинг бир алқовни икки хил маъно ва икки хил кўринишда таржима қилганлигини кўрсак. У Яштнинг биринчи алқови - Ҳурмузд Яштнинг 7 ва 8 бандлари бўлиб, унда Ахура Мазданинг 20 та номлари зикр этилган (2 жадвал).

2 жадвал.

А.Маҳкам	М.Исҳоқов
Ахура Мазда деди: «Менинг номим — Сўровчидир», Вафодор Зардушт, Иккиламчи исмим — Матлуб, Учинчи — Қудрат, Тўртинчиси Ҳақиқатдир, Бешинчиси Барча Эзгулик, Мазда билан бошлангучи бор Ҳақиқатлар. Олтинчиси — Ақл эрур, Еттинчи — мен Ақлдилдирман, Саккизинчи — Таълимотман мен, Тўққизинчи — мен Муаллимман. Ўнинчи — мен Авлиёдилдирман, Ўн биринчи — Муқаддасман мен, Ўн иккинчи — мен Ахураман, Ўн учинчи — Қудратдилдирман, Ўн тўртинчи — Ёвуз эмасман, Ўн бешинчи — мен Толибдилдирман, Ўн олтинчи — Ҳисобчиси барча нарсанинг". Ҳар нарсани Кургувчиман —ўн еттинчиси, Асрагучи ҳам ўзимман —ўн саккизинчи,	Шунда Ҳурмузд сўз очди: «Менинг номим — Рахштя, менинг номим О Содик, Заратуштра, Бир унвоним — Подабон, Яна бир номим Қудрат, Яна бири Ҳақиқат, Бешинчиси — Эзгулик, Бу чин номим Маздадан, Олтинчи номим Хирад, Еттинчиси — Хирадманд, Номим Билик — бу саккиз, Тўққизинчи — Билимдон. Ўнинчи ном — Валилик, Ўн биринчим — Авлиё, Ўн иккинчим — Ахура, Ўн учинчи — Энг кучли, Ўн тўртинчи — Беғазаб, Ўн бешинчи — Жумардлик, Ўн олтинчи — Ҳисобдор, Ўн еттинчи — Қарағу, Ўн саккиз — Табиб Ҳозиқ, Ўн тўққиз — Холиқ номим, Йигирманчи — мен Мазда.

Келтирилган номларнинг деярли ярми (9 та) бир-бирига мос келмаслиги, тарихий манбаларни таржима қилиш борасида жиддий муаммолар мавжудлигини кўрсатади.

Таржималардаги камчиликлар кўпчилик олимларнинг ҳақли эътирозига сабаб бўлган. Жумладан, Э.Ртвеладзе мавзуга оид ўзбекча нашрлар оммабоп ва бадийий характердаги нашрлар ҳисобланиши, жиддий илмий тадқиқотлар заруриятини таъкидлаган [6].

Авеста таржималарига боғлиқ муаммолар фақатгина ўзбек авесташунослигига хос эмас. Р. Раск, Э. Бюрнуф, Ж. Дармстетер, Хр. Бартоломэ, А. Мейе, Э. Бенвенист, Э. Херцфельд, В.В. Струве, В.И. Абаев, Жан Дюшен Гийемен каби забардаст олимларнинг таржималарини ҳам мукамал деб бўлмайди, яқин вақтларда бунинг имкони йўққа ўхшайди ҳам [7]. Зеро, “Авеста”даги ҳар бир ном ва персонажни ифодалашда таржимондан юксак бадийий маҳорат ва масъулият талаб этилади. “Авеста”нинг бир қанча парчаларини ўгирган, моҳир таржимон Е.Э.Бертельс таъбири билан айтганда: “Авеста”ни фақатгина авеста тили – гата (гоҳлар) тилидан ташқари, санскрит, шу жумладан ведалар тили билан бирга мавжуд эроний тиллар гуруҳидаги тирик тилларни, айниқса помир тили, арамей, қадимги арман тилларини биладиган, инглиз, француз, немис, рус тилидаги таржималарини таҳлил қилиш имкониятига эга олимгина таржима қилиши мумкин”[8]. Айнан шу жиҳатларига кўра “Авеста”ни таржима қилиш таржимондан улкан билим ва маҳорат талаб этади.

Академик, авесташунос олим Иггар Алиев “Авеста”ни ўз тилидан таржима қилишнинг нақадар муҳимлигига тўхталар экан: “... Шекспир ёки Гюго асарларини асл тилидан эмас, мисол учун рус тилидаги таржимасидан ўгириш мантикка тўғри келмайди, боз устига гап “Авеста” каби мураккаб, серқирра ва сермашаққат манба ҳақида бўлса.

Албатта, Шекспир ва Гюго – ҳар бири бир жаҳон, шу билан бирга улкан салоҳиятига қарамай, бир инсоннинг дунёқараши ҳисобланади. Аммо “Авеста” бу бир қанча халқларнинг турли даврларда яратган улкан ғоя, фалсафа, асотир тарихи ва адабиётини ўзида мужассам этган бир олам. “Авеста”да мавҳум ва ҳаттоки тушуниш имконсиз тушунчалар ҳар бир қаторда учрайди. Айниқса, гаталар тилидаги мавҳумлик. Шунингдек, инглиз ва француз тиллари мавжуд тиллардир, авеста тили эса аллақачон – бундан икки минг йил муқаддам ўлик тилга айланиб бўлган” [9].

Шу жиҳатларига кўра, таржимада ҳар бир сўзга юкланган бадийий юк том маънода қайта яратилсагина, ўзбек китобхони “Авеста” буюклигини тўлалигича ҳис қила олади.

Қайд этилганидек, тадқиқотчилар Авестани таржима қилиш қанчалик масъулиятли эканлиги ҳамда чуқур билим ва салоҳиятни талаб этишини таъкидлашган. Бу масъулият юкини кўтариш эса ҳам шараф ҳам машаққатдир. Узоқ йиллик тадқиқотлар натижаси сифатида нашр юзини кўрган авесташунос М.Исҳоқов томонидан амалга оширилган Авестанинг энг қадимги қисми – Гоҳларнинг таржимаси юқоридаги талабларга жавоб беради деб ҳисоблаймиз. Гарчи асар муаллифи мукамалликка даъво қилмаса-да, ҳозирга қадар яратилган энг намунали таржималардан бири М.Исҳоқов томонидан амалга оширилган десак муболаға бўлмайди.

2022 йилда нашр этилган М.Исҳоқовнинг “Авеста: Зардушт “гоҳ”лари (маъно ўғирмалари ва герменевтик талқинлари)” [10] номли монографияси ўзбек авесташунослигидаги янги шакл ва услубни намоён этган. Асарда Авеста алифбосидаги матн, унинг транскрипциядаги талаффуз шакли ва таржимасини тартиб билан келтириш амалиёти қўлланилган. Олим томонидан ҳар бир бандга илмий изоҳ берилиши эса жаҳон авесташунослигидаги дадил қадамлардан бири бўлди деб аташ мумкин. Зеро, Авестанинг илмий изоҳли таржималари оз сонли тадқиқотчилар томонидан амалга оширилган. Қайд этилган таржиманинг яна бир ўзига хослиги изоҳларда Авеста Гоҳларининг кўп жиҳатдан маънолари мавҳум, уч минг йил нари ўз даври учун тушунарли, бироқ ҳозирги замон кишисининг фикрлаш тарзи учун англаниши қийин ишоратли шеърӣ тузилмаларининг диний-фалсафӣ моҳияти ва ижтимоӣ характерини очиб берганидир. Том маънода ушбу таржима ўзбек авесташунослигини янги поғонага кўтарган ҳақиқӣ илмий натижадир.

Адабиётлар:

1. Маҳмудова Г.Т. Авестонинг фалсафӣ моҳияти. – Т.: “Noshir”. 2015. – Б. 32.
2. Исҳоқов М. Авесто: Яшт китоби. — Т.: «Шарқ», 2001 — 128 б.
3. Асқар Маҳкам. Авесто. — Т.: «Шарқ», 2001 — 395 б.
4. Джураев Ф. Об узбекских переводах “Авесты” // Сб. тезисов “Авеста” и ее место в истории развития человечества. – Ташкент-Ургенч: 2001. – Б. 32.
5. Исҳоқов М. Авесто: Яшт китоби. — Т.: «Шарқ», 2001 — Б.10.
6. Ртвеладзе Э.В., Саидов А.Х., Абдуллаев Е.В. Авеста. “Закон против деов” (Видевдат). – СПб.: Изд-во Политехника, ун-та, 2008. – С. 32.
7. Алиев Иггар. Несколько замечаний на Авестологическую тему. Баку, Nurlan, 2003, с.7.
8. Бертельс Е. Э. новые работы по изучению Авесты. Учёные записки института Востоковедения АН СССР, III, Москва, 1951, стр. 261.
9. Алиев Иггар. Несколько замечаний на Авестологическую тему. Баку, Nurlan, 2003, с.7.
10. Исҳоқов М. Авеста: Зардушт “гоҳ”лари (маъно ўғирмалари ва герменевтик талқинлари) – Тошкент: Bookmany print, 2022. – 304 б.

КУШОН ИМПЕРИЯСИ ВА ҚАДИМГИ ХИТОЙ МУНОСАБАТЛАРИГА ОИД МАЪЛУМОТЛАР (Хитой манбалари асосида)

Азимов Хуриш

илмий ходим, ЎзР ФА А.Р.Беруний номидаги Шарқшунослик институти

Аннотация. Ушбу мақолада илк хитой манбаларни ўрганиш асосида қадимги Марказий Осиё ва Хитой ўртасидаги муносабатлар ҳақидаги маълумотлар келтириб ўтилган. Милoddан аввалги давр бошларида ёзилган манбаларда Кушон империяси ва қадимги Хитой ўртасидаги дастлабки сиёсий, иқтисодӣ, маданий алоқалар ҳақида маълумотлар ёритилган. Икки мамлакат ўртасидаги алоқалар кенг қамровли

бўлганлиги ҳақидаги фактологик маълумотлар ҳозирги кунга қадар сақланиб қолган хитой манбаларида ўз исботини топган.

Калим сўзлар ва фразалар: Марказий Осиё, қадимги Хитой, хитой манбалари, Кушон империяси, сиёсий, иқтисодий, маданий алоқалар.

Annotation. This article is devoted to the study of the information of the earliest chinese sources about ties between ancient Central Asia and China. Sources written at the beginning of BC contain information about the early political, economic, cultural ties between Kushan empire and ancient China. The factual informations about that relations between the two countries are extensive has been proven in chinese sources that have survived to the present day.

Key words and phrases: Central Asia, ancient China, Chinese sources, Kushan Empire, political, economic, cultural ties.

Кушон давлатининг (мил. I – IV асрлар) қадимги Хитой билан алоқалари кенг миқёсида амалга оширилган. Уларнинг аجدодлари бўлмиш юэчжи (қад.ўқ.рузие)лар хитойликлар билан мил.ав. бир неча аср давомида муносабатлар олиб борган.

Мил. биринчи аср яъни 26-36 йилларда Кушон давлати ташкил топгандан сўнг, хитой манбаларида унинг номи доим Юэчжи (月支/月氏), Да юэжчи (Дай рузие 大月氏國- Улуғ Уғузия), Юэчжи гуо (Ғуз ер / Юэчжи давлати 月氏國, бошқача ном билан тохарлар давлати) номлари билан қайд этила бошланди. Хитойда ҳукмронлик қилган шарқий Хан (мил.25-220) сулоласи давридан бошлаб Кушон империяси билан сиёсий, иқтисодий ва маданий муносабатлар жадаллашди. Мазкур империянинг шарққа томон кенгайиши шарқий Хан давлати мил. 25 - 130 йилларда Такламакон чўлининг жанубий, шимолий ва ғарбий қисмидаги қадимги давлатлардан ўтган савдо йўлларини қайта эгаллашга бўлган манфаатларига тўкнаш келади. Қолаверса, қадимги Хитой Такламакон чўли атрофидаги шаҳар давлатларни шимолий хунлар ҳамда Кушон империясининг сиёсий таъсиридан холос этиш учун олиб борган курашлар олиб борди. Айнан бу курашларда хитойликлар кўшинига ота бола Бан Чао (班超) ва Бан Юнг (班勇)лар бошчилик қилишган. Мазкур сиёсий жараёнлар билан бирга иқтисодий алоқалар ҳам амалга оширилди. Кушон империяси даврида Хитой саройига кўпроқ хунармандчилик буюмлари олиб борилган. Ҳатто кушонлик хунармандлар Хитой саройида хизмат қилганлиги ҳақидаги маълумотлар мавжуд. Жумладан, “Вэйшу” (魏書/魏书 Вей [сулоласи] тарихи) 102-боб, Ғарбий мамлакатлар тазкираси, Дай юэчжи гуо (大月氏國)да “...[Вэй ҳукмдори] Ши-зу даврида (408-452 йй.), мазкур давлат савдогарларининг қадами [Вэй сулоласининг] пойтахтигача¹ етган.

¹ Шимолий Вэй (Бэй-Вэй 北魏) давлати 386-534 йилларда мавжуд бўлган. Ўша пайтда унинг пойтахти Дай (代) бўлган. Дай – Шимолий Вэй хонлигининг дастлабки номи ҳисобланади, лекин ушбу атама аслида ҳозирги ХХРнинг Шанши (山西) ўлкасидаги бир вилоят ном болган . Давлат ташкил топган йилнинг ўзидаёқ унинг номи Вэйга ўзгартирилган. Бу ўзгариш 398 йилда хонлик пойтахти Пингчэнг (Pingcheng – ҳозирги Ички Монголиядаги Датунг) шаҳри унинг пойтахти қилиб белгиланган. Ҳозир ушбу шаҳар ХХРнинг Шанши (Шанси) ўлкасида жойлашган Шундан кейин хонлиkning номи Вэй сўзига ўзгартирилди. Ундан олдин, аниқроғи мил. ав. 475-221 ва мил. 220-280 йилларда ушбу сўз билан аталган хонликлар мавжуд эди. Шуни ҳисобга олиб шянбилар томонидан ташкил этилган охириги Вэй давлати Шимолий Вэй (Бэй-Вэй) деб номланган. Ушбу хонлиkning мавжуд бўлган даври 386-534 йилларга тўғри келади. Шу давр ичида 14 та ҳукмдор тахда ўтирган. Н.Я.Бичурин таржимасида «дай» сўзи таржима қилинмасдан Топоним сифтида ишлатилган. Натижада ушбу таржимадан фойдаланувчилар учун «Дай» сўзини билиб олиш қийин бўлиб қолган. Вэй иероглифининг луғавий маъноси, қобилият, катта, баланд ва йирик демакдир. У кўпроқ ҳозирги ХХРнинг Хэбэй ўлкасидаги

Улар тош эритиб рангли ойна шиша ясаймиз, деган. Шунинг билан тоғда руда казиб келиб, Вэй пойтахтига олиб келган, ясалган ойнани шиша ғарбдан олиб келгандан ҳам чиройли ялтираган экан. Хукмдор ёрлик тушуриб, вақтинча сарой курди. Ушбу сарой тиник ва ялтираб турганлиги учун кўрганлар хайратта қолган. Кўрганларнинг ҳаммаси буни илоҳлар қилган, деб билди. Шундан эътиборан Хитойда (Чжунгуо) ойна ва шиша буюмлар арзонлашиб кетган бўлиб, кишилар уларни қадрламайдиган бўлган”¹. Кушон давлати шарқ ва ғарб савдо йўлларининг ўртасида жойлашганлиги, халқаро савдо алоқаларидан жудда катта манфаатга эга бўлган. Мазкур империя даврида Марказий Осиёдаги энг йирик бозорлардан бири Фарғона водийси ва Помир тоғи атрофида жойлашган. У ерда Буюк Ипак йўли бўйлаб ғарбда Ўрта ер денгизидан, шарқда Хитойдан келган барча савдогарлар савдо маҳсулотларини айирбошлаганлар². Бундан ташқари, Кушон давлатининг ғарбий кўшниси бўлмиш Парфия давлати кўпроқ ўз савдогарларининг манфаатини ҳимоя қилиб, Рим империясининг Марказий Осиё ва Хитой ўртасидаги савдо алоқаларига бироз тўсқинликлар ҳам қилиб турган. Бу ҳақда “Хоу ханшу (後漢書/后汉书 – Кейинги Хан [сулоласи] тарихи)”нинг 88 боб “Дачин” (大秦–Рим)да кўйидаги маълумотлар келтирилади: “...унинг [Рим] хукмдори Хан билан элчилик алоқаларини олиб бориш нияти бор эди, лекин Парфия Хан билан ипак савдосини ўзи олиб боришни хоҳлаб, римликларни ўз худудидан ўтказишга рухсат бермади”³. Шарқий Хан давлатининг Кушон хукмдорлари билан иқтисодий алоқалари маданий жараёнлар билан бевосита боғлиқ бўлган. Ушбу давлатнинг Марказий Осиёдан ғарбга ва шарққа ўтадиган савдо йўлларини эгаллаши ва атрофдаги мамлакатларга албатта маданий таъсирига ҳам эга бўлган. Гарчи II асрларнинг охири ва III асрнинг ўрталарида Хитойда шарқий Хан давлатининг беқарорлашув даври бошланган бўлсада, ғарб билан муносабатлари узилмаган эди. Айни шу даврларда Кушон, Кангкия (Қанғ), Ҳиндистон ва Парфия давлатларидан кўплаб савдогарлар, роҳиблар жамоаси Хитойга будда қонунларини тарғиб қилиш учун келади. Айниқса, марказий осийлик маҳаллий роҳиблар сони Хитой шаҳарларида кўпая бошлайди. Аслида кўпчилик туркистонлик роҳиблар савдогар ёки савдогар оиланинг аъзолари бўлишган. Агар давр жиҳатдан Хитойда буддизм билан боғлиқ жараёнларга эътибор берсак, мил. ав. даврлардан мил. II асрга қадар хитойликлар Будда дини ҳақида маълумотларга эга бўлган. II асрдан бошлаб то IV – V асрга қадар хорижлик будда роҳиблар қадимги Хитой жамиятида буддизмнинг тарқалиши учун кенг миқёсида ишлар олиб борган. Хитойликлар ва марказий осийликлар ўртасидаги маданий муносабатларнинг жадал ривожланиши эса мавжуд савдо йўлларига, уларнинг хавфсизлигига ҳамда бу масалани ҳал қила оладиган давлатнинг тарихий саҳнага кириб келишига бевосита боғлиқ бўлган. Мана шундай давлат мил. 26-36 йилларда ташкил топган Кушон хонлигидир⁴. Кушон давлатининг вужудга келиши арафасида Туркистонда мавжуд бўлган вазиятга эътибор берсак, дастлаб мил. ав. биринчи асрларнинг сўнгги даврларида кушонликлар қадимги хитойликларга будда дини ҳақидаги маълумотларни етказган. Кушон давлати тарих саҳнасига чиққандан сўнг,

вилоят номи сифатида ишлатилган. Хитойда Вэй иероглифи фамилия сифатида ҳам кенг тарқалган, (қаранг: Хўжаев А., Айтбаев А., Қўлдашев Ш., Джуманиёзова Ф. Марказий Осиё тарихи...– Б. 58.).

¹ Вэй Шоу. Вэйшу. (魏收. 魏書 – Вэй [сулоласи] тарихи) // Эршиси ши (24 тарих). 10-жилд. – Пекин, 1974. – Б.2275. Аслиятдан А. Хўжаев изоҳли таржимаси. Хўжаев А., Айтбаев А., Қўлдашев Ш., Джуманиёзова Ф. Марказий Осиё тарихи...– Б. 84.

² Ванг Жилай. Чжунгя тунгши гудайжюан шанг...– Б. 169.

³ Фан Е. Хоу Ханшу (Кейинги Хан сулоласи тарихи) // Эршиси ши (24 тарих). 3-жилд. – Шанхай, 1956-1958. – Б. 3824 (1314).

⁴ Ходжаев А. Из истории древних тюрок... – С. 201.

қўплаб маҳаллий будда роҳиблари савдогарлар ва элчилар сафида Хитойга борган ва будда сутраларини олдин оғзаки таржима қилиб тушунтиришган, кейинроқ хитой тилига ёзма равишда таржима қилишган. III асрнинг бошларидан бошлаб Хитойда Хан империяси (мил. ав.206-мил. 220 йй.) ўз мавқиеini йўқотиб заифлашади. Мамлакатда ички курашлар ниҳоятда авж олиб, ҳатто жамиятдаги миллий ғоя ҳам заифлашди. Шундай бир вазиятда янги таълимотга эҳтиёж кучаяди. Марказий Осиёда юксак даражада ривожланган буддизм таълимоти Хитой жамиятининг талабига мос келган. Шундай вазиятда, Кушон давлатидан ва қўшни мамлакатлардан элчилар савдогарлар катта миқдордаги совғалар ва моллар билан Хитойга бориши фаоллашди. Улар будда динининг тарғиботчилари ўлароқ будда таълимотини Хитой жамиятида ёйишда жонбозлик кўрсатишган. Хитойга бориб умрини ушбу мамлакатда ўтказишни хоҳлаган туркистонлик будда дини тарғиботчилари ҳам пайдо бўлган.

Кушон давлатидан бўлган Локаксема (хит.ўқ. Чжи Лоужячен 支婁迦讖/支娄迦讖, мил. II асрда яшаган), Чжи Яо (支曜, мил. II-III асрларда яшаган), Чжи Лян (支亮, мил. III асрда яшаган) ва Чжи Чян (支謙, мил. III-IV асрларда яшаган) Хитой будда тарихида парфиялик роҳиб Ан Шигао билан бир вақтда будда дини ҳақидаги китобларни хитойчага таржима қилган дастлабки роҳиблар ҳисобланади. Уларнинг хитой тилига таржима қилган будда дини сутралари ҳақида замонавий хитой тадқиқотчилари асарларида ҳам акс эттирилган. Кушонлик роҳибларнинг қадимги Хитой жамиятида тутган ўрни ва таъсири юқори бўлган.

Хулоса ўрнида таъкидлаш жоизки, милодий I - IV асрлар Марказий Осиё ва қадимги Хитой ўртасидаги муносабатлар кенг қамровли бўлган. Бу жараёнларни аниқсра Кушон ва шарқий Хан империяси ўртасида амалга оширилган сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқаларда кўриш мумкин. Бунга оид маълумотлар давримизга қадар сақланиб келган қадимги хитой ёзма манбаларида ўз исботини топган.

IX – XII АСРЛАРДА ҚАШҚАДАРЁ ВОҲАСИНИНГ ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ, МАЪНАВИЙ ҲАЁТИ

Хўжаёров Асилбек
тадқиқотчи, ҚарДУ

Аннотация. Ушбу мақолада Қашқадарё воҳаси ва унинг шаҳарлари ижтимоий, иқтисодий ва маънавий ҳаётининг айрим жиҳатлари тарихий манбалар ва мавжуд илмий адабиётлар асосида ёритилади.

Калит сўзлар. Қашқадар воҳаси, Насаф, шаҳар ва қишлоқлар, ижтимоий-иқтисодий ва маънавий ҳаёт.

Сомонийлар сулоласи IX асрнинг биринчи чорагида Мовароуннаҳр вилоятларини идора қилишни ўз қўлларига олади. IX асрнинг 70-йилларида сиёсий низолар кучайиб, парчаланиш янада авж олади. Фақат Исмоил ибн Аҳмад (847 – 907) давридагина сиёсий тарқоқликка барҳам берилиб, ички ва ташқи жиҳатдан юксалиш бошланади. Исмоил Сомоний Бухорода ҳокимликни қўлга киритишда, асосан ислом руҳонийларига таянган. У ислом динига, руҳонийларга ва олимлар фикрларига ҳурмат ва эътибор билан қараган. Бу даврда ҳанафий мазҳабидаги билимдон фикршунослар танлаб олиниб, уларга устодлик рутбаси берилган. Устод, яъни шайхулислом давлат ишларида маслаҳатчилик қилиб энг мушкул

муаммоларни ечимини топишга кўмаклашган. Рус шарқшуноси В.В.Бартольднинг (1869 – 1930) ёзишича бутун Мовароуннаҳрда олимларни донишмандлар деб аташган [1:522].

Бу даврда халқ оммаси осойишта яшаб, ҳунармандчилик, савдо-сотиқ тараққий этган. Академик В.В.Бартольд араб муаррихи Муқаддасийга (947 – 1000) таяниб, буни далиллар билан исботлаган ва совун, мато, чироқ, гилам, от-улов, эгар-жабдуклари, меҳнат қуролилари кўплаб ишлаб чиқарилганлигини қайд этган.

Иқтисодий ривожланиш фикҳ, ҳадис, гуманитар фанлар, Қуръон мутааласи бўйича олимлар етишиб чиқишига сабаб бўлган. Сомонийлар сулоласи даврида (865 – 999) Насаф шаҳри анча ривожланган ва ўзига хос маданий марказлардан бирига айланган. Сомонийлар давлати тож даъвогарларининг Насафда туриши ҳам бунинг яққол исботидир.

Бу шаҳар Сомонийлар даврида йирик шаҳарлар даражасига кўтарилган ва катта аҳоли манзилларида амал қиладиган алоҳида, хос лавозимлар унда ҳам жорий этилган. Масалан, Абу Али Муҳаммад ибн Жаъфар ал-Вазарий (X аср), Абу Ишқ ибн Муҳаммад ал-Мастиний (XI аср) лар ҳокимлик қилишган. Шунингдек, қонуншунос аллома Абу Бакр Муҳаммад ибн Сўфён ал-Усбаникасий (986 йилда вафот этган) ҳам Насаф ҳокими вазифасини бажарган [2:308 – 309].

Сомонийлар даврида Насафдан илмли фозил кишилар ва давлат арбоблари етишиб чиқишган. Насаф яқинидаги Ғубдин қишлоғидан чиққан Абу Бакр Муҳаммад ал-Ҳасан ал-Ғубдиний ан-Насафий Самарқанднинг бош нозири бўлиб турган. Насаф шаҳрида бу лавозимни анча вақт Абу Ҳамид Аҳмад ибн Муҳаммад ал-Камидодий (903-904) эгаллаган эди. Ундан сўнг бош қози Абу Ишқ Иброҳим ибн Маъқил ан-Насафий бўлиб, у шикоят ва аризаларни ҳам кўрган ва жавоблар айтган. Насафда Абу Муҳаммад Абдуҳолиқ ибн Яҳё ас-Сарахсий аш-Ширазодий (917) ҳам қонунчиликнинг бош ҳимоячиси вазифасини бажарган [3:134 – 136].

Сўнгги Сомонийлар даврида Насаф шаҳрида Абу Аҳмад ал-Қосим ибн Муҳаммад ал-Қантарий Насафий (998 йилда вафот этган) ва Али ибн ал-Ҳусайн Сардорий (980 йилда вафот этган) бош нозирлик лавозимида туришган. Абу Аҳмад Насафий кейичалик Чағониёнда ҳам шу лавозимни эгаллаган. Насафлик уламо, алломалар X – XII асрларда Бухоро, Самарқанд, Марв, Сарахс каби йирик шаҳарларнинг бош қозиси – садрлик лавозимини бажаришган. Насаф мулкида 182 нафар авлиёлар яшаб ўтганлиги манбаларда учрайди. Насаф кейинчалик Қорахонийлар, Хоразмшоҳлар тасарруфига ўтади. XI асрда Кеш ва Насаф алоҳида вилоят ҳисобланган [4:247 – 248].

Рус қадимшуноси С.К.Кабановнинг маълумотича, қуйи Қашқадарё худудида аниқланган 123 манзилдан 59 таси илк ўрта асрларга тааллуқли бўлиб, қолганларида IX – X асрларда ҳам ҳаёт мавж урган бўлган. Шаҳарларнинг мақоми ҳам муҳим ҳисобланади. Ишлаб чиқариш қуролилари, маданий салоҳият тўпланадиган, ҳунармандчилик, савдо-сотиқ ривожланган аҳоли йиғиладиган йирик манзил сифатида баҳолаш мумкин. Манзилгоҳда жомеъ масжиди, карвонсарой мавжуд бўлган, ҳунармандчиликнинг 32 тури ривожланган бўлиши лозим. Шундагина бу манзилгоҳ шаҳар мақомини олган. Шаҳар майдони ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлган. Масалан, Кеш 40, Нахшаб 150, Захҳоки Марон қалъаси 225 танобдан иборат эди. Манбаларда Насаф 100, Самарқанд 65, Бухоро 35, Термиз 20 гектарни эгаллаганлиги қайд этилган [5:21 – 22].

Қадимшунослар фикрича Насаф шаҳри майдони 70-100 (С.К.Кабанов) баъзан эса 200 танобни (Б.Кочнев) ташкил этган. X – XII асрлар Насафнинг энг гуллаб яшнаган даврига тўғри келган. Бу даврда Кеш таназулга учраб, Хузор ҳам Насафга тобе эди. Кўриниб турибдики, Насаф эгаллаган майдон Мовароуннахр ва Хуросоннинг энг йирик шаҳарлари ҳажмидан қолишмаган. Насаф шаҳри кўхандиз, работ ва шахристондан иборат эди. Воҳада 20 танобдан 40 танобгача майдонга эга бўлган шаҳарлар кўп бўлиб, Сариктепа, Қўрғонтепа, Тупроқтепаларни бунга киритиш мумкин. Бу манзилларда асосан ҳунармандчилик тараққий этган эди [6:61 – 62].

IX – X асрларда қуйи Қашқадарёдаги манзилларга Фарҳуздиша (Парғўза), Қўлбуқаттепа, Шайхалитепа, Наймантепа, Олтинтепа, Офуронтепа, Ҳайбартепа, Хонободтепа, Каттатепа киради. Шунингдек, X-XII асрларда яшашда давом этган кишлоқлар мундарижасини Қўрғонтепа, Қўштепа, Мозортепа, Бобокенттепа, Бойғўнди-тепа, Поштонтепа, Деновтепа, Ёзтепа сингари обидалар билан ҳам тўлдириш мумкин. Бу манзилгоҳларда X-XII асрларда қизғин ҳаёт давом этган, кулолчилик ривожланган ва аҳоли асосан деҳқончилик билан машғул бўлган.

Ўрганилаётган даврда Насаф шаҳри Бухородан Балхга борадиган қарвон йўлида Қашқадарёнинг ёқасида жойлашган бўлиб, ўз даврининг муҳим иқтисодий, маданий ва сиёсий марказларидан ҳисобланган. Ўрта Осиёнинг буюк қомусий олими Абу Райҳон Беруний (973 – 1048) асарида Насаф шаҳри номи тилга олинган. Шунингдек, аллома “Қонуний Масъудий” асарида бешинчи иқлимдаги жойларга тавсиф бериб, “Насаф шаҳри ёки бу Нахшобдир. У (Сугд) нинг чегарасида” деб кўрсатган эди [7:426].

Араб сайёҳлари Насаф шаҳри атрофида бир қанча кишлоқларнинг мавжудлигини қайд қилишган: Базда, Касби, Маймурғ. Булар Насафдан йирик бўлиб, аҳолиси ҳам кўпчиликини ташкил этган. Рус тадқиқотчиси О.Болшаков ҳисобича Қашқадарё воҳасидаги мавжуд 6 та шаҳардан 2 тасида (Кеш ва Насафда) 30 мингдан 60 минггача киши яшаган. Қолган 4 тасида 5 мингдан 20 минггача, жами 6 та шаҳарда 80 минг киши истиқомат қилган [8].

IX – X асрларда Қашқадарё воҳасининг аҳолиси этник таркиби ҳам бир хил бўлмаган. Кеш ва Насаф вилоятларида туркийзабон аҳоли билан бирга тожиклар ҳам яшашган [9:210 – 211].

Кишлоқларда араблар ҳам истиқомат қилишган. IX аср бошларида қарлуқ қара хитойлари Мовароуннахрни батамом эгаллагач бу ҳудудга кўплаб этник гуруҳларнинг кўчиб келиши тезлашган. Шу даврда Сирдарё соҳилларигача Етгисув ва Шарқий Туркистондан қарлуқ, чигил, холач, арғун, тухси каби этник гуруҳлари ҳам келиб жойлашишган. Уларнинг баъзилари Насаф воҳасига ўрнашиб, маҳаллий аҳолига қўшилиб кетишган [10:184].

IX – X асрларда Насаф шаҳрида қасрлар, работлар, қарвонсаройлар, тимлар, масжиду мадрасалар қурилиши авж олган. Бу иморатларнинг аксарият қисми паҳса ва хом ғиштдан тикланган. Пишиқ ғишт ҳам иккинчи даражали ўринда турган. Аммо пишиқ ғиштдан иморат қуриш ҳам аста-секин таомилга кира бошлаган.

Насаф воҳаси ва унинг пойтахт шаҳри ҳақида араб муаррихлари ва саёҳатчиларининг асарлари ғоят муҳим манба ҳисобланади. Машхур муаррих ва сайёҳ, ҳадисшунос Абу Саъид Абдулқарим ибн Муҳаммад ас-Самъоний (1113-

1167) ўзининг “Китоб ал-ансоб” (“Насаблар ҳақида китоб”) асарини бу соҳадаги энг ноёб манба дейиш мумкин [11:40].

Самъоний XII аср ўрталарида Хоразм, Бухоро, Самарқанд, Кеш ва Насаф шаҳарларида бўлган. У 1155 йилда бир муддат Самарқандда тўхтаб, Кешда 12 кун, Насафда эса 2 ой яшаган. Олим Кеш ва Насафнинг 85 манзилини тилга олган. Унга асосланган академик В.В. Бартолд “Мўғул босқини даврида Туркистон” асарида Кеш ва Насафнинг 57 та шаҳар ва қишлоқларини санаб ўтган. Самъоний Насафда 2 ой яшаб, ўз асарида шаҳарнинг маҳаллалари ва теваарак – атрофидаги мавзелар ва қишлоқларни ҳам қайд этган. У ўз асарларини ёзишда Абул Аббос Жаъфар ибн Муҳаммад ан-Насафийнинг 2 жилдлик “Насаф ва Кеш тарихи” асарида унумли фойдаланган. Олим Насафнинг 3 та маҳалласи, 4 та кўчаси, 2 та масжиди, 2 та карвонсаройи, 1 та работи, 1 та минораси ва 1 та дарвозаси ҳақида маълумот берган. У, шунингдек, Насаф вилоятидаги 40 та қишлоқ, 1 та мавзе, 1 та қаср номини ҳам тилга олган [3:100 – 107].

Араб сайёҳи Абул Исҳоқ ибн Муҳаммад ал Форсий ал-Истаҳрий (850-934) Насаф шаҳридаги работ, Самарқанд, Кеш, Нажжория, Ғубдин каби 4 та дарвозасини қайд этган. Жумладан, Мукаддасий (X аср) эътирофича Насафнинг кўхандизи бузилган бўлиб, аҳоли жойлашган работ баландликда эди. Шаҳарни дарё кесиб ўтган бўлиб, унинг қирғоғида ҳукумат девони жойлашган эди. Жоме масжиди бозор ёнидаги работда ўрнашганди.

Абулқосим ибн Ҳавқал (X аср) “Масолик ул мамолик” (“Йўллар ва мамлакатлар”) асарида Бухоро, Кеш қатори Насаф ҳам Суғд мулкларидан бири бўлиб, махсус девон томонида бошқарилишини қайд этган. У ҳам Насафнинг Нажжория, Самарқанд, Кеш ва Ғубдин дарвозалари ҳамда шаҳардаги арк харобаси мавжудлиги ҳақида хабар берган. Олим маълумотича Насаф бозори жоме масжиди билан ҳукумат девони оралиғидаги Ғубдин дарвозаси яқинида жойлашган эди.

Ривожланган ўрта асрларда (VIII – XII асрларда) Қашқа воҳасида аҳоли манзилгоҳлари деҳқончилик ва чорвачилик учун жуда қулай бўлган ҳудудларда анъанавий тарзда тараққий этган. Сунъий суғоришга қулай ҳудудларда янги қишлоқлар пайдо бўлган. Насаф шаҳри атрофида ўрта асрларда аҳоли манзилгоҳлари асосан сув билан боғлиқ ҳудудларда қарор топган эди.

Бу даврдаги Қашқа воҳаси иқтисодий тараққиётида унинг турли туманларидаги ўзига хос жихатлари муҳим ўринда турган. Воҳанинг энг серҳосил ва унумдор ерлари унинг юқори қисми Китоб – Шаҳрисабз ҳавзасида жойлашган эди. Бу ҳудудда табиий намлик юқорилиги сабабли суғорма деҳқончилик анча ривожланганди.

Қуйи Қашқадарёда эса, аксинча сел сувларига асосланган шартли суғорма деҳқончилик нисбатан кичик майдонларда амал қилинган. Ваҳоланки, тоғ олди ҳудудлари, доимий яйловлари эса лалмикор деҳқончилик ва чорвачилик учун қулай эди. Қашқадарё суви етиб келадиган Насаф атрофидаги баъзи қишлоқларда эса полизчилик ва боғдорчилик ривож топган. Ёзма манбаларда VII-VIII асрлар бошларида Қашқа воҳасида буғдой, арпа, тарик, нўхат, ловия, беда, жўхори, пахта каби ўсимликлар экилган. Шарқшунос А.Ю. Якубовский фикрича, воҳада боғдорчилик, полизчилик ҳам ривож топган, боғларда ўрик, олча, бодом, ёнғоқ ва бошқа мевалар кенг тарқалган, пахтадан турли газламалар тўқилган.

Воҳанинг табиий иқлими унинг иқтисодий тараққиётида бош омил эди. VI-VII асрлардан эътиборан қуйи Қашқадарёда сунъий суғориш шаҳобчалари юксалган, пул – моддий муносабатлари йўлга қўйилиб, аҳоли турмуш шароити яхшиланган. Суғорма ва лалми деҳқончилик ривожланган. Насаф атрофида узумзорлар ва боғлар жойлашган. Боғ, полиз экинлари қудуқ сувларидан суғорилган. Ёз пайтида Қашқадарё суви Насафдан ўтган (Маймурғ), Бухоро воҳаси сарҳадига йўл олган ва Зарафшонга қуйилган. Сув танқислиги сабабли деҳқонлар ариқлар қазиган, дамбалар солишган, сардобалар қуришиб сел сувларидан унумли фойдаланишган.

Қадимшунослар Олтинтепадан буғдой қолдиғини топишди. VI-VII асрларда Нахшабда буғдой етиштирилганлиги муаррих Н.Й.Бичурин ҳам ёзиб қолдирган. Насаф работида IX асрда фойдаланиб келинган ғишт қудуқдан олма, қовоқ, қовун, тарвуз, жийда, ўрик, шафтоли, ерёнғоқ, бодом, узум уруғлари топилган. Ялонттепадан шафтоли, тарвуз, қовун уруғлари, Киндиклиттепада тарвуз уруғлари учраган. Араб сайёҳлари ҳам Насаф атрофида сара навли узумзорлар мавжудлигини қайд этишган. Воҳада узумдан шароб тайёрлаш йўлга қўйилган.

Воҳанинг кўпгина ерларига илк ўрта асрлардаёқ пахта экилган. IX асрга оид Насаф қудуғидан бир чанок пахта ва чигитлар топилган. Пахтадан газламалар ва кийим-кечаклар тайёрланган. Насаф вилояти ерларининг маълум қисми суғорма ҳосилдор ерлар ҳисобланиб, боғлар ва мевазорлар мавжуд эди. Қишлоқлар ерларининг аксарият қисми қор, ёмғир сувларидан суғорилган. Боғ, чорбоғларни суғоришда эса қудуқ сувидан фойдаланишган.

Манбаларга кўра, Қашқадарё воҳасида 80 минг гектар суғорма ерлар мавжуд эди. 2-3 кишига 1 гектар ер тўғри келганидан қишлоқ аҳолиси 160 – 240 минг нафар кишини ташкил этган. 80 минг шаҳар аҳолисини ҳисобласак, воҳа турғун аҳолиси сони 280 минг нафар кишини ташкил этган. Аҳолининг аксарият қисми чорвадор бўлиб, кўчманчи, ярим ўтрок тарзда ҳаёт кечирган. Чорва учун бепоён чўл, тоғ олди ва тоғ оралиғидаги яйловларга бой эди. Бу қишин-ёзин мол сақлаш ва боқишни тақоза этган. Аҳоли ўтов, капаларда яшашган. Араб муаллифлари асосан шаҳарлар ва йирик қишлоқлар аҳолисини ҳисобга олишган, албатта.

Хуллас, IX – XII асрларда Насаф вилоятидаги иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳаёт ҳақидаги мулоҳазаларни мухтасар қилиб шуни таъкидлаш жоизки, Насаф вилояти ва унинг пойтахти Насаф шаҳри ўрганилаётган даврда Мовароуннахрнинг йирик марказларидан бири ҳисобланган.

Адабиётлар:

1. Бартольд В.В. Сочинения. том. II. часть 2. – М.: Наука, 1964. – С.522.
2. Равшанов П. Қашқадарё тарихи. – Т.: “Фан”, 1995. – Б.308 – 309.
3. Камалиддинов Ш. “Китаб ал-ансаб” Абу Са’да Абдалкарима ибн Мухаммада ас-Сам’ани как источник по истории и истории культуры Средней Азии. – Т., 1993. – С.134 – 136.
4. Равшанов П. Қарши тарихи. – Т., 2006. – Б.247 – 248.
5. Кабанов С.К. Археологические разведки в верхней части долины Кашкадарьи. Труды Института истории и археологии. Вып. 7. – Т., 1955. – С.21 – 22.

6. Раимкулов А. Жанубий Суғднинг VIII – XIV асрлар даври тарихий топографияси. Тарих фанлари доктори (DSc) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Самарқанд, 2018. – Б.61 – 62.
7. Абу Райхон Беруний. Қонуний Масъудий. – Танланган асарлар. V жилдлик.1-китоб. – Т., 1973. – Б.426.
8. Беленицкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. – М., 1973.
9. Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Т., 2001. – Б.210 – 211.
10. Бўриев О. Қарши воҳасидаги этник жараёнлар // Қарши шаҳрининг жаҳон цивилизацияси тарихидаги ўрни. – Қ., 2006. – Б.184.
11. Бўриев О. Насаф шаҳри муаррих Самъоний наздида // Қарши жаҳон цивилизацияси тизимида. – Қ., 2006. – Б.40.

QADIMDA SIRDARYO VILOYATINING YOZMA MANBALARDA QISQACHA TAHLILI

Ma'rufov Sherzod
o'qituvchi, GulDU

Annotation. One of the greatest blessings of our independence to our people is that we have the opportunity to express honest and impartial opinion about our ancient and glorious history. It is for this reason that in recent years extensive research has been conducted on the study of the history of Uzbekistan. In particular, we are getting new information about the history of Samarkand, Bukhara, Khorezm, Surkhandarya and Ferghana Valley. However, not all of us can say that we know the history of Syrdarya region, which is rapidly gaining its place in modern Uzbekistan. To a certain extent, this is caused by misconceptions that Syrdarya was a deserted desert in ancient and medieval times, and these lands were appropriated only during the rule of the "Shuras". However, "Syr Darya region, although it is a relatively young administrative region within Uzbekistan, this land has thousands of years of history and culture." In this article, we will present a brief analysis of the information provided in written sources about our ancient ancestors who lived in the territories of Syrdarya region.

Аннотация. Одним из величайших благ нашей независимости для нашего народа является то, что у нас есть возможность честно и беспристрастно высказывать свое мнение о нашей древней и славной истории. Именно по этой причине в последние годы проводятся обширные исследования по изучению истории Узбекистана. В частности, мы получаем новые сведения об истории Самарканда, Бухары, Хорезма, Сурхандарьи и Ферганской долины. Однако не все из нас могут сказать, что знают историю Сырдарьинской области, стремительно завоевавшей свое место в современном Узбекистане. В определенной степени это вызвано заблуждениями, что Сырдарья была безлюдной пустыней в древности и средневековье, и эти земли были присвоены только во время правления «Шур». Однако «Сырдарьинская область, хотя и является относительно молодым административным районом в составе Узбекистана, эта земля имеет тысячелетнюю историю и культуру». В данной статье мы представим краткий анализ сведений

письменных источников о наших древних предках, проживавших на территориях Сырдарьинской области.

Annotatsiya. Mustaqilligimizning xalqimizga bergan eng buyuk ne'matlaridan biri bu qadim va shonli tariximiz borasida ro'yi-rost va xolis fikr bildirish imkoniga ega bo'lganligimizdadir. Aynan shu sabab so'nggi yillarda O'zbekiston tarixini o'rganish borasida keng qamrovli tadqiqotlar olib borilmoqda. Jumladan, Samarqand, Buxoro, Xorazm, Surxondaryo va Farg'ona vodiysi tarixi borasida yangidan-yangi ma'lumotlarga ega bo'lmoqdamiz. Biroq bugungi Yangilanayotgan O'zbekistonda shiddat bilan o'z o'rnini topib borayotgan Sirdaryo viloyati tarixini hammamiz ham yaxshi bilamiz deb ayta olmaymiz. Bunga ma'lum ma'noda Sirdaryo qadimda va o'rta asrlarda kimsasiz cho'l bo'lgan va bu erlar «sho'ro»lar hukmronligi davridagina o'zlashtirilgan degan noto'g'ri tushunchalar ham sabab bo'lmoqda. Vaxolanki, "Sirdaryo viloyati garchi O'zbekiston tarkibidagi ma'muriy hudud sifatida ancha yosh bo'lsada, bu zaminning necha ming yillik tarixi, madaniyati bor". Mazkur maqolada Sirdaryo viloyati hududlarida yashagan qadimgi ajdodlarimiz haqida yozma manbalarda keltirilgan ma'lumotlarning qisqacha tahlilini keltirib o'tamiz.

Sirdaryo zaminida insonlar qadimgi tosh davridan beri yashab kelishgan bo'lsada, uning qadim tarixi to'g'risida ma'lumot beruvchi yozma manbalar bir muncha keyingi davrlarga oiddir. Qadimgi Sirdaryo tarixi haqida ma'lumot beruvchi muhim yozma manba qadimgi grek tarixchisi Arrianning «Iskandarning harbiy yurishlari» asaridir. Milodiy II asrda yashagan Arrian ushbu asarida makedoniyalik Aleksandrning O'rta Osiyoga yurishlari haqida batafsil ma'lumot beradi. Shubhasiz, muallif voqealarni yoritishda makedoniyalik Aleksandr davrida yashagan davr manbalaridan foydalangan. Unda yozilishicha, miloddan avvalgi 329 yili So'g'd poytaxti Marakanda(Samarqand)ni olgan Aleksandr shimoli-sharqqa Tanais (Yaksart-Sirdaryo) tomon yurish qiladi. Marakandaning yon atrofidagi qishloq aholisining qattiq jazolanganligidan xabardor bo'lgan mahalliy qabilalar bu yurishga qattiq qarshilik ko'rsatadilar. Jumladan, Arrianning yozishicha, Ustrushonaning tog'li aholisi yunon-makedon qo'shinining oziq-ovqat yig'uvchi otryadlarini tor-mor etadilar. Bundan g'azablangan Aleksandrning katta qo'shin bilan kelayotganini eshitgan mahalliy aholi barcha tomonlari tik qoyali bo'lgan toqqa chiqib yashirinishadi. Ma'lumotlarda ularning soni o'ttiz ming kishi atrofida bo'lganligi yozilgan. Aleksandr ularni katta qiyinchiliklar bilangina yenga olgan. Shundan so'ng Aleksandr Tanais (Sirdaryo) tomon yo'l olgan. U Sirdaryo bo'yida, uning chap qirg'og'ida 17-20 kun ichida Aleksandriya-Esxata (Chekka Aleksandriya)shahrini barpo etadi.

Aleksandriya-Esxatadan tashqari Arrianda Sirdaryoning chap qirg'og'ida joylashgan yana 7 ta shaharning nomi tilga olinadi. Antik davr manbalarida yozilishicha, ular Ahomoniylar shohi Kir II (milodgacha 558-530-yillar) tomonidan barpo etilgan.

Ulardan biri, unga asos solgan shoh sharafiga Kiropol (Chekka Kir) deb nomlangan, agar haqiqatan ham shunday bo'lsa, u holda qadimgi Sirdaryo hududlari bir vaqtlar Ahomoniylar davlati tarkibida bo'lgan. Ammo bu fikrga akademik olim Litvinskiy qarshi chiqadi, uningcha shahar nomining o'zagini tashkil etuvchi "Kuru" yoki "Kurush" so'zlari hozirgi Kurkat qishlog'i (Shirin shahri yaqinida) yoki Sirdaryo irmog'i Kurshob nomlaridan olingan bo'lib, yunonlar ushbu nomni o'z an'alariga moslashtirib Kir Esxata deb atashgan. D.Dovudiy esa shahar nomi so'g'dlarning Kuru qabilasi nomidan olingan deb

xisoblaydi. Bu vaziyatda bizning o'lkalar Ahomoniylar davlati tarkibiga kirmagan bo'lib chiqadi va Arrian tilga olgan 7 ta shahar qadimgi ajdodlarimiz tomonidan qurilgan bo'ladi.

Makedoniyalik Aleksandr unga qarshi So'g'dda Spitamen boshchiligidagi qarshilikni bostirish uchun Marakandaga qaytganidan foydalanib, yuqoridagi 7 ta shahar aholisi qo'zg'olon ko'taradi va Aleksandr tomonidan qoldirilgan yunon-makedon qo'shinlarini qirib tashlaydi. Arrianning yozishicha, «daryo buyi varvarlari» makedoniyalik jangchilarni qirib tashlab, o'z shaharlarini mustahkamlaganlar. Qo'zg'olonda «daryo bo'yi varvarlari» bilan bir qatorda ko'plab so'g'dlar ham ishtirok etganlar. Shu yerda bir muhim xulosa qilish mumkin, ya'ni qadim sirdaryoliklar so'g'dlardan farq qilgan. Chunki Arrian mahalliy xalqni so'g'dlardan farqli ravishda “varvarlar” deb yozadi. Arrian «varvarlar» tomonidan mustahkamlangan 7 ta shahardan 2 tasining nomini tilga oladi, bular Kiropol va Gaza. Voqeadan xabar topgan Aleksandr shoshilinch orqaga qaytib, qo'zg'olonni shafqatsizlarcha bostiradi. Barcha 7 ta shahar ham vayron qilingan va yoqib yuborilgan. Shaharlarning erkak aholisi o'ldirilib, ayollar va bolalar o'lja sifatida jangchilarga bo'lib berilgan. Eng shiddatli jang Kiropol uchun bo'ladi. Atrofi baland devorlar bilan o'rab olingan va ko'p sonli jangovar «varvarlar» to'plangan shaharni qo'lga kiritish yunon-makedonlarga oson bo'lmagan. Kiropolni Aleksandr harbiy xiyla bilangina oladi. U oz sonli qo'shin bilan daryoning qurib qolgan qismi orqali shahar ichkarisiga kirib oladi va shahar darvozasini ichkaridan buzib, o'z qo'shinining shaharga kirib olishiga imkon yaratadi.

Orada qattiq jang bo'lib, Aleksandr boshi va bo'ynidan tosh bilan qattiq jarohat olgan. Aleksandrning lashkarboshisi Krater va boshqa lashkarboshilari ham shahar mudofaachilari tomonidan otilgan o'q-yoylardan yaralanganlar. Shiddatli qarshilikdan so'ng himoyachilarning ko'pchiligi qirib tashlangan, qolganlari shahar ichkarisidagi arkka yashirinishgan. Keyinchalik ular ham tor-mor etilgan. Kurtsiyning yozishicha, “Tarixda hech bir shahar bunday qamalga uchramagan” (Kvint Kurtsiy Ruf, VII, 23).

Fanda erksevar, mag'rur ajdodlarimiz tomonidan qahramonlarcha himoya qilingan shaharlarning qayerda joylashganligi keskin bahslarga sabab bo'lib kelmoqda. Ayrim olimlar fikricha, ustrushonaliklarning asosiy shahri Kiropol O'rtepa shahridagi Mug'qal'a o'rnida bo'lgan deb hisoblasalar, boshqa bir guruh olimlar Kiropolni Xovatog' yaqinidagi Nurtepa yodgorligi o'rnida bo'lgan, deb hisoblaydilar. Bizning fikrimizcha ham Kiropol Nurtepa yodgorligi o'rnida bo'lgan. Sababi, aynan shu yodgorlikda miloddan avvalgi VII-IV asrlarga oid madaniy qatlamlar o'rganilgan.

Arrian tomonidan qayd etilgan ikkinchi shahar Gaza esa ayrim olimlar tomonidan Gazandarak qishlog'i o'rnida, boshqalar esa Tojikiston Respublikasining Nau tumanida, uchinchi guruh olimlar esa uni Xo'jand o'rnida bo'lgan deb hisoblaydilar. Etarli darajada arxeologik tadqiqotlar olib borilmaganligi sababli, bu muammo hozircha ochiq qolmoqda.

Antik davr yozma manbalarda yozilishicha, makedoniyalik Aleksandr va uning sarkardalari Sirdaryo bo'ylarida amalda an'anaviy ko'rsatilgan yetti shahardan ancha ko'p shaharlarni bosib olishgan. Balkim bu yetti shahar yoki qal'alar mavjud bo'lgan nisbatan ko'proq bo'lgan manzilgohlar ichida eng mustahkamlari bo'lib, dushman xavfi paydo bo'lganda yon-atrofdagi manzilgohlar aholisi aynan shu joylarga yashirilib, jon saqlashgan bo'lishi mumkin. Bu hol Arrian ma'lumotlarida tasdiqlanadi: “Aytishlaricha “yovvoyilar” atrofdan bu etti shaharga qochib kelar edilar”. Bu uncha katta bo'lmagan qishloqlar jumlasiga etti shahardan tashqari, viloyatimiz xududidagi miloddan avvalgi VI asrga oid Saganaktepa va Saganaktepa I xarobalarini ham kiritish mumkin.

Miloddan avvalgi 323 yilda makedoniyalik Aleksandrning vafotidan so'ng viloyat hududi uning lashkarboshisi Salavk tuzgan davlat tarkibiga kirgan. Aleksandrning o'limi nafaqat uning lashkarboshilarining, shuningdek, uning imperiyasi tarkibiga kirgan ko'plab xalqlarning qo'zg'oloniga ham olib keladi. Jumladan, Sirdaryo bo'ylari aholisi ham o'z ozodliklari uchun qo'zg'olon ko'targanlar. Shu o'rinda mahalliy xalqlar qo'zg'olonlarining sabablariga to'xtalib o'tsak. Qadimdan O'rta Osiyoda dehqonchilik bilan shug'ullangan xalq bilan, ko'chmanchi - chorvachilik bilan shug'ullangan qabilalar yonma-yon yashashgan. Ko'chmanchilarning o'troq aholi mahsulotlariga ehtiyoji va o'z navbatida o'troq aholining chorvachilik mahsulotlariga bo'lgan talabi bu aloqalarning doimiy bo'lishini taqozo etgan. Yunon-makedonlar dehqonchilik vohalarini bosib olishgach, chegaralarda o'zlarining harbiy istehkomlarini barpo etadilar. Va shu tariqa ko'chmanchi-chorvadorlarning o'troq dehqonlar bilan an'anaviy bo'lib kelgan aloqalarini sun'iy ravishda uzib qo'yadilar. Tabiiyki, bu ham dehqonlarga ham ko'chmanchi-chorvadorlarga ham ma'lum qiyinchiliklar olib kelgan. Aynan shunday holatga qarshi ular birgalikda, umumiy dushmanlariga qarshi qo'zg'olon ko'taradilar. Ularni bostirish uchun salavkiylar davlati lashkarboshisi miletlik Demodamant mil.av. 293-289 yillari Sirdaryo bo'yiga yurish qiladi. Demodamant yurishining marshruti noma'lum bo'lsa ham, u makedoniyalik Aleksandrning yo'llari bo'ylab yurganligi taxmin qilinadi. Sirdaryo bo'yidagi Aleksandriya Esxata bu yurishda salavkiylarning tayanch punkti bo'lgan bo'lishi mumkin, zero, u yerdan ular Yaksart ortida o'z harakatlarini olib borishlari mumkin edi. Shu o'rinda Sirdaryoning nomlanishi masalasiga aniqlik kiritib o'tsak, milodiy I asrda yashab o'tgan rim tarixchisi Piliniyning yozishicha, baqtriyaliklar Sirdaryoni Laksat(Yaksart), skiflar Silis, yunonlar esa Tanaid (hozirgi Volga daryosi) deb atashgan. Miletlik Demodamantning daryo ortiga yurishi bu Tanaid emas boshqa daryo ekanligini isbotlaydi. "Bu yerlardan forsiylar va skiflar chegarasi o'tadi" deb yozadi rimlik tarixchi.

Tarixiy manbalarda yozilishicha, miletlik Demodamant Sirdaryo bo'ylarida Aleksandr o'rnatgan hukmronlikni tiklabgina qolmasdan, hatto Sirdaryoni kechib o'tib, daryoning narigi tomonida, "Yaksart orti Antioxiya" shahriga asos solib, u yerda, ma'bud Apollon sharafiga altar ham bunyod etadi. Ushbu shahar Toshkent viloyati Oqqo'rg'on tumanidagi Qanha xarobalari o'rnida bo'lgan deb taxmin qilinadi.

Miloddan avvalgi III asrning ikkinchi yarmi va miloddan avvalgi II asr boshlarida viloyatimiz xududiga shimoldan va shimoliy-sharqdan ko'chmanchi-chorvachilik bilan shug'ullangan xalqlar kirib kelishadi. Mutaxassislar buni sababini turlicha izohlaydilar. Birinchi sabab mil.av. III asrda tektonik ko'tarilishlar natijasida Sirdaryoning quyi o'zani o'zgaradi va Sirdaryo Orolga endi janubdan emas, shimol tomondan quyila boshlaydi. Oqibatda, Sirdaryoning Orol dengizi janubiy qismidagi qadimgi irmoqlari Oqchadaryo, Quvandaryo, Inkardaryo quriydi. Natijada, yuqoridagi irmoqlar bo'ylarida qadimdan umrguzaronlik qilib kelgan yarim-o'troq va yarim ko'chmanchi daxlar (daxlar - sarmatlar umumiy madaniyatiga mansub qabila, chirikrabat madaniyati vakillari) Sirdaryo bo'ylab janub tomon siljishga majbur bo'ladilar. Daxlarning bir qismi Sirdaryo bo'ylab, viloyatimiz hududiga kelib o'rtnashadilar. Xovos tumanidagi Xontepa qadimiy yodgorligidan daxlarga tegishli sopol buyumlar topilganligi fikrimizning dalilidir. Ba'zi mutaxassislar xatto ustrushona (viloyat xududidagi o'rta asrlarga oid davlat nomi)lik podshohlar nomlanadigan unvon –"afshin" - sarmatlar iborasi bo'lishi mumkin degan fikrni bildiradilar.

Ko'chmanchi-chorvadorlarning viloyat xududiga kirib kelishining ikkinchi sababi, miloddan avvalgi 203-174 yillar oralig'ida Sirdaryo bo'ylarida, Markaziy Osiyoning cho'l kengliklarida bir vaqtlar Xitoy imperatorlarini qo'rquvga solgan xun va yuechji qabilalari o'rtasida xukmronlik uchun urush bo'ladi. Urushda mag'lubiyatga uchragan yuechjilar Sirdaryodan g'apbga qarab Amudaryo bo'ylari tomon siljiydilar. Tarixdan yaxshi ma'lumki, ular Amudaryo bo'ylarida yunon-Baqtriya davlatini tor-mor etishgan, lekin Amudaryo bo'ylariga hamma yuechjilar ham ko'chishmagan, ularning bir qismi Sirdaryo bo'ylarida qolib, qadimgi sirdaryoliklar tarkibiga qo'shilib ketishadi.

Adabiyotlar:

1. Ш. Мирзиёев. Сахро бағрида мўжизалар яратаётган эл(Сирдарё вилояти сайловчилар вакиллари билан учрашувдаги нутқ). “Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга курамиз”. “Ўзбекистон” Тошкент. 2017,375-376 бб.
2. Априан Флавий. Анабасис Александра или история паходов Александра Великого. Пер. с древнегреч. М.Е. Сергеевко.-М., -Л., изд.АН СССР,1962,384 бб
3. Негматов Н.Н. Историко-географический очерк Уструшаны с древнейших времен по X в.н.э.//МИА.№37.М.,-Л.,1953,180-247 бб..
4. Литвинский Б.А. Проблемы этнической истории древней и раннесредневековой Ферганы//История и культура народов Средней Азии. М., 1976, 51б. Пьянков И.В. Александрия Крайняя в известиях античных авторов/Исследования по истории и культуре Ленинабада. Душанбе,1986.
5. Довуди Д. Кир Великий и проблема основания города Кирополя/ТД международного симпозиума «Роль Истарафшана (Уратюбе) в истории цивилизации народов Центральной Азии. Душанбе, 2002,113-114бб.
6. Негматов Н.Н., Беляева Т.В. Проблемы начального этапа урбанизации Уструшаны//По материалам Нуртепа//Древние цивилизации Востока. Ташкент, Фан,1986,76б.
7. Қудратов С. Сардобалар ўлкаси.Тошкент,Фан, 2001.
8. Ходжиев М.Т., Қудратов С., Самадов Б. Сирдарё тарихи. Гулистон.2020

MARKAZIY OSIYO XALQLARINING O'RTA VA KEYINGI ASRLARDA YARATILGAN YOZMA YODGORLIKLARI MANBASHUNOSLIGI

БУХОРО КИТОБАТИ ТАРИХИДАН

Тўраев Ҳ.

тарих фанлари доктори, профессор. БухДУ

Мамлакатимизда китобат санъати узоқ тарихга эга. Унинг бадиий юксак намуналари араб ёзуви кириб келгандан сўнг пайдо бўла бошлади. Бу ёзувда нафақат диний, балки илмий, адабий, тарихий, тиббий асарлар битилди.

Бухоро китобат санъати ва хаттотлиги темурийлар, шайбонийлар ва ундан кейинги даврларда босқичма-босқич ривожланиб, ўтган асрнинг 30-40-йилларигача давом этди.

Ҳирот Шайбонийхон қўл остига ўтгач, темурий Султон Ҳусайн саройидаги мусаввирлар Бухорога келиб ижод қилишни давом эттирадилар. XVI-XVII асрлар Бухоро миниатюра санъатининг гуллаган даври ҳисобланади. Чунки миниатюра ҳам қўлёзма китобнинг таркибий қисми. Китобларга миниатюра ишлашда мусаввирнинг хизматлари бекиёс. Бухоролик мусаввир Жаҳонгир Бухорий бошқа бир мусаввир, яъни Пир Саййид Аҳмад Табризийнинг устози бўлган. Пир Саййид Аҳмад Табризийдан эса Шарқнинг машҳур мусаввири Камолиддин Беҳзод таълим олган. Шу биргина ҳолатнинг ўзи Бухоро миниатюра санъати анъаналари ўрта аср Ҳирот миниатюра мактабининг ташкил топишига таъсир этганини кўрсатади.

В.В.Бартольднинг ёзишича, “Туркистоннинг Олд Осиёга бўлган таъсири қанчалик узоқ давом этгани шу фактдан маълум бўладики, Султон Боязид II даврида (1481-1512) рассомлик санъатини дастлаб Туркияга келтирган киши ўзбек санъаткори Бобо наққош эди”¹.

Шу ўринда Абдулла музаҳҳиб, Маҳмуд музаҳҳиб каби мусаввирлар номини таъкидлаб ўтиш ўринли. Минитюралар билан безатилган китоблар яратиш кейинги асрларда ҳам давом этди. Аҳмад Дониш, Садриддин Поччаев каби мусаввирларни миниатюра санъатининг давомчилари сифатида эътироф этиш мумкин. Масалан, Садриддин Поччаев миниатюра жанрини XX аср 40-йилларигача давом эттирди. Абдурахмон Жомийнинг “Юсуф ва Зулайҳо” достонининг XX аср бошларида кўчирилган қўлёзма нусхасига Садриддин Поччаев 27 дона миниатюра ишлаган². Унинг мўйқаламига мансуб бошқа асарлар ҳам Бухоро музейи қўлёзмалар хазинасида сақланмоқда.

Қўлёзма китоб жозибadorлигини таъминлайдиган дастлабки омил унинг муқовасидир. Шу боис Бухоро, Самарқанд, Хива, Тошкент, Қўқонда бунга алоҳида эътибор қаратилган. Ҳар бир шаҳарда яратилган муқоваларда умумийлик билан бирга, хусусийлик ҳам кўзга ташланади. Ўрта Осиёда XVIII асргача муқовалар турли хил терилардан, масалан, қўй, эчки терисидан тайёрланган. Қўй

¹ Бартольд В. В. История культурной жизни Туркестана. Соч. в 9-и томах. – Москва: Восточная литература, 1963. Т.II. Ч.1. – Б. 223.

² Қаранг: Тўраев Ҳ., Аҳмедов А. Бухоро музейи дурдоналари // “Мозийдан садо” журнали.- Тошкент, 2016. – №2.- Б.44-45.

терисидан тайёрланган муқоваларда қизил, тўқ қизил, қора ранглар, эчки териси билан қопланган муқоваларда эса жигар, оч жигар ранглар устунлик қилган. XVIII асрдан бошлаб ярим терири, матоли қопламалар, қоғоз муқовали қўлёзмалар кенг тарқала бошлайди¹. Ярим тери ҳамда қоғоз муқовали Бухоро ва Қўқон қўлёзмалари кўпроқ яшил ранг билан ажралиб турса, тери билан қоплаган Хива қўлёзмалари қора рангни ўзида ифода этган.

XVI асрда Бухоро ҳукмдори шайбоний Абдуллахон билан бобурийлар давлати ўртасида дипломатик муносабатлар ўрнатилиб, ўзаро маданий алоқаларнинг ривож топиши Бухоро китобат санъатида ҳам акс этди. Натижада муқовасозликда қисман ҳинд услуби шакллана бошлади.

Аштархонийлар даври ҳам Бухоро китобат санъати тарихида ўзига хос босқич ҳисобланади. Яъни, анъанавийлик сақлаб қолинган ҳолда, теурийлар даври Ҳирот услуби ва ҳинд услублари муштараклиги кузатилади. Бухорода истиқомат қилиб, қимматбаҳо тошлар, атторлик буюмлари, матолар, бўёқлар, олтин иплар савдоси билан шуғулланган ҳиндларнинг маҳсулотлари маҳаллий китобатда қўлланила бошлайди. Натижада ҳинд услуби таъсирида лок технологияси бўйича тайёрланган муқовалар кенг тарқалди². Шунга қарамасдан, Бухоро китобат санъати ўз анъанавий хусусиятларини сақлаб қола олди.

Бухоро Россия империясининг ярим мустамлакасига айлангандан сўнг, қўлёзма асарларнинг ташқи ва ички хусусиятларида айрим ўзгаришлар юз бера бошлади. Диний, айрим тарихий, адабий асарлар, баёзларни тошбосма усулида чоп этиш қўлёзмалар ички тузилишида бадий безакнинг камроқ ишлатилиши, матн бошланишидаги унвоннинг оддийлашуви, матн атрофидаги тўғри чизиқларга тилла суви юритишнинг деярли йўқолишига олиб келди. Ҳукмдорлар буюртмаси асосида тайёрланган, элчилик алоқаларида совға вазифасини ўтаган қўлёзмалар бундан мустасно. Шунга қарамай, қўлёзма китоблар битиш ҳеч қачон тўхтаб қолмади. Айтиш мумкинки, ушбу соҳа XX асрнинг 30-40-йилларигача давом этди.

Нафақат Бухоро, бутун Ўрта Осиё китобат санъатига хос хусусиятлардан бири қўлёзма китобларни яратишда бир неча хунарманднинг иштирок этиши ҳисобланади. Яъни мусаввир, музаҳҳиб, наққош, саҳҳоф, муқовасоз, афшангар, заргар, қоғоз тайёрловчи, қоғоз кесувчи, бўёқ тайёрловчи ва ҳоказолар. Ҳар бирининг ўз вазифаси бўлган. Мусаввир китобга миниатюра ишлаган, музаҳҳиб тилла суви юритган, наққош нақш солган, саҳҳоф китоб саҳифаларини бири-бирига тикиб чиққан, муқовасоз қалин муқова ясаган, афшангар қоғозга ранг берган, заргар муқовага металл нақшлар босган, қоғоз тайёрловчи қоғоз билан таъминлаган, қоғоз кесувчи ҳар бир қўлёзма ҳажмига мос қоғоз кесиб берган, бўёқ тайёрловчи китоблар учун турли бўёқлар тайёрлаган³.

Булардан ташқари китобат санъати билан боғлиқ бошқа анжомлар ҳам бўлган. Масалан, лавҳ, жузгир, қалам, қаламдон, сиёҳдон, тахта жадвал ёки чизғич, қайчи, паргол, аризаҷўп, мистар ва бошқалар. Буларнинг айримларига изоҳ берадиган бўлсак, китоб кўйишнинг кенг тарқалган усули ёғоч лавҳ

¹ Исмаилова Э. Искусство оформления среднеазиатской рукописной книги XVIII-XIX вв. – Ташкент: Фан, 1982. – Б. 27-28.

² Раҳманкулова М. Ўрта Осиёда муқовасозлик тарихи (XV-XIX асрлар). Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий университети, 2020 – Б. 19.

³ Ремпель Л.И. Далёкое и близкое (Бухарские записи). – Ташкент: Изд-во литературы и искусства имени Гафура Гуляма, 1982. – Б. 250.

ҳисобланади. Лавҳдан очик ва ярим очик ҳолатда фойдаланиш мумкин. Лавҳ нозик дид, зукко ақл ва кучли фаросат билан ясалганки, унинг устига мутолаа учун қўйилган китоб ҳеч қачон тўла горизонтал ҳолатга келмайди, балки ярим очилади. Бу эса муқова билан ихоталанган китоб саҳифаларининг титилиб кетмаслигини ва узоқ сақланишини таъминлайди. Бундай ҳолатда умумий оғирлик китобнинг тубига, яъни саҳифалар бир-бирига тикилган жойига эмас, балки ҳамма томонига баравар тушади. Натижада китоб зиён чекмайди. Қўлёзма китоб тўла ёпилиб лавҳ устига қўйилганда ҳам оғирлик барча томонга тенг тақсимланади.

Жузгир аксар ҳолларда чармдан тайёрланиб, турли хужжатлар сақлашга мўлжалланган. У замонавий дерматин муқоваларни эслатади. Аризачўп деб аталадиган бошқа бир ёғоч мослама эса аризалар сақлашга мўлжалланган. Унга аризалар ўрам шаклда жойлаштирилган. Бухоро амирлигида фуқародан тушадиган аризалар шу хилдаги аризачўплар ичига солиниб, сўнг амирга тақдим этилган.

Китобат санъатининг ривожини учун қоғоз ва унинг сифати алоҳида аҳамиятга эга эди. Матннинг чиройли чиқиши, китоб ичидаги миниатюранинг бадиий тақомили қоғознинг сифатига ҳам боғлиқ бўлган. Бухоро китобат санъатида 13 хил қоғоздан фойдаланилган. Қўп тарқалган қоғоз тури чинори ҳисобланган. Бу қоғоз чинор рангини эслатган. Шунингдек, иштархони қоғози ҳам кенг истеъмолда эди. Силлиқ оқ рангли бу қоғоз Қўқондан келтирилган ва айрим ҳолларда Бухоронинг ўзида ҳам тайёрланарди. Абрешим деб аталган сифатли ипак қоғоз Хитойдан келтирилган. Фойдаланиб бўлинган пахтадан тайёрланган паст сифатли Хитой қоғози чағбути (كاغذ چغبت - қоғози чағбути) дейилган. Кийик терисидан қилинган эрон эски қоғози - варақи оҳу асосан муқоваларда ишлатилган. XIX аср охири XX бошларида қоғози стамбули деб аталган Туркия рангли қоғози, шунингдек, қоғози мирзойи номи остида юритилган рус фабрика қоғози китобат ва ёзув-чизув соҳаларида ишлатилган.

Қоғоздан ўта тежамкорлик билан фойдаланишга катта эътибор қаратиларди. Шу сабаб қоғоз чиқиндилари ташлаб юборилмас, аксинча улардан яна қоғоз тайёрлашга ҳаракат қилинарди. Масалан, катта миқдордаги қоғоз чиқиндилари таёк ёрдамида аралаштириб куб шаклига келтирилган, сўнгра мустаҳкам қилиб прессланган ва ундан муқова учун картон тайёрланган.

Қўлёзма китобларга миниатюра ишлаш узоқ давом этган бадиий жараён бўлишига қарамай, унинг тараққиётида юксалиш ва таназзул босқичлари кузатилади. XIX аср бошларидан миниатюра санъатидаги портрет жанри ўз ўрнини наққошликка бўшатиб беради. Наққошлар қўлёзма китобнинг боши ва охири саҳифаларига турли нақшлар, лавҳа, жумладан, гул тавирларини сола бошлайдилар. Жуда оз сонли мусаввирларгина миниатюра чизиш билан шуғулландилар.

Китобат санъатига дахлдор шахслардан бири Мир Ма'сум Оламиён амир Ҳайдар (1800-1826) замонида Ахлоқи Муҳсини қўлёзма асарига ва Са'дий девонига лавҳа ва нақшлар ишлаган. Бадиий муқовалар тайёрлашда ҳам унинг ўрни бор. Шоир ва мунший Мирзо Содиқ Жондорий амир Насруллоҳон (1826-1860) даврида Ҳофиз Шерозий ва Са'дийнинг қайта кўчирилган қўлёзма асарларини жанрли композицион нақшлар, гул тасвирлар билан безаган¹

Китоб санъатини хаттотларсиз тасаввур қилиш мумкин эмас. Бухоро хаттотлари бу соҳада доимо намуна бўлиб келган. XIII асрда Бағдодда яшаб сулс хатида ижод қилган Жамолиддин Ёқут хаттотлик тарихида куфий хатининг ислоҳчиси

¹ Шу асар, 251-бет.

сифатида машхур. Маълумки, сулс хатида кўпинча Куръон матни ёзилиши баробарида, ундан меъморий обидаларда ҳам фойдаланилган. Бухоролик хаттотлардан Дўстмуҳаммад, Дарвеш Муҳаммад, Муҳаммад Амин Ҳалвойи, Мир Убайд бағдодлик хаттот Жамолiddин Ёкутнинг кейинги издошлари саналган. Умуман, хаттотлар араб ёзувини санъат даражасига кўтаришган. Бухоро хаттотлари эса “*ҳафт қалам*”, яъни ҳуснихатнинг *сулс, муҳаққақ, насх, тавқеъ, риқоъ, таълиқ, настаълиқ* каби етти тури бўйича қалам сура оладиган маҳорат соҳиблари эди. Ҳуснихатнинг бу асосий турларидан ташқари *куфий, девоний, шикаста, райҳоний* ва бошқа қатор кўри-нишлари бўлиб, хаттотлар уларни ўз ўрнида ишлатишган¹.

Бухорода амир Насрулло даврида *та’лиқ* хатининг устаси саналган Мирзо Фузайл Бухорий Навоий ва Ҳофиз девонларини қайта кўчирган. Амир Музаффар даврида ижод қилган Мирзо Юнус Шаҳрисабзий эса Бедил девони ва бошқа кўплаб асарларни қайта кўчирган.

XIX асрда Бухоро хаттотларининг сардори Домла Бобобек эди. У қатор шогирдлар тайёрлаб, ушбу санъат ривожига катта ҳисса қўшишга эришди. Шулардан Умархўжа, Мирзо Содик Жондорий, Аҳмад Дониш, Абдуҳамидхўжа, Абдуқодирхўжа, Абдуфаттоҳ Маҳдихон, Домла Саййид, Домла Қамариддин, Муҳаммад Субҳонқулихон ва бошқалар Бухоро хаттотлиги тарихида муносиб из қолдирдилар².

Бухоро китобати ўз тараққиёти давомида турли шакл ва мазмун касб этувчи қўлёзмалар билан бойиб борди. Асосан қўл меҳнатига таянган китобат санъат даражасига кўтарилиб, тарихий, маданий, маънавий жараёнларни авлоддан авлодга мерос қилиб қолдирувчи воситага айландики, унинг натижаларидан ҳозирги авлод баҳраманд бўлмоқда.

СУРХОН ВОҲАСИДА ХЎЖАЛИК ТАРИХШУНОСЛИГИ ХУСУСИДА БАЪЗИ МУЛОҲАЗАЛАР

Қобулов Эшболта

тарих фанлари доктори, профессор, ТерИСУ

Аннотация. Ушбу мақолада Сурхон воҳаси хўжалиги ҳақида тадқиқот олиб борган шарқишунослар ва тарихчиларнинг илмий ишлари, рисола асарлари, даврий нашрлардаги мақолалари таҳлили келтирилган.

Аннотация. В данной статье представлен анализ научных трудов, трактатов и периодических статей востоковедов и историков, исследовавших хозяйство Сурханского оазиса.

Abstract. This article presents an analysis of the scientific works, treatises, and periodical articles of orientalists and historians who researched the economy of the Surkhan oasis.

Сурхон воҳаси хўжалиги иқтисодиётнинг бошқа тармоқлари каби ўзига хос тарихга эга. Ушбу мавзу тарихшунослиги ҳақида баъзи бир жиҳатларга қуйида тўхталиб ўтамыз.

¹ Қаранг: Жўраев Ҳ, Беназир санъат мутолааси. – Тошкент: Наврўз нашриёти, 2014. – Б.52-53.

² Ремпель Л.И. Далёкое и близкое (Бухарские записи). – Ташкент: Изд-во литературы и искусства имени Гафура Гуляма, 1982. - Б. 255.

Бухоро амирлиги ва Россия империясининг мустамлакачилик даврида мавзуга оид яратилган тарихий асарлар муаллифлари бевосита ўша давр иштирокчилари бўлганлиги сабабли, унда келтирилган маълумотлар қиймати жиҳатидан манба сифатида баҳоланади.

Совет даврида мавзуга оид қатор илмий адабиётлар яратилди, бироқ уларнинг асосий қисмида амирлик тарихи, ундаги сиёсий-иқтисодий ва маданий жараёнлар ҳукмрон мафкура ғоялари ва мақсадларидан келиб чиққан ҳолда баҳоланган. Хўжалик масалаларига эса бир томонлама ёки қисман тўхталиб ўтилган.

Мавзу тарихшунослигига оид тадқиқотлар орасида академик В.В.Бартольд асарлари алоҳида эътиборга молик. Хусусан, унинг “Туркистоннинг суғорилиш тарихи” деб номланган мақоласида Сурхон воҳасида деҳқончилик ва боғдорчиликнинг ривожланганидан ташқари шафрони (заъфарон) ўсимлигининг Денов ҳудудида экилиши, деҳқончиликдан олинадиган ҳосилдорлик ва аҳоли сони жиҳатидан Чағаниёнинг муҳим ўринни эгаллаши Термизнинг ҳудудда тутган ўрни каби масалалар тадқиқ қилинган [1, 158-159].

Сурхон воҳасининг савдо-сотиқ муносабатларида хўжалик маҳсулотларининг товарлилик даражасига доир маълумотларни И.Ремез асарлари орқали билиб олишимиз мумкин [2, 45]. Асарда биринчи жаҳон урушига қадар бўлган даврда Бухоро амирлигининг ташқи савдо алоқаларини чуқур илмий таҳлил этган. Хусусан Сурхон воҳаси ҳудудидаги Бойсун беклигидан 72 минг десятина, Амударёнинг ўнг қирғоғи Термиз атрофидан 10 минг десятина ер рус тадбиркорларига ажратилиши, Афғонистон билан бўладиган савдо алоқаларида Термиз-Паттакесар, Чўчкагузар кечувларинингумумий савдо айланмаси тўғрисидаги маълумотларни олиш мумкин [2, 6-8]. Ушбу савдо айланмасида воҳа хўжалигида ишлаб чиқарилган турли туман маҳсулотлар ҳам асосий ўринни эгаллаганлиги асарда келтирилган

Сурхон воҳаси хўжалиги тарихини ўрганишда М.А. Абдураимовнинг ”Очерки аграрных отношений в Бухарском ханстве в XVI – первой пол. XIX вв” 2 жилдли фундаментал асари муҳим аҳамиятга эга. Мазкур асарнинг биринчи жилдининг биринчи боби Бухоро хонлигининг аштархонийлар ва манғитлар даври сиёсий ҳаёти, иккинчи боби қишлоқ хўжалиги ва қишлоқ хўжалиги техникалари тарихини тадқиқ қилишга, иккинчи китоб феодал ер эгаллиги формалари, солиқ ва мажбуриятлар ҳамда деҳқонлар аҳволи ва халқ қўзғолонлари тадқиқига бағишланган. Асарнинг энг муҳим аҳамияти шундан иборатки, XVI – XIX асрнинг биринчи ярмида Бухоро амирлигида сиёсий ҳаётнинг иқтисодиётга кўрсатган таъсири манбаларга асосланган ҳолда очиб берилган, бу эса Сурхон воҳаси хўжалиги тарихини тадқиқ этишда муҳим аҳамият касб этади.

Воҳанинг XVIII–XX асрлар даври тарихига доир кўплаб маълумотлар ўзбекистонлик ва тожикистонлик олимлар томонидан нашр қилинган асарларда ҳам кузатилади. Сурхон воҳасининг уч беклиги Тожикистондаги олти беклик Бухоро амирлигининг шарқий ҳудудлари эди, тарихда бу ерлар “Шарқий Бухоро ерлари” деб аталади. XVIII–XX асрларда Сурхон воҳаси бекликларининг сиёсий бошқарувдаги ўзгаришлар, солиқ сиёсати, ҳунармандчилиги, чорвачилиги, деҳқончилиги, пахтачилик истиқболлари, сув йўли, савдо-сотиқ каби масалалар ўз аксини топган [3, 355; 4, 310; 5, 114-133; 6, 24-30; 7, 337].

Жанубий Ўзбекистон ва Тожикистон ҳудудлари аҳолисининг ҳўжалиги масалалари борасида 1945 йилдан бошлаб то XX асрнинг 80- йилларигача илмий тадқиқотлар олиб борган элшунос олима Б.Х. Кармишева тадқиқотлари муҳим илмий аҳамият касб этади. Олима ушбу йилларда Шарқий Бухорога уюштирилган жами 15 экспедициядан (якка ва жамоа бўлиб) 6 мартасида Сурхон-Шеробод воҳасида тадқиқотлар олиб борган. Айнан мазкур муаллиф томонидан Сурхон-Шеробод воҳасида кенг тарқалган қўнғирот, юз, қатағон, турк каби этнографик гуруҳлар, шунингдек, туркман, тожик, араб ва бошқа этносларнинг ҳўжалик тарихига оид муҳим илмий материаллар баён қилинган. Сурхон воҳаси чорвачилигини қиёсий таҳлил этишда Б.Х.Кармишеванинг “Ўзбеки – локайцы Южного Таджикистана” асарининг иккинчи боби чорвачилик хусусан йилқичилик ҳамда майда ва йирик шохли молларни татқиқ қилишга бағишланган қисми муҳим аҳамият касб этади. Мазкур масалани ёритишда В.С. Батраковнинг “Особенности развития сельского хозяйства Бухарского ханства с половины XVIII до 70-х гг. XIX века” мақоласидан қишлоқ ҳўжалигининг муҳим тармоғи сифатида қўйчилик ҳамда ҳисори қўйнинг аввало Ҳисор ва Сурхон воҳаси ҳудудида шаклланганлиги тўғрисидаги қимматли маълумотларни олиш мумкин.

Тарихий манбалар асосида кенг қамровли илмий тадқиқотлар самараси сифатида биринчи марта Марказий Осиёдаги этник жараёнларнинг илк тарихий илдизларига таяниб, туркий халқлар жумладан, ўзбек халқининг шаклланиш жараёни концепциясини яратган академик К. Шониёзовнинг «Ўзбек қарлуқлари» ва «Ўзбек халқининг этник тарихидан» номли тарихий- этнографик асарлари диққатга сазовор. Мазкур асарлар қўпгина адабиётлар ва археологик манбалар, этнографик маълумотлар, шунингдек, муаллифнинг қўп йиллик кузатишлари асосида юзага келган бўлиб, унда ўзбек халқининг муҳим этник компонентларидан бўлган қипчоқлар ва қарлуқларнинг этник тарихи, ҳўжалиги, моддий ва маънавий маданияти борасида муҳим аҳамиятга эга бўлган мулоҳазалар билдирилган. К.Шониёзовнинг асарларида чорвачилик ривожига ҳақида маълумотлар бўлиши билан бирга, айнан Сурхон воҳаси аҳолисининг мазкур тармоқдаги фаолиятининг ўзига хос хусусиятлари ҳақида ҳам тўхталиб ўтилган [8, 195].

XVIII-XX асрларда Бухоро амирлиги ва унинг жануби-шарқий қисми ҳисобланган Сурхон воҳаси ҳўжалик тарихини ўрганишда совет даврида олиб борилган тадқиқотлар муҳим манба ҳисобланади.

Сурхон воҳасининг маъмурий тузилмалари, мавзе ва қишлоқлари номлари илк бора А. Р. Муҳаммаджонов таҳриридаги “Населенные пункты Бухарского эмирата” китоби Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архивининг Бухоро амири қўшбеги девонхонаси жамғармаси ҳужжатлари асосида ёзилди [9].

Р. Холиқованинг “Россия – Бухоро тарих чорраҳасида” монографияси Бухоро амирлигидаги XIX аср охири-XX аср бошларида юз берган сиёсий, иқтисодий, маданий жараёнларда маъмурий ва маҳаллий давлат бошқарувининг ўрнини, табиати, ҳўжалиги ва унинг хусусиятларини очиқ берди. Мазкур монографияда Сурхон воҳаси бекликларининг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ҳаётига доир баъзи маълумотлар қисман бўлса-да таҳлил этилган [10].

А.Тўхтаевнинг «Ўзбекистонда миллий ҳунармандчилик ва уни «социалистик» асосда саноатлаштиришнинг ижтимоий оқибатлари» мавзuidaги диссертациясида

XX аср бошларида воҳа хунармандчилиги хусусида маълумотлар илмий таҳлил этилган [11].

М.Ибрагимованинг «Сурхондарё воҳаси аҳолисининг анъанавий кийимлари ва тақинчоқлари» (XIX аср охири - XX аср бошлари) диссертациясида маҳаллий шароитда мато ва унинг турларини тайёрлаш, уларга бўёқ босиш усуллари каби маълумотлар этнологик жиҳатдан илмий изоҳланган [12].

З.Даминова томонидан ҳимоя қилинган «XIX аср охири – XX асрда Термиз шаҳри тарихи» диссертацияси асосан Термиз шаҳрининг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маданий тарихини ўрганишга бағишланган [13].

Ю.Авазовнинг «XIX аср охири – XX аср бошларида Бухоро амирлигининг жанубий-шарқий бекликларидаги ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаёт» [14], Ф.Очилдиевнинг «XIX – XX аср бошларида Жанубий Ўзбекистонда ижтимоий-иқтисодий ҳаёт» [16], С.Д. Бўриевнинг “XX асрда Сурхон-Шеробод воҳасининг суғорилиш тарихи” мавзуларидаги тадқиқотларида Сурхон воҳасининг хўжалик маданий ҳаёти ёритилган.

Хуллас, юқорида қайд этилган тадқиқотларда воҳанинг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ҳаёти, Сурхон воҳаси хўжалиги, унинг ўзига хос хусусиятлари, натижалар, муаммолар ҳамда кўп тармоқли хўжаликнинг бошқарув тизими ҳақидаги қимматли таҳлиллар келтирилган.

Адабиётлар:

1. Бартольд В.В. К истории орошения Туркестана.// Сочинения. Т.III – Москва: Наука, 1965
2. Ремез И.А.Внешняя торговля Бухары до мировой войны. – Ташкент, 1922.
3. Искандаров Б.И. Восточная Бухара и Памир во второй половине XIX века. Ч. I. – Душанбе, 1962
4. Гуревич Б. П. Международные отношения в Центральной Азии в XVII-первой половине XIX в. 2-е изд. - Москва: Наука, 1983
5. Кармышева Б. Х. О торговле в восточных бекствах Бухарского ханства в начале XX в. в связи с хозяйственной специализацией // Товарно-денежные отношения в Ближнем и Среднем Востоке в эпоху средневековья. – Москва: Наука, 1979
6. Кастальский Б. И. Историко-географический образ Сурханской и Ширабадской долины // Вестник ирригации. – Ташкент, 1930.
7. Маджлисов А. Аграрные отношения в восточной Бухаре в XIX – начале XX вв. – Душанбе-Алма-Ата: Ирфон, 1967.
8. Шаниязов К.Ш. Узбеки-карлуки. – Ташкент: Фан, 1964.
9. Мухамеджанов А. Р. Населенные пункты Бухарского эмирата. – Ташкент: Университет, 2001.
10. Холиқова Р. Россия – Бухоро: тарих чорраҳасида. – Тошкент: Ўқитувчи, 2005.
11. Тўхтаев А.К. “Ўзбекистонда миллий хунармандчилик ва уни «социалистик» асосда саноатлаштиришнинг ижтимоий оқибатлари (1917 – 1941)”. – Тошкент, 2001;
12. Ибрагимова М.Ю. “Традиционная одежда и украшения Сурхандарьинского оазиса (конец XIX – начало XX вв)”. – Тошкент, 2004;

13. Даминова З.Ш. “XIX аср охири – XX асрда Термиз шаҳри тарихи”. – Тошкент, 2004;

14. Авазов Ю. У. “XIX аср охири – XX аср бошларида Бухоро амирлигининг жанубий-шарқий бекликларидаги ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаёт”. – Тошкент, 2005;

15. Очилдиев Ф.Б. “XIX – XX аср бошларида Жанубий Ўзбекистонда ижтимоий-иқтисодий ҳаёт (Сурхон воҳаси мисолида)”. – Тошкент, 2006;

16. Бўриев С.Д. “XX асрда Сурхон-Шеробод воҳасининг суғорилиш тарихи”. – Тошкент, 2008.

ҚАШҚАДАРЁ ВОҲАСИДА ЧОРВАЧИЛИК БИЛАН БОҒЛИҚ АНЪАНАЛАРНИНГ ЭТНО ҲУДУДИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ (Қўйчилик мисолида)

***Бўриев Очил**
Профессор, ҚарДУ
Очилова Холида
мустақил тадқиқотчи*

Ўзбек халқида чорвачилик анъанавий хўжалик машғулотларининг энг қадимий тармоқларидан ва тирикчиликнинг энг асосий манбаларидан бири ҳисобланади. Чорвадорларнинг турмуш тарзи ва ушбу машғулоти билан боғлиқ урф - одатлари этнография маълумотлари асосида маълум даражада ўрганилган. Бироқ халқимизнинг чорвачилик билан боғлиқ қадимий диний тасаввурлари ва эътиқодий қарашлари алоҳида илмий тадқиқот объекти тарзида ҳозиргача махсус тадқиқ этилмаган. Бу ҳақдаги баъзи маълумотлар К.Шониёзов¹, Х.Тошев², О.Бўриев³, А.Аширов⁴ каби элшуносларнинг асарларида учрайди.

Қадимги даврдан жониворларни қўлга ўргатиш ва хонакилаштириш жараёни бошланганидан эътиборан чорвачилик билан боғлиқ маросимлар ва урф – одатлар аҳолининг ҳайвонот оламига бўлган муносабати акс этган. Шу билан бирга инсон ва табиат, одамлар ва ҳайвонот олами ўртасидаги муносабатлар кишилик жамияти ўртасидаги бир неча минг йиллик меҳнат фаолияти билан боғлиқ ҳаёт тажрибалари, макон ва замонга бўлган муносабати, маънавий қарашлари ва шубҳасиз, ўша давр диний эътиқодлари акс этган. Биз учун бу ўринда энг аҳамиятлиси чорвачиликка оид маросимлардир.

Демак чорвачилик жуда қадимий машғулоти тури бўлиб, инсоният тарихида илк даврлардан бошлаб чорва билан боғлиқ бўлган халқлар турмуш тарзида муҳим аҳамият касб этган. Зардуштийликнинг муқаддас китоби «Авесто» да чорва, айникса от, қорамол ҳамда майда моллар, туёқли уй ҳайвонлари билан боғлиқ эътиқодлар ёритилган. Қадимдан чорвадорлар имонли ва эътиқодли кишилар сифатида эъзозлашган.

Жумладан «Авесто» матнларида майда молларда ҳомийлик қилувчи илоҳ Фродот - Фшова номи билан зикр этилган. Зардушт Ахурамаздадан ҳаммадан кўра

¹ Шаниязов К. Ўзбеки-қарлуқи. -Т., 1964.

² Ташев Х. Культура и быт животноводов Зарафшанской долины. АРҚД. - Т., 1968.

³ О. Бўриев қўйчилик удумлари. -Ўзбек халқи бокий қадриятлари. -Т., 2005. - Б. 40-50.

⁴ А.Аширов Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари. -Т., 2007.

бахтлироқ бўлган дунёдаги тўртинчи жой каерда - деб сўраганда Ахурамазда бу қўйлар суруви ва тевалар (туялар) уюри, энг кўп парвариш қилинадиган заминдир, деб жавоб берган. Шунингдек «Авесто» нинг кейинги қисмларида чорвани отарларга қайтариш байрами ўтказилганлиги ҳақида маълумотлар ҳам мавжуд¹.

Ўзбекистонда чорвачилик бир мунча ривожланган ва бевосита тадқиқотимиз объекти бўлган Қашқадарё воҳаси аҳолиси турмуш тарзида учрайдиган чорвачиликка, хусусан қўйчиликка оид қадимий диний эътиқодлар ва улар билан боғлиқ урф - одатлар, маросимларни бир мунча кенгрок таҳлил этишга ҳаракат қиламиз.

Воҳа аҳолиси қадимдан деҳқончилик билан биргаликда чорвачилик билан ҳам шуғулланиб келганлар. Воҳанинг тоғолди ҳамда дашт худудларида чорвачилик, асосан қўйчилик етакчи хўжалик тармоқларидан бири ҳисобланган. Чорва ҳайвонлари чорвадорлар билан биргаликда зироатчи аҳоли турмушида ҳам муҳим аҳамиятга эга булган. Деҳқонлар улардан, асосан ишчи кучи, улов, ёрдамчи куч ва қўшимча даромад манбаи сифатида фойдаланганлар.

Чорвачиликка оид маросим ва урф - одатлар моҳияти ва улардан кўзланган асосий мақсад мавжуд эди. Яъни маросимлар чорвани қўпайтириш, уни турли офатлардан, химоя қилишга йўналтирилганди. Демак чорвадорлар учун уй ҳайвонларининг соғлиги доимо муҳим аҳамият касб этган. Улар чорвани ҳар хил бало қазолар, ёвуз кучлар, ёмон кўзлар, зиён захматлар ҳамда йиртқич ҳайвонлар хуружидан асраш мақсадида йилнинг маълум бир вақтида турли маросимларни ўтказганлар.

Илм-фанда қабул қилинган мавжуд меъёрларга кўра чорвачилик удумлари бир неча гуруҳларга бўлиниб таснифланади. Биринчи гуруҳга баҳорда чорвани ёзги яйловга ҳайдаб кетиш ва кузда ёзги яйловдан қишлоқ жойига қайтишигача бўлган даврида амалга ошириладиган маросимлар ва урф-одатлар; иккинчи гуруҳга эса чорвани қишги яйловлардан қайтариш жараёнидан тортиб то баҳорда ёзги яйловга қўчиш пайтигача бўлган турли-туман маросимлар, урф-одатлар ва ирим-сиримлар киради.

Таниқли фольклоршунос олим Б.Саримсоқовнинг ёзишича, ўзбеклар ўз меҳнат фаолиятида икки хил йил тақвимларидан фойдаланганлар. Бу тақвимлар қишларнинг чорвачилик ҳамда деҳқончилик фаолиятининг амалга кириши ва турланиши билан бошқарилган. Демак, ўзбекларда икки хил йил ҳисоби булиб, улар қуйидагича белгиланган: деҳқон йили 22 мартдан, чўпон йили эса 16 мартдан бошланган².

Дарҳақиқат, 22 мартдан кейин Ўрта Осиё шароитида ер илиб, ўсимликларга амал киради. Чўпон йилининг 16 мартдан бошланиши ҳам ерга амал кириши ва ўт-ўланларнинг ўсиб чиқа бошланиши билан боғлиқ. Ана шу кундан бошлаб чорвадорлар ёзги яйловга қўчиш ишларини бошлаб юборишган³.

Қашқадарё чорвадорлари орасида ҳам айнан чўпон йили кириб келиши билан, чорва қишлоқ жойларидан ёзги яйловларга олиб чиқишган, қолаверса ўзига хос фенологик кузатув ҳам чорвачиликда муҳим аҳамият касб этган бўлиб, воҳа чўпонлари эрта баҳорда Наврўз чумчуғи деб аталувчи қушнинг учиб келиши вақтида ва унинг рангига эътибор берганлар. Агар у оқ рангли бўлса ёғингарчилик кам бўлади, сариқ тусли бўлса ёмғир кўп ёғади, деб таъбир қилганлар.

Наврўз чумчуқ чўпонларнинг ёз давомида доимий ҳамроҳлари ҳисобланади. Кузда ўша қуш ҳадеб ўзини сурув ичига ураверса, демак яқин орада бўрон туриши

¹ Авесто. Адабий тарихий ёдгорлик. Аскар Маҳкам таржимаси. Т., 2001. Б.113, 343; А.Аширов. "Авесто" дан мерос маросимлар. -Т., 2001. - Б.10.

² Б. Саримсоков. Ўзбек маросим фольклори. - Т., 1986. - Б. 40-41.

³ М.Жўраев. Ўзбек мавсумий маросим фольклори. -Т., 2008. Б.45.

кузатилган. Бунини яхши билган чўпонлар чорвани тезроқ пастги яйловларга олиб тушишга ҳаракат қилганлар.

Бундан ташқари, маҳаллий чўпонлар ёзги яйловга кўчишда ҳафта кунларига ҳам алоҳида эътибор берганлар. Чунончи, улар чорвани яйловга олиб чиқишда ҳафтанинг хосиятли кунлари деб эътироф этилган чоршанба ва шанба кунлари, айниқса жума куни кўчиш хосиятсиз ҳисобланган. Чунки халқона қарашга кўра, ушбу кун барча мусулмонлар каби ҳамма жонзотлар учун дам олиш куни йўлга чиқадиган бўлишса, Аллоҳнинг иродасига қарши борилади ва бирор бир фалокатга йўлиқиши мумкин деб ҳисобланган.

Ҳар йили чорвани яйловга олиб чиқиб кетишдан аввал чўпонлар пири - Чўпон ота ва қорамол пири - Занги отага бағишлаб қурбонлик қилиниб, ис чиқарилган. Академик К.Шониёзовнинг ёзишича, қуйи Қашқадарё воҳаси қарлуқларида қўйлар яйловга ҳайдаб кетилаётганда маросимий қурбонлик қилинган ва қишлоқ муллasi томонидан чўпонлар пири - Чўпон отага бағишланган рисола ўқиб берилган. Лекин воҳада биз олиб борилган Дала тадқиқотларимиз жараёнида ва чорвачилик тарихига оид илмий адабиётларда чўпонлар рисоласи ҳақида кенгрок маълумотлар учрамайди¹.

Чорвадорлар фикрича, ҳар бир ҳайвоннинг ўзига хос пирига бағишлаб йилда бир марта қурбонлик қилинган. Жумладан, қўй пири – Чўпонота, қорамол пири - Зангиота, отнинг пири - Қамбарота, эчки пири - Чигатота бўлган.

Азалий турмуш тарзи чорвачиликка дахлдор Қашқадарё воҳаси қатағонларида чорвани ёзги яйловга олиб чиқиш ва ёзги яйловдан қишлоқ ерига олиб қайтишда қатор афсунгарлик расм-русумлари ва урф - одатларига асосланган. Кўринадик, сурувнинг бир жойдан иккинчи ерга кўчиши энг масъулиятли давр ҳисобланган. Шу боис улар бу пайтда чорвани турли зиён-заҳматлардан поклаб кўчиришга ҳаракат қилганлар. Бунда тоққа чиқаётган қўй-қўзиларни ёвуз кучлар, ёмон кўзлардан асраш мақсадида чўпонлардан бири қўлида гулхан ушлаган ҳамда сурувни айланиб чиққан.

Воҳа қишлоқларида яшовчи қипчоқлар чорвани тоққа ҳайдаб кетишда ва тоғдан олиб тушишда ҳам қўй-қўзиларга оқ ва қора рангдаги латта куйдириб, асос-асос қилиб, исирик солганлар. Асос қилишда аёллар "Янги юртда ялло қилсин, эски юртда бало қолсин", деган иборани айтиб турганлар².

Чироқчи тумани Кўкдала воҳаси қишлоқларида яшовчи ўзларда эса чорва яйловга олиб кетилаётганда қишлоқ муллasi томонидан Куръон китоби очик холда ушлаб турилган ва унинг тагидан қўйлар ҳамда чўпонлар ўтказилган. Қўй-қўзиларни яйловга ҳайдаш ва қишлоқ жойига қайтиши пайтида чўпонлар жониворларни зиён-заҳмат ва ёмон кўзли кишилардан олов, исирик ва Куръон китоби ёрдамида поклаганлар.

Чўпонлар пири Чўпонотага бағишлаб ис чиқариш ва чўпонлар рисоласини ўқиш амалларида ҳам исломий қарашларнинг қадимий эътиқодий культлар билан синкретлашган кўринишлари мавжуд. Чўпонлар учун яйловда ҳам қўйларнинг соғлиғини сақлаш энг муҳим вазифа ҳисобланган. Агар яйловда қўйлар бирор-бир хасталикка чалиниб ёппасига қирилиб кета бошласа, чўпонлар жониворларни яйлов атрофида жойлашган мукаддас қадамжо ва азиз авлиёларнинг қабрлари томон ҳайдаб борганлар.

¹ А. Аширов. Кўрсатилган асар. Б.149.

² А. Аширов. Кўрсатилган асар. Б.149.

Қўйлар мукаддас қадам жойига ҳайдаб келинганидан сўнг ушбу зиёратгоҳ ёки қабр атрофидан чорва уч марта айлантирилган. Чўпонлар фикрича, айнан ушбу амалдан сўнг чорвага келган фалокат бартараф бўлар экан. Касби туманида яшовчи чўпонлар қўйларини Маймапоқ кирида боқишган. Агар сурувдаги қўйлар касалликка чалинса улар сурувни шу қирдаги Муродбаҳш ота зиёратгоҳи атрофида уч марта айлантиришган. Шундан кейин қўйлар тузалиб кетар ва касаллик бартараф бўлар экан.

Қамаши туманида Ўғлонжон ота зиёратгоҳи мавжуд бўлиб, қайси бир одамнинг чорвасидаги қўйи, моли ёки оти касал бўлиб қолса шу мазор атрофидан уч марта айлантириб олиб кетар ва шундан кейин касал ҳайвон тузалар экан, Воҳада бундай зиёратгоҳ ва қадамжоларни кўплаб учратиш мумкин¹.

Қўйчилик ҳалқимизнинг азалий тирикчилик манбаларидан биридир. Аждодларимиз ҳисори ва қорақўл зотли қўйларни кўпайтиришган. Қўйчиликнинг жаҳон аҳамиятига молик тармоғи қорақўлчилик ҳисобланган.

Одатда ҳар бир отарда 600-1000 тадан қўй мавжуд бўлган. Жониворларни парваришлаш чўпон чўлиқларидан фидокорлик, ишчанлик, фаҳм-фаросат талаб этган. Ҳар бир чўпон ва унинг чўлиғи отардаги барча қўйларни ўхшашлигидан қатъий назар, бир- биридан ажратиб ола билган. Чўпонлар, умуман аждодларимиз қўй кўзиларни ёшига қараб ҳам номлашган. Қўзи бўлса анъанавий номлари билан, қўй бўлгандан кейин эса унинг тишига қараб ёши аниқланган. Масалан, туғилган қўй боласи - "барра кўзичок", 2-3 ойлиги - "ширвоз кўзи", 4-5 ойлиги - "сараёқ кўзи" ундан каттароғи "габа кўзи" бир яшари "тухли", икки яшари - "шишак", уч яшари - "чори", тўрт яшари - "панжи", беш ёшлиси ва ундан каттаси - "манғи" деб номланган.

Ҳақиқий чўпон қўйларнинг ёшини тишидан билган. Қўй шишшак бўлгунча кўзи тишлари жойида турган. Шишшак бўлгандан кейин ўртадаги-икки тиши тушиб, катта тишлар ўсиб чиққан, чорига етганда катта тишлари тўртта бўлган ва куй панжи бўлганда олдидаги барча тишлари катта тишларга айланган. "Аждодларимизнинг қўй харид қилсанг кўзи ол ёки чори чиққанини ол" деган гапларида ҳам ҳикмат бор. Чунки кўзининг гўшти мазалиги, оғирлиги, яъни тош босиши жиҳатидан чори ва панжи қўйлар гўшти билан тенг туради. Бироқ кўзи шишшак бўлганида унинг гўшти енгиллашиб тош босмаслиги синовдан ўтган. Шунинг учун ҳам "Шишшак сўйдинг, пишшак сўйдинг», деган ибора кўп ишлатилган.

Туркий халқлар орасида қўй энг мукаддас жонивор ҳисобланган ва унга нисбатан алоҳида муносабатда бўлган. Рус элшунос олимаси Е.М.Пешчерева маълумотларига кўра, Ўрта Осиё халқларида қўйга қадимдан инсонларни бало-қазолардан асровчи илохий жонивор сифатида муносабатда бўлишган².

Ўзбек хонадонларида қўчқор қалла суягини ёмон кўзлардан асраш воситаси сифатида бирон-бир дарахтга осиб қўйиш одати ҳанузгача мавжуддир. Хоразмда эса ёмон кўзлар қўйнинг шохига тегиб қайтсин, деган мақсадда хонадонларда шохдор қўчқорлар боқилган. Шунингдек Хоразм ўзбекларида ҳовлилар, уйлар, ташқариси, баъзида боғлар ва узумзорларда ёмон кўзли кишилар нигоҳидан ҳимояланиш мақсадида махсус тарзида қўчқор боқиш одати мавжуд бўлган.

Халқона тасаввурга кўра, қўчқор ёвуз ниятли одамлар нигоҳини бартараф этиш хусусиятига эга жонзот ҳисобланган. Шу боис бу ерга ташриф буюрган ёмон кўзли одамлар нигоҳи ва зиён-заҳмати дастлаб қўйга (аввало унинг кучли шохига)

¹ Дала ёзувлари. Қамаши тумани, 2020 йил.

² Пешчерова Е.М. Гончарное производство Средней Азии. М., 1959. - С. 100.

тушади ва қўчқор уни кайтара олади, деган нуқтаи назар айнан бу ҳудудларда қўчқор боқилишига асос бўлиб ҳизмат қилган.

Қўнғирот ва қипчоқлар орасида қўй жаннатдан чиққан ҳисобланганлаги боис унинг нафақат ўзи, балки бирор-бир тана аъзоси, аниқроғи қўчқор жонивор деб шохи ҳам ёмон ниятли одамлар нигоҳини бартараф этиш хусусиятига эга деб билган. Шу сабабга кўра, уйларнинг кираверишга қўчқор шохини осиб қўйиш одати мавжуд бўлган.

Қўчқор шохини уйнинг кираверишига осиб қўйиш орқали улар хонадонга ёмон кишилар билан кириб келувчи турли бало-қазоларни бартараф этишга ҳаракат қилган. Қўй қўзилар турли инсу жинсларни бартараф этиш хусусиятига эга деб ҳисоблангани боис, тажрибали чўпонлар кимсасиз яйловларда кечалари турли жинслар таҳдидидан ҳимояланиш мақсадида қўйлари орасида кириб тунаганлар.

Қадимшунослар Ю.Д.Баруздин, Г.А.Брькиналар Қирғизистон жануби-ғарбидаги археологик ёдгорликларни ўрганишда одам суяклари билан бирга қўй калласини дафн этилган қабрларга ҳам дуч келганлар¹.

Қорақалпоғистон Республикасининг Элликқалъа туманидаги Қўйқирилган-қалъа ёнидан топилган остадондаги одам ҳайкалчасининг бўйнида қўй шаклидаги тақинчоқ бўлган. Қабр ва остадондаги қўй суяги ва қўй шаклидаги тақинчоқлар ҳам ўз-ўзидан маҳаллий халқларнинг қўй культига сиғинганликларини кўрсатади².

Қўчқор қадимги зардуштийлик динида уй эгаларининг сиҳат-саломатликларини қўриқлаб турувчи илоҳий маъбуд сифатида талқин этган. Қадимги Эрон ва Турон халқлари уруш ва ғалаба худосини қўчқор тимсолида тасаввур қилганлар.

Баъзи тадқиқотчилар фикрича, муқаддас зиёратгоҳ ва қадамжолар билан боғлиқ маросимлар ва тасаввурларда тотемизмнинг айрим хусусиятлари сақланиб қолган. Машҳур рус қадимшунос олими С.П.Толстов фикрича, айнан мана хусусиятлардан бири зиёратгоҳ, қадамжолар, тоғ этакларига қўйлар шохларни осиб шундай қўйишдир.

Дарҳақиқат қўй туркийлар орасида энг муқаддас жонзотлардан саналгани боис зиёратгоҳларга қўй ва тоғ эчкиси шохлари илиб қўйилган. Жумладан Қашқадарё воҳасидаги кўплаб зиёратгоҳларда ҳам авлиё қабри устига қўчқорнинг узун шохлари қўйилган.

Табиийки, азиз авлиёлар қабри ва муқаддас қадамжоларига осиб қўйилган хайвон шохлари оддий безак вазифасинигина бажармаган, албатта. Зиёратга келган бефарзанд аёллар ўғил-қиз кўриш мақсадида қабрга ёки зиёратгоҳга осиб қўйилган хайвон шохига ип, латта ва бошка нарсаларни боғлаганлар ёки шохни аста секин чертиб кўрганлар. Агар шохдан чумолилар тушса, демак ўша аёл фарзандлик бўлади, деган қараш мавжуд эди. Юкоридаги далиллар исботлайдики, бошка туркий халқлар қаторида ўзбеклар орасида ҳам қўй энг муқаддас жонивор тарзида қадрлаганлиги ва унга тотем даражасида эътиқод қилинган.

Адабиётларда туркийлар орасида қўй тотеми билан боғлиқ қўзича, қўзи-қўчқор, куён, куёнчи каби уруғлар ҳам зикр этилган. Жумладан академик К.Ш.Шониёзовнинг ёзишича, туркий халқларнинг энг йирик субэтносларидан қипчоқ уруғининг бир бўғини қўчқорчи деб аталган³.

¹ Баруздин Ю.Л., Брькина Г.А. Археологические памятники Баткена и Лякляна (юго-западной Киргизии). Фрунзе, 1962. - С. 62.

² Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. М., 1962. С.132.

³ Шаниязов К. К этнической истории узбекского народа. - Т., 1974. - С.132.

Қашқадарё воҳаси манғитлари оқманғит бўлимининг бир уруғи ҳам кўзи кўчқор дейилади¹.

Қўнғиротларнинг қанжигали бўлимига қарашли 14 уруғнинг бири қўйин деб номланган, қорақалпоқлар ва бошқирдларда ҳам қўйин уруғи учрайди. Шунингдек қирғиз уруғлари орасида ҳам кўчқор мундус аймағи мавжуд бўлган. Юқорида номлари қайд этилган барча этнонимларнинг қадимий шаклига қўй тотеми асос бўлган дейиш мумкин.

Қўйларни муқаддаслаштириб, улар шаклини тасвирлаш анъанаси ҳозиргача сақланиб қолган. Рус элшунос олимаси О.А.Сухарева кашталардаги кўчқор шоҳига ўхшаш нақшлар хусусида шундай фикрларни билдирган: «Накиларда, асосан кўчқорларнинг битта белгиси унинг шоҳи ифодаланган ундай нақшлар Ўрта Осиёнинг маҳаллий ўтрок ва кўчманчи халқларида "кўчқорак", Фарғона водийсида, Нурота ўзбек туркманларида "мўйис", туркманларда "чоч бўйиз" деб аталган. Бу нақш икки спиралнинг қайрилган кўринишдан иборат бўлиб, композициясининг марказий қисмига туширилган. Қўй шоҳи нақши ҳам қўй культидан келиб чиққан ҳолда ишланганлигини кўриш мумкин»².

Демак, ёш келин куёвлар яшайдиган хонага кўчқор шоҳи нақши туширилган сўзаналар бежиз илинмаган. Никоҳ маросимида илиб қўйишдан мақсад келин-куёв уйини безатиш эмас, балки ёшларни турли инс-жинслардан асраш бўлган.

Чорвачилик билан боғлиқ маросимлар ва урф-одатлар моҳиятига назар ташлар эканмиз, уларнинг аксариятида афсунгарлик, магия, тотемизм билан боғлиқ қарашлар устувор эканлигига гувоҳ бўламиз. Воҳа қўйчивонлари турфа хил афсунгарлик урф- одатлари орқали сурувни турли бало-қазолардан, касалликлардан асрашга ҳамда улар серпуштлигини давом эттиришга ҳаракат қилганлар.

Шунингдек қўйларни қочириш (табиий равишда ирсий кўпайтириш) вақтида чўпонлар: "Илоҳим, бу йил қўйларимиз худди тарвуз уруғидай кўпайиб, баракали бўлсин", деган ниятда улар устидан тарвузни ёриб уруғи билан сочганлар. Шахрисабз воҳасида қуй-қўзилар яйловлардан қайтган куз пайтида қўраларга кўчқор қўшилган (кўчқорлар яйловларга олиб чиқилмаган), баракали бўлсин деб устига оқ жўхори сепилган.

Қашқадарё воҳаси қўйчивонлари орасида чўпон таёғи билан боғлиқ бир қанча ирим- сиримлар ва расм-русумлар мавжуд бўлган. Чўпонлар одатда ҳар бирида биттадан чўпон таёғи бўлиб, уни олиш ҳар кимга ҳам насиб қилавермаган. Чўпон ўз таёғини ўз ўғлига ёки энг ишонган шогирди (чўлиғи)га топширган. Бу маросим Қашқадарё воҳасида "Чўпон тўйи" дейилиб, унда яқин қариндошлар ва кекса чўпонлар иштирок этишган. Кекса чўпонга бош-оёқ сарпо қилинган, қўй сўйилиб таом тортилган, Мулла Чўпон ота ҳақиқа дуолар ўқиган ва йигит кўпчилик олдида таёкни қабул қилиб олган. Сўнгра ёш чўпонга катта масъулият юкланган. Чўпон таёғи тол, гужум, тут, заранг ва иргай қаби қаттиқ новдалардан қилинган. Чўпон таёғи тузунлиги 18 бўғимдан иборат бўлиб, ундан калта ҳам, узун ҳам бўлмаган. Чўпон таёғи ҳар қандай жойга ташланмаган, устидан хатлаб ўтилмаган. Агар хатлаб ўтилса, яна изига қайтарган. Халқимизда "Чўпоннинг таёғидан, келиннинг оёғидан» деган ибора ҳам мавжуд. Таёк чекка жойда кўпинча

¹ Дала ёзувлари. Касби тумани, 2021 йил.

² Сухарева О.А. Орнамент декоративных вышивок Самарканда и его связь с народными представлениями и верованиями (вторая половина XIX - начало XX вв.). - Советская этнография, 1983, № 6. - С.78.

ўтовнинг белдовига қистириб қўйилган. Кекса чўпонларнинг сўзларига қараганда, чўпон таёғи теккан бўри ҳам кўп ўтмай жон берган.

Агар янги туғилган кўзиларда касаллик аломати сезилиб қолса ёки ёзилмасдан қобиз бўлиб қолса, чўпон ўз таёғини хар бир кўзи остидан уч мартадан ўтказиб олган. Бордию кўиларда ич кетиши касаллиги пайдо бўлса ҳам шу ҳол такрорланган. Мазкур ирим-сиримлар чўпон таёғининг ўзига хос хусусиятга эга эканлигини билдирган.

Отардаги кўилар кўп нобуд бўлса, бундай ҳолларда чўпон бирор-бир матони ёғочга боғлаб, мойга ботириб олган ва ёнаётган матони баъзи бир иримларни қилиб, кўиларни тагидан ўтказиб олган. Бу амал «Кўиларга чироқ ёкиш» деб номланган. Чунки халқимиз эътиқодига кўра, олов қадимдан мукаддас саналиб, ҳар қандай ёвузликларни бартараф этган.

Кўиларга кўчқор кўшиш даврида ҳам баъзи иримлар бажарилган. Кўчқор кўшишдан олдин унинг энг зотдорлари танлаб олиниб, совлиқлар эгиз кўзиласин, деган ниятда кўчқорнинг бошига кўштарвуз уриб, майдаланган. Парчаланиб кетган тарвуз бўлаклари шу атрофдагиларга тарқатилган. Барча йиғилганлар кўиларини дуога очишиб, Чўпонотадан эзгу ниятларини ижобат бўлишлигини тилашган. Шундан сўнг кўчқорлар кўиларга кўшилган.

Тўл олиш даврида ҳам баъзи бир иримларга ҳам амал қилинган. Масалан, кўни- кўшиллар бир-бирларидан ёки чўпонлардан "Кўиларингиз қанча кўзилади?" деб сўрашмаган ёки «Кўзиларнинг ҳаммаси тугалми?» деган ибора ўрнига «Кўиларингиз туғиб бўлдимми?» деб сўрашмаган. Ҳаттоки чорвадор аҳоли бир-бирларидан хол-ахвол сўрашишганида ҳам мол-ҳолини суриштиришади. Шунингдек воҳада қорамол, от, туя боқиш билан боғлиқ кўплаб қадимий диний эътиқодлар ҳам мавжуд бўлганки, бу алоҳида теран илмий тадқиқотларни талаб қилади, албатта.

Хуллас, ўзбекларнинг кўйчиликка оид турфа қадимий эътиқод ва расм-русумлари мавжуд бўлганки, буларнинг аксарияти унутилган, баъзилари эса кексалар хотирасида сақланиб қолган, халос. Чорвачиликнинг муҳим тармоғи бўлган кўйчиликни янада ривожлантириш ва аجدодларимиз асрлар давомида эъзозлаб келган ноёб анъаналарни теран ўрганиш ва халқимизга етказиш ниҳоятда долзарбдир.

ФАЗЛУЛЛОҲ ИБН РУЗБИХОННИНГ “МЕҲМОННОМАЙИ БУХОРО” АСАРИ ҚОЗОҚ ХАЛҚИНИНГ МОДДИЙ МАДАНИЯТИ ТЎҒРИСИДА МУҲИМ МАНБА

Алимова Раҳима

тарих фанлари номзоди, доцент, ТДШУ

Марказий Осиё минтақаси қадимдан бир қанча халқларнинг этник шаклланиши, ривожланиши ва умуман тарихий тақдирида муҳим ҳудуд ҳисобланади. Бу маконда яшаган ўзбек, қозоқ, қирғиз, тожик, уйғур ва бошқа халқлар цивилизациян жараёнларда фаол иштирок этган. Бу кенг минтақанинг кўчманчи аҳолиси қадим замонлардан буён ўтроқ маданият соҳиблари билан узвий алоқада бўлиб келган. Ўзаро алоқалар тарихи, номадик маданият билан деҳқончилик ва ҳунармандчилик минтақалари тарихан ўзаро бир-бирини тақоза этиб келган. Марказий Осиё

минтақаси аҳолиси, уларнинг тарихий, сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаётдаги ўрни масалалари ўрта аср муаллифлари асарларида ўз аксини топган. Хусусан, қозоқ халқининг моддий ва маънавий маданияти ўрта аср муаллифларини ҳам ўзига жалб қилган. Қозоқ халқи тарихига назар ташласак, уларнинг кўчманчилик турмуш тарзида яшаб катта маданият яратганликларига гувоҳ бўламиз. Уларнинг маданияти илдизлари узоқ тарихий даврларда шаклланиб, асрлар давомида сайқалланиб, бугунги кунгача етиб келган.

XVI аср қозоқ халқининг моддий ва маънавий маданияти тарихи бўйича тадқиқотлар¹ амалга оширилган бўлишига қарамасдан, бу масала шу кунга қадар ўзининг тадқиқотчиларини кутиб турибди. Зеро, қозоқлар маданияти, анъанавий хўжалиги тарихи бўйича ўрта аср манбаларида қизиқарли маълумотлар сақланиб қолган. Шу ўринда Фазлуллоҳ ибн Рузбихоннинг “Меҳмонномаи Бухоро” асари алоҳида аҳамиятга эга. Мазкур асарда берилган маълумотлар муаллифнинг ўзи кўрган ва ўзи шоҳиди бўлган воқеа ҳодисалар тўғрисида ёзганлиги билан қимматлидир.

Фазлуллоҳ ибн Рузбихон Дашти Қипчоқ ва у ердаги ўзбеклар мамлакати тўғрисида ёзар экан, уларнинг олти юз минг фарсах майдонда ёзлик ва қишлоқ манзилларига эгаллигини қайд этади. Бу ҳудуд дарёлар, гуллар, лолалар билан қопланган ва у ерни Дашти Қипчоқ атайдилар, деб ёзади. Бу ҳудудларнинг ҳаммаси ўзбеклар мамлакатиники (Ўзбек улуси – Р.А.). Дашти Қипчоқ – ўзи нима? деб савол бериб! У жаннатнинг давоми. Унинг далалари ва даштлари Эрам боғларидан-да афзал, деб эътироф қилади².

Муаллиф биринчи марта Ўрта Осиёга ташриф буюрган, унга номаълум бўлган халқларнинг ҳаётини, урф-одатлари ва турли хил ижтимоий қатламларнинг ахлоқий нормаларини қизиқиш билан кузатган. Туркистон ва Дашти Қипчоқ чўлларида ёзнинг қайноқ ҳарорати, қишнинг қаҳратон совуқлари унга ғалати кўринган. Фазлуллоҳ ибн Рузбихоннинг мазкур асари Шайбонийхоннинг ҳарбий юришлари, хусусан Дашти Қипчоққа кўшин тортиб бориши баробарида ўзи гувоҳи бўлган, ёки ишончли кишилардан эшитган маълумотлари асосида яратилган. Асарда табиат мўжизалари, шафқатсиз ҳарбий тўқнашувлар, шаҳарлар ва уларнинг ҳаёти, географик ва топографик жой номлари, аҳоли яшайдиган манзиллар, этник номлар, уларнинг эгаллаган ҳудудлари, аҳолининг турмуш тарзи, хўжалик ҳаёти, яшаш шароити, уй-жойлари, озиқ-овқатлари ва бошқалар тўғрисида қизиқарли маълумотлар баён қилинган. Айниқса, муаллифнинг қозоқлар мамлакати, қозоқ хонлари, қозоқ халқи, унинг турмуш тарзи, кўчманчилик хўжалиги, уй-жойлари, бир манзилдан бошқасига кўчишлари, озиқ-овқатлари билан боғлиқ маълумотлар китобхонни ўзига жалб қилади.

1509 йил Шайбонийхон Дашти Қипчоққа юриш сафарида бирга бўлган даврида у ернинг дарахтлари жуда баланд ўсиши, дарахтларнинг кўпи қайин дарахти эканлиги, у жуда қаттиқ бўлганлиги учун ундан яхши аравалар ва ғилдираклар ясашганлигини маълум қилади. Дарахтларнинг учларида турли хил ёввойи қушларнинг: қирғийлар, оқ лочинлар, шумқорлар уялари бор. Дашти Қипчоқнинг

¹ С.Жолдасбаев. Материальная культура казахов XV-XVIII в.в. (по археологическим данным). Автореферат на соис.уч.ст.к.и.н. Алма-Ата, 1975. – С. 6.

²² Фазлаллах ибн Рузбихан Исфохани. Михман-наме-йи Бухара. (Зписки Бухарского гостя). Перевод, предисловие и примечания Р.П.Джалиловой. М.: Наука, 1976. – 93.

мўл-кўллиги, ҳавосининг ёқимлилиги, баҳор кунларида шамолнинг муаттар хидларни ҳар томонга таратиши, кечаси жаннатга ўхшаш сокин ва салқинлиги тўғрисида илиқ тафсифлар берган. У ернинг гуллари ва лолалари катталиги жиҳатидан дунё гуллари ва лолаларидан бир неча баробар катта эканлиги қайд этган¹.

Бу кенг дашт ўзбекларнинг ёзги манзилгоҳлари бўлиб, ёз кунлари жазирама иссиқ бўлади, кўп ёнғинлар чиқиб туради, шундай кунларда қозоқ халқи даштнинг чекка ҳудудларида яшайди. Чорвасининг кўплиги ва яйловларга эҳтиёж туфайли қозоқлар даштнинг ҳаммасини эгаллаган, султонларнинг ҳар бирининг ўзига қарашли муайян ҳудудлари мавжуд. Подалари ва уларнинг қўйлари ва сигирлари сони, йилқилар уюрлари шу даражада кўпки, уларнинг сонини ягона оллохдан бошқа ҳеч ким билмайди².

Куз фасли кириши билан об-ҳаво совуб кетади, кучли қор ёғади, қозоқлар қишлаш учун қишқи манзилларига йўл оладилар. Йўл бўйлаб сув манбалари етарли бўлмаганлиги сабабли ҳайвонларни суғориш учун кечувларни ва йўлларни қор қоплаган пайтда йўлга чиқадилар. Кўчиш мақсадида йўлга тушганда қорни кечиб юрадилар, акс ҳолда кўчманчилар ташналик ва сув етишмаслигидан нобуд бўладилар.

Фазлуллоҳ ибн Рузбихоннинг қозоқ халқи моддий маданиятига оид маълумотлари орасида уларнинг кўчма уйлари–ўтовлари, кийимлари ва миллий таомлари ҳақидаги ёзганлари эътиборга лойиқ. Муаллифнинг ёзишига кўра, уларнинг яшаш жойлари арава шаклида қурилган ва фалак каби катта ғилдираклар устига қўйилган, туялар ва отлар уларни бир манзилдан бошқа манзилга қарвон каби чўзилиб ташиган. Агар улар узлуксиз кетма-кет кетсалар, уларнинг узунлиги юз мўғул фарсахига етади ва улар орасидаги масофа бир қадамдан ошмайди. Ҳар бир ўтов бир кишиники, энг камбағал қозоқларнинг минглаб отлари, туялари ва қўйлари бор³.

Қозоқларнинг ёзги манзилларидан қишлоқ қароргоҳларига кўчишлари, манзиллари, у ернинг ўзига хос хусусиятлари, аҳолининг моддий бойликлари, ўзаро муносабатлари тўғрисида маълумот берар экан, муаллиф қозоқлар Қипчоқ Даштининг чегара ҳудудлари ва Итил деб аталадиган Адил (Волга) вилоятидан йўлга чиқиб, ҳар куни юриб, дабдаба ва бойликлари билан, ўтовлари билан қорда кўчиб, сувсар, олмахон ва бошқа пўстинларда, безакли ипак кийимларда икки ва уч ойдан кейин қишқи қароргоҳларига етиб боришади. Уларнинг қишқи қароргоҳи Сайхун дарёси қирғоқлари бўлиб, улар Сир даб аташади. Сайхун атрофлари қамиш деб аталадиган найлар билан қопланган, чорва учун озуқага ва ўтинга жуда бой.

Қозоқлар қишқи қароргоҳларига етиб келгач, Сайхун дарёси қирғоқлари бўйлаб жойлашади. Улар ўрнашган ҳудудлар уч юз фарсахдан ошади, эгаллаган манзиллари эса Туркистон вилоятига яқинлашиб қолади. Ҳар бир улуснинг ўз султони бўлиб, улар Чингизхон авлодидан бўлган. Ўзбек хонлари билан, аксарият Шайбон уруғлари билан қозоқ султонлари ўртасида доимо қонли тўқнашувлар ва жанжаллар бўлиб туради⁴, деб маълумот берган.

¹ Фазлаллах ибн Рузбихан Исфохани. – Б. 93.

² Фазлаллах ибн Рузбихан Исфохани. – Б. 93.

³ Фазлаллах ибн Рузбихан Исфохани. – Б. 94

⁴ Фазлаллах ибн Рузбихан Исфохани. – Б. 94.

Фазлуллоҳ ибн Рузбихон асарда Туркистон чўллари тўғрисида атрофлича маълумот берар экан бу ҳудуд аҳолиси қўйчиликни ривожлантириш учун қўйларнинг болалаш мавсумига алоҳида тайёргарлик кўрганлигини эътибордан четда қолдирмаган. Унинг ёзишича, қўйларни болалаш даврида қозоқлар жуда эътиборли бўлишганлиги, катта куч сарф қилиши ва ҳам ейиши натижасида қўй эгалари қисқа муддатда бойиб кетишларини ёзган. Ўзбек ва мўғул тилларида кучли бойларни бий деб атаганлигини хабар қилади.

Муаллиф назарида қушлар дунёси ҳам жуда бой бўлиб, уларнинг айримлари унинг диққатини тортган. Ёввойи қушлар орасида энг катта қуш бургут дет аталади. Хон мажлисига йирик бургут келтиришган, унинг кўринишидан ақлинг шошади, ҳайратга тушасан. Унинг чангаллари бамисоли ўлим фиғонини эслатади. Бургутнинг тумшуги ўткир найзани эслатади. Унинг танаси эртақлардаги анқога ўхшайди. Қанотлари ранги – гулзор гуллари рангига ўхшайди. У жониворларни тутиш учун денгиз ва замин қушларидан-да баландда жуда тез учади. Унинг қичқирган овози, ўлим садосига ўхшаши, осмодан ҳайвонларга ташланиш тезлигини эътироф қилади¹.

Муаллиф хоннинг овчи қушлари лочин, шахин, бургут ва сунгари қушлар билан ов қилиши, тутган паррандаларнинг гўштидан шохона дастурхон ҳозирлаши, ҳукмдорнинг шохона дастурхонида илм соҳиблари, художўй, такводор фуқаролар, дарвишлар, Қуръонни қироат билан ўқийдиганлар ва уламолар иштирок этишганлигини маълум қилган².

Қозоқларнинг хўжалик ҳаёти билан боғлиқ буюмлар тўғрисида айрим маълумотларни асарда учратиш мумкин. Масалан: асарда қўйнинг ичакларидан камалак ипини, қорнидан ўқларнинг учларини боғлашда ишлатиладиган ип тайёрлаши, гўштини қуришиб қўйиши, калласи билан қариндошларини меҳмон қилиши, жунидан ўзларига қўйлак тикиши, кафан тикиб, ўликларни кўмиши³, тўғрисида қизиқарли маълумотлар баён қилинган.

Қозоқ халқи XVI-XVII асрларда ислом динини расмий қабул қилган. Қозоқлар ўртасида исломни тарғиб қилувчилар туркистонлик, бухоролик ва астраханлик руҳонийлар эди. Қозоқ хонлари, султонлари, исломни қабул қилганларидан сўнг ҳамма маросимларни бажаришган, масалан, қуръон ва номоз ўқишган. Фарзандларини мадрасаларда ўқитган. Фазлалалах ибн Рузбихан қозоқларни Шайбонийхоннинг аждодлари Маҳмуд Газан даврида исломни қабул қилишган, деб эътироф қилади⁴. Манбада ёзилишига кўра, Чингизхоннинг бешинчи авлоди даврида ислом қабул қилинган⁵. 1558-1560 йилларда Марказий Осиёга ташриф буюрган инглиз савдогари А.Женкинсон қозоқларни ислом динига эътиқод қилганликларини ёзиб қолдирган⁶.

¹ Фазлаллаҳ ибн Рузбихан Исфохани. – Б. 96.

² Фазлаллаҳ ибн Рузбихан Исфохани. – Б. 98.

³ Фазлаллаҳ ибн Рузбихан Исфохани. – Б. 103.

⁴ Фазлаллаҳ ибн Рузбихан Исфохани. – Б. 104.

⁵ Фазлаллаҳ ибн Рузбихан Исфохани. –. 104.

⁶ Дженкинсон А. Путешествие в Среднюю Азию в 1558-1560 гг. // Английские путешественники в Московском государстве в XVI веке. (Перевод с английского Ю.В.Готье). – М: ОГИЗ, 1937. – С. 167-192.

Қозоқларнинг асосий миллий таомлари гўшт, сут, қимиз ва чорвадан тайёрланадиган бошқа маҳсулотлар ҳисобланган. Маълумки, қозоқлар от гўшtidан қазӣ, қарта, жал ва бошқа нарсалар тайёрлашган. Бия сутидан қимиз, сигир ва қўйларнинг сутидан қатик, айрон, қурт, ёғ олишган. Фазлуллоҳ ибн Рузбехон қозоқларнинг севимли ичимлиги бўлмиш қимиз тўғрисида ёзар экан, ишончли одамлардан эшитганларига кўра, қозоқларда шундай удум бор, яъни баҳорда отлари болалаган пайтида сути жуда кўп бўлади. От сутидан қимиз тайёрлашади. Қимиз ўзбек ичимликларидан энг яхшиси. У жуда фойдали ва лаззатли. Қимиз жаннат дарёси ичимлигига ўхшайди¹. Муаллиф қимиз ичимлигининг сифатлари тўғрисида ёзиб, агар уни семизлик касалидан азият чекаётган одам ичса, овқатни ҳазм қилдирадиган органларни ишлатиб юборади, очликдан нотинчлик йўқолади. Қорни тўқ одам озикланиш учун ичса, руҳи тетиклашади, очлик ҳиссини йўқотади. Қимиз бу озиқ, дорининг ўрнини босади. Қимизнинг одам ичгандан кейинги кайф қилиш ҳолати, ғам-ташвиш ўрнини хурсандчилик эгаллашини ёзади. Аммо, қимиздан кайф қилиш ҳолати, ортиғи билан ичса ҳам ақлини йўқотмаслиги, май каби унга таъқиқ қилинмаганлиги, аксинча, қимиз хотирани чарҳлаши, мияни хурсандчилик, ўйин-кулги билан ёритишини эътироф қилади².

Муаллиф қозоқларнинг қимизни ичиш тартиби тўғрисида ҳам маълумот қолдирган. Қимизни ичишдан аввал қозоқлар юзини қуёшга қаратади ва бир қултум олиб шарққа қаратиб чайқаб тўқади ва дарҳол ерга эгилиб қуёшга сажда қилишади. Балки бу қуёшдан ўтларни ўстирганлиги, ундан отлар озикланиб қимиз берганлиги учун қуёшга миннатдорчилик билдирганидир.

Муаллиф қозоқларнинг ўтган даврларда ҳамма сохта эътиқод қилганлиги ва қуёш сиғиниш мумкин бўлган неъмат бўлганлигини ёзади. Қозоқлар ўзларини мусулмон деб билишлари, улар орасида мусулмонлар каби никоҳ ўқилиши, ҳайвонларни қурбонлик қилиш, номозга чақириб озон айтишларини, қуръон ўқишларини ёзади³.

Муаллиф қозоқлар юртига қиш фалида юриш қилган пайтидаги об-ҳавонинг совуқлигини қуйидагича таърифлаган. Хусусан, ҳаво шу даражада совуқ эдики, қўлингни енгингдан чиқаргинг келмайди. Жун этикларда ва ипак пайтаваларда оёқлар қотиб қолган эди, гўёки, чарм ва жун ўртасига бир бўлак муз солиб қўйгандек эди. Юзлар изғириндан қумуш ойнакни эслатарди, кўзлар қизариб кетган, киприклар музлаб қолган, оёқ-қўлларнинг бармоқлари бир қуйма тилло каби, уни эритиш учун тигельга қўйиб узоқ ушлаб туриш керак.

Умуман олганда, Фазлуллоҳ ибн Рузбихоннинг “Меҳмонномаи Бухоро” асари муаллифи ўз даврининг етук алломаларидан бўлган, Шайбонийхон билан унинг юришларида қатнашган. Асарда ёзиб қолдирган маълумотлар аксарият муаллифнинг ўзи гувоҳи бўлган воқеалар, ёки ишонган одамларидан эшитган ҳикоялари асосида битилган. Шунинг учун муаллифнинг асаридаги хабарлар, маълумотлар жуда ишончлилиги билан бошқа асарлардан ажралиб туради ва ўз қимматини сақлаб қолган. Асардаги маълумотларга таяниб айтиш мумкин-ки, XVI аср бошларида қозоқ халқи табиий шароит тақозасига кўра, кўчманчилик

¹ Фазлаллах ибн Рузбихан Исфохани. – Б. 106.

² Фазлаллах ибн Рузбихан Исфохани. – Б. 107.

³ Фазлаллах ибн Рузбихан Исфохани. – Б. 108.

турмуш тарзига эга бўлган, уларнинг ёзлик ва қишлик манзиллари бўлган, уларнинг ўзига хос моддий ва маънавий маданияти мавжуд бўлган.

ХИВА ХОНЛИГИДАГИ ВАЗИЯТ ВА РОССИЯ БИЛАН МУНОСАБАТЛАРИ ТАРИХИДАН(1916-1917 ЙИЛЛАР)

Саидов Шавкат

тарих фанлари номзоди, доцент, ТДШУ

Аннотация. Ушбу мақолада биринчи жаҳон уруши(1914-1918) даврида Хива хонлигида юзага келган сиёсий вазият, Россия империяси, Муваққат ҳукумат ва совет ҳокимияти билан муносабатларнинг моҳияти, оқибатлари таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: Россия империяси, Николай II, Хива хонлиги, Асфандиёрхон, биринчи жаҳон уруши, Муваққат ҳукумат, ҳарбий комиссар, большевиклар, совет ҳокимияти.

Аннотация. Данная статья посвящена политической жизни в Хивинском ханстве во время первой мировой войны (1914-1918), анализируется сущность и последствия взаимоотношения хивинского ханства с Российской империи, Временной правительством и советской власти .

Ключевые слова: Российская империя, Николай II, Хивинское ханство, Асфандиерхан, первая мировая война, Военный комиссар, большевики, советская власть.

Кириш. XX аср бошларида Туркистонда, жумладан, Хива хонлигида ҳам ҳур фикрловчи, мамлакатни тараққиёт сари боришини хоҳловчи, илғор фикрли кишилар етишиб чикди. Полвонниёз Ҳожи Юсупов, Бобо Охун Салимов, Назар Шоликоров, Ҳасан Алиакбаров, Худайберган Девонов, Отожон маҳрам Сапаев, Хусайн Матмуродов каби зиёлилар шулар жумласидан эдилар. Хива хонлигида вужудга келиб, кучайиб бораётган миллий-демократик руҳдаги озодлик ҳаракати, шунингдек, иқтисодий ночорликдан қаттиқ қийналаётган меҳнат аҳлининг норозилик чиқишлари мавжуд давлат тизими асосларига тобора кўпроқ таҳдид сола бошлади. Биринчи жаҳон уруши(1914-1918) Россия империясида иқтисодий-сиёсий инқирозни янада кучайтирди. Бу ҳолат Хива хонлигига ҳам ўз таъсирини кўрасатди, албатта. Уруш даврида хива халқининг турмуши ниҳоятда оғирлашди, натижада аҳолининг норозилик чиқишлари ортиб, исён ва қўзғолонлар мамлакатни қамраб ола бошлади. Бундай шароитда подшоҳ Россияси Хивани итоатда тутиб туриш учун хонликни бевосита бошқариш ваколатига эга бўлган Россия империясининг Хива хонлигидаги махсус вакили-Ҳарбий комиссар лавозимини жорий қилади. Мақола ушбу сиёсий ўзгаришлар даврида Россия ва Хива хонлиги ўртасидаги муносабатлар батафсил таҳлил қилинади.

Хива хонлигидаги вазият ва Россия билан муносабатлари тарихидан(1916-1917йиллар)

Биринчи жаҳон уруши(1914-1918) даврида Россияда вужудга келган иқтисодий ва сиёсий инқироз империянинг иттифоқчиси, айтиш мумкинки итоаткор вассали бўлган Хивада хонлик тузумининг келажаги хавф остида қолади. Рус маъмурлари Хивадаги ижтимоий-сиёсий вазиятни доимо кузатиб ва назорат

қилиб борганлар. Айниқса, 1915-1916 йилларда хонликни қамраб олган халқ кўзғолонлари уларни қаттиқ ташвишга солиб қўйганди. Бу ҳақда Хивада фаолият олиб бораётган рус ҳарбий амалдорлари ва Туркистон генерал-губернатори Алексей Николаевич Курапоткин(1916-1917) Россия Ҳарбий вазири Иван Константинович Григоровга(1911-1917) таҳлилий маълумотлар тақдим қилиб туришган. Ҳарбий вазир 1916 йилнинг 17 июлида Россия императори Николай II (1894-1917) номига ёзган махсус маълумотномасида Хива хонлиги билан боғлиқ вужудга келган муаммолар батафсил баён қилинади¹. Россия ҳарбий маъмурлари Хивадаги норозилик исёнларини бостириш ва келажақда вужудга келиши мумкин бўлган бундай ҳолатларга йўл қўймаслик мақсадида, шунингдек, Хива хонлигини итоат ва назоратда ушлаб туриш учун Хива шаҳрида катта ҳарбий-маъмурий ва сиёсий ваколатларга эга бўлган, **Россия ҳарбий комиссари** лавозимини таъсис этиш тўғрисидаги таклиф қилишади. Мазкур тадбир, император Николай II томонидан маъқулланади². Туркистоннинг сўнгги генерал-губернатори генерал-адъютант Алексей Николаевич Куропаткиннинг фикрича:”...Хива хонлигидаги нотинч ҳолат, исёнкорлик руҳи, империянинг хонлик билан қўшни бўлган вилоятлар аҳолисининг кайфиятига салбий таъсир этиши мумкин”³.

Айнан мазкур омил, **Хива хонлигини алоҳида усулда** бошқариш тартибини жорий қилишни талаб қилар эди. Аммо, иқтисодий ночор аҳволда бўлган Россия империясининг Туркистондаги маъмуриятида мазкур тадбирни амалга ошириш учун маблағи бўлмаган. Шунинг учун ҳам, Ҳарбий комиссар лавозимини тезроқ таъсис этилишидан манфаатдор бўлган Хива хони Асфандиёрхон(1910-1918) зарур молиявий муаммони ҳал қилишни ўз зиммасига олади ва шу мақсадлар учун ҳар ойда 13 минг рубл маблағ ажратишга рози бўлади⁴. Натижада Туркистон генерал-губернатори А.Н.Куропаткин ва Хива хони Асфандиёрхон ўртасида 1917 йилнинг 29 январь куни битим имзоланади, шу асосда Хива хонлигида империянинг махсус вакили, Россия Ҳарбий комиссари лавозими таъсис этилади⁵. Шу билан Россия томонидан Хива хонлигини тўғридан-тўғри бошқариш тартиби жорий қилинади. Чунки, ушбу вақтга келиб, Хоразм минтақаси империянинг энг исёнкор ҳудудларидан бирига айланган эди.

Хива хонлигида фаолият олиб боровчи Россия империяси ҳарбий комиссарининг ваколатлари ва вазифалари алоҳида “Низом” билан тасдиқланади⁶. “Низом”нинг биринчи бандида шундай деб ёзилган:”Хива хонлигида тинчлик ва осойишталикни таъминлашга ёрдам бериш, Рус ҳукумати билан Хива хони ўртасида доимий мустаҳкам алоқаларни йўлга қўйиш ва **назорат қилиб бориш** мақсадида Хива шаҳрида, бевосита Туркистон генерал-губернаторига бўйсунадиган **Россия Ҳарбий Комиссари** лавозими жорий этилади”⁷. Россия империясининг олий раҳбарлари ушбу лавозимга шу даражада катта аҳамият беришганки, Ҳарбий комиссар, Россия Ҳарбий вазирлиги штатида ишлайдиган

¹ ЎзМА, жамғарма-И-1, рўйхат-27, иш-1794, варағ-1(орқа Тараф)

² ЎзМА, жамғарма-И-1, рўйхат-27, иш-1794, варағ-1(орқа Тараф)

³ ЎзМА, жамғарма-И-1, рўйхат-27, иш-1794, варағ-2

⁴ Ўша жойда, варағ-2(орқа Тараф)

⁵ Ўша жойда

⁶ ЎзМА, жамғарма-1, рўйхат-27, иш-436, варағ-7

⁷ Ўша жойда

зобитлардан Туркистон генерал-губернаторининг тавсияси билан бевосита Император томонидан шахсан тайинланган.¹ Шулардан келиб чикиб, ҳарбий комиссарга жуда катта ваколатлар берилган ва улар қуйидагилардан иборат бўлган:

1. Хива хонлиги ҳудудидаги мавжуд, энди пайдо бўлиши мумкин бўлган барча рус манзилгоҳларига раҳбарлик қилиш;

2. Хива хонлигида Россия ҳукумати, рус корхоналари ва рус фуқароларининг манфаатларини ҳимоя қилиш, зарур ҳолларда муаммоларни ҳал қилишга амалий ёрдам бериш;

3. Хонликда истиқомат қилаётган чет эллик фуқароларни рўйхатдан ўтказиш, уларнинг фаолиятини назорат қилиш;

4. Россия империяси ҳудудига ва ҳорижий мамлакатларга чиқадиган Хива фуқароларига паспортлар бериш;

5. Хива хонлиги ҳудудида Россия судлари чиқарган қарор ва ҳукмларнинг бажарилишини таъминлаш бўйича тадбирларни амалга ошириш, худди шундай ҳаракатларни хиваликларга ва ҳорижий фуқароларга нисбатан қўллаганда Хива ҳукумати билан мулоқот ўрнатишни йўлга қўйиш”².

Умуман, мазкур “Низом” бўйича ҳарбий комиссарга Туркистондаги вилоятларга раҳбарлик қилувчи ҳарбий губернаторларга тенглаштирилган ваколатлар берилганлигининг ўзиёқ Хива хонлиги амалда Россиянинг “провинцияси” даражасига тушиб қолганлигини кўрсатади. 1912 йилдан Хива хонлиги ҳудудининг Россия юрисдикцияси амал қиладиган ҳуқуқий маконга тенглаштирилиши, 1917 йилдан, яъни, февраль воқеаларидан кейин эса, Хива хонлигига нисбатан Амударё бўлими бошлиғи томонидан қўлланилиб келинган дипломатик вазифаларнинг бекор қилиниши, эндиликда, хонлиkning нафақат ташқи сиёсати, балки ички ҳаёти ҳам тўлиқлигача Ҳарбий комиссар ҳоҳиш иродасига бўйсундирилиши, Хива хонини амалда “қўғирчоқ” ҳукмдорга айланиб қолганлигини, мамлакат эса барча ҳуқуқлардан маҳрум қилинганлигини билдирар эди.

Хива хони Асфандиёрхон (1910-1918) ҳукмронлиги йилларида халқнинг аҳволи ниҳоятда оғирлашди. Мавжуд мустабид тузумни ўзгартиришни мақсад қилиб қўйган, ислохотлар йўли билан жамиятни ўзгартириш ва янгилаш тарафдори бўлган Хоразм маърифатпарварлари “Ёш хиваликлар” ҳаракатига асос солдилар. Унинг сафларида аҳолининг турли тоифа вакиллари, яъни зиёлилар, ҳунармандлар, савдо-тижорат аҳлини, илғор фикрли руҳонийларни учратиш мумкин эди. Шундай бир шароитда, Хивадаги хонлик тузумининг таянчи ҳисобланган Романовлар сулоласининг сўнгги вакили Николай II ҳам тахтдан воз кечади. Натижада 1917 йилнинг февраль ойининг охирида юз берган сиёсий жараёнлар, инқилоб натижасида уч асрдан ортиқроқ Россияни бошқарган сулола ҳукмронлигига якун ясалади. Россияда молия-саноат капитали вакиллари манфаатларини ифодаловчи Муваққат ҳукумат тузилади. Муваққат ҳукумат бошқарувнинг монархия шаклидан воз кечиб, мамлакатни республика деб эълон қилган эди. Россия императори Николай иккинчининг тахтдан четлаштирилиши

¹ ЎзМА, жамғарма-1, рўйхат-27, иш-436, варағ-7.

² ЎзМА, жамғарма-1, рўйхат-27, иш-436, варағ-7.

оқибатида, нафақат Россияда, балки, Хива хонлигида ҳам ижтимоий-сиёсий вазият тубдан ўзгарди.

Бу пайтда Хива хони Асфандиёрхон Қримда, Ялта сихатгоҳида дам олаётган бўлиб, 1917 йил февраль ойида юз берган воқеалардан кейин Тошкентга келади¹. Туркистон ўлкасида Муваққат ҳукуматнинг расмий органи Туркистон қўмитаси ташкил қилинган ва у минтақада Муваққат ҳукумат номидан иш олиб борган. Асфандиёрхон ўз ҳокимиятини асосан Россия монархияси ҳарбий-маъмурий кучига таянган ҳолда бошқарган бўлса, эндиликда ўзгарган вазиятда, янги ҳокимият вакиллари билан шундай алоқани йўлга қўйишни мақсад қилади. Асфандиёрхон Тошкентда Муваққат Ҳукумати вакиллари билан учрашиб, улардан ҳар томонлама мадад олиши мумкинлигига ишонч ҳосил қилади. 1917 йилнинг март ойларида Чоржўй орқали Туркистондаги Муваққат ҳукумат вакили генерал Мирбадалов ҳамроҳлигида Хивага қайтиб келади². Генерал Мирбадалов Хива хонлиги Ҳарбий комиссари қилиб тайинланган эди.

Шуни алоҳида қайд қилиш керакки, Хива хонлигида Ҳарбий комиссар лавозими, гарчи, Россия империяси ҳукумати томонидан жорий қилинган бўлса-да, янги, Муваққат ҳукумат даврида ҳам амал қилган. Мазкур лавозимда фаолият олиб борган ҳарбий Россия империясининг Хивадаги махсус вакили ҳисобланган. Эндиликда, Муваққат ҳукумат даврида Хива хонлиги билан боғлиқ барча ваколатлар Россиянинг Хивадаги вакили - Ҳарбий комиссарга юклатилган. Ҳарбий комиссар ўз ҳокимияти ва ваколатларини Хива хонлигида жойлашган рус ҳарбий қисмларига суянган ҳолда амалга оширган. Шунинг учун ҳам Хива хонининг асосий таянч қуввати бўлган рус ҳарбийлари хонликдаги ижтимоий-сиёсий вазиятга жуда катта таъсир кўрсатишган. Асфандиёрхон ҳам 1917 йилда империяда ўзгарган сиёсий вазиятни ҳисобга олиб, ўз ҳокимиятини сақлаб қолиш ва мустаҳкамлаш мақсадида Россия Ҳарбий комиссари билан ҳамкорликда фаолият олиб борган.

Шу билан бирга, 1917 йилнинг баҳорида Россия империясида юз берган демократик жараёнлар рус армиясига ҳам ўз таъсирини ўтказган бўлиб, ҳарбий қисмларда аскарлар томонидан сайланган инқилобий қўмиталар ҳам фаолият олиб бораётган эди. Ҳарбий қисм бошлиқлари эса улар билан ҳисоблашишга мажбур бўлганлар. Шунинг учун ҳам Хиванинг ислоҳатчи кучлари хонликда хизмат қилаётган, инқилобий кайфиятдаги рус аскарлари билан доимий мулоқот ўрнатишган. Хивалик демократик кучлар 1917 йилнинг 4 апрелида Хива шаҳрида кўпнинг кишилиқ намойиш уюштирдилар³. “Ёш хиваликлар”нинг етакчилари Муваққат ҳукумат аскарларининг вакиллари Шокир Тенисов ва Абдушукур Латипов иштрокида Хивада демократик ўзгаришларни эълон қилувчи талабнома, Манифест матнини ишлаб чиқишди ва ушбу ҳужжатни тасдиқлаш учун Хива хони Асфандиёрхон ҳузурига Нуруллобой саройига ташриф буюришди⁴. Айнан уларнинг тазйиқи билан Хива хони Асфандиёрхон 5 апрел куни демократик ва сиёсий эркинликлар берувчи ҳужжат - Манифестга имзо чекишга мажбур бўлади. Мазкур ҳужжат мамлакатда фуқароларга муайян эркинликларни амалга

¹ Полвонов Н. Хоразмдаги ижтимоий ҳаракатлар ва сиёсий партиялар тарихи. Т.: 2011. – Б.49.

² Қўшжонов О. Полвонов Н. Хоразмда ижтимоий-сиёсий жараёнлар ва ҳаракатлар. – Б.28.

³ Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости. Т.: 2000. – С. 288.

⁴ Қўшжонов О. Полвонов Н. Хоразмда ижтимоий-сиёсий жараёнлар ва ҳаракатлар. – Б.287.

оширишга рухсат бериб, Хивада конституцион монархия тузуми шаклидаги бошқарув тартиби ўрнатилади. Халқ томонидан сайланадиган Миллий мажлис - “Идораи машвират” тузишга рухсат берилади. Тез орада сайловлар ўтказилади, натижада, 1917 йилнинг 26 апрел куни Хивада, Туркистонда демократик асосда сайланган, 49 халқ вакилидан иборат илк парламент, Миллий мажлис (“Идораи машвират”) ўз фаолиятини бошлади. Унинг раиси қилиб, жадиждларнинг кўзга кўринган раҳномаларидан, Хиванинг собиқ қозикалони Бобоохун Салимов сайланди.¹ Мажлис қарорига кўра, Ҳусайнбой Матмуродов бошчилигида “Ёш хиваликлар”дан иборат миллий-демократик характердаги Хива ҳукумати ташкил қилинди.

Шундай қилиб, 1917 йилнинг баҳорида Хива хонлигида бири-бирига қарама-қарши бўлган икки сиёсий куч шаклланди. Асфандиёрхон бошчилигида, консерватив* йўналишдаги диний уламолар ва бой савдо-тижорат вакиллари, ер эгаларини бирлаштирган **биринчи гуруҳ**, асосан, мавжуд тузумни жон-жаҳди билан сақлашни ўз олдига мақсад қилиб қўйган эдилар. Уларнинг таянчи Ҳарбий комиссар, генерал Мирбадалов бошчилигидаги рус ҳарбийлари бўлган. “Ёш хиваликлар” бошчилигидаги демократик кайфиятдаги, оддий халқ томонидан сайланган Мажлис аъзолари ва ҳукумат **иккинчи сиёсий** кучни ташкил этган. Мазкур ҳукуматнинг ташаббуси ва топшириғи билан Россияда ташкил қилинган Муваққат ҳукуматнинг Тошкентдаги ваколатли органи Туркистон Қўмитаси раҳбарлари билан учрашиш, музокаралар олиб бориш мақсадида Худайберган Девонов, Отажон Маҳрам Сапаев, Бобожонбой Ёқубовлардан иборат “Ёш хиваликлар”нинг ҳукумат делегацияси Тошкентга юборилади². Рус ҳукумати билан Хива хони ўртасида доимий мустаҳкам алоқаларни йўлга қўйиш ва унинг фаолиятини назорат қилиб бориш мақсадида Хива шаҳрида ташкил этилган **Россия Ҳарбий комиссари** лавозими Россияда вужудга келган янги Муваққат ҳукумати даврида фаолиятини давом эттиради. Хива хони Асфандиёрхон ўзининг шахсий ҳокимиятини асраб қолиш ва ислохотчи кучларга қарши туриш мақсадида Россия Муваққат Ҳукуматининг минтақадаги ваколатли органи, Туркистон Қўмитасининг Хивадаги Ҳарбий комиссари, генерал Мирбадалов билан тил бириктириб, Хива жадиждлари томонидан ташкил қилинган илк демократик парламент -Миллат мажлиси ва “Ёш хиваликлар” ҳукуматига қарши яширинча кураш бошлайди. “Ёш хиваликлар”да уларга қарши туриши учун ҳарбий куч ва айниқса, қурол-яроқ йўқ эди. Вазиятни ҳисобга олган Миллат мажлиси аъзолари ўзаро маслаҳатлашиб, 1917 йилнинг май ойида Полвонниёз Хожа Юсупов бошчилигида, ўзбек Юсуфбой Қурбонбой ўғли, қорақалпоқлардан Қутлимурод беклар беги, туркманлардан Мулла Шукурлардан иборат иккинчи ҳайъатни Тошкентга жўнатишади. Ҳайъат Тошкентга етиб келиб, ўша вақтда Гоголь кўчасида жойлашган, “Ёш хиваликлар” ҳукуматининг раҳбари Хусайнбек Матмуродовнинг уйида истиқомат қилиб турганлар³. Бу ерда, олдин жўнатишган ҳайъат аъзолари Худайберган Девонов, Отажон Маҳрам Сапаев, Бобожонбой

¹ Полвонов Н. Хоразмдаги ижтимоий ҳаракатлар ва сиёсий партиялар тарихи. – Б.52.

*Консерватив–мавжуд тузумни сақлаш тарафдорлари, ҳар қандай янгилик ва ислохотларга қарши бўлган сиёсий оқим (С.Ш).

²Полвонниёз Хожа Юсупов. «Ёш хиваликлар»тарихи (“Эсдаликлар”).Урганч.:2000. – Б.90.

³ЎзМА.Жамғарма-69, рўйхат-1, иш-72, варағ-82

Ёкубовлар билан учрашадилар ва бундан кейин қандай ҳаракат қилиш тўғрисида маслаҳатлашиб оладилар.

“Ёш хиваликлар” Тошкентда бўлганларида Қозондан келган, Бошқиристон Муслмонлар ҳайъати вакиллари Исмоил Обудий, Абул Бори, Ҳабиб Хорис Сайфул Мулуковлар билан учрашадилар. Муваққат ҳукумат вакиллари билан бўлажак учрашувда таржимонлик қилиш учун Сайфул Мулуков “Ёш хиваликлар” ҳайъати таркибига киритилди¹. Хива ҳукуматининг вакиллари Тошкентдаги Туркистон қўмитаси аъзолари билан ўзаро ҳамкорлик қилиш, иқтисодий - ҳарбий ёрдам олиш масалалари бўйича музокаралар олиб боришган². Аммо, Муваққат ҳукумат вакиллари Хива ҳукуматига аниқ ёрдам беришишни режалаштирмаган эдилар. Шунинг учун ҳам Хоразм вакиллари Туркистондаги Муваққат ҳукумат вакиллари билан ҳеч қандай ёрдам ололмагач, Туркистонда фаолият олиб бораётган, миллий маърифатпарварларни бирлаштирган “Шўрои ислом” ташкилоти вакиллари Абдулвоҳид Эшон Қориев, Мунаввар Қори Абдурашидхонов, Карим Қори Ниёзийлар билан учрашадилар. Улар ҳам “Ёш хиваликлар”га ёрдам беришга ваъда берадилар. “Ёш хиваликлар” бу билан чекланмай Туркистоннинг етакчи жаид раҳномаларидан бири бўлган Мустафо Чўқаев билан ҳам учрашиб уларнинг манфаатларини ҳимоя қилишни сўрашади³. Полвонниёз Ҳожи Юсупов Тошкентда “Ёш бухороликлар”нинг вакиллари Мухураддин Махсум, Фатхулло Комиловлар билан ҳам учрашади. Бундан ташқари, “Ёш хиваликлар” ҳукумати номидан ёрдам сўраб, музокаралар олиб бориш учун Назар Шоликоров Москвага жунатилган эди. Полвонниёз Юсупов бошчилигидаги Хива вакиллари қатъий талабларидан кейин Муваққат ҳукуматнинг Туркистон қўмитаси вакиллари полковник Тарезна, пропоршик Ҳорис Жумақуловдан иборат ҳайъатни Хоразмга, “Ёш хиваликлар” ҳукуматига халқ милициясини ташкил қилишда ёрдам бериш учун жўнатишга қарор қилади⁴.

Полвонниёз Ҳожи Юсупов ва “Ёш хиваликлар” 1917 йилнинг ёзида Муваққат ҳукуматнинг Туркистон қўмитаси вакили полковник Тарезна билан Тошкентдан Хивага келишади. Аммо, Хива хони Асфандиёрхон Муваққат ҳукуматнинг Хивадаги вакили генерал Мирбадалов билан тил бириктириб, турли нопок йўллар билан полковник Тарезнани ҳам ўз томонига оғдириб олади. Хоннинг ифвогорона ҳаракатлари туфайли, реакцион кайфиятдаги руҳонийлар ва уларнинг таъсиридаги оломон “Ёш хиваликлар”га қарши ҳаракатларни авж олдиридилар. Шундай бир шароитда Муваққат ҳукумат томонидан 1917 йилнинг 25 июлида Хива хонлигидаги Ҳарбий комиссар лавозимига 4- Исет-Ставрополь казак қўшинлари бошлиғи, полковник И.М.Зайцев тайинланади⁵. Асфандиёрхон ҳокимиятини қўллаб-қувватлаш, ислохотчи кучларга қарши курашиш учун Хивага Россия қўшинларининг янги қисмлари, қўшимча курул-яроғ келтирилади⁶. Шу вақтда Эрондан Хивага қайтиб келган туркман уруғлари сардори Жунаидхонни ҳам ўз тарафига ағдаришга муваффақ бўлган

¹ Полвонниёз Ҳожи Юсупов. «Ёш хиваликлар» тарихи (“Эсдаликлар”). Урганч.:2000. – Б.91.

² Ўша жойда.

³ Полвонниёз Ҳожи Юсупов. «Ёш хиваликлар» тарихи (“Эсдаликлар”). – Б.93.

⁴ Ўша жойда. – Б.94.

⁵ Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости. – С.290.

⁶ Полвонниёз Ҳожи Юсупов. «Ёш хиваликлар» тарихи (“Эсдаликлар”). – Б. 290-291.

И.Зайцев ва Асфандиёрхон “Ёш хиваликлар” ҳукуматига қарши босимни кучайтирадилар. Муваққат ҳукумат вакиллариға суянган, Асфандиёрхоннинг таянчи ҳисобланган фанатик руҳдаги айрим диний уламолар фатво чиқариб, халқ орасида, тараққийпарварларни диндан қайтган шаккоқлар деб эълон қилишади. Миллат Мажлиси раиси Бобоохун Салимов уз лавозимидан истеъфо беришга мажбур бўлади. Мажлис раислигига хон тарафдори Ортиқохун сайланади¹. Натижада 1917 йилнинг ёзига келиб, Асфандиёр жаидларни ҳокимиятдан четлаштиришга муваффақ бўлади. Тез орада эса, Хусайнбек Матмуродов, Девонбеги Солий Юсуп ўғли, Муҳаммадали Эшон ўғли, Эшон Қори ва жами 30дан ортиқ “Ёш хиваликлар”лар қамокқа олинадилар. Раимберган Ёқуб ўғли, Отажон Чоймахрам, Қурбонбой Қалантар ўғли, Жуманиёз Ҳожи Бобониёз ўғли каби бир гуруҳ “Ёш хиваликлар” Тўрткўлга қочадилар. Полвонниёз Ҳожи Юсупов, Назар Шоликоровлар эса узоқ саргардонликлардан сўнг 1917 йил декабрида Тошкентга етиб келадилар.

Бу вақтда Тошкентда Муваққат ҳукумати ағдарилиб, большевиклар бошчилигида Туркистон Халқ комиссарлар совети иш бошлаган эди. Туркистондаги совет ҳукуматининг раиси Колесов бўлиб, “Ёш хиваликлар”, қамокқа олинганларни қутқаришини сўраб унга мурожаат қилишади. Полвонниёз Ҳожи Юсупов ўз сафдошларининг тақдирини ўйлаб, уларни озод қилишга амалий ёрдам беришларини сўраб, 1918 йил 10 январ куни Қўқонга етиб келади ва Қўқон Мухторияти раҳбарларидан Ризооддин Шокиров, Низомиддин Хўжаевлар билан учрашади. Аммо, Қўқон мухториятига қарши советлар томонидан яқинлашиб келаётган уруш таҳдиди туфайли Мухторият раҳбарияти “Ёш хиваликлар”га ёрдам бера олмайдилар. Фақат Асфандиёрхонга ва Хивадаги рус қўшинлари қўмондони полковник Зайцевга “Ёш хиваликлар”ни ҳибсдан озод қилишни сўраб телеграмма жўнатишади, холос². Охиروқибатда тутқинликда бўлган “Ёш хиваликлар”нинг барчаси Асфандиёрхон ва Жунаидхон томонидан қатл қилинадилар. Айнан шу ҳолат “Ёш хиваликлар” сиёсий қарашларининг ўзгаришига жуда катта таъсир қилди. Улар, Хивадаги мустабид тузумни фақат қурол кучи билан, четдан ёрдам билангина ағдариб ташлаш мумкин, деган ҳулосага келишади ва кейинги барча ижтимоий - сиёсий ҳаракатларини мана шу мақсад асосида олиб боришади.

Шундай қилиб, биринчи жаҳон урушида иштироки туфайли Россия империясида ижтимоий-иқтисодий аҳвол ниҳоятда оғирлашди, халқнинг қашшоқланиши кучайди. Бу эса ўз навбатида мамлакатда сиёсий инқирозни келтириб чиқарди. Бунинг оқибатида 1917 йилнинг бошларида Россияда инқилобий вазият вужудга келди ва февраль ойида Романовларнинг уч асрдан ортиқроқ давом этган ҳукмронлигига чек қўйилди. 1917 йилнинг март ойида Россияда Муваққат ҳукумат ташкил қилинганлиги эълон қилинди. Халққа сиёсий, иқтисодий ва бошқа демократик эркинликлар берилди. Мазкур ўзгаришлар Россия империясига қарам ҳудуд ҳисобланган Хива хонлигига ҳам кучли таъсир кўрсатди. Хивадаги миллий-маърифатпарвар кучлар демократик ислохотларни амалга оширишга киришдилар. Хива хонлигида конституцион монархия бошқарув тартиби жорий қилинади.

Бу вақтда Хива хонлигини бошқариш Муваққат ҳукуматнинг Туркистондаги органи томонидан тайинланган Россиянинг Хивадаги Ҳарбий комиссарининг

¹ Қўшжонов О. Полвонов Н. Хоразмдаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар ва ҳаракатлар. – Б.289-290.

² Полвонниёз Ҳожи Юсупов. «Ёш хиваликлар» тарихи (“Эсдаликлар”). – Б.292.

тўлиқ ваколатига берилган эди. Ҳарбий комиссарнинг Хива хони Асфандиёрхон билан ўзаро ҳамкорлиги туфайли хонликдаги ижобий ўзгаришларга чек қўйилди. Демократик оқим намоёндалари қатағон ва қувғин қилинди. Муваққат ҳукуматнинг Туркистондаги вакилларининг сиёсати туфайли хонликда яна мустабид тузум қарор топди. Қатағондан омон қолган миллатпарварларнинг айрим вакиллари Туркистонда, совет ҳокимияти ўрнатилган ҳудудларда, асосан, Тошкент шаҳрида паноҳ топишди. Хива хонлигини ҳам “жаҳон инқилоби” оловига тортишни мақсад қилган большевиклар учун бу айти муддао бўлди. Натижада, Хоразм жадидларининг большевиклар билан яқинлашуви рўй берди. “Ёш хиваликлар” ва большевиклар Хива хонлигини ағдаришда иттифоқчилар сифатида ҳаракат қилишади.

АМУДАРЁ СУВ ВА САВДО ЙЎЛИ ТАРИХШУНОСЛИГИ (XIX аср ва XX аср бошлари)

Алламуратов Шухрат

тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), ТерИСУ

Аннотация. Ушбу мақолада XIX аср ва XX аср бошларида ўлкага келган элчилар, сайёҳлар, шарқишунослар, тарихчилар, бошқарув маъмурияти ходимлари ҳамда ҳарбий идоралар амалдорларининг Амударё сув йўли, кечувлар, дарёдаги кемасозлик ҳолати, дарё орқали олиб борилган савдо ва транзит алоқаларига доир эълон қилинган хотира эсдаликлари, ҳисобот тўпламлари, рисола асарлари, даврий нашрлардаги мақолалари ҳақидаги маълумотлар ёритилган.

Аннотация. В данной статье освещаются сведения об Амударьинском водном пути, о переправах, о состоянии речного судостроения, о торговых и транзитных связях, осуществляемые на реке, о сборниках отчетов работников управленческой администрации и чиновников военных ведомств, а также о брошюрах, о статьях в периодических изданиях, о воспоминаниях послов, путешественников, востоковедов, историков, прибывших в страну в XIX и в начале XX вв..

Annotation. This article illuminated information about the Amu Darya waterway, about crossings, about the state of river shipbuilding, about trade and transit relations carried out on the river, about collections of reports from employees of the administrative administration and officials of military departments, as well as about brochures, about articles in periodicals, about the memoirs of ambassadors, travelers, orientalists, historians who arrived in the country in the 19th and early 20th centuries.

Янги Ўзбекистонда амалга оширилаётган ислохотлар самарасида Марказий Осиё, қолаверса, Ўзбекистон тарихида минтақа учун муҳим стратегик аҳамиятга эга бўлган Амударё сув йўли ва кечувлари халқлар ўртасида алоқа воситаси эканлиги, уларнинг савдо-транзит муносабатларидаги роли муаммосини ўрганиш алоҳида аҳамиятга эга бўлган масаладир. Айниқса, “азалдан Буюк ипак йўли, Буюк Ҳинд савдо йўлларида жойлашган Марказий Осиё геостратегик ўрнашувига кўра, минг йиллар давомида жаҳон миқёсидаги муҳим жарёнлар марказида бўлиб келган. Бизнинг минтақамиз Европа, Яқин Шарқ, Жанубий ва Шарқий Осиёни боғлайдиган

ўзига хос кўприк бўлиб хизмат қилган” [1, Б.38]. Бу борада XIX - XX аср бошларида Амударёдаги кемасозлик, сув транспорти воситаларининг навигацияси, логистика-сервис хизматлари, ички ва ташқи савдо-транзит алоқаларини ўрганиш минтақа тарихида долзарб муаммолардан бири бўлиб қолмоқда. Мавзунинг тарихшунослигига доир адабиётлар ва материалларнинг таҳлили натижаси шуни кўрсатадики, Амударё сув йўли, кечувлари орқали савдо-транзит алоқалари маълум бир даврий чегараларда, коммуникация алоқалари тарихи билан боғлиқ равишда умумий ёритилган бўлиб, масала моҳияти яхлит, атрофлича ҳамда ўзаро боғлиқликда ўрганилмаган. Бу эса мазкур мавзунинг долзарблигини белгилаб беради.

Россия империяси босқини арафасида ва Россия империяси мустамлакачилиги давларида ўлкага келган элчилар, сайёҳлар, шарқшунослар, тарихчилар, бошқарув маъмурияти ходимлари ҳамда ҳарбий идораларнинг амалдорлари томонидан эълон қилинган хотира эсдаликлари, ҳисобот тўпламлар, рисола асарлари, даврий нашрлардаги мақолаларда Амударё сув йўли, кечувлари ва улар орқали амалга оширилган савдо-транзит алоқалари тўғрисидаги маълумотларни учратиш мумкин. XIX асрда, Россия империяси босқини арафасида Марказий Осиё худудидан ўтувчи куруклик ва сув йўлларини ўрганиш мақсадида кузатиш ишларини олиб борган Н.Муравьевнинг “Путешествие в Туркмению и Хиву в 1819 и 1820 годах, гвардейского генерального штаба капитана Николая Муравьева, посланного в сии страны для переговоров”, Е.К.Мэйендорфнинг “Путешествие из Оренбурга в Бухару”, Н.В.Ханиковнинг “Описание Бухарского ханства”, Н.Игнатьевнинг “Миссия в Хиву и Бухару в 1858 году флигель-адъютанта полковника Н.Игнатьева”, П.И.Небольсиннинг “Очерки торговли России с Средней Азией“ каби асарларида Амударёда тижорий савдо алоқалари учун кема қатновидан фойдаланиш мумкинлиги, дарё орқали Хива-Бухоро муносабатларининг амалга оширилиши, дарёда рус савдо кемалари сузиш имкониятлари, Амударёдаги кемасозлик ҳолатига доир қатор маълумотлар қайд этилган [2].

Россия империяси мустамлакачилиги даврида ҳукмрон доиралар дастлаб империя иқтисодиёти учун муҳим аҳамиятга эга бўлган минтақадаги хомашёларни ўзлаштириш, уларни ташиб кетиш ҳамда ўлкада ўзининг сиёсий ва ҳарбий мавқеини мустаҳкамлашга жиддий эътибор қаратган. XIX аср иккинчи ярми - XX аср бошларида Туркистонда хизмат қилган бошқарув маъмурияти ходимлари ва ҳарбий амалдорлар асарларида Амударёнинг тарихий-географик тавсифи, гидрогеографияси, сув йўли, кечувлари, кемасозлиги ҳолати ҳамда дарёдаги савдо-транзит алоқалари батафсил ёритилган бўлса-да, лекин айрим маълумотларга мустамлакичилик манфаати нуқтаи назаридан ёндашилган. Масалан, Н.Маевнинг “Очерки Бухарского ханства”, С.Мазовнинг “Восточная Бухара, Бадахшан и северный Афганистан”, капитан Архиповнинг “Военная рекогносцировка равнинной части Бухарского ханства, произведённая в 1883 г.”, Петровнинг “Путевые заметки классного топографа тит. Сов. Петрова 1884г.”, капитан Гинтеллонинг “Сведения по интендантския части, собранные в Бухаре”, Н.Н.Зубовнинг “Верхнее и Среднее течение судоходной Аму”, полковник Белявскийнинг “Дополнительная сведениям о пути в Среднюю Азию от залива Цесаревича, по Устьюрту и Амударье 1885 г.”, Н.Н.Покотилонинг “Отчёт о поездке в пределе Центральной и Восточной Бухары в 1886 г.”, полковник Галкиннинг “Военно - статистический очерк средней и южной частей Сурханской долины”, капитан

Васильевнинг “Маршрутное описание дороги от Калифа до Патта-Кессара 1893 г.”, капитан Либиенталнинг “Гиссарское и Кабадианское бекства”, контр – адмирал Батуриининг “Отчёт об экспедиции в верховье р. Аму-Дарьи (1894 г.)”, В.И.Липскийнинг “Горная Бухара: результаты трёхлетних путешествий в Среднюю Азию в 1896, 1897 и 1899 году”, А.Е.Снесаревнинг “Восточная Бухара (военно-географический очерк)”, В.Третескийнинг “Аму-Дарья и её флотилия”, А.Ф.Губаревич-Радобыльскийнинг “Экономический очерк Бухары и Туниса. Опыт сравнительного исследования двух систем протектората”, Н.И.Гейцигнинг “Казенное судоходство по реке Амударье и нужды сельского хозяйства в путях сообщения”, Г.Юлининг “Аму-Дарьинская флотилия”, А.Г.Ананьевнинг “Шерабадская долина” [3] каби россиялик сайёх, ҳарбийлар, муҳандислар ва ўлкашуносларнинг асарлари, статистик тўпламлар, мақолаларидаги маълумотлар бир-бирини тўлдириб, йиллар ўтиб улар янги маълумотлар билан бойитиб борилган.

1877-1879 йилларда Вахш дарёси қуйилишида Чоржўйгача қисмини ўрганган 3 - Ғарбий Сибир чизиги батальони Штаб капитани А.Быков “Очерк переправ через реку Амударьи”, “Очерк долины Амударьи” каби ўз ҳисобот асарларида [4] Амударёнинг ҳарбий-стратегик имкониятлари, дарё бўйларидаги кемасозлик, кечувлардаги кема ва қайиқлар аҳволи ҳақида муҳим маълумотлар берган.

Туркистон ҳарбий округида хизмат қилган ҳарбий амалдор М.В.Грулевнинг “Аму-Дарья (Очерк среднего течения)”, “Некоторые географико – статистические данные, относящиеся к участкам Аму-Дарьи между Чорджуем и Патта-Киссаром” каби асарларида эса Амударёнинг табиий-географик ҳолати, оқим хусусиятлари, ундаги кемасозлик, Чоржўй ва Паттакесар оралиғидаги аҳоли манзиллари, кечувлари ҳамда дарё бўйидаги яшовчи халқларга оид баъзи географик ва статистик материаллар келтирилган [5]. Бундан ташқари, М.В.Грулевнинг “Сведения, касающиеся стран, сопредельных с Туркестанским военным округом”, “Соперничество России и Англии в Средней Азии” асарларида Амударёни Россия манфаатларига хизмат қиладиган сув йўлига айлантириш, шунингдек, Россия империясининг марказий губернияларидан Волга дарёси орқали Каспий денгизига, ундан темир йўл ёрдамида Чоржўйга, сўнгра Амударё ва унинг ирмоғи Кўкча сув йўли бўйлаб Ҳинд водийсига бориш мумкинлиги тўғрисида мулоҳазалар ҳамда таҳлиллар ҳам берилган [6].

Туркистон Ҳарбий округи штаби котиби А.М.Михайловнинг “Туркестанская ведомости” газетасининг 1908 йилдаги бир нечта сонларида эълон қилган “Каючный промысел на Амударье” номли туркум мақолаларида [7] ҳамда Империя алоқа йўллари вазирлиги муҳандиси Н.А.Бенцелевичнинг “Водные пути Туркестана” асарида [8] Амударё табиий географияси, қайиқсозлиги, маҳаллий кемачилик тартиб-қоидалари, Амударё флотилияси фаолияти, дарёда кемалар, пароходлар қатнови, дарё бўйлаб олиб борилган савдо ва транзит алоқалари бўйича қимматли маълумотларни олиш мумкин.

Бухоронинг амирлигининг Амударё ва Панж дарёларидаги кечувлари тавсифи, кечувлардаги солиқ-йиғимлар, Амударё сув йўли, ундаги кемасозлик, Амударё флотилияси фаолияти ҳамда Амударё бўйидаги рус божхона пунктлари орқали Бухоро, Россия, Афғонистон савдо-транзит муносабатлари тўғрисидаги маълумотлар рус ҳарбий амалдори Д.Н.Логофетнинг “Переправы на Аму-Дарье и Пяндже Амударье”, “Хлебная торговля и запасы Восточной Бухары”, “Русско-афганская торговля” номли мақолалари, “Страна безправия. Бухарское ханство и его

современное состояние”, “На границах Средней Азии. Русско-афганская граница”, “На границах Средней Азии. Бухарско-афганская граница”, “Бухарское ханство под русским протекторатом” (Том I, II.), “В забытой стране. Путевые очерки по Средней Азии” каби асарларида келтириб ўтилган [9].

Юқорида қайд этилган рус элчилари, сайёҳлари, шарқшунослари, тарихчилари, бошқарув маъмурияти ходимлари ҳамда ҳарбий идораларнинг амалдорлардан ташқари Амударё сув йўллари ва кечувлари ҳақидаги илмий маълумотлар XIX аср ва XX аср бошларида минтақага турли мақсадларда ташриф буюрган хорижлик сайёҳлар асарларида ҳам учрайди. Хусусан, 1831-1833 йилларда Бухоро амирлигига келган инглиз сайёҳи, зобити А.Бёрнснинг “Путешествие в Бухару: рассказ о плавании по Инду от моря до Лагара с подарками Великобританского короля и отчёт о путешествии из Индии в Кабул, Татарию и Персию, принятом по предписанию Высшего правительства Индии в 1831, 1832 и 1833 годах” асарида Амударёнинг гидрографик ҳолати, дарёнинг катта қисмидан кема қатновида фойдаланиш мумкинлиги, ундаги кечувлар, кемасозлик тўғрисида муҳим маълумотлар келтирилган [10]. Шунингдек, венгр сайёҳи Ҳ.Вамбери ҳам “Путешествие по Средней Азии” номли эсдалигида Амударёдаги кема қатнови, дарёда кўплаб кемалар сузганлиги, Хоразм воҳасида кемачилик аҳолининг муҳим хўжалик тармоғига айлангани ҳақидаги маълумотлар қайд этилган [11]. Француз сайёҳи Г.Бонвалотнинг “Осиё юрагидан Помир орқали Ҳиндистонга” асарида Шарқий Бухоро ва Помирга олиб боровчи куруклик ҳамда сув йўллари йўналишлари ҳақидаги маълумотларни учратиш мумкин [12]. Даниялик сайёҳ - географ Оле Олуфсен (1865-1929)нинг 1896-1897 ва 1898-1899 йилларда Бухоро, хусусан, Амударё орқали Хивага амалга оширган илмий сафарлари асосида ёзилган “Бухоро амири ва унинг мамлакати (Бухородаги саёҳатлар ва тадқиқотлар: Амударёдан Хивага саёҳатим ҳақидаги боб билан)” эсдалик асарида айнан Амударёдаги кемалар қатнови, кемасозлик ҳолати бўйича [13] қимматли маълумотлар акс этган.

Шундай қилиб, Россия империяси босқини арафасида ва Россия империяси мустамлакачилиги даврларида ўлкага келган элчилар, сайёҳлар, шарқшунослар, тарихчилар, бошқарув маъмурияти ходимлари ҳамда ҳарбий идораларнинг амалдорлари томонидан эълон қилинган хотира эсдаликлар, ҳисобот тўпламлар, рисола асарлар, даврий нашрлардаги мақолаларда Амударёнинг тарихий-географик тавсифи, гидрогеографияси, сув йўли, кечувлари, кемасозлиги ҳолати ҳамда дарёдаги савдо-транзит алоқаларига доир маълумотлар ёритилган бўлса-да, ушбу асарлар асосан рус империяси манфаатлари асосида ёндашилиб, уларда сув йўллари ва савдо муносабатларидаги ўрнига ҳолисона баҳо берилмаган.

Адабиётлар:

1. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Тошкент: “O‘zbekiston”, 2021.
2. Муравьев Н. Путешествие в Туркмению и Хиву в 1819 и 1820 годах, гвардейского генерального штаба капитана Николая Муравьева, посланного в сии страны для переговоров. Ч. I, II. – М.: Август Семен, 1822; Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. – М.: Наука, 1975; Ханьков Н. Описание Бухарского ханства. – СПб., 1843; Игнатъев Н. Миссия в Хиву и Бухару в 1858

году флигель-адъютанта полковника Н.Игнатьева. – СПб., 1897; Небольсин П.И. Очерки торговли России с Средней Азией // Записки Императорского Русского Географического общества. Кн. X. – СПб., 1855.

3. Маев Н. Очерки Бухарского ханства // Материалы для статистики Туркестанского края. Выпуск V. – СПб., 1879; 1 Мазов С. Восточная Бухара, Бадахшан и северный Афганистан // Туркестанский сборник. Т.404. – СПб., 1883; Кап. Архипов. Военная рекогносцировка равнинной части Бухарского ханства, произведенная в 1883 г. // Сб. геог., топог. и стат. мат. по Азии, Выпуск X. – СПб., 1884; Сов. Петров. Путевые заметки классного топографа тит. Сов. Петрова 1884г. // Сб. геог., топог. и стат. мат. по Азии. Выпуск XXL. – СПб., 1886; Кап. Гинтылло. Сведения по интендантской части, собранные в Бухаре // Сб. геог., топог. и стат. мат. по Азии, Выпуск XXI. – СПб., 1886. – С. 1-53; Зубов Н. Н. Верхнее и Среднее течение судоходной Аму. Гидрографические и гидрометрические исследования произведения в 1879 году Н.Зубов // Императорского русского географического общества по общей географии. Том XV, № 4. – СПб.: ИАН, 1886. – С. 1 – 59; Полк. Белявский. Дополнительные сведения о пути в Среднюю Азию от залива Цесаревича, по Устьюрту и Амударье 1885 г. // Сб. геог., топог. и стат. мат. по Азии, Выпуск XXV. – СПб., 1887. – С.108-212; Покотило Н.Н. Отчёт о поездке в пределы Центральной и Восточной Бухары в 1886 г. –Т., 1888; Полк. Галкин. Военно - статистический очерк средней и южной частей Сурханской долины // Сб. геог., топог. и стат. мат. по Азии. Выпуск LVII. – СПб., 1894. – С.364-384; Кап. Васильев. Маршрутное описание дороги от Калифа до Патта-Кессара 1893 г. // Сб. геог., топог. и стат. мат. по Азии. Выпуск LVII. – СПб., 1894. – С. 403-404; Кап. Лилиенталь. Гиссарское и Кабадианское бекства. 1889 г. // Сб. геог., топог. и стат. мат. по Азии, Выпуск LVII. – СПб., 1894; Контр - адмирал Батурин. Отчёт об экспедиции в верховье р. Аму-Дарьи (1894 г.) // Сб. геог., топог. и стат. мат. по Азии, Выпуск LXIV. – СПб., 1896. – С. 246-277; Липский В.И. Горная Бухара: Результаты трехлетних путешествий в Среднюю Азию в 1896, 1897 и 1899 году. Ч. 1. Гиссарская экспедиция, 1896. – СПб: Герольда, 1902; Снесарев А.Е. [Восточная Бухара](#) (военно-географический очерк). – СПб.: Воен.-стат. отд. Гл. упр. Ген. Штаба, 1906; Третеский В. Аму-Дарья и ее флотилия. – Чарджуй, тип. Х.М.Баранова, 1906. – 57 с.; Губаревич-Радобыльский А.Ф. Экономический очерк Бухары и Туниса. Опыт сравнительного исследования двух систем протектората. – СПб.: тип. В.Киршбаума, 1905. – 201 с.; Гейциг Н.И. Казенное судоходство по реке Амударье и нужды сельского хозяйства в путях сообщения // Туркестанская ведомости. г.1908, № 206, 207; Юлинь Г. Аму-Дарьинская флотилия // Туркестанский сборник. Том 515. – С. 63 – 75; Ананьев А.Г. Шерабадская долина. – СПб., 1914.

4. Кап. Быков. Очерк переправ через реку Амударьи (рекогносцировка 3- Западно-Сибирского Линейного батальона Штабс-капитана Быкова). – Т., 1879; Ёша муаллиф. Очерк долины Амударьи // Сб. геог., топог. и стат. мат. по Азии, Выпуск IX. – СПб., 1884. – С.34-73.

5. Грулев М.В. Аму-Дарья (Очерк среднего течения). –Т.: ШТВО, 1900. – 92 с; Ёша муаллиф. Некоторые географико – статистические данные, относящиеся к участкам Аму-Дарьи между Чорджуем и Патта-Киссаром //

Известия Туркестанского отдела русского географического общества. Том II, Выпуск I. – СПб., 1900. – С.5-87.

6. Сведения, касающиеся стран, сопредельных с Туркестанским военным округом. Вып. 2 / Сост.: подполковник М.В. Грулев, Штаб Туркестанского военного округа. – Т., 1898; Грулев М.В. Соперничество России и Англии в Средней Азии. – СПб.: В.Березовский, 1909.

7. Михайлов А. Каючный промысел на Амударье // Туркестанская ведомости. г.1908, № 212, 213, 219, 220, 221;

8. Бенцелевич Н.А. Водные пути Туркестана. Материалы для описания русских рек и истории улучшения их судоходных условий. Выпуск LV. – СПб.: М-во путей сообщения, 1914. – 260 с.

9. Логофет Д.Н. Переправы на Аму-Дарье и Пяндже Амударье // Туркестанские ведомости. – 1906. № 106; Ёша муаллиф. Хлебная торговля и запасы Восточной Бухары // Туркестанский сборник. Том 417. – Ташкент, 1907; Русско-афганская торговля // Туркестанские ведомости. – 1908. № 203; Страна безправия. Бухарское ханство и его современное состояние. – СПб.: В.Березовский, 1909; На границах Средней Азии. Путевые очерки в 3 книгах. Книга 2. Русско-афганская граница. – СПб.: В.Березовский, 1909; На границах Средней Азии. Путевые очерки в 3 книгах. Книга 3. Бухарско-афганская граница. – СПб.: В.Березовский, 1909; Бухарское ханство под русским протекторатом. Том I, II. – СПб.: В.Березовский, 1911; В забытой стране. Путевые очерки по Средней Азии. – М.: печатня А.И.Снегирева, 1912.

10. Борнс А. Путешествие в Бухару: рассказ о плавание по Инду от моря до Лагара с подарками Великобританского короля и отчет о путешествие из Индии в Кабул, Татарию и Персию, предпринятом по предписанию Высшего правительства Индии в 1831, 1832 и 1833 годах лейтенантом Ост-Индийской компанейской службы Александром Борнсом, членом королевского общества / Перевел с английского Георг Минь.Ч 3. – М.: Издание П.В. Голубкова, 1849. – С. 267-287.

11. Вамбери А. Путешествіе по Средней Азіи. Описаніе поѣздки изъ Тегерана черезъ Туркменскую степ по восточному берегу Каспійскаго моря въ Хиву, Бухару и Самаркандъ, совершенной въ 1863 году Арминіемъ Вамбери, членомъ Венгерской Академіи. – СПб., 1865. – 221с.; Вамбери А. Путешествие по Средней Азии / Пер. с нем. З.Д. Голубевой под ред. В.А. Ромодина; Предисл. В.А. Ромодина; Комментар. В.А. Ромодина, С. Г. Агаджанова.. – М., Вост. литература, 2003. – 320 с.

12. Bonvalot G. Through the heart of Asia. Over the Pomir to India. Vol. II. – London, 1889. – 249 p.

13. Olufsen O. The Emir of Bokhara and his country (Journeys and studies in Bokhara: with a chapter on my voyage on the Amudarya to Khiva). – London: William Heinemann, 1911. – 600 p.

ХІХ АСРНИНГ ИККИНЧИ ЯРМИ – ХХ АСРНИНГ БОШЛАРИДА ЖИЗЗАХ ВОҲАСИДА ЭТНОТОПОНИМЛАРНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ТАРИХИ

Алманов Қаҳрамон
тарих фанлари доктори, доцент, ГулДУ

Аннотация. Мақолада ХІХ аср охири – ХХ аср бошларида Жиззах воҳасидаги этнотопонимлар, уларнинг ўзига хос тарихи ёритиб берилган. Шунингдек, Жиззах воҳасининг маъмурий бирликлари бўлган турли волостларнинг ҳам номланишида этнослар билан боғлиқ ҳолатларга этибор қаратиб ўтилган. Воҳа таркибидаги ҳудудлар аҳолисининг ижтимоий ва этник мансублигига боғлиқ бўлган жой номларининг шаклланиши уларнинг бошқа ҳудудлардаги этнонимлар билан ўзаро боғлиқлик масаласида ҳам бази бир фикрлар билдирилиб таҳлил қилинган.

Калим сўзлар: Жиззах, Самарқанд, этник таркиб, Пучуғой, Сарой, Найман, Жалойир, Балхи, Болғали, Жўлангар, Сармич, Абдал, Қора, Чубар, Холтой, Зомин, Бахмал, Ғаллаорол, Янгиобод, Ём, Янгиқўрғон, Нурото, Ровот, Мўғол, Нушкент, Нўшировон, Манғит

Annotation. The article highlights the ethnotoponyms of the Jizzakh oasis of the late XIX – early XX century, their peculiar history. Also, in the names of various municipalities that are administrative units of the Jizzakh oasis, cases related to ethnic groups are mentioned. The formation of toponyms depending on the social and ethnic affiliation of the inhabitants of the territories that make up the oasis was analyzed taking into account some opinions on their relationship with the ethnonyms of other territories.

Аннотация. В статье освещаются этнотопонимы Джизакского оазиса конца XIX – начала XX века, их своеобразная история. Также в названиях различных волостей, являющихся административными единицами Джизакского оазиса, упоминаются случаи, связанные с этносами. Формирование топонимов, зависящих от социальной и этнической принадлежности жителей территорий, входящих в состав оазиса, было проанализировано с учетом некоторых мнений по вопросу их взаимосвязи с этнонимами других территорий.

Жиззах воҳасидаги айрим тоғли туманларда жойлашган аҳоли масканларининг катта бир қисмини этник номлар билан аталувчи қишлоқлар ташкил этади. ХІХ асрнинг иккинчи ярми – ХХ асрнинг бошларида бўлгани каби ҳозирги кунда ҳам воҳадаги кўплаб жой номлари этнотопонимлардан иборатлигини кузатишимиз мумкин. Жиззах воҳасидаги йирик аҳоли масканлари – шаҳар ва қўрғонлар (беклик ёки туман марказлари) номида бу ҳолат деярли кўзга ташланмаса-да, воҳа аҳолисининг катта қисми қишлоқларда яшаб, этник номлардан шаклланган аҳоли масканлари сезиларли даражада кўпчиликни ташкил этади (айниқса тоғли туманларда кўпчиликни ташкил этади). Марказий Осиёнинг кўпчилик қисмига хос бўлган бундай ҳолатлар, минтақанинг қадим ва ўрта асрлардан бери энг кўп аҳолига эга қисми бўлган Амударё – Сирдарё оралиғи бошқа ҳудудларга нисбатан анча устуворлик қилиб келган. Айниқса, Жиззах, Самарқанд, Қашқадарё ва Сурхон воҳалари бу масалада сўнгги ўрта асрлардан бери етакчилик

қилиб келса, [1,2] Бухоро, Хоразм, Тошкент, Фарғона водийсида ҳам этно-топонимлар сезиларли миқдорни ташкил этади [2,3]. Жиззах воҳасидаги энг йирик сиёсий-маъмурий бирлик бўлмиш Жиззах, Зомин, Фориш, Бахмал каби тоғли туманлардаги жой номлари таркибига назар ташлайдиган бўлсак, бу ҳудудларда этнотопонимлар кўпчиликини ташкил этгани аён бўлади. Воҳанинг энг йирик марказий ҳудудларидан ҳисобланган Жиззах шаҳри, Зомин, Ём, Янгикўрғон, Нурото, Ровот каби йирик аҳоли масканлари - турли туман қишлоқ ва аҳоли масканларини ўз ичига олган бўлиб уларда ҳам халқ ва унинг юмушига қараб номланадиган манзилгоҳлар кўпчиликини ташкил этган. Хонликлар даврида мавжуд бўлган Жиззах беклигидаги этнотопонимларнинг мутлоқ кўпчилигини ўзбекларнинг “Юз” қирқ қипчоқ уруғи билан боғлиқ аҳоли масканлари ташкил этган бўлиб, уларнинг бир қисми ушбу этноним билан, сезиларли бир қисми эса бу уруғларнинг тармоқлари билан боғлиқлиги маълум бўлади. Жумладан, Жиззах беклигининг марказий ҳудудлари ва унга яқин ҳудудларда Қипчоқ, Юз, Сарой, Найман, Қайирма, Солин, Қанғли, Манғит, Жалойир, Барлос, Абдал қишлоқлари [4] тўғридан-тўғри шу уруғлар билан боғлиқ бўлса, Болғали, Уязсолин, Чувиллоқ, Чибар, Қоропчи, Холтой, Парчаюз, Қитойюз, Қўштамғали, Галабосар, Эсабой, Бешбало, Небуса, Гувалак, Тўда, Қозоқ, Қора, Човқартов, Қорақурсок, Бешкал, Бешар, Галабачча, Олмасувон ва бошқалари [4] ушбу уруғларнинг бирор тармоқ ёки тўплари билан алоқадордир. Жиззах воҳасидаги кўпчиликини ташкил этувчи этнотопонимлар ўзбекларнинг “Юз, қирқ, сарой, найман, барлос, минг, қанғли, ” уруғлари билан боғлиқ бўлса, маълум бир жой номлари жалойир, қўнғирот, қароқалпоқ уруғи ва унинг тармоқлари билан боғлиқдир. Масалан Бахмал туманидаги Қўштамғали тўпи вакиллари ўзларини юз уруғининг бир бўлаги деб ҳисобласа маълум бир тадқиқотчилар юз таркибига қўштамғалини киритмайди. Жиззах воҳасидаги мамурий бирликлардаги жой номларининг аксари юқорида номлари келтириб ўтилган уруғва уларнинг маълум бир бўлаклари билан боғлиқ бўлган жой номларидир. Жиззах воҳасида ҳукумурон уруғ бўлган юз уруғи вакиллари Бухора амирлиги даврида қўшни бўлган Ўратепа ва Хўжандда ҳам ҳукумурон қабилас исфатида ҳокимиятда турган ва бу ҳудудларда ўзларининг номи билан аталадиган кўплаб манзилгоҳларга асос солишган. XX асрнинг бошларида юзлар ва қирқлар, асосан, ҳозирги Жиззах вилоятининг Бахмал, Ғаллаорол, Зомин, Жиззах туманларида, шунингдек қўшни Самарқанд, Тошкент, Сурхондарё вилоятининг Бойсун, Шерободдарё ва Қоратоғдарё водийларида яшаганлар. Бу ерларда юзлар ва қирқлар жуда катта гуруҳларга уюшиб, кенг ҳудудни эгаллаганлар. Шу сабабли бу икки уруғнинг ўзаро ички бўлинишларида бир бирига ўхшаш ҳолатлар анчагина ташкил этиши кузатилади. Жиззах воҳасидаги юз, қирқ, сарой, найман, қанғли, қипчоқ, барлосларининг кўпчилиги асосан воҳанинг тоғли туманлари Бахмал Ғаллаорол, Зоминда, Туркман, турк, каби уруғлар эса Фориш ва Бахмал, Зомин, Жиззах ҳудудларида кўпчиликини ташкил этган. Бу уруғ ва қабилалар воҳанинг асосан тоғли туманларида яшаб, ўзларини «Усман турклари Зомин турклари Кўрпасой турклари Жиззах турклари» деб айтишган [5]. Бу каби ҳолатлар бошқа уруғ ва этносларда ҳам анъана тарзда учрайди масалан қирғиз этносида Бахмал қирғизи, Зомин қирғизи, ёки найман, сарой қабилалар таркибида (Қорасарой, Ғурумсарой, Пасткисарой,) шунингдек қўшни бўлган Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятидаги юз, қўнғиротлар орасида ҳам сақланган бўлиб, қўнғиротларнинг ички тармоқ уруғ ва тўплари билан аталувчи этнотопонимлар анча кўпчиликини ташкил этиши мисолида ҳам ўз тасдиғига эга эканлигини

кузатишимиз мумкин. Жиззах воҳасида Барлос, Найман, Сарой, Қирқ, Қипчоқ, Қўнғирот, Қанғли, Жалойир, Минг, Юз, Бетжуз, Парчаюз, номли қишлоқлар воҳанинг барча ҳудудларида учрайди Шунингдек, ушбу уруғларнинг тармоқ номлари билан аталган қуйидагича қишлоқлар воҳа бўйлаб тарқалганига гувоҳ бўламиз: Чувиллоқ, Ўдамали, Обиз, Қора, Чубар, Холтой, Қорача, Парчаюз, Бешжуз, Қўштамғали, Қорасийроқ, Чангал, Бешбала, Уяс, Солин, Моғол, Галобосар, Тўғузурук, Бешкуви, Пучуғой, Болғали, Увол, Ориқ, Калтатой ва ҳ.к [4]. Зарафшон воҳасида (Самарқанд, Қашқадарё, Жиззах) Дувлат, Керайит, Макрит, Мўғул, Найман, Қовчин, Қутчи, Қоропчи ва ҳоказо каби этнонимлар мавжуд [4]. Бази тадқиқотчилар буни шундай изоҳлайдики, дастлаб мўғул қабила ва уруғлари атрофига туркий қабилалар тармоқлари ва шохобчалари бирлашган бўлса, кейинчалик эса улардан фақатгина мўғулча номгина сақланган ҳолда ўзининг маносини унутган [6.7]. Бунга ўхшаш ҳолатларга тескари ҳолатлар ҳам мавжуд бўлиб, бугунги Жиззах, Қашқадарё Сурхандарё, воҳаларининг маълум бир ҳудудларидаги ўзбекча этнотопонимларнинг кўпчилигини туркий негизли жой номлари ташкил этиши ва уларнинг луғавий маъноси маҳаллий аҳоли орасида турлича изоҳланиши кузатилади: Сарой, Қарлук, Қозоёқли, Қутчи, Қипчоқ, Қўнғирот, Қаропчи ва ҳоказо [4]. Жиззах воҳасининг энг чекка – қисмида жойлашган Фориш, Янгиобод, Зомин ҳудудларида воҳадаги бошқа ҳудудлардан бирмунча фарқли этнотопонимлар учрайди. Қизиғи шундаки, уларнинг бир қисми воҳанинг қадимги туркий этнонимларини бошқаларига қараганда кўпроқ акс эттиради. Жумладан, ушбу ҳудудда Абдал, Арғин, Жалойир, Макрит, Мўғул, Қанғли, Туркман, Сарой ва ҳоказо каби этнотопонимлар учраб [4], уларнинг кўпчилиги қўчманчи ўзбек уруғлари воҳага кириб келиши билан боғлиқ ҳолда ёки ундан анча аввал кириб келган туркий қавмлар билан боғлиқ ҳолда бўлган. Шу билан бирга, Бахмал, Зомин да ҳам бирмунча қадимийроқ этнотопонимлар ҳам учраб, Барлос қишлоғи бунга мисол бўла олади [4]. Шу ўринда айтиб ўтиш керак, Бахмал туманидаги ушбу қишлоқ географик жиҳатдан Самарқанд вилоятига яқин жойлашган бўлиб, Туркистон тоғ тизмасининг Шунқортов тоғ ёнбағрида жойлашган. Барлос этноними каби минтақада нисбатан кам учрайдиган Қипчоқ этнотопоними ҳам Жиззах воҳасида бирмунча кенг тарқалган этник ном ҳисобланади. Жиззах марказида бу ном билан боғлиқ аҳоли масканлари кўп учраб, бир қатор Сарой, Найман, Сулоқли, Туёқли, Ёйилма, Желлиғули, Жилонли қишлоқлари билан қўшни ёки бирмунча яқин жойлашган Қовчин, Қипчоқ, Қутчи, Қаропчи, Қайирма, Турк, Туркман каби этнотопонимлари Жиззах беклигидан ташқари Зомин, Ўратепа, Хўжанд бекликларида ҳам тарқалган. Жиззах воҳасидаги Сангзор дарёсининг юқори ҳавзасидаги Бахмал, Ғаллаорол, Жиззах, Зомин туманларида қирқ, “қипчоқ-сарой”, “қўнғирот”, “юз”, “чувуллоқ”, “қанғли”, “қорақалпоқ”, “найман”, “барлос”, “балхи”, “болғали” турк, туркман уруғларининг вакиллари анча кўпчиликни ташкил этиб, улардан ҳар бири ўзларининг ўнлаб қишлоқларига эга бўлган. Бунинг акси ўлароқ Фориш, Янгиободда “қанғли”, “қайирма”, “минг”, наман, сарой, қирқ каби уруғлари вакиллари анча озчиликни ташкил этган. Фориш ва Янгиобод тумани аҳолисининг кўпчилигини “турк-туркман” минг, юзлар ташкил қилса, Зомин тумани аҳолисининг катта бир қисми “юз”лардан Бахмал ва Ғаллаоролда Қирқлар нисбаттан кўпчиликни ташкил қилган. “Барлос”лар кўпроқ Бахмал туманининг тоғлиқ қишлоқларида, “Қанғли”, “туркман” уруғига мансуб аҳолининг деярли катта қисми Зомин туманида, қаропчи, “ачамайли”, “туёқли” (тенгали) уруғи вакиллари Баёвут Янгиобод, туманида

яшаганлар [4]. Ушбу уруғларнинг деярли кўпчилиги XX аср бошларида ўзларининг қишлоқларига эга бўлиб, XXI аср бошларигача ҳам уларнинг кўпчилиги муайян этнотопоним сифатида сақланиб қолганлиги кўзга ташланади. Бу уруғ вакиллари XX асрнинг ўрталаридан бошлаб чўл ҳудудларининг ўзлаштирилиши натижасида янги ташкил этилган Дўстлик, Арнасой, Зарбдор, Пахтакор, Сардоба, Сайхунобод каби туманларда ўз уруғларининг номи билан аталадиган қишлоқ ва маҳаллаларга кўчиб келиб яъай бошлаганлар. Воҳадаги 10 дан ортиқ йирик этноним орасида сезиларли қисми бирор этнотопоним шаклида учраса, айримлари эса аҳоли сони жиҳатидан кўпчиликни ташкил этса-да, муайян аҳоли маскани сифатида деярли учрамайдиган ҳолатлар ҳам мавжуд. Масалан, воҳадаги “илонли, жилонли” “лойқа ,лақай” уруғлари билан боғлиқ бир қанча йирик қишлоқларга эга бўлса ҳам улар бирор-бир этноним билан эмас, географик хусусиятларига кўра номланган аён бўлади [4]

Шу ўринда айтиб ўтиш керак, қаердаки этнотопонимлар кўпчиликни ташкил этса ўша ҳудуд аҳолисининг этник жиҳатдан турличалиги кўзга ташланади. Шунингдек, бир-биридан фарқли этник номларга эса аҳоли вакиллари истиқомат қиладиган ҳудудларда ўзаро қўшничилик ҳолати мавжуд бўлса ўша ҳудудда этнотопонимларнинг кўп эканлиги, аксинча ҳолатда эса этноним билан аталувчи қишлоқларнинг анча кам учраши аён бўлади. Юқорида Бахмал, Зомин, Ғаллаорол,Фориш туманлари қишлоқлари номида этнонимларнинг кўп учраши бу ҳудудда асосан қирқ, сарой,“юз”найман, қаропчи, уруғи вакиллари яшаганликлари билан очиқланса, воҳанинг Янгиобод, Жиззах каби туманларида этнонимлар нисбаттан кам учрашлиги кузатилади. Шунингдек, Жиззах, Янгиобод туманларида этник жиҳатдан кўпчилик ўзбек аҳоли бўлгани, бу ҳудудда қирғиз қозоқ ёки араб аҳоли жуда камчиликни ташкил этиши туфайли бу ерда этнотопонимларга нисбаттан камроқ дуч келинади. Воҳанинг Бахмал, Зомин, Ғаллаорол,Фориш туманларида эса бунга бирмунча зид ҳолатни кўриш мумкин. Бу ҳудудда кўпчилик аҳоли ўзбеклардан иборат бўлса-да, Жиззах ва Янгиобод туманларига қараганда этнотопонимлар анча кўп учраши кузатилган. Бунини ушбу ҳудудда сезиларли миқдорда тожик, қирғиз, қозоқ, араб ва туркман аҳоли вакиллари мавжуддлиги билан ҳам изоҳлаш мумкин. Воҳанинг тоғли туманларида турли ўзбек уруғлари ўзаро қўшни яшаганликлари туфайли ҳам бу ҳудудда этник номлар билан аталган аҳоли масканларининг кўплаб учрашини таъминлаган. Бундан ташқари, воҳадаги Сангзор дарёси ҳавзасидаги туманлардан фарқли ўлароқ ҚуйиСангзорда (Жиззах шаҳар ва тумани ҳудудлари) қадимий аҳоли масканларининг кўп бўлиши бу ҳудудда этнотопонимлар бирмунча кўпайишига олиб келган. Ушбу аҳоли масканларининг бир қисми ёки қўшниси ўлароқ тожик ва араб аҳоли яшайдиган аҳоли масканларининг борлиги бундай этнотопонимларнинг пайдо бўлишига олиб келган.(масалан Ардахшон, Хуросон, Тағоп, Деристон, Нонисангил в.х.кзо) XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида Жиззах воҳасида этнотопонимларнинг шаклланишида ижтимоий-сиёсий ва этномаданий жараёнларнинг ўрни масаласи билан танишиб чиқиш қуйидагича ҳулосаларга келишга имкон берди Жиззах воҳасида бир неча юзлаб этнотопонимлар учраб, уларнинг катта қисми анъанавий ўзбек уруғлари рўйхатида ўрин олган этнонимлар билан алоқалидир: Қирқ, Юз, Сарой, Найман, Жалойир,Қутчи, Минг, Қипчоқ, Қаропчи, Қатағон, Барлос, Турк, Туркман, Дуғлат, Қўнғирот, Сўлоқли, Мисир, Қангли, Манғит, Аччи,

Батош, Уймовут, Обиз, Абдал, Арлот, Кўрпа ва ҳ.к. – муайян бир ўзбек уруғи бўлса-да, “92 бовли ўзбек уруғи” рўйхатида келтирилмаган нисбатан кичик уруғларга алоқадор этнотопонимлар воҳа топонимиясига хосдир: Ачамайли, Туёқли, Сўлоқли, Уяс, Солин, Жилонтамғали, Парчаюз, Уйлиқма, Болғали, Қозоёқли, Қўштамғали ва ҳ.к. – воҳада Новқа, Қорабдал, Можор, Ухм, Гараша, Нушкент, Намингон, Чаканд, Сармич, Жўлангар каби минтақанинг бошқа ҳудудларида кам учрайдиган ёки деярли сакланиб қолмаган ўрта асрларга хос этнонимлар билан боғлиқ жой номлари мавжуд.

Адабиётлар:

1. Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. – Т.: “Ўқитувчи”
2. Қораев С. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари // Масъул. муҳаррир: А.Муҳаммаджонов. – Тошкент: ЎзМЭ ДИН, 2005.
3. Қораев С. Географик номлар маъноси. – Т.: Ўзбекистон, 1978. – 203 б.
4. Қораев С. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари // Масъул. муҳаррир: А.Муҳаммаджонов. – Тошкент: ЎзМЭ ДИН, 2005.
5. Норбўтаев П. Қашқадарё воҳасида дostonчилик анъаналари шакллланган ҳудудлар аҳолисининг этник таркиби // Этнос ва маданият: анъанавийлик ва замонавийлик. «Академик Карим Шониёзов ўқишлари» туркумида этнологларнинг V республика илмий конференцияси материаллари. – Тошкент, 2009. – Б.117–119.
6. Усмонов М. Жанубий Ўзбекистон қўнғиротлари (XIX аср охири – XX асрнинг биринчи ярми, тарихий-этнологик таҳлил). – Б.15.
7. Населенные пункты Бухарского эмирата (конец XIX – начало XX в.). – С. 77.

ШАРҚ АЛЛОМАЛАРИ АСАРЛАРИНИ ЎРТА АСРЛАРДА ЕВРОПАГА ТАРҚАТГАН ИККИ МУҲИМ ТРАНЗИТ ПУНКТИ (фан тарихида ҳукмрон қарашларнинг лотин ва араб тилли манбалар асосидаги танқидий таҳлили)

Маҳмудов Отабек

тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент. ФарДУ

Аннотация. Мақолада XI–XII асрларга тааллуқли лотин ва араб тилли манбаларнинг қиёсий таҳлилига асосланиб, мусулмон Шарқи алломаларининг асарлари Европа ҳудудига икки йўналиш – Пиреней ярим ороли ва Сицилия орқали кириб борганлиги исботлаб берилган.

Аннотация. В статье на основе сравнительного анализа латинских и арабоязычных источников, относящихся к XI–XII векам, приводятся доказательства того, что труды ученых мусульманского Востока проникали на территорию Европы по двум направлениям – через Пиренейский полуостров и Сицилию.

Annotation. In the article, based on a comparative analysis of Latin and Arabic-language sources dating back to the XI–XII centuries, the article provides evidence that the works of scholars of the Muslim East penetrated into Europe in two directions – through the Iberian Peninsula and Sicily.

Мусулмон Шарқи алломаларининг асарлари ўрта аср Европасига қайси йўналишларда кириб борган ? Мазкур савол атрофида биздан аввал ҳам турли даража ва кўламдаги тадқиқотлар олиб борилган бўлса-да, уларда асосий эътибор ўрта аср мусулмон маданияти ва фанининг Европага кўрсатган таъсирини умумий ракурсда ўрганишга қаратилган. Бу борада, машҳур шарқшунос олимлар Рейнгард Дози (1820–1883), Август Мюллер (1848–1892), Эварист Леви-Провансаль (1894–1956), Франсиско Кодера-Зайдин (1836–1917) Игнатий Крачковский (1883–1951) ҳамда Уильям Монтгомери Уотт (1909–2006) [19–21; 25; 26; 27–29; 30–31; 33–34] тадқиқотлари соҳадаги энг мукаммал илмий ишлар сифатида тан олинади. Республикамиз олимларидан профессор Фозила Сулаймонова (1919–2014) ҳам ушбу мавзуга мурожаат қилиб, ўзининг «Шарқ ва Ғарб» [24] номли монографиясида айтилган масалалар алоҳида ўрин ажратади. Асарнинг иккинчи қисмида арабларнинг Испанияга кириб бориши, Испаниядаги араб адабиёти ҳамда Шарқ фанининг Европага таъсири каби масалалар таҳлил этилган. Бироқ, муаллиф бу борадаги маълумотларни келтиришда айтилган мавзуларга доир манбаларга эмас, балки юқорида исмлири тилга олинган олимларнинг тадқиқотларига асосланади. Аксар ҳолатларда ҳатто улардаги маълумотлар айнан тасарруф этилиб, муаллифнинг шахсий мулоҳазалари сифатида баён этилган. Мисол учун, «Испанияда араб адабиёти» номли учинчи параграфда муаллиф XI–XIII асрларда Испанияда ижод қилган йигирма нафарга яқин шоир ва ёзувчилар тўғрисида маълумот бериб, уларнинг айрим асарларини таҳлил этишга ҳам уринган. Ваҳоланки, муаллиф бу асарларнинг қўлёзмалари ёки уларнинг таржималаридан бевосита фойдаланмаган. Ҳатто, муаллиф бир ўринда андалусиялик машҳур олим Ибн Туфайл (1110–1185)нинг «Хайй ибн Йакзон» номли асарини Ибн Синонинг ҳудди шундай номланишдаги фалсафий рисоласи билан ўзаро солиштириб, қиёсий таҳлил [24: 275–276] қилади. Лекин, манбавий асос учун на Ибн Туфайл ва на Ибн Сино асарига ишора бермайди. Аслида, монографиянинг бу параграфидаги маълумотларнинг асосий қисми И.Крачковскийнинг «Арабская поэзия в Испании» [20: 470–524] номли ҳамда айтилган соҳадаги бошқа тадқиқотлари [19–21]дан олинган. Бу каби ҳолатлар монографиянинг «Араблар Испанияда» ҳамда «Шарқ фанининг Европага таъсири» номли параграфларида ҳам мавжуд бўлиб, улардаги маълумотлар бирламчи манбаларга эмас, балки муаллиф воситачи «манба» сифатида фойдаланган юқоридаги илмий ишларга асосланган. Шунга қарамай, айнан Ф.Сулаймонова республикамиз миқёсида биринчилардан бўлиб ўрта аср араб-лотин таржимачилигининг илк йирик марказларидан бири – Толедо мактабининг фан тарихидаги аҳамиятига доир дастлабки мулоҳазаларни илгари сурган эди. Бу борада, филолог олима XII–XIII асрларда Испанияда олиб борилган таржима жараёнига ҳам қисман эътибор қаратиб, айтилган даврдаги айрим таржимачилик ишларига ҳам тўхталади. Бироқ, қайд этилганидек масалаларни ёритишда манбаларга эмас, XX асрдаги тадқиқотларга асосланганлиги муаллифнинг ўз монографиясида қатор чалкашлик ва хатоларни такрор қайд этишига сабаб бўлган. Жумладан, асарда файласуф Доминик Гундиссалин бир неча бор машҳур таржимон сифатида тилга оlinиб, ҳақиқий таржимон Доминго Гундисальвини билан чалкаштирилган. Айтилган ҳолат Р.Дози, Э.Леви-Провансаль, И.Крачковский, У.М.Уотт тадқиқотларига ҳам бирдек хосдир. Бундан ташқари, И.Крачковский ва унга асосланган Ф.Сулаймонованинг Абу Райхон Беруний (973–1048) асарларини ўрта асрларда Испанияда таржима қилинганига оид фаразлари [21: 262; 24: 246–247] соҳага оид кўп

сонли манбалар таҳлили натижасида ўз исботини топмади. Биз, бу борадаги тадқиқотмиз натижаларини ўзимизнинг аввалги ишларимиз [22]да эълон қилганмиз.

Ҳозирги кунда, минтақамиз фан тарихчилари орасида IX–XII асрларда ижод қилган мутафаккирлар асарларини Европа мамлакатлари бўйлаб тарқалишига доир 3 хил қараш мавжуд. Улардан **биринчиси** араб тилидаги асарлар Ғарб ва Шарқ давлатлари ўртасидаги *элчилик алоқалари* вақтида Европага кириб борган, деган мулоҳаза бўлиб, уни кўпинча маҳаллий тарихчилар ўз ишларида илгари суришади. Бу борадаги, энг кўп такрорланувчи маълумот бу – *франклар қироли Буюк Карл (768–814) ва халифа Ҳорун ар-Рашид (786–809)нинг ўзаро элчилик алмашинувлари ва айни жараёнда турли совгалар қаторида араб тилидаги асарлар халифа томонидан қиролга тақдим этилганлигига* оид фараздир. Мисол учун, айни қайдларни юқорида исми тилга олинган Эдинбург университети профессори У.М.Уоттнинг «The influence of Islam on Medieval Europe» («Исломининг Ўрта аср Европасига таъсири») номли китоби [34: 10-12, 37]да ҳам учратиш мумкин. Бироқ, шарқшунос Василий Владимирович Бартольд (1869–1930) ўзининг «Карл Великий и Харун ар-Рашид» [18: 342-365] ҳамда «К вопросу о франко-мусульманских отношениях» [18: 432-462] номли мақолаларида IX аср франк солномалари ҳамда араб тилидаги манбаларни ўзаро таҳлил қилиш асносида икки ҳукмдор ўртасида муносабатларни ўрнатилганлиги ва бу алоқаларни мавжуд бўлганлигига оид фандаги турли мулоҳазалар ҳақиқатдан йироқ эканлигини таъкидлаган эди. Соҳадаги тадқиқотларда давомида биз ҳам бу борадаги аниқ бир маълумотларга дуч келмадик. Шу сабабдан, Ҳорун ар-Рашидни Буюк Карлга араб тилидаги асарларни юборганлигига оид қайдларни тахминий фараз сифатида баҳолаш ўринли бўлади, деб ўйлаймиз. Биз бу билан Ғарб ва Шарқ давлатлари ўртасидаги элчилик алоқалари вақтида араб тилидаги асарлар Европа ҳудудида кириб бормаган, демоқчи эмасмиз. Чунки, ўрта аср лотин ва араб тилли манбалар таҳлили айни жараён кейинчалик, яъни X–XII асрларда юз берганлигидан далолат бермоқда. Бу ҳақидаги янги маълумотларга қуйроқда тўхталамиз.

Иккинчи, шу билан бирга нафақат илмий балки маҳаллий ўқув адабиётларда ҳам кенг тарқалган фараз бу – *салиб юришлари* билан боғлиқ нуқтаи-назардир. 1092–1272 йилларда юз берган, Яқин Шарқ, шу жумладан Сурия, Фаластин ҳамда Шимолий Африка ҳудудларига уюштирилган мазкур босқинчилик юришлари хўжалик анъаналари ва маданият жиҳатидан мусулмон оламида анча орқада бўлган Ғарб дунёсини ўз даври учун юқори кундалик турмуш даражаси билан таништиргани ҳамда баҳраманд этгани тарихий ҳақиқатдир. Жумладан, заъфарон, ўрик, лимон, писта, шакар, гуруч, ипак, атлас, бахмал, турли заргарлик буюмлари, ҳушбўйлантитувчи ифторлар каби маҳсулотларни Европага кириб бориши айнан салиб юришлари билан боғлиқ. Бу каби маълумотларни соҳага оид исталган илмий ва ўқув адабиётларда, ҳатто энциклопедияларда ҳам учратиш мумкин. Бироқ, мазкур ҳарбий ҳаракатларга бағишланган бирор бир манбада ва на уларнинг тарихини тадқиқ этишга қаратилган илмий ишларда салиб юришлари вақтида Шарқдан Европага олиб борилган араб тилидаги асарлар аниқ санаб ўтилмаган.

Жумладан, биринчи (1096–1099) салиб юришида иштирок этган солномачи Раймонд де Агильерс (ваф. тах. 1100) томонидан тузилган «Historia Francorum qui ceperunt Jerusalem» («Қуддусни забт этган франклар тарихи») [1] номли йилномада; учинчи (1189–1192) ва тўртинчи (1202–1204) салиб юришларида бевосита қатнашган франциялик йирик феодал Жоффуа де Виллардуэн (1150–1218) ёзган «De la conquesta

de Constantinoble» («Константинополни забт этилиши») [17] номли солномада; олтинчи (1228–1229) салиб юришида император Фридрих IIнинг шахсий солномачиси сифатида иштирок этиб, салибчилар ва мусулмонлар ўртасидаги музокараларда шахсан қатнашган тарихчи Филипп де Новара (1190–1264)нинг «Fridericus II scriptor bella contra Ibelins in Syria et Cyprum» («Фридрих II нинг Ибелинларга қарши Сурия ва Кипрда олиб борган жанглари») [16] номли асарида; еттинчи (1248–1254) салб юришида Франция кироли Людовик IX (1226–1270)нинг шахсий тарихчи сифатида қатнашган Жан де Жуанвиль (1225–1317) каламига мансуб «Livre des saintes paroles et des bons faiz de nostre saint roy Looys» («Авлиё киролимиз Людовикнинг диний нутқлари ва эзгу амаллари») [14] номли китобда ҳам айна масала юзасидан бирор аниқ маълумот қайд этилмаган.

Бу борада, салиб юришларига бевосита гувоҳ бўлган мусулмон муаррихлари – Ибн ал-Қаланисий (1071–1160)нинг биринчи салиб юриши тўғрисида маълумот берувчи «Музаййал Тарих Димашк» («Дамашк тарихининг давоми») [11], 15 ёшидан бошлаб салибчиларга қарши жанглarda иштирок этган саркарда Усома ибн Мунқиз (1095–1188)нинг «Китоб ал-Маназил ва-л-Дийар» («Манзиллар ва масканлар китоби») [9–10], салибчиларга қарши муваффақиятли кураш олиб борган машхур лашкарбоши, Миср султони Салоҳиддин Айюбий (1174–1193) нинг қозиаскари Баҳоуддин ибн Шаддод (1145–1234) томонидан ёзилган ва султоннинг фаолиятига бағишланган «ал-Наводир ал-Султанийа ва-л-Маҳосин ал-Йусуфийа» («Султон латифалари ва Юсуфнинг фазилатлари») [4] номли асарларда ҳам зарурий маълумотлар учрамайди.

Биз, 1841–1906 йилларда Франциянинг Ёзув ва қўлёзмалар академияси (Académie des inscriptions et belles-lettres) томонидан «Recueil des historiens des croisades» («Салиб юришлари тарихчиларининг тўплами») номи остида нашр қилинган жами 16 жилддан иборат мажмуа таркибидаги юқоридаги асарларни уларнинг Франция миллий кутубхонасининг электрон фонди ҳисобланган BnF Gallica (Галлика) [35] тизимида сақланаётган нусхалари орқали ўрганганимизда ҳам айна масалага ойдинлик киритиши мумкин бўлган бирор бир аниқ маълумотни қўлга кирита олмадик. Шу сабабдан, араб тилидаги асарларни салиб юришлари орқали Европага кириб борганлигини – бу мантикий жиҳатдан юз бериши мумкин бўлган, бироқ тасдиқланмаган жараён сифатида баҳолаш тўғри бўлади, деган фикрдамиз. Бу бизнинг субъектив фикримиз бўлиб, айна масалага кейинчалик соҳадаги чуқурлаштирилган махсус тадқиқотлар давомида ойдинлик киритилиши мумкин.

Учинчи ва бизнингча юқоридаги икки қарашдан фарқли равишда манбавий асоси анча кучли бўлган навбатдаги нуқтаи-назар бу замонавий даврда «араблар истилоси» деб номланган ва асосий ҳаракатлари VII–IX асрларда юз берган ҳарбий юришлар ҳамда уларнинг натижаларини билан чамбарчас боғлиқдир. Жумладан, мусулмон Шарқи маданияти ва фанининг маҳсули бўлмиш араб тилидаги нодир асарларнинг Европага кириб боришида айна минтақанинг маълум муддат мусулмонлар таъсир доирасида бўлган ҳудудлари – ал-Андалус (Пиреней ярим ороли) ва Сицилия (Сицилия)да кечган сиёсий, ижтимоий ва маданий жараёнлар муҳим ўрин тутган. Бошқача қилиб айтганда, мазкур икки ҳудуд араб тилидаги асарларни Европага етказиб берувчи «транзит пункти» вазифасини ўтаган. Бироқ, айна жараёнлар бу икки ҳудудда турлича кечган.

Биринчи йўналиш – ал-Андалус | Пиреней ярим ороли:

Соҳа мутахассисларига яхши маълумки, 711–718 йиллар давомида олиб борилган ҳарбий юришлар натижасида Пиреней ярим оролининг жанубий, марказий ҳамда шимоли-шарқидаги йирик шаҳарлар мусулмонлар томонидан эгаллаб олинган эди. Ярим оролининг мусулмонлар томонидан забт этилган қисмида дастлаб халифаликнинг янги – ал-Андалус вилояти ташкил қилинган. 756 йилда ал-Андалусда умавийлар сулоласи вакили Абдурахмон I (756–788) пойтахти Куртоба шаҳри бўлган мустақил амирликка асос солди. Куртоба амирлиги ёки мустақил Умавийлар амирлиги деб номланган давлат саккизинчи амир Абдурахмон III (912–962) даврида сиёсий, иқтисодий ва маданий жиҳатдан тараққий эта бошлайди.

Абдурахмон III турли диний эътиқоддаги кўплаб таржимонлар, олимлар, табиблар ҳамда нусха кўчирувчиларни саройга жалб эта бошлайди. Унинг ташаббуси билан нодир қўлёзма асарларни тўплаш мақсадида сарой ҳудудида улкан кутубхона ташкил этилади. Мурсия шаҳрида ижод қилган мусулмон биографи Абу Жафар ал-Даббий (ваф. 1202)нинг «Бугат ал-мултамис фи тарих рижол аҳл ал-Андалус» («Ал-Андалусиянинг биографик комуси») номли асарида *мазкур кутубхона турли мамлакатларда китоб савдоси билан шугулланувчи ўз вакилларига эга бўлиб, улар янги яратилган асарлар ва ноёб нусхадаги қўлёзмалар хусусида маълумотларни аниқлаш ҳамда уларни сотиб олиб, сарой кутубхонасига жўнатишига масъул бўлганлар* [5: 102]. Манбада машҳур араб ёзувчиси Абулфараж Исфаҳоний (897–967) ўзининг «Китоб ал-Ағоний» («Кўшиқлар китоби») номли асарини ёзиб тугаллаганлигидан хабар топган Абдурахмон III ёзувчига асарнинг биринчи қўлёзмаси учун 1000 динар таклиф этганлиги [5: 103] тўғрисидаги қайдларни учратиш мумкин. Ал-Даббийга асосланадиган бўлсак, Византия императори *Константин VII* (945–959) 948–949 йилларда *Абдурахмон III саройига ўз элчиларини юборган вақтида, халифага қадимги юнон табиби Педаний Диоскорид (40–90)нинг фармакологияга доир «De Materia Medica» («Доривор моддалар ҳақида») номли асарининг ноёб нусхасини совға тариқасида жўнатади* [5: 103]. Халифа 5 жилддан иборат ушбу асарни араб тилига таржима қилишни ўз вазири яҳудий Ҳасдай ибн Шапрут (915–989) бошчилигидаги олимлар гуруҳига юклайди. Мазкур таржимонлар гуруҳига ҳозирга қадар ҳаётига оид маълумотлар сақланмаган мусулмон табиби Ибн Жулжул ҳамда Ибн ал-Қатаний [19: 23], шунингдек, ал-Андалусда Ибн Саид ал-Ускуф ал-Қуртобий исми билан машҳур бўлган Речмундо (X аср) исмли халифа котиби кирган. Бироқ, ал-Даббийнинг асаридаги маълумотларга кўра, ўз олимларини қадимги юнон тилини билмаганликлари боис, халифа император Константин VIIга юнон тилини билувчи таржимон юборишини сўраб илтимос қилган, бунга жавобан император Николай исмли руҳонийни Куртобага жўнатади [5: 104].

Бундан ташқари, исми тилга олинган Ибн Саид ал-Қуртобий, яъни Речмундо бир неча йил мобайнида халифанинг элчиси сифатида Ахен, Константинополь ва Куддус шаҳарларига сафар уюштирган. Мазкур сафарлар давомида Речмундо томонидан бир қанча асарларнинг қўлёзмалари Куртобага олиб келинади. Мисол учун, ал-Даббий маълумотида кўра, 956 йилда бўлажак Муқаддас Рим империяси императори, *Германия қироли Оттон I* (936–973) *ҳузурига борган вақтида, у томонидан машҳур юнон олими Клавдий Птолемей (90–161)нинг «Ἀπλωσις ἐπιφανείας σφαίρας» [«Ἀπλῆσις ἐπιφανείας σφαίρας»] («Сферанинг содда моҳияти») номли асари халифага совға тариқасида келтирилган* [5: 103].

Келтирилган ушбу маълумотлар шундан далолат бермоқдаки, сарой кутубхонасида келтирилган китоблар сақланибгина қолмай, балки улар араб тилига таржима ҳам қилинар эди. Айни ҳолат саройда маълум тизимдаги илмий фаолият йўлга қўйилганлигидан далолат бериш баробарида, Абдурахмон III давридан қадимги давр олимлари асарларининг арабча матнларини яратиш бошланганлигини ҳам англатадики, айна таржималар кейинчалик, яъни XII–XIII асрларда европалик таржимонлар томонидан латин тилига ўгирилади.

Катта миқдорда араб тилидаги асарларнинг асли Европа ҳудуди бўлмиш ал-Андалусда жамланишида Абдурахмон IIIнинг ўғли шахзода ал-Ҳакам II (915–976) ҳам муҳим роль ўйнаган. «Бугат ал-мултамис фи тарих рижол аҳл ал-Андалус»да келтирилишича ёш шахзода ўзининг қадимги давр фанлари ва фалсафасига бўлган қизиқиши сабаб, сарой олимларига доимий равишда ҳомийлик қилади [5: 145]. Файласуф Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Массарра (883–931) шахзода ҳимояси остида халифа саройида ижод қилган олимларнинг энг машҳурларидан бири эди. Фалсафа тарихи мутахассисларига яхши маълумки, ушбу олим ал-Андалусияда шаклланган илк тасаввуф таълимотининг асосчиси ҳисобланади. Ал-Даббийнинг қайд этишича, *Ибн Массарра шахзодани қизиқтирган бир қанча асарларни*, шу жумладан, Аристотелнинг (мил. авв. 384–322) «Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς» [Пэри гэнэсэос кай фтхорас] («*Мавжудлик ва фасод китоби*»), «Περὶ ψυχῆς» [Пэри псүхэс] («*Рух тўғрисида*») рисоаларини қадимги юнон тилидан арабчага таржима қилиб берган [5: 145].

Умуман олганда Абдурахмон III томонидан шакллантирилган кутубхона ва таржамачилик ишлари ал-Ҳакам IIнинг (962–976) халифалик йилларида янада кенгайиб, ривож топди. Унинг дарвига келиб Қуртоба кутубхонаси Европадаги энг катта кутубхонага айланди. Бунга, янги халифанинг илм-фанга бўлган шахсий қизиқиши, саройда илм аҳлига янада яхшироқ шароит яратиш берилиши ҳамда китоб йиғиш мақсадида Бағдод, Дамашқ, Искандария ва Қоҳира каби мусулмон дунёсининг ўша даврдаги энг йирик фан марказларига бир неча бор элчилик сафарлари уюштирилганлиги сабаб бўлган. Маълумотларга кўра, сарой кутубхонасида жамланган асарларнинг умумий сони 400 мингтани ташкил қилган. Китобларни янги куриб битказилган кутубхонага кўчириш учун олти ой талаб этилган. Кутубхона таркибида таржимонлар, нусха кўчирувчилар, ҳаттотлар иш олиб боришган. Илмий адабиётларда, бир йилда кутубхонада 16–18 мингга яқин асардан нусха олинганлиги [19: 23] қайд этилади. Бундан ташқари, кутубхонада мавжуд қўлёзмалар туркумланиб, каталоглаштирилган. Мазкур каталоглар ҳар бири 15–20 саҳифадан иборат 44 та жилддан иборат эди. Айни маълумотлар кутубхонада кўп сонли ишчилар фаолият юритганлигидан ҳамда у ерда том маънодаги илмий фаолият йўлга қўйилганлигидан далолат беради. Қайд этиш лозимки, илмий адабиётларда кутубхона фонди ва асарлардан нусха кўчирилишига оид маълумотларда бироз муболаға ишлатилган бўлсада, шубҳасиз у ўз даврининг энг йирик илм маскани эди. Халифа ал-Ҳакам II даврида таржима ишлари тизимли ташкил этилиб, қадимги юнон ва яҳудий тилларидаги астрономия, математика, тарих ва фалсафага оид асарларни араб тилига ўгириш кенг йўлга қўйилган. Шунинг баробарида ал-Андалуснинг марказий шаҳарларида араб тилидаги катта миқдордаги илмий асарлар жамланди.

1031 йилга келиб Қуртоба халифалигини ўттизга яқин майда амирлик, яъни «мулук ат-тавоиф»ларга бўлиниб кетди. Шундай бўлсада, ҳудудда илм-фан ривож

тўхтаб қолмади. Бу даврда, алоҳида мустақил давлат ҳисобланган Толедо амирлиги амири Яҳё ибн Исмоил ал-Маъмун (1043–1075) фаолияти алоҳида эътиборга лойиқ бўлиб, унинг даврида яратилган араб тилидаги мерос XII–XIII асрлардаги таржимачилик тадқиқотларининг асосий объектларидан бирига айланади. Ал-Маъмун ўз саройига йирик олимларни жалб этишга алоҳида эътибор қаратиб, уларга ҳар жиҳатдан ҳомийлик қилишга ҳаракат қилган. Натижада Толедо ал-Андалусда илмий фаолият юритиш учун қулай шаҳарга айланади. Бу ўз навбатида турли шаҳар ва мамлакатлардаги олимларнинг ўша ерда ижод қилиш иштиёқини ошишига сабаб бўлди. Ибн Башкувол (1101–1183)нинг «ас-Сила фи тарих а’иммат ал-Андалус» («ал-Андалус илмий тарихининг давоми») номли асарида ал-Маъмун саройида Пиреней ярим оролининг ҳар-хил нуқталаридан келган турли диний эътиқоддаги табиблар, астрономлар, математиклар, кимийёгарлар, географлар ва муҳандислар хизмат қилганлиги [8: 235] айтилади. Валенсияда ижод қилган тарихчи Ибн Аббор (1199–1260)нинг «Китоб ал-Такмила ли китоб ал-сила» («ас-Сила китобига қўшимчалар») номли асарида *ал-Маъмун ташаббуси ва ҳомийлигида Муҳаммад ибн Иброҳим ибн Бассал (XI аср) исмли олим бошқа минтақаларнинг ўсимликлар дунёси, уларнинг доривор вакиллари ҳамда иқлим хусусиятларининг тунроқ таркибига таъсирини ўрганиш мақсадида Сицилия, Миср, Арабистон ярим оролига илмий саёҳат уюштиради. Олим ҳатто Хуросон ҳудудига ҳам келган ва қайтиш чоғида ўзи билан энг нодир асарларни олиб келган* [7: Vol. 1: 324]. Ушбу қайдлар мусулмон Шарқининг ички ҳудудларида яратилган асарлар Толедога етиб борганлигидан далолат беради.

1070 йилга келиб, Пиреней ярим оролидаги майда давлатлар ўртасидаги ўзаро урушлар авж олиб, вазият янада оғирлашади. Ана шундай шароитда ал-Маъмун 1075 йилнинг феврал ойида Куртоба шахрини эгаллайди. Амир шаҳардаги халифа ал-Ҳакам II кутубхонасини Толедога кўчириш тўғрисида махсус фармон чиқаради. Бироқ, шу йилнинг 1 июл кунида ўтказилган катта тантана вақтида ал-Маъмуннинг захарлаб ўлдирилиши натижасида бу иш амалга ошмай қолган. Бош саркардасиз қолган амир қўшини Толедога қайтишга мажбур бўлади. Шундан сўнг, Толедо амирлигининг бошқаруви унинг невараси ал-Қодир (ваф. 1092) қўлига ўтган. Аммо, ал-Қодирнинг бошқарувчилик қобилияти ва сиёсий иродаси пастлиги сабаб, бобоси даврида эришилган барча ютуқлар йўқотилади. Толедо бир тарафдан ички низолар, иккинчи тарафдан эса Бадахос ва Сарагосса амирликлари ҳамда Леон ва Кастилия қироллиги ўртасидаги уруш майдонига айланади. Вазиятдан унумли фойдалана билган Леон ва Кастилия қироли Альфонсо VI (1069–1109) 1085 йилнинг 25 май кунида Толедони мусулмонлардан тортиб олиб, шаҳарда христианлар ҳокимиятини қайта тиклайди.

Альфонсо VI томонидан араб тилидаги нодир китобларни том маънодаги Европа дунёсига олиб кириш, шунингдек ўрта аср латин таржима марказларининг шаклланиши учун муҳим омил бўлиб хизмат қилган иш амалга оширилганини қайд этиш лозим. Жумладан, қирол XIII асрда яратилган «*Estoria de España*» («Испания тарихи») номли асарда қирол Куртоба ва унинг атрофидаги шаҳарларга қилган ҳужумлари чоғида халифа ал-Ҳакам II нинг юқорида таъриф этилган кутубхонасида сақланган китобларни ўлжа сифатида Толедога олиб келади [2: Томо I: 587]. Альфонсо VI буйруғи билан ушбу қўлёзма асарларни сақлаш мақсадида шаҳарнинг бош черкови ҳовлисида махсус бино бунёд этилади. Натижада, ўрта асрларнинг энг йирик таржима маркази – Толедо мактабининг яратилишига асос бўлган черков

кутубхонаси пайдо бўлади. Аммо бу кутубхонанинг дастлабки вақтдаги вазифаси китобхонларни зарурий адабиётлар билан таъминлаш эмас, балки тўпланган нодир қўлёзма асарларни сақлашдан иборат эди, холос. Кутубхонада жамланган асарларнинг умумий сони тўғрисидаги аниқ маълумотлар сақланмаган. Айтиш лозимки, фонди 400 мингдан ортиқ бўлган халифа ал-Ҳакам II кутубхонасидаги асарларнинг барчаси тўлиқ ҳолатда Толедо олиб келинмаган. Чунки, халифа вафотидан кейин Қутроба халифалиги бошқарувини амалда ўз қўлига олган ҳожиб ал-Мансур (978–991) буйруғи билан кутубхонада сақланаётган қадимги давр олимларининг фалсафага оид асарларини катта қисми ёқиб йўқ қилинган [5: 145]. Бу орқали мусулмон уламо ва зодагонлари орасидаги ўз тарафдорлари сонини янада кўпайтиришни кўзлаган ҳожиб, ҳатто ўзи ҳам сарой майдонида ушбу қўлёзмаларга ўт қўйишда шахсан [5: 146] иштирок этади.

Шарқшунос И.Ю.Крачковский эса XI аср бошларида Қутроба халифалигида бошланган ички низолар ҳамда иқтисодий эҳтиёж сабаб китобларнинг тенг ярими сотиб юборилган [19: 23] лигини айтади. Мазкур маълумотларга асосланадиган бўлсак, Альфонсо VI Қутроба шахрига келган вақтда сарой кутубхонада сақланган китобларнинг умумий сони икки юз мингга яқин бўлган, деб тахмин қилиш мумкин. Ўлжа сифатида уларни Толедо шахрига кўчириш чоғида қўлёзма асарларга турли даражада шикаст етказилиши ва айримларини эса умуман йўқолишини инобатга олсак, Толедо шахри бош черковига жойлаштирилган китоблар тахминан 100 мингтага яқинни ташкил этган, деб кўрсатиш мумкин.

Бундан ташқари, «*Estoria de España*»да кирол Альфонсо VI 1085 йилда Толедони босиб олган чоғида шахар кутубхоналарида сақланган катта миқдордаги арабча қўлёзмаларни қўлган киритганлиги таъкидланади [2: Томо II: 56]. Ҳойнаҳой булар амир ал-Маъмун даврида яратилган ҳамда жамланган асарлар бўлган.

Келтирилган маълумотларнинг тақрибий таҳлилига асосланиб, XI аср охири – XII аср бошларида биргина Толедо шахрининг ўзида 100 мингтадан ортиқ турли фанлар ва муаллифларга тегишли араб тилидаги қўлёзмалар мавжуд эди, деган мулоҳазани илгари суриш мумкин. Албатта, ҳозирги кун нуқтаи-назаридан ушбу миқдор замонавий давр кутубхоналари учун ҳам катта кўрсаткич ҳисобланади. Айни ҳолат турли шубҳаларга сабаб бўлиши табиийдир. Бироқ, тарихий ҳолисликни сақлаган ҳолда, мантиқан ушбу кўрсаткич ўн мингтадан ортиқ дейилган тақдирда ҳам асарларнинг умумий сони анча салмоқли бўлганлигидан далолат беради.

Иккинчи йўналиш – Сиқилия | Сицилия:

Пиреней ярим оролида юз берган жараёнларга параллель равишда мусулмонлар томонидан забт этилган ва маълум муддат уларнинг таъсир доирасида бўлган Сицилия ороли ҳамда Италиянинг жанубий ҳудудларига ҳам араб тилидаги илмий мерос намуналари кириб борган эди. Айни ҳолат, кейинчалик христианлар ҳокимияти қайта тиклангач, ҳудуднинг айрим марказий шахарларида таржима масканларининг шаклланишига асос бўлди.

535 йилдан бошлаб Византия империяси таркибида бўлган Сицилияга араблар бошчилигидаги мусулмонлар илк бор 652 йилда хужум уюштиришган. Бироқ, мусулмонлар томонидан арабча Сиқилия деб номланган орол ҳудуди 965 йилга келибгина тўлиқ эгалланади. Оролда мусулмонлар ҳокимиятини расман ўрнатилиши 827 йилда юз берган бўлиб, ҳудудни катта қисми ўша даврда Иффрикияда ҳукмронлик қилган Аглабидийлар сулоласи вакиллари томонидан босиб олинган эди. 909 йилда

Ифрикияда сулола алмашиниши муносабати билан Сицилиянинг мусулмонлар назоратидаги ҳудудлари Фотимийлар сулоласи қўлига ўтади. 909–948 йилларда ҳудуд ушбу сулоланинг ноиблари томонидан бошқарилган. 948 йилда Фотимийлар халифаси Исмоил ал-Мансур (946–953) Сицилияга асли келиб чиқиши жанубий Арабистондан бўлган Қалбитийлар қабиласи вакили Ҳасан ибн Али (948–953)ни ноиб этиб тайинлайди ҳамда унга ички ва ташқи сиёсатда мустақиллик беради. Натижада орол ҳудудида Қалбитийлар сулоласи бошқарувидаги ярим мустақил амирлик шакллана бошлайди.

Сицилия амирлиги Ҳасан ибн Алининг ўғли Абу-л-Қосим Али ибн Ҳасан (970–982) ҳукмронлик йилларида ҳар жиҳатдан ривожланиб, тараққий этган. Бунга, айнан унинг давридан оғирлиги 4.25 грамм бўлган олтин динар тангаларнинг зарб этила бошланганлигини мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Амирликнинг иқтисодий ва ҳарбий салоҳиятини анча мустаҳкамлаб олгач, Абу-л-Қосим 976 йилдан Италиянинг жанубий ҳудудларига бир қанча истилочилик юришларини амалга оширади. Мазкур юришлар давомида Сицилиянинг шимоли-шарқидаги Мессина, Апулия вилоятининг Таранто, Отранто, Гравина, шунингдек Калабрия вилоятининг Козенца каби шаҳарлари ишғол этилган. Ўзининг кучли суворийларига таяниб, амир ҳатто 982 йилда Калабрия ҳудудидаги Стило жангига Муқаддас Рим империяси императори Оттон II (967–983) қўшинлари устидан ҳам муваффақият қозонади.

Мусулмонлар томонидан эгалланган бошқа ҳудудларда бўлгани каби Сицилияда ҳам исломлаштириш жараёни кечган. Мазкур жараён Фотимийлар сулоласи ҳукмронлик йилларида айниқса кучаяди. Илмий адабиётлардаги маълумотларга кўра, XI аср ўрталарига қадар орол аҳолисининг ярмидан қўпини мусулмонлар ташкил этган [32: 79]. Пиреней ярим оролида бўлгани каби бу ерда ҳам мусулмонлар билан бир қаторда маҳаллий христианлар ва яҳудий аҳоли вакиллари истиқомат қилишган. Бироқ, ал-Андалусдан фарқли равишда Сицилияда турли диний эътиқод вакиллари ўртасидаги синтез, яъни қоришув жараёни кучли бўлмаган. Чунончи, мусулмонларнинг асосий қисми оролни ғарбий қисмида яшашган. Қолган ҳудудлардаги бошқарув мусулмонлар қўлида бўлса-да, аҳолининг асосий қисмини юнон тилида сўзлашувчи христианлар ташкил этар эди. Ушбу жиҳат, XII–XIII асрларда Сицилия таржимонларини қадим юнон олимларининг асарларини латин тилига ўгиришда, Испания таржима марказларида бўлгани каби уларнинг араб тилидаги таржималарига эмас, балки асл юнонча нусхаларига асосланишларини таъминлайди.

Ўзаро ички низолар оқибатида амирлик 1053 йилга келиб учта майда мулкларга бўлиниб кетган. Сиёсий тарқоқликдан унумли фойдаланган Италиянинг жанубий-шарқида жойлашган Апулия герцоги Роберт Отвиль (1059–1085) ўз укаси граф Рожер I (1031–1101) билан биргаликда Сицилияга ҳужум уюштиришади. 1061 йилдан бошланган ҳарбий ҳаракатлар натижасида бирин-кетин ҳудуднинг марказий шаҳарлари Рожер I қўшинлари томонидан эгалланади. 1072 йилда пойтахт Палермода христианлар ҳокимияти қайта тикланиши билан Сицилия амирлиги расман барҳам топади.

Қайд этиш лозимки, Роберт Отвиль ўзининг жанубий Италияни тўлиқ эгаллаган Апулия ва Калабрия герцоглиги ҳудудини кенгайтириш мақсадида олиб борган ҳарбий юришлари чоғида, жумладан 1077 йилда Европанинг ўша даврдаги энг йирик тиб маркази ҳисобланган Салерно шаҳрини ҳам эгаллайди. Айни вақтда шаҳарда медиевистлар томонидан Ғарбдаги дастлабки таълим ва илмий муассаса сифатида эътироф этилувчи Салерно тиббиёт мактаби фаолият юритади. Роберт Отвиль ушбу мактаб

фаолиятига алоҳида эътибор қаратиб, уни ҳар жиҳатдан қўллаб-қувватлашга ҳаракат қилган. Муҳим жиҳати, герцог томонидан мактабга янги забт этилган Сицилиядан араб тилида ижод қилувчи мусулмон олимлар таклиф этилади. Бу каби олимлар ичида асли ифриқиялик ўз даврининг етук алломалари ҳам бўлишган. Улардан энг машҳури Ифриқиялик Константин (1010–1087) бўлиб, олим фан тарихида етук табиб ва таржимон сифатида ном қолдирган. 1077 йилнинг охирларида Салернога келган Ифриқиялик Константинни Роберт Отвиль ўз оила аъзолари билан биргаликда тантанали равишда қабул қилади ва олимни сарой котиби лавозимига тайинлайди [15: 124].

Ифриқиялик Константиннинг ҳаётига доир маълумотлар бугунги кунга қадар жуда оз сақланиб қолган. Мавжудлари эса XII асрга тааллуқли «*Chronica sacri monasterii Casinensis*» («Кассино монастирлиги йилномаси»)да келтирилган қисқача қайдларга асосланади. Жумладан, мазкур йилномада *Константинни аслида барбар эканлиги, у Ифриқиянинг Қайрувон шаҳрида таваллуд топганлиги таъкидланади. Бундан ташқари, таржимон Италия ҳудудига келгунга қадар Эрон, Миср, Ҳиндистон ва Месопотамия ҳудудлари бўйлаб сайёҳат қилганлиги, сафар чоғида тиб илми, шунингдек араб, юнон ва латин тилларидан таълим олганлиги* [15: 125-126] қайд этилган. Йилномада уни *моҳир савдогар бўлганлиги* [15: 127] ҳам алоҳида эътироф этилади.

Ушбу йилномани Константинга бағишланган қисмини ёзиб қолдирган Пётр Диакон (1107–1159) берган маълумотларига кўра, юқорида айтилган қабул маросими чоғида *Константин тибга оид ўнга яқин арабча қўлёзма асарларни герцог Робертга совға қилган. Бироқ, герцог араб тилини билмаслиги сабаб ушбу асарларни латин тилига таржима қилиб беришни Константиннинг ўзидан илтимос қилади* [15: 124].

Тадқиқот натижалари Ифриқиялик Константинни Салернода Ҳунайн ибн Исҳоқ (809–877), Ҳунайн ибн Имрон (ваф. 906), Исҳоқ ибн Сулаймон (тахм. 832–932), Абу Бакр ар-Розий (865–925) ва Ибн Жаззор (895–979)нинг асарларини араб тилидан латинчага таржима қилганлигидан далолат бермоқда. Жумладан, мазкур таржималар қаторига Ҳунайн ибн Исҳоқнинг «Мадҳал ило китоб Жолинус» («Жолинус асариға кириш»), Ҳунайн ибн Имроннинг «Мақола фи-л-моликхулия» («Меланхолия ҳақида рисола»), Исҳоқ ибн Сулаймоннинг «Китоб ал-адвийах ал-муфрадах» («Дори воситалари китоби») ва «Китоб ал-Истикот» («Бош негизлар китоби»), ар-Розийнинг «Китоб ал-ҳави фи-т-тиб» («Тиббиётга оид билимлар мажмуи»), Ибн Жаззорнинг «Зод ал-мусофир ва-кут ал-ходир» («Сайёҳатчи ва ҳаракатсиз [инсонларнинг] овқатланиш қоидалари») номли асарларини киритиш мумкин.

Таъкидлаш жоизки, Константин Италияга келгунга қадар Бағдодда ҳамда Қоҳирада таълим олган. Демак, араб тилидаги юқоридаги асарларни олим ўзи билан биргаликда Салернога олиб келган. Айни жиҳат, араб тилидаги асарларни ўрта асрларда Европа ҳудуди бўйлаб тарқалишида таржимоннинг ўзи ҳам муҳим рол ўйнаганлигини англатади.

Аввалроқ исми тилга олинган Рожер Ининг ўғли Рожер II (1130–1154) ташаббуси билан 1130 йилда оролнинг тўлиқ ҳудуди ҳамда жанубий Италиyani ўз ичига олган Сицилия қироллиги ташкил топади. Қайд этиш керакки, айнан қирол Рожер II нинг фан ва санъатга қаратган эътибори сабаб Сицилия Европанинг яна бир муҳим илм марказига айланади. Бундан ташқари, аҳолига эътиқод эркинлиги берилиб, христианлар ва мусулмонлар тенг ҳуқуқли деб эълон қилинади. Бу даврда юнон, латин ва араб тиллари кундалик ҳамда расмий сўзлашувларда бирдек ишлатилган.

Солномачи Хуго Фалкандо (1176–1200)нинг «Liber de Rengo Sicilie» («Сицилия қироллари китоби»)да ёшлигидан юнонлар ва мусулмонлар ичида улғайган Рожер Пнинг ўзи ҳам қадимги юнон ва араб тилларини мукамал билган [6: 98]лиги қайд этилади.

Рожер II томонидан араб тилидаги асарларни Италия бўйлаб тарқалишига ва кейинчалик худудда таржима марказларининг шаклланишига билвосита таъсир кўрсатган иш амалга оширилган. Жумладан, қирол саройида ижод қилган ал-Идрисийга кўра, *1140 йилда қирол ўз пойтахти Палермога мусулмон математиклари, географлари, файласуф ва табибларини таклиф этиб, уларга сарой худудида ижод қилишлари учун зарурий шарт-шароит яратиб берган. Саройда шакланган олимлар жамоасининг бир гуруҳини, Ифриқия ва бошқа мусулмон давлатларидан келтирилган араб тилида битилган кўплаб китоблар солинган сандиқлар билан бирга Салернога жўнатган* [3: 247]. *Олимларга шаҳардаги тиббиёт мактабида тиб илми ва араб тилидан дарс беришлари тўғрисида буйруқ берган* [3: 251]. Натижада, минтақа илм аҳлини мусулмон илм-фан ютуқларини билан янада яқинроқ танишишларига шароит яратилиб, араб тилидаги асарларнинг Европа худудига янада кенгрок ва кўпроқ кириб бориши таъминланган.

Қирол Рожер II нинг ҳукмронлик йилларида юз берган илмий юксалиш ҳамда мусулмон олимлари ва араб тилидаги асарларни Италияга кириб бориш жараёнлари унинг набираси Фридрих II (1197–1250) даврида ҳам давом этди. Фридрих II ўз ҳукмронлигининг дастлабки босқичида мусулмонларга илиқ муносабатда бўлиб, уларни давлат ишларига доимий жалб қилиб келган. Ҳатто қиролнинг тансоқчиларининг асосий қисмини мусулмонлар ташкил этар эди. Фридрих Пнинг мусулмон маданияти ва фанига бўлган қизқиши сабаб, ўз бобоси каби саройида турли тилларни билувчи олимларни тўплаб, уларга илмий ижод учун зарурий шароитни яратиб берган. Қирол араб тилидаги асарларни латин тилига таржима қилишга алоҳида эътибор қаратганлиги боис, айнан унинг даврида Палермо ва Неаполь ўрта асрларнинг энг муҳим таржима марказларидан бирига айланади.

Бу ўринда, худди ал-Андалусда Абдурахмон III ва ал-Ҳакам II даврида бўлгани каби Сицилияда ҳам христиан ва мусулмон давлат раҳбарларининг ўзаро элчилик алоқалари вақтида араб тилидаги асарлар Европага худудида кириб борганлигини қайд этиш зарур. Жумладан, сеуталик олим Ибн Сабин (1216–1271)нинг «ал-Масо’ил ал-Сиқиллийя» («Сицилия саволлари») [12–13] номли рисоласида Фридрих II даврида илмий фаолиятнинг йўлга қўйилиши, императорнинг ўз илмий қизиқишлари доирасида мусулмон давлатлари раҳбарлари билан ўрнатган алоқалари, араб тилидаги асарларни Сицилия ва у орқали Италиянинг ички худудларига кириб борганлигига доир қимматли қайдлар мавжуд. Асар аслида императорнинг фалсафа ва илоҳиётдаги айрим масалалар бўйича Муваҳҳидунийлар (1130–1269) халифаси Абдулвоҳид I (1153–1224)га мактуб орқали йўллаган саволларига жавоб қайтариш мақсадида ёзилган. Аниқроғи, ўша даврда машҳур бўлган фалсафий масалалар *абадий дунёнинг мавжудлиги, илоҳиётнинг моҳияти, Аристотел категориялари ва руҳнинг абадийлигига* оид император саволларига жавоб бериш вазифасини халифа ўзининг файласуф олими Ибн Сабинга юклаган. Мазкур саволларга батафсил жавоб қайтариш мақсадида олим жавобларни рисола кўринишида тайёрлайди. Тўрт қисмдан иборат бўлган асарнинг муқаддима қисмида *Сиқилия ҳукмдори ўз саройида кўплаб олимларни тўплагани, унинг ўзи ҳам фалсафадаги жиддий масалалар билан қизиқаётганлиги,*

[уларга] жавоб топиши учун араб тилидаги асарларни қидиртираётганлиги, топилганларини эса ал-Мадина [Палермо] га келтиртиришни буюрганлиги, [бирок] жамланганларда император халифага юборган саволларига етарлича жавоб топилмаганлиги, шу сабабдан уларга [халифадан] ўз олимлари кўмагида жавоб қайтаришни сўралганлиги [12: 6] қайд этилган. Ушбу хабар XIII асрда Сицилия ва Италияда лотин тилига таржима қилинган араб тилидаги асарлар бевосита император ташаббуси билан олиб келинганлигини тасдиқлайди.

Юқоридаги маълумотлар мусулмон маданияти ва илм-фан ютуқларини Европага кириб боришида Сицилия муҳим рол ўйнаганлигидан далолат бермоқда. Бу ўринда қайд этиш жоизки, мусулмонлар томонидан эгалланиб, қисқа муддат уларнинг қўл остида бўлган Италиянинг материк қисмидаги Лацио ва Кампания (836–915), Таранто (840–927), Бари (847–871) каби ҳудудларга ҳам араб тилидаги асарларни кириб борган бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Бирок, айти масала бўйича манбаларда аниқ бир маълумотлар учрамаганлиги боис, бу ҳақда фақатгина тахмин қилиш мумкин, холос.

Юқорида келтирилган маълумотлар араб тилидаги илмий мерос Европа ҳудудига икки йўналиш – Пиреней ярим ороли ва Сицилия орқали кириб борганлигидан далолат бермоқда. Асарларнинг салмоғи бўйича ал-Андалус араб тилидаги нодир қўлёзмаларни Европанинг ички ҳудудларига етказиб берувчи асосий «транзит пункти» вазифасини ўтаган. Аммо, У.М.Уотт ўзининг юқоридаги асарида араб тилидаги математика ва астрономияга оид билимлар Испания орқали, тиб илмлари эса фақатгина Салерно тиббиёт мактаби орқали Европага кириб борган [34: 83], деган фикрни илгари суради. Бу билан олим ҳисоб илми ва фалакиётга тааллуқли араб тилидаги асарлар Испаниядаги таржимачилик ишлари натижасида, тиббий асарлар эса Италияда яратилган лотинча таржималари орқали Европа минтақаси бўйлаб тарқалганлигига ишора қилади. Бир қарашда, шотланд олимнинг фикри тўғридек. Чунки, ўрта асрларда христиан дунёсидаги илк таълим муассасаларида бири ҳисобланган Салерно тиббиёт мактабида ҳақиқатдан ҳам Шарқ олимларининг тиббиётга доир бир қанча асарлари лотин тилига ўтирилган. Бирок, бу ўринда У.М.Уоттнинг фан тарихи соҳасидаги фундаментал ишлари савиясини шубҳа остига олмаган ҳолда, араб тилидаги тиббий асарларнинг асосий қисми аслида Испания ҳудудидаги таржима марказларида лотин тилига ўтирилганлигини қайд этиш зарур. Биз бу борадаги янгиликларни ўзимизнинг аввалги ишларимиз[23]да эълон қилганмиз.

Мусулмон маданияти ўзининг анча кучли таъсирини ўтказган Пиреней ярим оролига катта миқдордаги араб тилидаги асарларни кириб бориши ва жамланишида Куртоба халифалари Абдурахмон III ва ал-Ҳакам II муҳим рол ўйнаган бўлса, ушбу илмий меросни янада бойитиш ва уни ўз даврининг фан ютуқлари билан тўлдириш ишларига Толедо амири ал-Маъмун бошчилик қилди. Леон ва Кастилия қироли Альфонсо VI саъй-ҳаракати билан эса ушбу илмий мерос намуналари христиан оламига тақдим этилди. Ал-Андалусдан фарқли равишда Сицилияга араб тилидаги асарларни кириб келиши мусулмон ҳукмдорлари даврида эмас, балки ҳудудда христианлар ҳокимияти қайта тиклангач, аниқроғи Роберт Отвиль, Рожер II ва Фридрих II ҳукмронлик йилларида юз берди. Мазкур икки ҳудудда кечган айти жараёнлар XII–XIII асрларда фаолият юритган Европа таржима марказларини бош тадқиқот объекти – араб тилидаги асарлар билан таъминланишига замин яратди.

Фойдаланилган манбалар ва адабиётлар

Манбалар:

1. Aguilers R. *Historia Francorum qui ceperunt Iherusalem*. / Trans. by J.H.Hill, L.L.Hill. – Philadelphia: American Philosophical Society, 1968. – 487 p.
2. Alfonso X el Sabio. *General estoria*. Primera parte. Tomo I y II / Edición de P.Sánchez-Prieto. – Madrid: Fundación José Antonio de Castro, 2009. – 1590 p.
3. Al-Idrisi. *De Geographia Universali: Kitāb Nuzhat al-mushtāq fī dhikr al-amṣār wa-al-aqtār wa-al-buldān wa-al-juzur wa-al-madā' in wa-al-āfāq*. – Rome: Tipografia Medici, 1592. – 567 p.
4. Bahā' ad-Dīn ibn Shaddād. *The Rare and Excellent History of Saladin*. / Trans. by D.Richards. – Farnham: Ashgate Publishing, 2002. – 265 p.
5. Dabb. Ahmad ibn Yahy. *Bughyat al-multamis fī tārikh rijāl ahl al-Andalus*. / Ed. F.Codera-Zaidín, J.Ribera. / Biblioteca arabico-hispana. – Tomo 3. – Caesaraugustae: Typographia Fratrum Comas, 1884. – 672 p.
6. Falcaldo U. *Liber de Rengo Sicilie*. / Ediz. G.Battista. – Rome: Forzani, 1897. – 264 p.
7. Ibn Abbr. *Complementum Libri as-Sila*. / Ed. F.Codera-Zaidín. / Biblioteca arabico-hispana. – Tomos 6–7. – Caesaraugustae: Typographia Fratrum Comas, 1888–1889. – 1489 p. (Vol. 1 – 593 p.; Vol. 2 – 896 p.)
8. Ibn Baškuwāl. *Aṣ-ṣila fī ta'rīḥ a'immat al-Andalus*. / Ed. F.Codera-Zaidín. / Biblioteca arabico-hispana. – Tomo 2. – Mağrīt: Rūḥas, 1882. – 796 p.
9. Ibn Munqidh, Usama. *Kitab al-I'tibar*. / Trans. and edit. by P.K.Hitti. New York: Columbia University Press, 1929. – 321 p.
10. Ibn Munqidh, Usama. *Kitab al-Manazil wa'l-Diyar*. / Edit. by M. Hijazi. Cairo: Al-Majlis al-A'la li-l-Shu'un al-Islamiyya, 1968. – 301 p.
11. Ibn al-Qalanisi. *The Damascus Chronicle of the Crusades*. – New York: Dover Publications, 2002. – 483 p.
12. Ibn Sabin. *Le questioni siciliane*. / Ed. P.Spallino anche Bakri Aladdin. – Palermo: Officina di Studi Medievali, 2002. – 129 p.
13. Ibn Sab'in. *Al-Kalam 'ala-l-al-Siqiliyya Masa'il*. / Ed. and English annotation by S.Yaltkaya. – Bayrut: Dār al-kutub, 1941. – 112 p.
14. Joinville J. *Histoire de saint Louis, Credo et Lettre à Louis X*. / Traduc. par M.Wailly. – Paris: Firmin Didot, 1874. – 689 p.
15. Ostuensi L., Diacono P. *Chronica sacri monasterii Casinensis*. – Paris: Ex officina Ludouici Billaine in Palatio Regio, 1668. – 649 p.
16. Philip of Novara. *The Wars of Frederick II against the Ibelins in Syria and Cyprus*. / Trans. J.Monte. – New York: Columbia University Press, 1936. – 359 p.
17. Villehardouin G. *La Conquête de Constantinople*. – Paris: Flammarion, 2004. – 289 p.

Абадиётлар:

18. Бартольд В.В. *Сочинения*. – Том 6: Работы по истории ислама и Арабского халифата. – Москва: Издательство восточной литературы, 1966. – 770 с.
19. Крачковский И.Ю. *Арабская культура в Испании*. – Москва: Изд. АН СССР, 1937. – 31 с.
20. Крачковский И.Ю. *Избранные сочинения*. – Том 2: Арабская средневековая художественная литература: поэзия и проза. – Москва–Ленинград: Изд. Академии Наук СССР, 1956. – 710 с.

21. Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. – Том 4: Арабская географическая литература. – Москва: Изд. Академии Наук СССР, 1957. – 920 с.
22. Маҳмудов О.В. Ali Boroni-ми ёки Alberinius ? нюанс: ал-Беруний асарларининг Европадаги дастлабки таржималарига оид айрим мулоҳазалар. // «ФарДУ Илмий хабарлари» журналі. – Фарғона: ФарДУ, 2018. – № 5. – Б. 64-68.; Беруний асарларининг Европадаги дастлабки таржималари ҳақида. // «Meros» илмий журналі. – Тошкент: ЎзР ФА ШИ, 2019. – № 2. – Б. 42-49.
23. Маҳмудов О.В. Шарқ олимларининг Толедо мактабида таржима қилинган тиббиётга оид асарлари. // «Sharqshunoslik | Востоковедение | Oriental Studies» илмий журналі – Тошкент: ТДШИ, 2017. – № 1. – Б. 71-78.; Ўрта аср Европа таржима марказларида латин тилига ўтирилган тиббий асарлар (II қисм). // «Meros» илмий журналі. – Тошкент: ЎзР ФА ШИ, 2019. – № 1. – Б. 97-107.; «Ўрта аср Европа таржима марказлари» тушунчаси ва унинг илмий истъмолига оид. // «FarDU Ilmiy xabarları» журналі. – Фарғона: ФарДУ, 2022. – № 5. – Б. 36-44.; Makhmudov O.V. Medieval European translators of the works of Muslim East scientists: from Gerbertus Aureliacus to Raymundus Lullius. – Cambridge: Cambridge University Press, 2022. – 132 p.; Studies of scientific works of Central Asian scholars in the medieval Spain: from al-Khwarizmi to Ibn Sina. // Asian Journal of Social and Human Sciences. 2020. – Vol. 5 (1). – P. 14-26; The concept of «Medieval European translation centers» and the Register of Latin manuscript-translations of the works of Muslim East scholars, carried out in these centers. // Scientific Journal of PhN Results. 2022. – Vol. 13 (9). – P. 5052-5065. (Scopus: SCImago Journal Rank Q4: SJR 0.13.); Studies of scientific works of Muslim East scholars in the translations centers of medieval Europe. // International Journal of ECh Special Education. – Eskişehir (Turkey): Anadolu University Press, 2022. – Vol. 14 (06). – P. 1142-1151. (Web of Science: JCI 0.28).
24. Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. – Тошкент: Ўзбекистон, 1994. – 416 б.
25. Codera-Zaidín F. Biblioteca arabico-hispana. 10 tomos. – Caesaraugustae: Typographia Fratrum Comas, 1882–1895.
26. Dozy R. Histoire des musulmans d'Espagne: jusqu'à la conquête de l'Andalousie par les Almoravides (711–1110). – Vol. 1 (774 p.). – Vol. 2 (338 p.). – Vol. 3 (468 p.). – Vol. 4 (338 p.). – Leyde: E.J.Brill, 1861.
27. Lévi-Provençal E. Histoire de l'Espagne musulmane. – Tome I: La Conquête et l'Émirat hispano-umayyade (710–912). – Paris: Maisonneuve & Larose, 1950. – 1011 p.
28. Lévi-Provençal E. Histoire de l'Espagne musulmane. – Tome II: Le Califat umayyade de Cordoue. – Paris: Maisonneuve & Larose, 1950. – 435 p.
29. Lévi-Provençal E. Histoire de l'Espagne musulmane. – Tome III: Le Siècle du califat de Cordoue. – Paris: Maisonneuve & Larose, 1953. – 636 p.
30. Müller A. Der Islam im Morgen – und Abendland. – Bände 1. – Berlin: Grote, 1885. – 646 s.
31. Müller A. Der Islam im Morgen – und Abendland. – Bände 2. – Berlin: Grote, 1887. – 685s.
32. Norwich J.J. The Normans in Sicily: The Normans in the South 1016–1130 and the Kingdom in the Sun 1130–1194. – London: Penguin Global Books, 2004. – 816 p.
33. Watt W.M., Cachia P. A History of Islamic Spain. (The new Edinburgh Islamic Surveys). – Edinburgh: Edinburgh University Press, 1996. – 216 p.
34. Watt W.M. The influence of Islam on medieval Europe. (Islamic Surveys 9). – Edinburgh: Edinburgh University Press, 1972. – 128 p.
35. <https://gallica.bnf.fr/>

ТАЛАБА ЁШЛАРДА ИЛМИЙ-ТАДҚИҚОТЧИЛИК МАЛАКА ВА КЎНИКМАЛАРНИ ШАКЛЛАНТИРИШ

Наврозов Сапарбай

Урганч давлат университети Тарих кафедраси доценти

Бобокалонларимиз, буюк алломалар илм-фанга дохиёна баҳо беришган. илм-фан моҳияти, унинг жамият ҳаётидаги аҳамияти, роли ва ўрнини кўрсатишган. Лекин, бугунги кунда Университетнинг талабаси бакалавр фақат фан билан боғлиқ фаолият олиб борилиши зарурлигини ҳамма вақт ҳам англайвермайди. Айниқса, талаба ўқишни битказгач мактабларда ўқитувчи сифатида фаолият олиб борганда унинг ҳамма қирраси фақат фанга боғланишини, у билан мустаҳкам боғлиқ эканлигини идрок қила олмайди.

Университет битказувчиси бакалавр маълумки, мутахассис тарихчи сифатида илмий-тадқиқот институтларида, давлат архивларида, музейларда ҳамда илмий-тадқиқот билан шуғулланадиган лабораторияларда фаолият кўрсатади. Шу боис битказувчи бакалавр фаолияти илмга боғланиши табиий. Таъкидлаш жоизки, педагогик фаолиятнинг моҳияти сўзсиз илм-фанга боғланади.

Атоқли педагог В.А.Сухомлинский “Педагогнинг фаолияти ўз моҳият эътибори билан илмий тадқиқотчиликка яқиндир”¹, - дея таърифлаши бежиз эмасдир.

Демак, битказувчи талаба мактабда муваффақиятли ишлашида унинг илмий-назарий етуқлиги, билим даражасининг кенглиги ва мутахассислиги бўлмиш тарих фанининг барча соҳаларидаги масалаларни билиши ҳатто, ўз қарашларига эга бўлиши ҳам зарур. Бундай тарздаги юксак салоҳиятли ўқитувчиларни тайёрлаш, ҳамда уларда илмий тадқиқотчилик кўникмаларини шакллантириш айниқса, бугунги кунда олий таълимда муҳимдир.

Билим, малака ва кўникма тушунчаларининг мазмуни, моҳияти педагогик адабиётларда:

- 1) “Билим шахснинг онгида тушунчалар, схемалар, маълум образлар кўринишида акс этувчи борлиқ ҳақидаги тизимлаштирилган илмий маълумотлар мажмуидир”, дейилса;
- 2) “Кўникма – олинган билимларга асосланиб қўйилган вазифалар ва шартларга биноан бажариладиган ҳаракатлар йиғиндисидир”.
- 3) “Малака – онгли хатти-ҳаракатнинг автоматлаштирилган таркибий қисмидир”².

Таъкидлаш жоизки, ўқитувчи фаолияти мурқаб бўлиб, аввало педагогик ва услубий жиҳатдан яхши тайёргарликни талаб қилгани ҳолда илмий тадқиқотчилик кўникмаларига ҳам эга бўлиши зарур. Демак ўқитувчи мустақил тадқиқотчилик фаолияти методикасини эгаллаши зарур.

Бежиз, бундай фикрлар такрорланаётгани йўқ. Бунга сабаб кўпчилик талабалар билимларни механик ёдлашга кўп вақт сарфлайди. Бундай ҳолатни таърифларкан буюк ёзувчи, танқидчи Герцен талабалик йилларини эсларкан: “Университет билан хайрлашадиган онлар яқинлаб қолди. Биз унга кўп масалада мажбуриятимиз бор, университет айниқса, фанда кўп илм бердики, муҳими мен унда олган билимларим йиғиндисига нисбатан ҳам ўрганган усул-методларим зарур эди”³, деб ёзган эди.

Машхур олим, академик А.Д.Александров бу йўсинда “Малака билимдан ҳам улуғроқ, чунки малака янгилик яратади, фақат билимнинг ўзи эса, ҳеч нима”⁴ дейиши бежиз эмасди.

Олий мактаб берадиган билимдан мақсад мустақил ҳолда талабани тадқиқотчилик фаолиятига тайёрлашдан иборат. Демак талабадан олий таълим тизимида мунтазам тарзда ўз билимларини ошира бориб, кенг назарий билим доирасига эга бўлишини тақозо қилади. Шу боисдан ҳам Университет таълимида талаба учун мустақил ишларнинг кўплаган шакллари мавжуд. Жумладан, турли-туман конспектлару, маъруза ва рефератлар тайёрлаш, курс ишлари ёзиш ва ҳоказо ишлардир. Бугун олий таълим тизимида бакалавр тўлиқ курсни ўтиш жараёнида 4-5та курс иши ёзади. Таъкидлаш жоизки, ўқув жараёни талаба фаолиятини сўзсиз тадқиқотчи фаолиятига яқинлаштиради.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномасида “Мамлакатимизда илм-фанни янада равнақ топтириш, ёшларимизни чуқур билим, юксак маънавият ва маданият эгаси этиб тарбиялаш, рақобатбардош иқтисодий шакллантириш борасида бошлаган ишларимизни жадал давом эттирамиз”⁵ – дея Олий таълим тизимида талабани мустақил ишлаш фаолиятига эътибор бераётгани диққатга сазовор. Айни шундай мақсаддан келиб чиққан ҳолда Тарих мутахассислиги талабасининг илмий тадқиқотчилигида ҳар бир курс иши ёзиб тайёрлаш маълум кўникма ва малакаларнинг шаклланишини ифодаловчи воситадир. Ниҳоят талабанинг университетда ижодий тадқиқотчилик ишидаги яқинловчи босқич бу битирув малакавий ишидир. Битирув малакавий иши талабанинг 4 йиллик таълим жараёнидаги фаолиятига яқин ясайди. Талаба битирув малакавий иши тайёрлар экан, ўзининг иш услубида назарий билимларини ва ўрганган иш услубини тўлиқ тадбиқ этади.

Бакалавр-талаба адабиётлар билан, турли-туман манбалар ва архив ҳужжатлари билан ишлаш жараёнида олган кўникма ва малакалари мунтазам тарзда оша боради, силлиқлашади, мустаҳкамланади. Демак, талаба учун диплом, малакавий ишини тайёрлаш жараёни мустақил ижодий фаолиятини ривожлантириш жараёнидир. Шунини ҳисобга олиш зарурки, талабанинг малакавий диплом ишини тайёрлаши битказувчи учун ҳисобот ҳужжатида.

Айтиш мумкинки, айнан худди шу битказув малакавий иши тўлалигича ва кўргазмалар ҳолда ёш мутахассиснинг методологик ва назарий жиҳатдан етуклик даражасини кўрсатар экан, талабанинг ҳам услубий тайёргарлигини таъминлайди. Шундай қилиб, битказув малакавий иши талаба бакалавр учун муҳим илмий-тадқиқот иши сифатида унинг касбий тайёрланишидаги масъулиятли босқичдир. Таъкидлаш жоизки, илмий-тадқиқот иши учун турли маълумотлар, материаллар ниҳоятда зарур. Жумладан мавзунини танлаш ва уни ишлаш жараёнида сўзсиз тадқиқотчи адабиётлар танлаш масаласида ҳам қийин аҳволга тушади. Илмий тадқиқот қилишда мавзу танлаш айниқса, масъулиятли босқичдир.

Айнан тадқиқотчи талаба учун малакавий ишга мавзу танлаш даври иш бошлаш учун йўл очувчи босқичдир. Бу давр маълумки, кўпчилик талабалар учун “осон”, “енгил” туюлган мавзулар олиши муҳимдир. Бу тадбирда талаба фаоллиги жуда муҳим. Бундай ҳолатда талаба мавзунини ўз қизиқиши бўйича танласа иш яна осон кечади. Талабанинг илмий йўналиши бутун ўқув жараёнида шаклланади. Айнан талабанинг ё жаҳон тарихи ёки ватан тарихининг маълум қисмига қизиқиши

унинг фаолиятида баъзи қийинчиликларга чек қўяди. Шунингдек, талабалар билан ишлашда унинг маъруза ёки семинар машғулотида фаол иштироги муҳим. Талабанинг бирон бир илмий муаммога қизиқишини таъминлашда профессор ўқитувчининг малака ва тажрибаси муҳимдир. Айниқса, танланган мавзунинг долзарблиги талаба учун қулай ва қизиқишини оширадиган фактор.

Бу масалада яна бир ҳолат эътиборлидир. Мавзу долзарблиги унинг илмий-назарий аҳамияти, айнан ушбу мезонлар мавзу танлашда ҳисобга олиниши зарур. Мавзунинг долзарблиги фақат талаба учунгина эмас балки, кафедра манфаатини ҳам ифодалайди. Тадқиқотчи талаба учун мавзу танлашнинг аҳамиятини ҳатто мажозий маънода бўлса ҳам “Агар театр томошабин учун фойедаги вешилкадан бошланса, фанга илк қадам босган биринчи босқич талабаси учун эса, семинар машғулотида муҳокама қилинадиган муаммо маъруза учун мавзу танлашдан бошланади”⁶.

Дарҳақиқат, назарий курснинг амалий машғулотида маъруза тайёрлаш талабанинг илмий тадқиқотчилигидаги илк тажрибасидир ҳам. Демак бундай натижа университет биринчи босқич талабасининг илм узангисидаги илк мустақил қадамдир. Таъкидлаш жоизки, дастлабки ижодий илмий ишга киришган талаба нима учун, не мақсадда шу ишни қиляпти ёки қилмоқчилигини аниқ билса, ўз ишида биринчи босқич талабаси ўз олдида турган вазифани мустақил тадқиқ қилиш жараёнида илк тадқиқотчилик кўникмасига эга бўлган ҳолдагина муваффақиятли бажара олади.

“Менинг қаҳрамонларим, –деб ёзган эди Италиялик машҳур тадқиқотчи, Эко Умберто, қизиқувчан талаба ва бу қизиқишни ривожлантирувчи – ўқитувчидир”. Айнан бундай ҳолатда талаба учун мавзу танлаш қуйидаги талабларга мос бўлган ҳолда талабларга жавоб бериши ҳам зарур:

1. Танланган мавзу аниқ бир талабанинг қизиқиши, ихлосига мос бўлиши (имтиҳон мавзусига доир, ўқиган китобларига алоқадор ҳамда битказувчининг сиёсий, ғоявий, мафкуравий ҳамда битказувчининг маънавий маданиятига доир).
2. Асосий ўқилган матнлар ўзлаштириладиган даражада бўлиши (маълум аниқ бир талаба учун жисмонан ҳам маънавий мос бўлиши).

Асосий матнлар аниқ талаба учун ақлий интеллектуал жиҳатдан ўзлаштириладиган даражада бўлиши.

3. Танланган методология канкрет талаба имкониятларига мос бўлиши зарур⁷.

Шундай қилиб талабаларни илмий-тадқиқотчилик фаолиятига тайёрлашда илмий-назарий билимлардан ташқари илмий-тадқиқотчилик фаолияти учун зарур кўникма ва малакаларни шакллантириши олий мактаб профессор-ўқитувчилари учун муҳим ва долзарб масалалардандир.

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. Т.2020, 14 б.
2. Сухомлинский В.А. О воспитании. М.1973, 109 с.
3. Тўхтажова М. Педагогика. Дарслик. Т.2006, 119 б.
4. Герцен А.И. Сочинения. Т9, М.1958, 239 с.

5. Александров А.И. Пусть больше будет одержимых. // Комсомолская правда//. 1961 22-ноябрь.
6. Н.В.Бугаева. Письменный доклад по истории М.2012 ст.26
7. Эко Умберто. Как написать дипломную работу. М.2003

ФАЛСАФИЙ МУАММОЛАРНИ ЎРГАНИШДА МУСУЛМОН МУТАФАККИРЛАРИ УСЛУБЛАРИ

Исакджанов Рамзиддин

фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент, ЎХИА

Аннотация. Мусулмон фалсафий таккури нафақат Яқин Шарқ, балки Европа тафаккури тарихида муҳим ўрин тутди. Ибн Сино, Фаробий, Ибн Рушд каби файласуфларнинг қарашлари битилган асарлар ғарб тилларига таржима қилиниши кейинчалик Европа фалсафий дунёқараши ўзгаришига олиб келди. Бунда албатта мусулмон мутафаккирларининг илм соҳасидаги услублари салмоқлидир.

Аннотация. Мусульманская философская мысль занимает важное место в истории не только ближневосточной, но и европейской мысли. Перевод на западные языки произведений, содержащих взгляды таких философов, как Ибн Сина, Фараби, Ибн Рушд, привел к изменению европейского философского мировоззрения. Конечно, важны в этом методы мусульманских мыслителей в области познания.

Annotation. Muslim philosophical thought occupies an important place in the history of not only Middle Eastern but also European thought. The translation into Western languages of works containing the views of such philosophers as Ibn Sina, Farabi, Ibn Rushd led to a change in the European philosophical outlook. Of course, the methods of Muslim thinkers in the field of knowledge are important in this.

Марказий Осиё, Ғарбий Европада тафаккур тараққиёти даври “Уйғониш даври” ёки “Ренессанс” деб аталди. Ренессанс биринчи бўлиб Италияда амалга ошган бўлиб, уни турғунлик ва қолоқликдан қутулиш йўлидаги маданий-маънавий уйғониш даври деб атадилар. Бу атаманинг асосий белгиси бу, фикрлашдаги биқикликдан воз кечиш, фикр эркинлигига эришиш ва инсонни улуғлаш эди. Ғарбий европадаги тафаккур ривожига аста-секин черков схоластикасида узоқлашиб, инсон табиати, унинг ҳам моддий ва маънавий кўринишига эътиборни кучайтирди. Дарҳақиқат, Папа черкови инсон зотини доимо гуноҳкор, паст табиатли ва ҳаёти ҳеч нарсага арзимас эканлигини таъкидлаб келар, ижодкорларни, хурфикрликка интилганларни фақат жазолаш ёки қатл қилиб келар эди. Айнан Ренессанс туфайли Ғарбий Европа жамиятида инсон илоҳий зотлар қаторида кўрилди. Маданият, санъат, архитектура, мусиқа ва бадиий асарлар яратилдики, уларнинг марказида, яъни объектида инсон, унинг ҳаёти ва тақдири, илоҳийлиги ва гўзаллиги, тафаккурининг чексизлиги ўрин олган эди. Бу давр Европа тараққиётини бошлаб берди.

Лекин, Ренессанс фақат Европага тегишли деб ҳисоблаш унчалик тўғри бўлмайди. Сабаби Ғарбий Европадаги уйғониш давридан анча аввал

Мавороуннахр юртида илм-фан, маданият, санъат анча ривожланган бўлиб, айнан IX-XII асрларда бу тараққиёт ўз чўққисига чикди. Мазкур тараққиётда Ибн Сино фалсафий мероси салмоқлидир. Унинг ижоди нафақат Марказий Осиё ижтимоий-фалсафий фикр тараққиётига таъсир ўтказди, балки, Ғарбий Европа тафаккури ривожда ўз ўрнига эга бўлди.

Ибн Синонинг фалсафий рисоалари латин тилига XII асрда таржима қилинган. Ибн Синонинг фалсафасига қизиқишни ошириши XIII асрда латин схоластикасининг ривожланиши билан боғлиқдир...Унинг фалсафаси ўзининг янгиафлотунчилик аспекти билан эътиборни тортди. Ибн Сино ғоялари Ибн Божа ва Ибн Туфайл хизматлари туфайли Европа халқларининг фалсафий, ижтимоий ва маънавий қарашларига таъсир кўрсатди[1:10].

Ҳозирги замон Ғарб фалсафасида Ибн Синоислом фалсафасидаги энг кўзга кўринган олим сифатида қаралади. Ибн Синонинг қарашлари ўрта аср Ғарб фалсафасидан тортиб Ренессанс даври тафаккурига катта таъсир кўрсатган. Хаттоки баъзи Ғарб ўрта аср файласуфлари ибн Сино номини Аристотелдан юқори қўйганлар. Ўрта асрларда Ибн Сино ҳеч қачон Ғарб учун бегона ҳисобланмаган.

Ибн Сино Ғарб халқларининг маданияти ва ўз-ўзини англаш жараёнидаги манба марказида турган деб ҳисоблаймиз. Бунга охириги 150 йилдаги Ғарб тадқиқотчиларининг Ибн Сино фалсафаси ва медицинасига оид изланишлари ёрқин далилдир [2:249].

Ибн Сино фалсафий таълимотининг намоён бўлиши олим яшаган даврдаги фалсафий баҳс-мунозаралар зиддиятли ва мураккаб ҳолдаги жараён қўринишида бўлиб, пировардида файласуфнинг фалсафий қарашлари, хусусан, натурфалсафий ғоялари ва, айниқса, детерминизм соҳасига оид қарашлари, муҳим ғоялари вужудга келди.

Файласуфнинг қарашларига кўра, борлиқ бир бутун қўринишда бўлиб, мураккаб тизимдан иборат. Шундан келиб чиқиб, Ибн Сино оламни ҳар бир қисмларини таҳлил қилишда детерминизм қонун-қоидаларини, унинг воқелик, сабабийлик, зарурият, имконият каби бўлакларини асос деб ҳисоблайди.

Мутафаккирнинг таълимотига кўра, оламдаги барча нарсаларнинг жавҳари-субстанцияси мавжуддир. Агар жавҳар детерменизм қонун-қоидалари асосида кўриб чиқилса, ҳамма мавжуд нарсалар икки қисмдан иборат бўлади – Вожиб ал-вужуд ва Мумкин ал-вужуд. Вужудларнинг ўзаро муносабати, биринчи навбатда, сабаб ва оқибат муносабатидан иборатдир. Мазкур тизимда борлиқдаги барча нарсалар эманация ҳолатида, яъни Вожиб ал-вужуддан таралаётган нур қўринишида зоҳир бўлади. Тартибга кўра, имконият қўринишига эга бўлган Жисм, Рух, Ақл ва улар билан боғлиқ равишда самовий сфералар пайдо бўлади, мавжудлик ҳолатига ўтади. Уларнинг барчаси субстанция-жавҳар ҳисобланади. Шунингдек, оламда мавжудликларнинг сифатлари: ҳажми, ҳиди ва ранглари каби акциденциялар ҳам мавжуддир.

Ибн Сино фикрича, имконий вужуднинг зарурий вужуддан келиб чиқиши фақат тангрининг яратувчилик қудрати туфайли бўлмай, балки борлиқ қонуниятининг, заруриятининг ҳам натижасидир. Хусусан, Тангри билан бирга имконият шаклида мавжуд бўлган материя ҳам зарурий равишда воқеликка айланади. Унингча, худо абадий, шу сабабли унинг оқибати бўлмиш материя ҳам

абадийдир. Материя бошқа конкрет жисмларнинг асосидир. Нарсаларнинг моддий асоси ҳеч қачон йўқолмайди. Демак, субстанциянинг асосий хусусияти - унинг мутлақлиги ва ўз – ўзининг сабабчиси эканлигидир [4:4].

Абу Али Ибн Сино табобатга оид изланишларида детерминизм қонун-қоидаларидан истефода этган. Унга кўра файласуф табиатдаги атроф-муҳит, яшаш тарзининг саломатлик, касалликни даволашдаги ўрни ва муҳимлигини зарурият ва тасодиф, сабаб ва оқибат, имконият ва реаллик, моҳият ва ҳодиса каби детерминизм соҳаларини тадбиқ қилиш йўли билан таҳлил қилиб ўтган. Натижада мазкур соҳаларнинг диалектик бир-бирига боғлиқлиги ва моҳияти тўғрисидаги қарашларни бойитиб, уларнинг услубий аҳамиятини юзага чиқариб ўтган.

Ўзбекистон мустақилликни қўлга киритганлиги, мамлакатда олиб борилаётган ислохотлар файласуфлар, диншунослар, исломшунослар олдига зарурий равишда янги муаммоларни қўймоқда. Миллий мустақиллик ғоясини ва янги мафкурани шакллантириш билан боғлиқ равишда муҳим вазифалар кўндаланг бўлмоқда.

Ҳозирги кунда жаҳон миқёсида бўлаётган ғоявий-мафкуравий курашлар – бу кишиларнинг онги, эътиқоди ҳамда дунёқараши учун кураш ҳисобланиб, бу курашда айниқса, дин омилига, хусусан ислом динига жиддий эътибор қаратилмоқда. Бунда энг аввало кишиларимиз онгида тўғри эътиқодни ва соғлом дунёқарашни шакллантириш ва бунинг учун ислом дини таълимотини ҳар томонлама ўрганиш ва тадқиқ этиш муҳим вазифага айланмоқда [5:2].

Диншунослик ва фалсафа фанлари Ўзбекистонда яшовчи халқларнинг миллий хусусиятлари ва яшаш тарзининг ўзига хослигини, минтақада вужудга келган муайян-тарихий шароитни ҳисобга олган ҳолда умумий тушунчалар, инсоният тарихининг умумий мантиғи, ижтимоий-сиёсий гуруҳлар, у ёки бу сиёсий ғоялар ва давлатларнинг амалий фаолиятларидан келиб чиқиб танқидий равишда идрок этиши лозим.

Фалсафий муаммоларнинг ўзига хос хусусияти, унинг икки томонлама табиатга эгаллигидир. Бир томондан, ҳар бир тарихий вақт оралиғида улар мазкур даврнинг ўзига хос жиҳатлари билан боғлиқ ҳолда муайян – тарихий шаклга эга бўлади. Масалан, Ғарбий Европа ўрта аср маданиятида ҳукмронлик қилган дин ва диний институтлар илоҳиётга доир муаммоларга бўйсунадиган фалсафий муаммоларни белгилади. XVII-XVIII асрларда Европа фанида механиканинг биринчи ўринга чиқиши фалсафий муаммоларга механик нуқтаи назардан қарашни келтириб чиқариб, ўша давр фалсафасининг шунга мос тарзда шаклланишига сабаб бўлган эди. Ёки илк ислом фалсафасидаги (масалан, ирода эркинлиги ҳақидаги жабарийлар ва қадарийлар ўртасидаги) баҳс ҳақида гапириш мумкинки, бу халифалар ҳокимиятининг қўллаб-қувватлаш ёки унга қарама-қарши туриш каби сиёсий жараёнларга бориб тақалар эди [3:12].

Фалсафий муаммолар борлиқнинг асосий масалаларига тааллуқли бўлганлигидан улар “абадий” муаммолар деб аталадиган туб масалаларига мансубдир. Фалсафий муаммоларнинг абадийлиги, уларни ҳал қилиб бўлмаслиги ва уларни ҳал қилиш бефойдалигини англатмайди. У барча давр ва барча авлодлар учун муаммони узил-кесил ҳал қилиб бўлмаслигини билдиради. Ҳар бир тарихий давр, инсонларнинг ҳар бир янги авлоди учун бу муаммолар қайтадан туғилади. Масалан, ҳақиқий билимга эришиш муаммоси ёки қадриятлар муаммосини

олайлик. Улар турли тарихий даврларда мазкур даврнинг ўзига хос ижтимоий жараёнларига боғлиқ ҳолда ҳар хил мазмун билан тўлдирган. Улар инсоннинг дунёга бўлган асосий (билишга ва қадриятларга доир) муносабатларига тааллуқли бўлиб, ҳамиша зарурий равишда башарият олдида янги кўринишда албатта пайдо бўлади. Билиш ва тараққиёт табиатининг чексизлиги туфайли инсоният ҳамиша ҳақиқатга эришишга ошиқади, янги орзуларни рўёбга чиқариш ва кидириш йўллари тақомиллаштиришга интилади, ҳамиша эски ва янги қадриятлар тўғрисидаги саволларга дуч келади [6:19].

Фалсафа тарихидан маълумки, мутафаккирларни доимо қизиқтирган асосий муаммолардан бири бу - энг асосий, бош фалсафий муаммо қайсидир. Баъзилари буни Худони англаш ва билиш десалар, яна баъзилари – одамни ўрганиш, бошқалари эса – мавжудликни ибтидосини билишда деб ҳисоблаганлар. Айнан фалсафа соҳасининг асосий муаммолари деганда нималар ўрганилади? Унда асосан, олам, инсон ва олам билан инсон орасидаги муносабатлар ўрганилади. Барча фалсафий муаммолар айнан мана шу учта фалсафий масаладан биттасига дахлдор ҳисобланади.

Фалсафа ва ҳар бир файласуфнинг ижодида метод ва методология муаммоси ниҳоятда катта аҳамият касб этади. Фан тарихида ном қолдирган олим ва файласуфларнинг илмий меросини кўп жиҳатдан уларнинг қайси услубларга таянганига қараб баҳолаш ҳам мумкин.

Метод (юнон. *Methods* - усул) кенг маънода йўл, ижодий фаолиятнинг ҳар қандай шакли каби маъноларни англатади. Методлар ўзининг қўлланилиши микёсига қараб уч гуруҳга ажралади.

Биринчи, ҳамма фанларда ва илмий билишнинг барча босқичларида қўлланиладиган универсал методлар. Бундай методлар ялпи умумий (фалсафий) методлар дейилади. Улар ўта умумий ва универсал хусусиятга эга бўлиб, фалсафий методлар ҳисобланади. Улар айна пайтда бошқа фанлар учун методология ролини ўтайди. Бундай методлар гуруҳига метафизика, диалектика, синергетика методларини киритиш мумкин.

Иккинчи гуруҳ методлар илмий билишнинг у ёки бу босқичида, яъни ё эмпирик, ё назарий босқичида, ёки эмпирик босқичдан назарий босқичга ўтиш чегарасида қўлланилувчи умумий илмий методлар дейилади. Эмпирик босқичда қўлланувчи методларга кузатиш, эксперимент, тасвирлаш, ўлчаш методлари киради. Назарий босқичда қўлланувчи методларга формализация, аксиоматизация, гипотетик-дедуктив методлар киради. Эмпирик босқичдан назарий босқичга ўтиш чегарасида қўлланиладиган умумий илмий методларга анализ ва синтез, индукция ва дедукция, экстраполяция ва интерполяция, абстрактлаштириш, умумлаштириш, аналогия, классификация, моделлаштириш ва бошқалар киради.

Учинчи гуруҳ методлари эса айрим олинган фан ёки фан соҳасида қўлланилувчи хусусий илмий методлардир. Хусусий илмий методларга масалан, физикада спектрал анализ методини, грамматикада қиёсий таҳлил, социологияда анкетали сўров, криминалистикадаги ашёвий анализ ва бошқа методларни мисол тариқасида кўрсатиш мумкин.

Бугунги кунда шарқ файласуфларининг бой илмий меросини ўрганиш долзарб аҳамият касб этиб, бу борада бир қанча амалий ишлар олиб борилмоқда. Шарқ фалсафаси, хусусан, ислом фалсафасининг йирик намояндалари қарашларини

фалсафий жиҳатдан ўрганиш ва унинг ўзига хос жиҳатларини таҳлил этиш ўша даврдаги илмий–фалсафий, ижтимоий–ахлоқий фикр ривож, унинг муҳим хусусиятлари ва устивор йўналишлари ҳамда тараққиёт қонуниятларини чуқур англашга, шу билан биргаликда турли фалсафий, диний ва тасаввуфий оқимларнинг моҳиятини тўғри идрок қилишга олиб келади. Бу таълимотларнинг кейинги асрларда ва ҳозирги замондаги фалсафий тафаккур тараққиётига кўрсатган таъсирини ўрганишда назарий ва амалий хулосалар чиқаришга ёрдам беради.

Адабиётлар:

1. Султонов С. Ибн Сина в философской традиции Франции. Автореферат диссертации. Душанбе 2012.
2. Султонзода С. Проблемы материи и её атрибутов в философии Ибн Сины. Диссертация... д. филос. наук. Душанбе-2020.
3. Аҳмедова М.А. Умумий муҳаррирлиги остида “Фалсафа”, Тошкент, 2005 й.
4. <http://dereksiz.org/zbekiston-respublikasi-olij-va-rta-ma...rliqi-v3.html?page4>
5. <https://ansya.ru/health/zbekiston-respublikasi-olij-va-rta-mahsus-talim-vazirligi-v4/pg-2.html>
6. <https://www.wattpad.com/531661-falsafa-boshlanishi/page/19>
7. Мухаммад Лутфий Жумъа. Тарих фалосифати-л-ислам. – Қоҳира: Аъламул-кутуб, 1999.
8. Аҳмедова М.А. Умумий муҳаррирлиги остида “Фалсафа”, Тошкент, 2005 й.
9. Ирисов А. Абу Али Ибн Сино. – Т.: Фан, 1980.
10. Искандаров Б. Ўрта Осиёда фалсафий ва ижтимоий-сиёсий фикрнинг шаклланиши ва ривожланиши тарихидан лавҳалар. – Т.: Ўзбекистон, 1993.

КИБЕРМАКОНДА ДИН ОМИЛИ (Ғарб тадқиқотлари асосида)

Абдуллаева Моҳира

тарих фанлари бўйича PhD, катта ўқитувчи, ЎХИА

XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб компьютерлар ва интернет алоқасининг оммалашуви инсонларнинг иш фаолиятини енгиллатиш баробарида, XXI аср биринчи ярмида қатор ижтимоий, иқтисодий муаммоларни келтириб чиқарди. Дастлаб мазкур ихтиролар алоҳида алоҳида восита сифатида кашф этилган, аммо интернет тармоғининг ривожланиши ўз ичига почта хизматларини, радио, телевидение, телефон алоқаларини қамраб олиши ҳамда ахборотларни сезиларли даражада арзон, тез ва жозибали қилиб узатиши инсонлар орасида оммалашувига олиб келди.

Кибермакон инсон фаолиятининг барча жабҳаларини қамраб олган ахборот коммуникация технологиялари орқали маълумотни бошқариш тизимидир. 1990 йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб, дин ва диний ташкилотлар фаолиятларини янада шиддатли ва оммавий олиб бориш кибермаконда кузатилди. Ғарб дунёсидаги бундай жараёнлар олимлар тадқиқотларида ўз аксини топди. Қатор илмий мақолалар, докторлик диссертациялари, китоблар нашр этилди.

Олим Ҳейди Кемпбел [1] фикрича, интернет фойдаланувчилари тармоқда тарғиб этаётган диний амаллар ва дунёқарашдаги ўзгаришлар кенг жамоатчилик

этиборига 1995-1996 йилларда эълон қилинган “Техноатеистлар: Кибермаконда мистик даража қайта жонланиши мумкинми” ва “Вебда (тармоқ) Илоҳни излаб” номли мақолалар орқали илк бор етказилган.

Шунингдек, америкалик диншунос Розалинд А.Ж. Хэкет “Дин ва интернет” [2] мақоласида Стефан О’Лири диний жамоалар учун янги медиа-воситанинг аҳамиятини биринчилардан бўлиб 1996 йилда таҳлил қилганлигини қайд этган.

Оммавий тус олган интернет нафақат ғарб олимларининг, балки араб дунёсида ҳам изланишларга сабаб бўлди. Социологик сўров натижалари таҳлили акс этган Талал Насер ал-Нажраннинг 1998 йилдаги “Интернетнинг ўзлаштирилиши ва Қувайт университети талабалари томонидан фойдаланиши: янги восита, эски қизиқишлар” [3] мавзуидаги тадқиқоти бунга мисол бўлади. Иш ўз ичига Қувайтда интернетнинг ривожланиш тарихи, Яқин Шарқда интернетнинг ўрганиш аҳамияти, университетда интернет хизмати, маданий-диний қадриятлар ва университет талабалари орасида олиб борилган сўровнинг таҳлилий натижаларини қамраб олган. Сўровномадан Интернетдан ким фойдаланади? Қандай фойдаланади? Нима учун ва нима сабабдан фойдаланади? каби саволлар ўрин олган. Натижалар 589 та талаба иштирокидаги таҳлилдан олинган бўлиб, унга кўра интернетдан фойдаланувчиларнинг 55% ўғил болалар, 35 % эса қизлардир. Фойдаланувчиларнинг 68 % фан ва техника факультети талабалари. Шунингдек, интернетдан кўп фойдаланувчилар интернетга нисбатан телевизор кўриш, радио эшитиш ва газеталар ўқишга бирмунча кам вақтларини сарфлайдилар.

Нажран таъкидлашича [4], интернетга ўхшаш оммавий воситалар ўзликни, тафаккурни, диний шаклларни, ўзни намоён қилиш модели ва ижтимоий активизмнинг табиатини ўзгартиради деган қараш ўзини оқламади ҳамда тарихий тажриба интернет характеридаги оммавий алоқа технологиялари аудиториянинг ўзгартиришини кўрсатди. 1967 йилда Мак Луҳан янги медиа-восита инсонларнинг ҳаёт тарзини ўзгартиришини башорат қилган. Унинг “Глобал Қишлоқ” концепцияси ўзаро тармоқлар орқали боғланган дунёни англатган.

2000 йилларга келиб диний мазмундаги веб сайтлар сонининг ортиши уларнинг фаолияти таҳлиliga оид изланишлар тадқиқотчилар этиборини тортди. Масалан, Yahoo тармоқ кўрсаткичи маълумотларига кўра, 2002 йилнинг 8 август куни христианликка оид дин ва маънавият бўлимида рўйхатга олинган веб сайтлар сони 30 130 та бўлган. 24 соат ичида мазкур кўрсаткич 234 тага ортиб, 9 августда 30 364 тани ташкил этган. Шу муддат ичида яҳудийликка оид 54 та, 38 та исломга ва 32 та буддавийлик динига оид янги веб сайтлар рўйхатдан ўтган. Бу борада Торонто университети Диншунослик маркази фалсафа фанлари доктори Кристофер Хелланд “Интернетда дин: онлайн жамоалар ва иштирокчилар билан ўтказилган ижтимоий сўров” [5] мавзуидаги тадқиқотида 2001-2003 йилларда фаолият юритган диний веб сайтларни таҳлил қилган. Шунингдек, ишда бугунги кун маданиятида интернет жамоаларининг диний амалиётга таъсири, интернетда диннинг тарихий ривожланиши, онлайн дин ва секуляризация, “симлар дунёси”да дин, онлайн дин ва виртуал жамоалар, ахборот зоналари, ўзаро алоқа зоналари, онлайн жамоа: виртуал ҳақиқат каби масалалар ўз ечимини топган. Ўрганиш жараёнида тадқиқотчи христианлар, буддавийлар ва викканларнинг виртуал жамоаларини кейс-стади сифатида таҳлил қилган.

Онлайн черковлар ва Библия жамоалари фаолиятини Тодд Муллинс [6] ўрганган. Муаллиф “Онлайн черков анъанавий черковми?” саволига жавоб берган ҳамда христиан дини жамоаларининг вужудга келишида интернетдан фойда-

ланиш ва виртуал муҳитда черковлар ташкил этилишини тадқиқ этган. Шунингдек, кунига 24 соат, ҳафтасига етти кун фаолият юритувчи онлайн черковларни Келли О'Коннорнинг "Бўронда омон қолиш: онлайн черков 24/7" [7] номли тадқиқотида онлайн черковни XXI асрда Инжилни тарғиб қилиш воситаси сифатида ёритган.

Шимолий Королина университети диншунослик фанлари доктори Винсент Гонзалес [8] Инжилга оид видео ўйинларни тадқиқ этган. Тадқиқотда рақамли диний кўнгил очар дастурларнинг 1982 йилдаги авлодидан, то 2010 йилгача яратилган диний ўйинлар ривожини ёритилган. Таҳлилда келтирилишича, Евангел христианлар қариб 30 йил давомида видео ўйинлар яратиб келганлар. 1982-2011 йиллар давомида уларнинг сони 773 тани ташкил этган. Шулардан 474 таси аъзолигини "Христиан" ёки "Библияга оид" деб аниқлаган.

Христиан жамоаларидан яна бири, Мармонларнинг рақамли технологиялар асридаги ўзига хосликларини тадқиқотчи Роземари Аванс [9] таҳлил этган. Ахборот коммуникация технологияларида динни тарғиби билан бир қаторда онлайн атеизмга қизиқишнинг ортиши масаласи ҳам тадқиқотчилар нигоҳидан четда қолмади. Бу борада Амбер Никол Адамснинг "Ижтимоий тармоқлар ва онлайн атеизм" [10] мавзuidaги тадқиқоти ўзига хос ўрин тутди. Муаллифа ишда MySpace, Facebook, LinkedIn каби ижтимоий тармоқ сайтларини ва уларнинг ижтимоий таъсирини кўрсатиб берган.

Веб тармоғида динга ва атеизмга тарғибнинг ортиши билан бир вақтда ундан инсонларга зарар етказиш мақсадида фойдаланувчилар сони ҳам ортиб борди. Бунинг натижасида кибертеррорчилик деган атама шаклланди. Террорчилар вебда нималарни амалга оширишлари борасида Тель-Авив университетида 2004 йилда "Кибермаконда террорга қарши кураш" мавзuidaги семинар ташкил этилди. Ундан 200 дан ортиқ тадқиқотчи ва мутахассислар иштирок этдилар. Семинар якуни бўйича Марк Ласт, Абрахам Кандел [11] таҳрири остида шу номдаги китоб чоп этилди. Китобдан кибермакон ва интернет эволюцияси, террористлар ва кибер терроризм, радикал ислом ва кибер жиход, террорнинг янги йўналишлари, ахборот терроризми, кибермакон жанг майдони сифатида, террористик веб сайтларнинг ўзига хосликлари, террористларни аниқлашнинг инновацион тизимлари каби мавзулар ўрин олган.

XX асрнинг иккинчи ярмида вужудга келган кибермакон ва ундаги жараёнлар ҳаётнинг барча жабҳалари қаторида дин соҳасини ҳам қамраб олган. Кибермакон ва дин йўналишидаги тадқиқотлар 1990 йилларда асосан интернет ва дин муоммоларини ўрганишга қаратилган бўлса, XXI асрнинг бошларидаги изланишлар таҳлили натижалари шуни кўрсатдики, тадқиқотчиларнинг асосий эътиборини рақамли технологиялар амалиётида диннинг тарғиби, ижтимоий тармоқларда диний фаолият, онлайн черковлар ва диний ўйинлар каби масалаларнинг ечимлари қизиқтирди.

Юқоридаги тадқиқотлар қўлами ва хилма хиллиги кибермакон ва дин мавзусининг тадқиқ этишга эҳтиёж кучлилигини кўрсатади. Бугунги глобаллашув жараёни Ўзбекистонда ҳам кибермакон ва дин борасидаги Ғарб тадқиқотларини танқидий таҳлилий ўрганишни тақазо этмоқда. Зеро, Ўзбекистон аҳолиси, айниқса ёшлар орасида кенг оммалашаётган турли ахборот коммуникация технологиялари кибермаконга чуқур кириб бориш имконини бермоқда. Шундай шароитда, тадқиқотларни ўрганиш орқали кибермаконда кузатилиши мумкин бўлган турли зарарли диний-маънавий жараёнларга қарши курашиш имунитети шакллантирилади.

Адабиётлар:

1. Campbell H. Religion and the internet. Communication Research Trends. Volume 25, 2006, Number 1. – P. 3.
2. Hackett R. Religion and the Internet. Diogenes 211, 2006. – P. 67.
3. Al-Najran T.N. Internet adoption and use by Kuwait university students: new medium, same old gratifications. The Ohio State, 1998. 235 p.
4. Ўша асар. – Б. 25.
5. Helland Ch. Religion on the internet: a sociological inquiry into participation and community online. Toronto, 2004. 306 p.
6. Mullins T. Online church: a biblical community. Palm Beach Gardens, 2011. 232 p.
7. Kelley O'Connor. Surviving the storm: church online 24/7. Madison, New Jersey, 2016. 102 p.
8. Gonzalez V. Born-Again Digital: Exploring Evangelical Video Game Worlds. Chapel Hill, 2014. 387 p.
9. Avance R. Constructing religion in the digital age: the internet and modern mormon identities. Pennsylvania, 2015. 251 p.
10. Amber Nicole Adams. Social Networking Sites and Online Infidelity. Glenville, February 2017. 160 p.
11. Fighting Terror in Cyberspace. Eds. M.Last, A.Kandel. World Scientific Publishing Co. Pte. Ltd., USA. 2005. 167 p.

ЎРТА АСР ДАВЛАТЧИЛИГИ ТАРИХИДА СИЁСИЙ РАМЗЛАР ВА УЛАРНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

Сангирова Д.Х.

тарих фанлари номзоди, доцент, ГулДУ

Аннотация. Мақолада ўрта аср давлатчилиги тарихида муҳим ўрин эгаллаган давлат рамзлари, рамзий белгилари ва уларнинг хусусиятлари ҳақида ўз боради. Хонликлар даври рамзлари ва рамзий белгиларининг ўзига хусусиятларини фарқлаш учун тарихий мисоллар келтирилади.

Аннотация. В статье говорится о государственных символах, символических знаках и знаков власти, занимающих важное место в истории средневековой государственности и их характеристиках. Приведены исторические примеры, чтобы выделить своеобразную характеристику символов и символических знаков эпохи ханств.

Annotation. The article deals with state symbols, symbolic signs and signs of power, which occupy an important place in the history of medieval statehood and their characteristics. Historical examples are given to highlight the peculiar characteristics of the symbols and symbolic signs of the era of the khanates.

Анъанавий сиёсий маданиятни ўрганишнинг энг муҳим вазифалари сиёсий рамзлар билан боғлиқ муаммоларни ўрганишга қаратилади. Сиёсий рамзлар муайян тартибларга асосан қурилган ва тарихан таркиб топган давлат бошқарувида унинг суверенитетини ифодалайдиган, энг муҳим белгиси ҳисобланади. Давлат рамзлари

нафақат мустақил давлатнинг муҳим ташқи белгиларини, шу билан бирга давлат сиёсатининг мазмун-моҳиятини ўзида мужассам этади.

Давлат рамзларини ўрганишда ёрдамчи тарих фанларининг хизматини алоҳида таъкидлаб ўтиш зарур. Геральдика фани давлатчилик соҳасининг махсусан рамзлар билан боғлиқ жиҳатларини ўрганиши билан бошқа фанлардан ажралиб туради [1,219; 9]. Геральдик маълумотларни ёндош фанлар билан солиштирилиб, қиёслаб ўрганилганида давлатчилик ва унинг рамзлари ҳақида батафсил маълумотларга эга бўлинади.

Тарихий анъаналарни ўзида акс эттирган ўрта аср **сиёсий рамзлари** мазмун моҳиятига кўра бир бутун сиёсий тушунчадай кўринса-да, бироқ, бажарадиган вазифасига кўра, бир неча қисмга бўлинади [10]. Сиёсий рамзларнинг умумий хусусиятидан келиб чиқиб уларни: *ҳокимият рамзлари*, *рамзий белгилари* ва *ҳукумат белгиларига* ажратиш олиш лозим бўлади.

(I) Ҳокимият рамзлари

Ҳокимият рамзлари *тахт, тож, туғ, байроқ, ялов атамалари*дан иборат бўлиб, ўрганилаётган давр сулола вакилларининг ҳукмронлиги шу муқаддас буюмларни қўлга киритилиши билан бошланган. Ҳокимиятнинг энг муҳим белгиси бўлган *тахт* - саройда ўрин топган бўлиб, ҳукмдор тахтада ўтирган ҳолда расмий қабул маросимлар, машварат ва турли тантаналар ўтказилади. У махсус жойга, саройнинг марказий қисмига, жангвор ҳолатларда боргоҳнинг марказига ўрнатилган. Қимматбаҳо маъданлар билан зийнатланган ўриндиқ ўрнатилган хонага гиламлар, палослар ва кўрпачалар ёзилган бўлиб, тахтнинг ўнг томонида саййидлар, қозилар, қариндошлар ва олимлар, руҳоний, зодагонлар жойлашади. Тахтнинг чап томонида амирул умаро, беклар, амирлар ва нўёнлар ўрин олиб, тахтнинг рўпарасида девонбеги ва вазирлар, ундан кейинги қаторда вилоят ҳокимлари жой эгаллайди.

Аксар ҳолларда, тахт атамаси билан биргаликда **тож** атамаси қўлланиб келинган. Тож қимматбаҳо тошлар қадалган бош кийим сифатида қадрланиши билан бирга, ҳукмдорнинг ҳокимият эгаси эканлигини билдириб турувчи рамз бўлган. Тахтда ўтирган ҳукмдор тожи салла устига ўрнатилган қуш пати ёки қимматбаҳо тошлар билан безатилган. Қуш пати илк ўрта асрлар туркийлар ҳаётида Умай она тимсолини акс эттирган. Туркийларнинг қушларга илоҳий мавжудот сифатида қараши жон ва руҳларнинг мавжудлиги ҳамда “*жон қуши*” борасидаги эътиқодий фикрларини англатиб туради. Шунингдек, қадимдан замонлардан бери аجدодлардан ўтиб келаётган “давлат қушининг киши бошига қўниши” ҳақидаги илоҳий тасаввурлар гўёки, ҳукмдорнинг бахт ва иқболини белгилаб берганлигига ишора қилинади. Бош кийимга қуш патининг мустаҳкамланиши шу каби тасаввурларни моҳиятини англатиб туради.

Ҳокимият рамзларидан яна бири *туғ* саналган. Туғ – ёғоч дастага ўрнатилган қўтос, ҳўкиз ёки от ёли ёки думидан ишланган буюм. Шарқ мамлакатларида туғ ҳукмдорлик, беклик белгиси сифатида эъзозланиб келинган ва қадрият сифатида ривожланган ўрта асрларгача давом этган. Баъзи атамашунослар туғ атамасининг илдизини туғиғ “тикик, тикилган” деб талқин қилади. Туркий тилларда “*boncuq*” атамаси ҳам мавжуд бўлиб, хон чодирда турадиган, ҳокимиятни ифодалайдиган расмий рамзини англатган. У одатда узун ёғоч бошига осилган от думидан иборат бўлган. Думлар сони биттадан тўққизтагача бўлган (тўққиз муқаддас сон ҳисобланган). Ушбу атама Салжуқийлар даврида кенг қўлланилиб, улардан Европа халқларига “бунчук” тарзида кириб борган.

Узун таёққа маҳкамланган от думи ёки бир тутам от ёлидан иборат бўлган туғлар Марказий Осиё ҳудудларида кўп учрайди, айрим (Тибет ва унга туташ) ҳудудларда кўтос думи ҳам ишлатилган. Кейинчалик туғларга қўшимча равишда турли ҳажмдаги мато парчалари ва тасмалар илинган. Гўёки, туркийлар ўзларини ўзга олам – *осмон* билан боғланишни шу тасмалар орқали амалга оширилади деб фараз қилганлар. Этник жиҳатдан ҳар бир уруғ ўз туғига эга бўлган. Туғларни уруғнинг руҳи, янада аниқроғи руҳнинг макони деб ҳисоблашган ва уни муқаддас тимсол сифатида эъзозланган [9,85]. Туғлар кўчманчилар ҳарбий анжомларининг ажралмас қисми ва ҳукмронлик рамзи саналган. Маҳмуд Қошғарий Қорахоний ҳукмдорлар “тўққиз туғлиқ хон” ёки хоқон унвони билан улуғланганлиги ҳақида ёзади. “Хоннинг юқори мартабаси тўққиз билан фаол қилинади, яъни қарамоғида шаҳар ва ўлкалар ошиб кетса ҳам, туғ тўққиз (сони)дан оширилмайди. Хон туғлари тўқ сариқ, рангли шоҳи ёки ипак матодан қилинган” [6,440]. “Тўққиз туғли хон” ҳақида гап кетганда энг қудратли хонлар тушунилган [2,90].

Оқ рангли туғларнинг *тож туғи* порлаётган қуёш тимсолини ифодалаган. А.П. Окладниковнинг фикрича, дашт қабилаларининг илк байроқлари (туғлари) Олд Осиёдаги сингари ёғоч даста тепасига илинган бирор жонивор тасвирланган учқур учликдан иборат бўлган. Бу учликлар (тожи туғ) мис ёки бронзадан тайёрланган [7,148]. Туғ нафақат байроқ ёнида тутиб турувчи ҳукмдорлик рамзи бўлишлиги билан бир қаторда туғли бош кийим сифатида султонлик ваколатини ҳам англатиб турган [3,29]. Туғ муқаддас рамз ҳамда қўшиннинг ҳимоячиси сифатида маъно англатиб турганлигини кўриш мумкин [9, 87].

Байроқ давлатнинг энг муҳим рамзларидан ҳисобланади. Маълум бир ҳудудда мавжуд бўлган давлатнинг кучи ва қудрати тимсоли бўлиб хизмат қилган. Илк ўрта асрларда турк - мўғул қўшинларини ғоявий жиҳатдан байроқ бирлаштириб, бошқариб келган [4,89]. Байроқлар унга юклатилган вазифасига кўра, икки хил кўринишда бўлган: ҳукмдор байроғи ва жанговор байроқ. Бундан ташқари, махсус рангли байроқлар жанг жараёнларини ҳаракатга келтириб, зарурий ҳолатларда жанг йўналишини ўзгартириб турган.

Ялов байроқнинг кўринишига жуда ўхшаш, жанговор байроқ сингари бирор нарсага тикилиб қўйилмаган. Уни қўлда тутувчи ёғочининг сопи байроқникидан анча калта бўлиб, ёғочнинг матога ўралган қисми юқорисида шокиласи осилиб туради. Аксар ҳолларда ялов ҳукмдор ёнида олиб юрилган. *Яловдор* мансаби сарой мансаби эгаларидан бири бўлиб, хон ёки султонга яқин масофада ҳаракатда бўлган. Ҳукмдорнинг барча тадбирларида жумладан: қабул маросимида, меҳмоннавозликда, ов ва жанг ҳаракатларида ялов унинг ёнида кўриниб турган.

Ҳукмдорнинг қўл остидаги амалдорларининг олиб борган фаолиятидан келиб чиқиб, мансаби номи юритилган. Масалан, *тўқсабо* лавозим эгаси (туғ тутувчи маънони беради) қўлида туғни кўтариб юрган. Байроқ бошқарувчиси *байроқдор* лавозимида фаолият юритган, айрим ҳудудларда ушбу лавозим эгаси *аламдор* деб аталган.

(II) Рамзий белгилар

Ҳокимият рамзларини мустаҳкамлашда **рамзий белгилар**нинг ўрни ва аҳамиятини алоҳида таъкидлаш зарур. Рамзий белгилар ҳокимият рамзларининг ажралмас қисми бўлиб, бир неча турларга бўлинади ва бири биридан фарқланади: 1) ҳудудий рамзий белгилар; 2) мулоқотдаги вербал (оғзаки ва ёзма) рамзий белгилар; 3) одоб-ахлоқ қоидаларига асосланган рамзий белгилар; 4) товушли ҳокимият рамзий белгилари; 5) астрономик рамзий белгилар.

Юқоридаги рамзий белгиларни тушуниш ва фарқлаш мақсадида айрим мисоллар асосида уларга тўхталиб ўтиш жоиз деб топилди. 1) Ҳудудий рамзий белгилар таркибига шаҳарлар, шаҳарнинг йирик марказий жойлари, *пойтахт*, *масжид*, *бозор* сингари жой манзиллари кирган. Ҳар бир манзилгоҳ давлат ҳудудий чегараси учун муҳим саналган. Мамлакатнинг маъмурий-сиёсий маркази ёки маъмурий ҳудуднинг бош шаҳри сифатида *пойтахт* аҳамиятга эга бўлган. Пойтахтнинг эгалланиши билан ҳукмдор ёки бирор сулола ҳукмронлиги ўрнатилган. Юқорида давлат рамзлари сифатида қайд этиб ўтилган тахт пойтахт шаҳарда ўрнатилади ва тож кийгизилади. Янги ҳукмдорнинг бошқарувни қўлга киритгани тўғрисидаги хабар масжидда хутба ўқилиб, оммага маълум қилинган. Йирик қишлоқларда ва шаҳарларда тим, токи, чорсу деб номланган бозорлар мавжуд бўлган.

2) Рамзий белгиларни ўрганишда “ҳокимият тили” сифатида вербал рамзий белгилар алоҳида ўрин тутди [5,264-280]. Оғзаки ёки ёзма маълумотлардан иборат *вербал* рамзий белгилар [10, 155] бирор тарихий воқеа билан бевосита алоқадор бўлган ибора ва тушунчалардан ташкил топади. Вербал рамзий белгида: ҳукмдорнинг ҳокимиятга келиши, ҳокимиятдан четлатиши ёки олиб борган сиёсати биргина иборада ифодаланади. Бизга маълумки, бир ибора орқали бутун тарихий жараён моҳиятини очиб берилади. Фикримизга далил сифатида “олтин бешик” афсонаси, “модарзан Мадали”, “маъсум амир” ибораларини келтириб ўтиш лозим. Қисқасини айтганда, вербал рамзий белгилар “ҳокимият тили” вазифасини бажариб келиши билан қимматли ҳисобланади.

3) Одоб-ахлоқ қоидаларига асосланган рамзий белгилар асосан бошқарув соҳасидаги одоб-ахлоқ қоидаларни ифода этилиши билан бошқа рамзий белгилардан ажралиб туради. Халқнинг бевосита иштирокида намоён бўладиган одоб-ахлоқ қоидалари сиёсий ижтимоийлашувга сезиларли таъсир кўрсатади. Ҳукмдорнинг сарой қабулида ёки бирор манзилга ташрифи чоғида барчанинг белгиланган одоб-ахлоқ қоидаларига қатъий амал қилиниши талаб этилган. Ҳукмдор қабулига бош эгиб таъзим билан кириш, ҳукмдор кўзига тик қарамай мурожаат қилиш, ҳукмдор олдидан чиқиб кетишда тўққиз мартагача эгилиб таъзим билан чиқиб кетиш сингари умумий ҳолатлар одоб-ахлоқ қоидаларининг энг муҳим жиҳатлари ҳисобланган. Ҳар бир ҳудуд бошқарувида бири иккинчисига ўхшаш ёки фарқ қилинадиган одоб-ахлоқ қоидаларнинг мавжуд бўлиши хонликлар бошқарувида ўзига хос ва умумий ўхшаш жиҳатлар мавжуд бўлганлигини кўрсатиб беради.

4) Товушли ҳокимият рамзий белгилари қоида тариқасида, ҳокимият вакиллари иштирокида муҳим ва оммавий ҳаракатларда товуш билан белги бериши ёки маълум қилиши ҳаракат ҳолатини изоҳлайди. Товушли ҳокимият рамзий белгилари ноғора ва сурнайнинг товушлари ёрдамида амалга оширилади. Ҳукмдорнинг саройдан чиқиб, муҳим ишларни қилиш учун отланиши, ов ишлари ёки зиёрат маросимларини амалга оширишида товушли чолғу асбоблари ҳаракатнинг бошланиш (старт) ёки тугатиш (финиш) белгисига ишора қилиб турган. Катта ноғора овоз чиқариб бошлаб берган, ёнида унга бир неча ноғоралар жўр бўлган. Айниқса, жанговор ҳолатларда ноғора ва карнай-сурнайлар овози ғалабани таъминлашга кучли таъсир кўрсатганлиги унинг аҳамиятни оширган. Шунингдек, гуноҳкор жазосини амалга оширилишида ҳам товушли ашёлардан фойдаланилган ва аҳолига қўрқув солиб, жиноят содир этмасликка чорлаб турган.

5) Астрономик рамзий белгилар қадим замонардан бери амал қилиниб келинаётган рамзий белгилар қаторга киради. Қуёш, ой, юлдузлар сингари осмон

ёритгичлари билан ўз тақдирларини боғлаб келаётган инсоният тафаккурида бундай белгилар замонавийлашиб янги кўриниш ва янги моҳият касб этиб борганлигини кузатиш мумкин. Айниқса, ҳокимият ва ҳукмдорлик борасида астрономик белгиларнинг таъсири кучли бўлган. Ўрта асрлар даврида ҳукмдорнинг тахтга келиши чиқиб келаётган қуёшга, бошланаётган фаолияти ҳилол ой сингари янги, амалга ошириши лозим бўлган ишлар юлдузлар сингари кўп маъносини англатиши манбаларда қайд этиб ўтилган. Астрономик рамзий белгилар туғ ва байроқларнинг асосий беаги сифатида унинг асосий қисмини ташкил қилган. Ўрта асрлар *миниатюралари*да астрономик тасвир ифодаси кўп бора учрайди. Ҳозирда давлат байроқ ва гербидаги астрономик тасвирлар ўрта аср давлатчилиқ анъаналарининг давомийлигини кўрсатиб турибди.

(III) Ҳокимиятнинг ашъвий рамзий белгилари

Сиёсий рамзий белгиларнинг сон жиҳатдан катта гуруҳини ҳокимиятнинг ашъвий рамзий белгилари ташкил этади. Ҳокимият вакиллари уму аҳолидан ташқи жиҳатдан уларнинг *турар жойи* ва *кийим-кечаклари* ажратиб туради.

Турар жой белгиси ўрнида сарой, сарой ёки шаҳар марказига яқин бўлган уйлар, шаҳар ташқарисидаги кўрғонлар ва шу сингари иншоотлар бўлган. Биноларнинг баланд ва пишиқ қурилганлиги, уларнинг чиройли безаклар билан ишлов берилганлиги бир қарашдаёқ мулк эгасини ҳокимият вакиллигига мансублигини билдириб турган. Олий ҳукмдорнинг муҳташам саройига давлат қудрати тимсоли сифатида қаралган. Туман ва вилоят ҳокимлари ўзларининг расмий ва ижтимоий мавқеига мос келадиган кўрғонларда яшаган. Ҳукмдор шаҳар марказидан бошқа ҳудудларга борганида, амалдор кишилар уйларида истиқомат қилиб турган. Шу жиҳатдан ҳукмдор келадиган жой яхши шароитли бўлиши ва алоҳида кутиб олиниши зарур бўлган.

Кийим кечак – *салла, чопон, уларнинг матолари* ҳамда уларга туширилган *нақшлар* давлат амалдорининг даражасини кўрсатиб турган. Фикримизни далиллаш учун мисолларни келтирамиз: тўқсабо мансаби эгалари Қарши ёки Китобда алача ёки баҳмал матодан кийим кийган, жебачи эса Хўжанднинг ярим ипак алачасидан тикилган кийимда юрган, чуғра оғаси Фарғона атласидан кийиб мансаб вазифасини бажарган [10, 165].

Қурол аслаҳа – *қамчи, болта, найза* сингари ашъвий буюмлар бошқарувчи амалдорнинг функционал вазифасига ишора қилиб турган. Бухорода *тунқатор* мансаби эгаси икки томони тери билан қопланган *ноғорага* ўхшаш асбоб кўтариб юриб, ҳудуднинг тинч ёки нотинчликни маълум қилиб юрган. Хон ёрлиқларини топшириш вазифасини *парвоначи* мансаби эгаси адо этган ва у Хуросон *қиличини* тақиб юрган.

Ўрта асрлар даври сиёсий рамзлари, рамзий белгилар ва ҳокимиятнинг ашъвий рамзий белгиларининг ўзига хос хусусиятлари борасида қизиқарли маълумотларнинг мавжудлиги, айнан шарқ геральдиқаси йўналишида жиддий тадқиқотлар олиб бориш зарурати борлигини кўрсатиб беради.

Умуман олганда, ўрта аср тарихини сиёсий рамзлар ва рамзий белгилар орқали ўрганиш ўзбек давлатчилиги тарихини янги саҳифалар билан бойитади. Сиёсий рамзлар давлат ва шахслар ўртасидаги коммуникатив функцияни бажарувчи белги сифатида муҳим аҳамият касб этиши билан қимматли ҳисобланади.

Адабиётлар:

1. Is'hoqov M., Xudaynazarov I. Yordamchi tarixiy fanlar. – Toshkent: Noshir, 2019. – 288 b.;
2. Бартольд В.В. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. – Алмати: Жалын, 1993. – 192 с.
3. Бимендиев А.Ш. Геральдика казахских чингизидов как источник истолкования символов власти в средневековые / Геральдика-вспомогательная историческая дисциплина. Конференция в Эрмитаже. – Санкт-Петербург, 2017. – С.24-36.
4. Дмитриев С.В. Знамя в военно-политической культуре тюрко-монгольских кочевников // Журнал социологии и социальной антропологии. 2001. Том IV. № 4. – С. 89-102 .
5. Лассвелл Г. Язык власти // Политическая лингвистика. 2006. – № 20. – С. 264 - 280.
6. Махмуд Қошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк). Т. 1. – Тошкент, 1960. – Б. 440.
7. Окладников А. Конь и знамя на ленских писаницах. Тюркологический сборник I, М. – Л.: – С.148
8. Сангирова Д. , Кодирова Л. Геральдика ўқув қўлланма. – Гулистон, 2019. – 112 б.
9. Сангирова Д., Кодирова Л. Ўзбек давлатчилигида ҳокимият рамзлари // Ўтмишга назар, 2021. – №3/4. – Б.81-90.
10. Соловьева О. А. Историко-этнографические аспекты традиционной должностной власти и управления в Бухарском эмирате XIX начала – XX веков. Дисс. на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Санкт-Петербург, 2000. – 237 с.

“АШУРО ФИТНАСИ” ЁХУД 1910 ЙИЛ ЯНВАР ВОҚЕАЛАРИ ШАРИФЖОН МАХДУМ САДР ЗИЁ ТАЛҚИНИДА

Янгибоева Дилноза

тарих фанлари фалсафа доктори (PhD), катта ўқитувчи, ТерДУ

Аннотация: Мазкур мақолада маҳаллий тарихшунос, маърифатпарвар Муҳаммад Шарифжон махдум Садр Зиёнинг “Рўзнома” асари асосида 1910 йил 9 январ куни Бухоро амирлигида суннийлар ва шиалар ўртасида келиб чиққан қонли тўқнашув тафсилотлари ёритилади.

Аннотация: В данной статье освещаются подробности кровавого конфликта между суннитами и шиитами в Бухарском эмирате 9 января 1910 года на основе труда «Рузнома» краеведа и просветителя Мухаммада Шарифджона Махдума Садр-и Зиёа.

Annotation: This article covers the details of the bloody conflict between Sunnis and Shiites in the Emirate of Bukhara on January 9, 1910 based on the work "Ruzname" of the local historian and enlightener Muhammad Sharifjon Makhdum Sadr Zia.

XX аср бошларида Бухоро амирлиги ижтимоий-сиёсий ҳаётида энг катта воқеалардан бири 1910 йилдаги суннийлар билан шиалар ўртасида юз берган сиёсий қарама-қаршилик ва ўзаро хунрезлик ҳисобланади. Ўша давр манбаларида бу можаро «ашуро фитнаси» номи билан тилга олинади. Ушбу можаро тафсилотлари шу даврда яшаб фаолият кўрсатган Шарифжон махдум Садри Зиё, Мирза Салимбек, Муҳаммад Али Балжувоний, Садриддин Айний, Абдурауф Фитрат каби тарихнавис ва тараққийпарварлар асарларида қайд этиб ўтилган.

Маърифатпарвар ва тарихнавис Муҳаммад Шарифжон махдум Садри Зиёнинг биографик характердаги “Рўзнома” (“Кундалик”) асари Бухоро амирлигининг XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошларидаги сиёсий-ижтимоий аҳволи, иқтисодий ва маданий ҳаётини ёритувчи муҳим маълумотларга бой. Садри Зиёнинг ушбу асари 1918 йилда бошқа асарлари қатори ёкиб юборилган ва кейинчалик, 1920-30 йиллар орасида муаллиф хотиралари асосида қайта ёзилган.

Асар 1306/1889-90 йилда амирликда тарқалган вабо ва шу касаллик билан Садри Зиё отасининг вафот этиши воқеалари билан бошланади. Сўнгра қози Абдушукурнинг ҳаёти ва фаолиятини, 1893 йилдан 1920 йилларгача муаллифни Бухоронинг Хутфар тумани ва бошқа шаҳар ҳамда туманларида қози лавозимига тайинлаганлиги, Бухоро амирлигида, хусусан, ўзи қозилик қилган вилоят ва туманларда, шунингдек, хорижий мамлакатларда бўлган воқеалар ҳақидаги хотирасини тавсифи берилган.

Бу асарда муаллифнинг Ўрта Осиё, Эрон, Афғонистон, Россия халқларининг маданий ва ҳўжалик ҳаёти тўғрисида хотиралари кўп. Аммо ушбу ишнинг асосий аҳамияти - бу унинг Бухоро, бухороликлар ва муаллифнинг замондошлари тўғрисидаги маълумотлар.

Садри Зиё “Кундалик”ларида 1328/1910 йил январида Бухорода суннийлар билан шиалар ўртасида бўлиб ўтган қонли тўқнашувга кенг ўрин берилган. Ушбу можарони келтириб чиқарган асосий сабаблар, унинг бошланишига туртки бўлган баҳона ҳамда воқеаларнинг кейинги ривожини батафсил баён қилади.

Садри Зиёнинг хабар беришича, ушбу тўқнашувнинг келиб чиқишига асосий сабаб ҳокимият тепасига шиа йўналишига мансуб амалдорларнинг келиши ва баъзи бир нуфузли ҳамда даромадли лавозимларга ўзига яқин шиаликка мансуб кишиларни тайинлаши бўлган. Дарҳақиқат, бу пайтда Эронда юз берган инқилоб натижасида унга қарши турганлар мағлубиятга учраб, мамлакатдан қочишга мажбур бўлишди. Уларнинг кўпчилиги Бухорога келиб ўрнашди ва қўшбеги Остонакул нинг ҳимояси остида амирликда муҳим лавозимларни эгаллашди. Нуфузи баланд ҳисобланган закотчи, мироб, тўқсоба ва бошқа шу каби эътиборли лавозимларда ҳаммаси эронликлар бўлиб, улар ҳам ўз навбатида яқин атрофига эронликларни ишга қўйган. Аввал ўзларининг диний маросимларини яширин равишда, фақат ўз гузарларида ўтказган шиаларга 1908 йилдан эътиборан муҳаррам ойида ўтказиладиган мотам маросимларини очиқ нишонлашга рухсат берилди. Бундан суннийлик тарафдорлари Бақохўжа қозикалон ва Бурҳониддин раис норози бўлди.

Садри Зиё воқеалар ривожини куйидагича тасвирлайди: “Шундай қилиб, шиалар бу йилги (1910) муҳаррамда (9 январь) Самарқанд дарвозаси яқинидаги сарбозхонада ўз мазҳабларининг диний мотам маросимларини ўтказиш учун тўпланишди. Бухоронинг турли табақа вакиллари кунлик шаҳар ташқарисига ўз юмуши

юзасидан ёки дам олиш мақсадида чиқадиган ўткинчилар уларни нима билан шуғулланишга қараб ўтишарди. Бир куни Хўқандлик илм толиблари мадраса таҳсилдан сўнг, одатдагидек бошқалар қатори шаҳардан қайтаётганда, улардан бири шиаларнинг амалга ошираётган диний маросимини кузатиб, устидан кулган. Бу эса бир гуруҳ шиаларнинг нафсониятига тегиб, бояги талабани калтаклашни ва тегишни бошлашган. Шунда бошқа илм толиблари, “дўст бошга кулфат тушганда билинар” нақлига амал қилган қилган ҳолда унинг ҳимоясига ошиққан, ва натижада, кичик жанжал келиб чиққан”. Садриддин Айний маълумотида кўра, талабалар Тошкент, Фарғонадан бўлиб, Бухоро эронийларининг маросимларини томошаси учун атайлаб ташриф буюрган ва улардан бири шиаларнинг ғайритабиий ҳатти ҳаракатлари устидан кулган. Натижада бу ҳолатдан ғазабланган эронийлар томонидан пичоқланиб, ярадор қилинган. Фитрат эса “талаба уриб ўлдирилган” деган миш-миш тарқатилганлигини таъкидлайди. Унинг фикрига кўра, раис ва қозикалон томонидан суннийлар жамоасини шиаларга қарши қўйиб, Остонакул қўшбегини ўз лавозимидан кетказиш бўлган.

“Ушбу ҳодиса ҳақида шаҳар аҳли хабар топди. Натижада бўрон кўтарилиб, тартибсизликлар бошланди, суннийларнинг барча донишманду аҳмоқ издошлари тўпландилар, улар қаерда (нолойик) янгилик (бидъат) пайдо бўлса раҳм шафқат қилмасдилар. Аввал Жўйбор ва Хиёбон гузарининг ақидапараст рофизийлари қўлида қурол билан суннийларга қарши қонунсизлик қиличини тортди ва жуда катта ҳурматсизлик қилди. Шу сабаб икки томондан гуноҳқору беғуноҳнинг қони кўп тўкилди. Ва ниҳоят, “Ҳақ келди, ботил йўқ бўлди”: уч кундан кейин суннийлар жамоаси ақидапарастларни енгди”. Суннийларнинг вакиллари Бухоро Аркига келиб, қўшбеги Остонакулдан гуноҳқорларни жазолаш ва қамалганларни озод қилишни талаб қиладилар. Бироқ ўзи шиа мазҳабидан бўлмиш Остонакул қўшбеги йиғилганларга қарши сарбозларни юборади ва икки ўртада жанг бошлади. Бозорда ҳам суннийлар билан шиалар ўртасида жанжал кўтарилади. Энг катта тўқнашув Хиёбон мадрасаси атрофида содир бўлиб, бу ерда суннийлардан 240 нафаргача киши қурбон бўлган. Шундан сўнг суннийлар бутун шаҳарга тарқалиб, дуч келган эроний-шиаларни қира бошлаганлар. 10 январ куни Эрондан келган мужоҳид Ҳожи Мир Алининг ўлдирилганлиги тўғрисида эроний шиалар ўртасида миш-мишлар тарқалиши оқибатида 11 январга ўтар кечаси туни билан шаҳар атрофларидаги қишлоқлар ҳамда Янги Бухоро (ҳозирги Когон)дан қуролланган эронийлар оқими Бухоро шаҳрига кела бошлайди. Манбаларнинг гувоҳлик беришича, тўпланганлар сони 10 000 кишига етган. Улар Бухоро қўшбегиси Остонакулнинг бевосита мададига таянган ва суянган.

Бухоро шаҳрида вазият мураккаблашган, амир ҳукумати бу ғалаённи бостириш ва Бухорода тартиб ўрнатиш учун ўлкадаги рус маъмурларидан ёрдам сўрайди. 11 январда Самарқанд ва Каттақўрғондан полковник Панов раҳбарлигида ўқчи рота ва казаклар юзлиги 4 та пулемёт билан етиб келади. Бу ҳақда Садри Зиё: “Бу орада Бухоронинг Россияга қарашли Самарқанд ҳудуди ҳокими (полковник Панов) шаҳарни ҳимоя қилиш мақсадида бир гуруҳ аскарлар ва иккита тўп билан поездда келиб, шиалар вакилларига айбини тан олдириди”, дея маълумот берган. Икки йўналиш ўртасидаги келишмовчилик ҳақидаги хабар Санкт-Петербургга етиб борди. Бош вазир П.А.Столипиннинг буйруғи билан

хунрезликнинг олдини олиш учун 1 Туркистон армияси корпуси штабининг бошлиғи генерал-майор Г.Г. Лилиенталь бу ерга юборилди.

“Ўша тўқнашув содир бўлган кунларда халифа даражасини эгаллаган амир ҳазратлари Карминада бўлиб, муаммони ҳал қилиш учун Бухорога тахт вориси, шаҳзода Амир Олимхон Тўрани юборди. Амирзода қадамранжида қилиб улгурмай, йўл қўйилган душманлик тинчликка, қарама-қаршилик ярашувга йўл берди” .

13 январда Карманадан Бухоро шаҳрига етиб келгаан Саид Олимхон халқнинг талаби ва тазйиқи остида Остонакул қўшбеги, Саид Олим ва Мир Олим тўқсаболарни вазифасидан четлаштиради. Садри Зиёнинг хабар беришича, “Амир ҳазратлари, Худонинг ердаги сояси, Россия билан ҳамкорликда шиалик тарафдори бўлган амалдорларни лавозимларидан озод қилишди ва ушбу жамоат раҳбарларини ҳибсга олиб, зиндонга ташладилар. Уларнинг орасида бош вазир - Остонакулбий кулли-қўшбеги ҳам бор эди. У Бухорои шарифнинг аркони давлатида ўзининг фазилатлари ва савоб ишлари билан машҳур бўлган. Бош вазирнинг аждодлари шиа йўналиши ва жамоасига тегишли бўлганлиги туфайли у айбдор деб топилди ва ўз лавозимидан бўшатилиб, оила аъзолари ва қариндошлари билан Кармана вилоятига амир закотчиси сифатида жўнатилди.

Саркарда Сайид Али тўқсабо, бу давлатнинг бош вазири ва шиалик тарафдори қўшбегининг куёви Муллажон Мирза, шунингдек мироб Иброҳим тўқсабо сингари амалдорлар, шу ўринда таъкидлаш жоизки, ушбу шафқатсиз тўқнашув вақтида ҳар иккала тўқсабо олти ойдан буён Ком-и Мех амлоқдорлигида бўлганлиги маълум бўлди, бироқ улар ҳам Эронга жўнатилди. Аммо бир йил ўтгач Саид Али тўқсабо аркони давлатнинг шафқатига муяссар бўлиб, Бухорои Шарифдан паноҳ топди ва Хатирчи вилоятига бош қўмондон лавозимига тайинланди.

Юқорида қайд этилган бош вазир – қўшбеги ишдан бўшатиладигач, унинг ўрнига Шаҳрисабз ва Китоб ҳокими суннийлар жамоатига мансуб ҳақиқий тақводор, иймонли ва ишончли шахс, саодат сари ўсиб боровчи Мирзо Насруллоҳбий кулл тайинланди ва ҳукумат ўринбосари бўлди. Ишдан бўшатиладигач вазирнинг ҳолати юқорида эслатиб ўтганимиздек эди. У тахминан бир йилни шундай ўтказди. Ҳозир у Зиёвудин ва Хатирчи туманларига бошқарувчи этиб тайинланган.

Ушбу тўқнашувлар тугаб, тинчлик ўрнатилгач империя вакиллари Мулла Бурҳониддин раис ва Мулла Ғиёсиддин Садр Аъламини талабаларни қўллаб-қувватлашда айблаган. Мулла Бурҳониддин Садр Бухорои шариф раислигидан озод этилди. Унинг ўрнига Чаҳоржўй вилоятининг қозиси Мулла Қавомиддин Хўжа Садр тайинланди. Ишдан бўшатиладигач Садр етти ой мобайнида Карманадаги Қосим Шайхда қолди ва кўплаб мусибатларга дучор бўлиб, у ердан Ғиждувон тумани қозилик маҳкамасига тайинланди. Мулла Ғиёсиддин Садр Аълам ҳам бир қанча вақт ўтгач, амирнинг кўнглига йўл топди ва ушбу сатрлар муаллифи Ғиждувон тумани қозилигига тайинлангач, унинг ўрнига минг хил муаммолар гирдобидидаги Насаф вилояти қозилигига ўтказилди” .

15 январда сунний ва шиалик тарафдорларининг ярашиш учрашуви ташкил этилади, шундан сўнг рус қўшинлари шаҳардан олиб чиқилди. Бу хунрезликда шаҳар хунармандлари, ишчилар, майда савдогарлар, муллаваччалар, уламолар ва бошқалар қатнашди. Хунрезлик ҳақидаги хабар Бухоро амирлиги туманларидаги аҳолини ҳам жунбушга солди.

1910 йилда Қаршида қозилик вазифасини ўтаётган Садри Зиё Қарши қўрғонида ҳам суннийлар билан шиалар ўртасида тўқнашув бўлиб ўтгани, шахсан ўзининг раҳбарлигида унинг тезда тарқатилгани, шунга қарамай бир неча киши ўлдирилганлиги ҳақида хабар берган . Бу тўқнашувлар амирлик ва мустамлакачи Россия империяси маъмурларини ваҳимага солди.

Бухородаги ашуро фитнасидан Россия империяси Бухоро амирлигининг ички ишларига аралashiш учун бир дастак сифатида унумли фойдаланди. Ҳатто шу баҳона билан амирлик худудини бевосита Россия империяси таркибига қўшиб олишга ҳаракат қилди. 1910 йил 28 январда Россия империяси Министрлар Советида ушбу масала кенг муҳокама қилинди. Унда Бухоро амирлиги ва Хива хонлигини рус губерниялари сифатида Россия империяси таркибига қўшиб олиш ғоясини маъқулладилар. Бироқ Россия империяси ташқи ишлар министрлиги вакиллари ва айрим йирик сарой амалдорлари бу иш амалга оширилса, халқаро миқёсда катта жанжал келиб чиқишини назарда тутиб, император Николай II ни бу фикрдан қайтардилар .

“Рўзнома” Бухоро амирлигининг XIX аср охири – XX асрнинг биринчи чорагидаги тарихини ҳар томонлама ўрганишда муҳим илмий аҳамиятга эгадир.

АБДУЛКАРИМ ШАҲРИСТОНИЙНИНГ “МУСОРААТ АЛ-ФАЛОСИФА” АСАРИ ИСЛОМ ФАЛСАФАСИГА ОИД МУҲИМ МАНБА

*Абдупаттаев Мумин Мирзо,
ўқитувчи. ЎХИА*

Аннотация: Ушбу мақолада ислом фалсафасининг етук намоёндаларидан бири Абдулкарим Шахристониининг “Мусораат ал-фалосифа” асаридаги фалсафий қарашлари муҳокама қилинади.

Калим сўзлар: Шахристони, фалсафа, ислом фалсафаси, файласуфлар, борлик, вожиб ал-вужуд, Ибн Сино.

Annotation: This article discusses the philosophical views of Abdulkarim Shahrastani, one of the prominent figures of Islamic philosophy, in the work “Musoraat al-falasifa”.

Keywords: Shahrastani, philosophy, Islamic philosophy, philosophers, existence, wajib al-wujud, Ibn Sina.

Аннотация: В данной статье рассматриваются философские взгляды Абдулкарима Шахристани, одного из видных деятелей исламской философии, в труде «Мусораат ал-фаласифа».

Ключевые слова: Шахристани, философия, исламская философия, философы, бытие, ваджиб аль-вуджуд, Ибн Сина.

Фалсафа бутун илмларнинг асоси ҳисобланади. Фалсафанинг мусулмон дунёсида кенг тарқалиши натижасида бир қатор катта-катта асарлар таълиф этилди. Ислом фалсафаси жуда бой маданий меросга эгадир. Абу Наср Форобий, Ибн Рушд, Абу Али ибн Сино ва Имом Ғазолий каби мусулмон файласуфлари ўз асарларида ислом фалсафасига оид қимматли маълумотларни қолдирдилар. Бу олимлар қаторида “Буюк Салжуқийлар” даври уламоси, динлар тарихи ва эътиқодлари

бўйича ёзилган “ал-Милал ва-н-ниҳал” асари муаллифи, мутакаллим ва файласуф Муҳаммад ибн Абдулкарим Шаҳристониини (1076-1153) қўшишимиз мумкин.

Шаҳристониини Марв ва Хоразм ўлкалари ўртасида жойлашган Шаҳристон шаҳрида таваллуд топган. Олим дастлабки илмларни ўз шаҳрида олган. Кейинчалик Нишопурга сафар қилиб, у ерда фикҳ, калом ва фалсафа бўйича бир қатор устозлардан таҳсил олган. Шаҳристониининг фалсафа бўйича устози Хужжат ал-ислом Имом Ғаззолий (1058-1111) ҳисобланади. Турк тадқиқотчиси Исмоил Измирли Шаҳристониини “Ғаззолийдан кейинги ислом фалсафасининг намоёнчаси” деб атаган [1:213].

Шаҳристониини фалсафага оид мухтасар “Мусораат ал-фалосифа” (Файласуф билан кураш) асарини таълиф этган. Асар асосан Ибн Сино фалсафасининг шарҳига бағишланган бўлиб, олим Ибн Синони фалсафанинг устуни деб номлаган. Бу тўғрисида олимнинг ўзи шундай дейди: “Мен у (Ибн Сино) билан курашишни ва уни ўзи муносиб бўлган мардлар мақомига қўйишни хоҳладим. Шу сабаб унинг “Шифо”, “Нажот”, “Ишорот”, “Таълиқот” каби китоблари ичидан илоҳиёт мавзусига оид масалаларни танладим. Зеро, у бу масалаларни чиройли баён қилган, масалаларга асосли ҳужжат келтириб, чуқур таҳқиқлар билан очиқ баён қилган. Шунингдек, ўзимга шуни шарт қилдимки, Ибн Синонинг маҳоратини тан олмасдан қўймайман, бирор лафзнинг маъноси ва ҳақиқатида иккимиз бир хил фикрга келган бўлсак, уни қайсарлик билан инкор қилмайман. Шу жиҳатдан мен шунчаки тортишувчи мутакаллим ёки қайсар файласуф бўлмасликни қасд қилдим” [2:16].

“Мусораат ал-фалосифа” асари “борлик” масаласига бағишланган боб билан бошланган. Ибн Синонинг “борлик” тўғрисидаги қарашларига муносабат билдирилган. Шаҳристониини бошқа файласуфларнинг “борлик” билан боғлиқ қарашларига Ибн Сино фалсафасини асос қилиб жавобларган берган. “Ибн Сино “борлик”ни икки қисмга ажратиб олган. Булар, жавҳар ва араздир”, [2:21; 3:244] - дейди, Шаҳристониини. Бундан оламдаги барча мавжуд нарсаларнинг моҳияти жавҳар ва араздан иборат экани тушунилади. Лекин, Ибн Сино “борлик”ни тушуниш маъносида “вожиб” ва “мумкин”га таснифлаб олган [2:97; 3:261]. Шаҳристониини Ибн Синонинг “вожиб” ва “мумкин” тўғрисидаги фикрларини “Вожиб ал-вужуд” ва “мумкин ал-вужуд” тарзида тушунтирган.

Шаҳристониини юқорида келган Ибн Синонинг “борлик” ҳақидаги таснифига монанд мутакаллимларнинг “борлик” тўғрисидаги қарашларини ҳам келтириб ўтган. “Мутакаллимларнинг наздида “борлик” икки қисмга бўлинади. Биринчиси, “ҳодис” яъни “яратилган боғлиқ” бўлса, иккинчиси, “қадим” яъни “абдий борлик”дир. Бу ердаги “қадим” бу Холиқ бўлган Аллоҳдир. “Ҳодис” эса жавҳар ва аразлардир” [2:21].

Шаҳристониини “борлик” масаласига мутакаллим ўлароқ муносабат билдирган. Унга кўра “борлик” яратувчи ва яратилганларга бўлинади. “Яратувчи – азалий Зот Аллоҳ, яратилганлар эса, Аллоҳдан бошқа ҳар қандай нарсалардир” [4:96]. Бу тасниф билан олим, мутакаллимлар ва файласуфларнинг фикрларини умумлаштирган ҳолда “борлик”қа муносабат билдирган.

“Борлик”дан сўнг, “ҳол ва маҳол” яъни “жавҳар ва аразнинг моҳияти”га доир Ибн Синонинг қарашлари келтирилган. Ибн Сино: “Табиий жисмлар модда ва суратдан иборат бўлади. Бунга кўра модда – маҳол, сурат эса ҳолдир”, - деган [3:135]. Шаҳристоний буни ҳато ҳисоблаб, айтади: “Ҳол ва маҳолнинг ҳолатига қарасак, маҳол моҳиятан ҳолга эҳтиёж сезади ва у мукаммал эмас. Ҳол эса бир моҳиятга соҳибдир, агар ҳол учун зарур жузлар собит бўлсайди, у мураккаб (таркиб топган) бўлар эди. Маҳол ҳол деб қабул қилинса ундан ҳоли бўлмайди, маҳол ҳолдан айрилмагунча у араз ҳолатига тушиб қоладики, бу Ибн Синонинг таснифига зиддир” [2:33]. Икки олим баҳс қилган “ҳол” бу жавҳар ва аразларнинг таркиби ҳисобланади. Маҳол эса ана шу мураккабнинг моҳиятини ташкил қилади.

“Ҳол ва маҳол” мавзусидан сўнг Шаҳристоний “Вожиб ал-вужуд” масаласини келтирган. Бу масала файласуфлар ва мутакаллимлар ўртасида энг баҳс қилинган ва тортишилган мавзулардан бири ҳисобланади. Ислом фалсафаси ва калом илми, бутун оламнинг “Вожиб ал-вужуд”га эҳтиёжи борлиги таъкидлайди. Ибн Сино ислом фалсафасига киритган энг катта масала ҳам айнан шудир. Ибн Сино “Вожиб ал-вужуд”нинг борлигига шубҳа қилиш мумкин эмаслиги қатъий таъкилдлаган [3:271]. Шаҳристоний ҳам ўз фалсафасида Ибн Синонинг қарашларини маъқуллаган.

Ибн Синога кўра “Вожиб ал-вужуд”нинг борлиги уч кўринишда бўлади:

1. Мутлоқ борлик;
2. Зеҳндаги борлик (мавжудлик);
3. Охиратдаги борлик (мавжудлик) [5:32]. Шаҳристоний эса бунга эътироз билдириб, “Вожиб ал-вужуд”нинг мавжудлигини тасаввур қилиш мумкин эмас”, дейди. [2:49]. Шу билан бирга бошқа файласуфларнинг “Вожиб ал-вужуд”га берган таърифларига Шаҳристоний, ўзлари тушунмайдиган масалага кирмаслик керак, дейди.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, Шаҳристоний мутакаллим сифатида Имом Ғаззолийга эргашган. Файласуфларнинг ислом ақидасига зид ғояларини нозиклик билан танқид қилган. “Мусораат ал-фалосифа” асарининг асосини, Ибн Сино фалсафасига муносабат ташкил этган. Шаҳристонийнинг бу муносабати калом илми нуқтаи назаридан билдирилган.

Адабиётлар:

1. İsmail H. İzmirli. İslam’da Felsefe Akımları. – İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1995. – 448 s.
2. Шаҳристоний. Мусораат ал-фалосифа. – Қоҳира: Матбаат ал-жабалавий, 1976. – 98 б.
3. Абу Али ибн Сино. Нажот. – Байрут: Дор ал-офок ал-жадида, 1985. – 000 б.
4. Düzgün Ş. Ali. Nesefi ve İslâm Filozoflarına Göre Allah-Alem İlişkisi. – Ankara: Akçağ Yayınları, 1998. – 288 s.
5. Абу Али ибн Сино. Шифо. – Байрут: Илоҳиёт, 1993. – 000 б.

ТАСАВВУФ ТАЪЛИМОТИНИНГ МАНБАВИЙ АСОСЛАРИ

Раджапова Марзуба
катта ўқитувчи, АДУ

“Дин” сўзи араб тилидан “ҳисоб”, “жазо”, “мукофот” деган маъноларни билдиради¹. “Илм” сўзи эса араб тилидан “бир нарсани бошқасидан ажратиб турадиган белгиси” маъносини англатади². Ислом дини буйруқ майлидаги “Икроъ” – “Ўқи!”, “Қироат қил!” маъносидаги сўзлар билан бошлангандир. Унинг илоҳий, мўжизаси “Қуръон”, яъни “ўқиш” ёки “ўқилмиш” деб номаланишида ҳам катта маъно бор, “Бу дин илмга, маърифатга асосланган диндир, бу Калом илмга, маърифатга асосланган Каломдир” деган маъно бор бунда³.

Ислом дини 3 та катта илмдан иборат бўлиб, буларнинг биринчиси Ақоид илми, иккинчиси Шариат илми, учинчиси Эҳсон илмидир.

Имом Ғаззолий ўзларининг машхур “Ихёу улумид-дийн” номли китобларида: “Ақоид” тавҳид идрок этиладиган, Аллоҳ субҳанаҳу ва таолонинг зоти ва сифатлари билинадиган илмдир” деганлар.⁴

“Ақийда” сўзи арабча “ақада” феълидан олинган бўлиб, “бир нарсани иккинчисига маҳкам боғлаш” маъносини англатади. Ислом ақийдаси мусулмон инсонни маълум бир насралар билан маҳкам боғлаб турадиган эътиқодлар мажмуасидир. Қачонки маълум бир илм бизнинг фикримизга, ҳис-туйғуларимизни йўллайдиган ва ҳаракатларимизни бошқарадиган холга етганда, ақийдага айланган бўлади. Демак, ақийда илмга асосланган бўлиши лозим.⁵

Шариат сўзи арабча сўз бўлиб, остона ва сув ичиш жойи, тўғри йўл, ислом ҳукмлари, қонун қоидалари қонунчилиги, Аллоҳ таолонинг Каломи асосида жорий қилган ва шаклланган амалий ҳукмлар мажмуаси, ислом ҳуқуқи тизими каби маъноларни англатади. “...Шариат-Аллоҳ томонидан ўрнатилиб ва пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.) орқали инсонларга юборилган сўзсиз бажарилиши шарт бўлган меъёрлар ва кўрсатмалар йиғиндиси” – “Аллоҳнинг қонуни”, “Фалакнинг ажрими ва амри”⁶.

“Эҳсон” арабча сўздан олинган бўлиб – яхшилик, самимийлик, мурувват, бирор нарсани ҳадя қилиш, ҳайр-садақа маъноларини англатади.⁷

Қуръонда диний мажбуриятларни ўташдаги самимийлик, риёкорликнинг зидди Умар ибн Ҳаттоб (р.а)дан келтирилган ҳадислардан бирида: * “Эҳсон –

¹ Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф Қуръон ва суннатдаги илмий мўжизалар Т., 2019. 135-бет

² Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф Руҳий тарбия Покланиш 1-жуз. Т., 2010. 29-бет

³ Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф Қуръон ва суннатдаги илмий мўжизалар Т., 2019. 48-бет

⁴ Имом Ғаззолий Ихёу улумид-дин Т., 2015, 206 -бет

⁵ Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф Ақоид илми ва унга боғлиқ масалалар Т., 2013, 10-бет

⁶ Ислом энциклопедия Шайх Абдулазиз Мансур таҳрири остида Т., 2017. 567-бет

⁷ Ўша манба. 586-бет

* Умар ибн Ҳаттоб розияллоху анхудан ривоят қилинади: Бир куни Расулуллоҳ соллаллоху алайҳи васалламнинг ҳузурларида эдик. Бирдан, устимизда оппоқ кийимли, сочлари қоп-қора одам пайдо бўлди. Унда сафарнинг асари кўринмас эди. Уни биронтамиз танимас ҳам эдик. У келиб, Набий соллаллоху алайҳи васалламнинг тўғриларига ўтирди. Икки тиззасини у зотнинг икки тиззаларига тиради. Икки кафтини сонлари устига қўйди ва: “Эй Муҳаммад, менга Ислом ҳақида хабар бер”, -деди. Расулуллоҳ соллаллоху алайҳи васаллам: “Ислом: Ла илааҳа иллаллоху ва анна Муҳаммадан Расулуллоҳ”, деб шаҳодат келтирмоғинг, намозингни тўқис адо қилмоғинг, закот бермоғинг, Рамазон рўзасини тутмоғинг,

Роббинга худди уни кўриб тургандек ибодат қилишингдир. Агар сен Уни кўрмаган тақдирингда ҳам, У сени кўриб турганидек ибодат қилишингдир”, дейилади. Ғаззолий “Эҳсон” атамасини “адл-адолат” сўзи билан бирга қўллаганки, булар биргаликда “адолат ва виждон” мазмунини касб этган.

Эҳсон сўзи ақидавий тушунча сифатида ислом ва имон тушунчалари билан бир қаторда умумий диний тушунчани ташкил қилади. Бунда эҳсон барча диний ақидаларни тўлиқ, шак-шубҳасиз ва қайта талқинсиз қабул қилишни билдиради, яъни унинг барча кўрсатмаларига чуқур садоқатни англатади. Эҳсон тушунчасидан диндор маъносидаги муҳсин сўзи келиб чиққан. Кундалик истилоҳда эҳсон атамаси – ихлос: қалб тозалиги, фикр ва хатти-ҳаракатларда самимийликнинг маънодошидир.

Тасаввуфда эса Эҳсон эътиқоднинг олий босқичи бўлиб, ундан кейин иймон, сўнг ислом туради, бу шариат-тариқат-ҳақиқат тушунчаларига мос келади.

Эҳсон одатда, тасаввуф тушунчаси билан чамчарчас боғлиқ. Яъни, -бу руҳий тарбия, покланиш, гўзал хулқ, нафсни сайқаллаш, гўзал ахлоқ (ва х.) демакдир. Муҳаммад (с.а.в.) ва сиддиқлар –хулафои рошидинлар, илк саҳобалар йўлидан оғишмай борган, пархезкор, ўта тақводор, тарки дунё қилган, зоҳидликка юз бурган Аллоҳнинг азиз бандалари –“сўфий”, улар юрган йўлга эса “тасаввуф” дейила бошланди.

Тасаввуф сўфийликнинг гўзал таълимоти бўлиб, унинг турли йўллари “тариқат” “сулук” деб аталади. Тасаввуф Қуръон ва Суннат ҳақиқатига етиб, унга бутун вужуд билан амал қилишни ўргатади.

Тасаввуф Муҳаммад Нуруллоҳ Сайдо ал-Жазарийнинг “Тасаввуф сирлари” асарида шундай таърифланади: “Инсоннинг маънавий оламини ислоҳ этадиган, бузилган қалбларнинг муолажаси учун энг таъсирли бўлган, инсонни ҳақиқатлар атрофига тўплайдиган ўта фойдали ва мустақил илмдир”.¹

агар йўлга қодир бўлсанг, Байтни ҳаж қилмоғинг”, -дедилар. “Тўғри айтдинг”,-деди у. Биз ундан ажабландик. Ўзи сўрайди, ўзи тасдиқлайди. “Менга иймон ҳақида хабар бер”,-деди. Ул зот соллаллоҳу алайҳи васаллам: “Аллоҳга, Унинг фаришталарига, китобларига, Расулларига ва охират кунига иймон келтирмоғинг, яхшию ёмон қадарга иймон келтирмоғинг”, дедилар. “Тўғри айтдинг”, -деб тасдиқлади ва: “Менга эҳсон ҳақида хабар бер”,-деди. Ул зот соллаллоҳу алайҳи васаллам: “Аллоҳга худди Уни кўриб турганингдек, агар сен Уни кўрмасанг, У сени кўриб тургандек ибодат қилмоғинг”, -дедилар. “Менга (қиёмат) соатидан хабар бер”,-деди. Ул зот соллаллоҳу алайҳи васаллам: “Сўралувчи бу ҳақда сўровчидан билимлюк эмас”,-дедилар. “Унинг аломатларидан хабар бер”,-деди. Ул зот соллаллоҳу алайҳи васаллам: “Чўри ўз хожасини туғиши, ялангоёк, яланғоч, камбағал ва чўпонларнинг бино қуришда бир-бирларидан ўзишга уринишларини кўрмоғинг”, -дедилар. Сўнгра ва қайтиб кетди. Бас, мен анча пайт (Расулуллоҳнинг ҳузурларида) бўлдим. Сўнгра у зот соллаллоҳу алайҳи васаллам менга: “Эй Умар, сўровчи қимлигини билдингми?”-дедилар. “Аллоҳ ва Унинг Расули билувчируқ”, -дедим. Ул зот соллаллоҳу алайҳи васаллам: “Албатта, у Жаброилдир. Сизларга дийнларингиздан таълим бергани келибди”, -дедилар. Бешовлари ривоят қилишган. Оятга амал қиладиган бўлсак, Қуръон тўлиқ нозил бўлгандан сўнг дийнга заррача бўлса ҳам янгилик олиб киришга ҳеч қандай ҳожат қолмаган. Бунга ҳеч қимнинг ҳаққи ҳам йўқ. Мусулмонлар юқоридаги ҳадисда айтилган уч асосга, яъни илм-иймон, амал – ислом ва ихлос –эҳсонга риоя этсалар, бас. Аллоҳ таоло мўмин-мусулмонлардан фақат битта нарсани – Ўзига ва яратган нарсаларига тўлиқ иймон келтирган ҳолда ихлос билан ибодат қилишни талаб этган. Иймонимиз-илмимиз. Ислоимиз- амалимиз ва эҳсонимиз –ихлосимиз тўғри ва гўзал бўлиши учун йўл кўрсатувчи қомил бир инсонни Ўзининг элчиси сифатида танлаб, бизга раҳбар этиб қўйган. (Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф Тасаввуф ҳақида тасаввур Т., 2011 58-60-бетлар)

¹ Муҳаммад Нуруллоҳ Сайдо ал-Жазарий Тасаввуф сирлари Т., 2000 4-бет

Тасаввуф “қалб”, “руҳ”, “ақл” ва “нафс” каби маъноларини алоҳида эҳтимом ила тушунтиради ва уларнинг ҳар бирига мусулмон банда қандай муносабатда бўлиши зарурлигини баён қилиб, ўша баённинг татбиқ қилинишини ҳам йўлга қўяди.¹

Машойиҳлар, мутасаввуфлар тасаввуфга хилма-хил, бир-биридан гўзал таърифлар беришган. Қуйида Шайх ҳазратларининг “Тасаввуф ҳақида тасаввур” асарида келтирилган бир қанча таърифларни баён этамиз.

Тасаввуф У бир мазҳаб бўлиб, мақсади қалбни Аллоҳдан бошқадан холий қилиш, Холиққа ихлос ила ибодат қилиш ҳамда Ундан бошқасидан ажралиш ила руҳни қудсият оламига олиб чиқишдир.

Тасаввуф нафсни ахлоқий жиҳатдан тараққий эттирадиган ҳаётий фалсафа бўлиб, у муайян амалий риёзат воситасида ҳақийқатга айланади ва баъзи вақтларда олий ҳақийқатга сингиш ҳиссига олиб боради. Шунингдек, ундан завқ ва ақл ила маърифат ҳосил қилишга олиб боради.

Тасаввуф бир илм бўлиб, у ила нафснинг аҳволи –яхши ва ёмони, унинг ёмонини поклаш йўли, яхшисини зийнатлаш йўли, Аллоҳ таолога томон юриш кайфияти ва Унга томон қочиш услуби ўрганилади. Яъни, Ўзидан бошқадан паноҳ сўрамаслик.²

Тасаввуф Аллоҳга муҳаббат қўймоқ ва унинг васлига етиш йўлида риёзат чекмоқдир. Тасаввуф ақлдан устун турувчи илмдир. Тасаввуф илми Аллоҳдан келадиган илм, илҳом, кашфу холдир. Тасаввуф ботин ила ғайб олами билан ошноликдир. Тасаввуф бу руҳий тарбиядир.

Хулоса қилиб,шуни айтиш мумкинки.тасаввуфнинг ғояси-Жаноби Ҳақнинг розилигига эришмоқ учун нафсни поклаб.гўзал ахлоқ эгаси бўлишга интилмоқ.яъни Аллоҳ ва унинг Расулининг хулқи билан ахлоқланишдир. Инсон камолоти фақатгина руҳнинг софлигини муҳофаза қилиш орқали бўлиши мумкин,бу эса руҳнинг тана устидан ғалаба қозониши учун чора –тадбирлар кўришга боғлиқ бўлади.

Ислом тасаввуфи ҳеч қандай ташқи таъсирга асосланмаган холда бевосита исломий тамойиллар заминидан қурилган бир йўлдир.

ЯХЁ ҒУЛОМОВНИ ХАТ ВА ИЛМИЙ ЁЗИШМАЛАРИНИ ИЖТИМОЙ ФАНЛАР РИВОЖИДАГИ АҲАМИЯТИ

Канимкулов Олимжон

ўқитувчи, ГулДУ

Аннотация: Ушбу мақолада атоқли ўзбек олими Яхё Ғуломовнинг Миллий архив, ФА архивлари ҳамда уй архивида сақланаётган хорижлик ва рус олимлари билан олиб борган хат алмашинувлари ҳақида сўз боради. Унда олим илмий фаолиятининг асосий йўналишларидан бири бўлган суғорилиш тарихи билан бир қаторда Бухоро, Фарғона водийси ҳудудларида ҳам олиб борган изланишлари, моддий-маданий ёдгорликларни аниқлаши ҳамда шогирдлар тайёрлаш борасида Я.Ғуломовнинг хизматлари ҳақида ҳам фикр юритилган.

¹ Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф Тасаввуф ҳақида тасаввур Т., 2011 66-бет

² Ўша манба. 31-32 -бетлар

Калит сўзлар: Яҳё Ғуломов, “Моддий маданият институти”, “Инсон ва фан”, “Советская археология”, М.М.Герасимов, Б.В.Андрианов, Ю.В.Бромлей, Этнография институти, В.М.Массон, Жон Энтвисл, Холчаён ёдгорлиги, проф Хидео Фудзи

Аннотация: В данной статье рассказывается об обмене письмами известного узбекского ученого Яхьи Гулямова с зарубежными и российскими учеными, хранящимися в Национальном архиве, архивах ФА и домашних архивах. Помимо истории ирригации, которая является одним из основных направлений научной деятельности ученого, исследования, проведенные в районах Бухары и Ферганской долины, выявление материальных и культурных памятников, заслуги Я. Гулямова в области подготовки студентов.

Ключевые слова: Яхья Гулямов, «Институт материальной культуры», «Человек и наука», «Советская археология», М. М. Герасимов, Б. В. Андрианов, Ю. В. Бромлей, Институт этнографии, В. М. Массон, Джон Энтвистл, Мемориал Халчаян, проф. Хидео Фуджи

Annotation: This article tells about the exchange of letters of the famous Uzbek scientist Yahya Gulyamov with foreign and Russian scientists stored in the National Archives, the archives of the FA and home archives. In addition to the history of irrigation, which is one of the main areas of scientific activity of the scientist, research conducted in the regions of Bukhara and the Ferghana Valley, the identification of material and cultural monuments, Ya. Gulyamov's merits in the field of student training.

Key words: Yahya Gulyamov, "Institute of Material Culture", "Man and Science", "Soviet Archeology", M. M. Gerasimov, B. V. Andrianov, Yu. V. Bromley, Institute of Ethnography, V. M. Masson, John Entwistle, Khalchayan Memorial, prof. Hideo Fujii

Маълумки, урушдан олдинги йиллар ва ҳатто 1950-1970 йилларда ҳам аҳолида археология объекти ва уни илмий кадр-қиймати ҳақида маълумот ва тушунчалар жуда кам эди. Сабаби, уруш даври қийинчиликлари ва урушдан кейинги тикланиш ишлари, кейинчалик саноатлаштириш, пахта яккахокимлигининг авж олиши моддий-маданий ёдгорликларнинг бироз эътибордан четда қолишига олиб келди. Ўша даврда мамлакатимизда тарих ва археология фани ютуқларини оддий ўқувчилар, халқга қисқа ва лўнда етказиб беришда Яҳё Ғуломовнинг тарғиботчи сифатларини ҳам алоҳида таъкидлаб ўтмоқ керак. Ўзбекистон тарихини ўрганишдаги Яҳё Ғуломовнинг хизматларидан бири қадимги тарих, археология, этнография фанлари кашфиётларини, илмий янгиликларини кенг жамоатчиликга етказишда ўз даврининг машҳур олимлари билан биргаликда кундалик матбуотда илмий оммабоп усулда ёритиб борганлигидир. Иккинчи жаҳон уруши сабаб юртимизга вақтинчалик эвакуация қилинган олимлар билан танишув, кейинчалик Хоразм, Зарафшон, Фарғона ҳудудларидаги экспедициялардаги фаол иштироки, “Ўзбекистон халқлари тарихи” дарслиги устидаги изланишлар Яҳё Ғуломовни Москва ва Ленинградлик олимлар тамонидан эътироф этилишига сабаб бўлди дейишимиз мумкин. Миллий Архив, ЎзР ФА Асосий кутубхонаси архиви, Тарих ва археология институти архиви ҳамда олимнинг уй архиви ҳужжатларига асосланиб айтишимиз мумкинки, 50-70 йилларга келиб академик Яҳё Ғуломов нафақат Марказ ёки республика олимлари, балки, мамлакатимизнинг турли хил ҳудудларидан тарихимизни ўрганиш, муҳофаза қилиш масалаларида маслаҳат олиш мумкин бўлган кўзга кўринган маҳаллий тарихчи олим бўлган эди, десак муболаға бўлмайди. Мазкур мақоламизда академик олим Яҳё Ғуломовнинг хат ёзишмалари бўйича тўхталиб ўтишга қарор қилдик[1, 2, 3, 18]. Юқорида

айтганимиздек архивларда сақланаётган, ҳалигача илмий жамоатчиликга номаълум бўлиб қолаётган академик олимнинг хат ёзишмаларига эътибор берадиган бўлсак, унда мамлакатимиз тарихининг турли жиҳатларига, илмий кадрлар тайёрлаш, кўп томлик “Ўзбекистон тарихи” асарини тайёрлаш, собиқ Иттифоқ ҳамда мамлакатимизни нуфузли журнал ва газеталарига берилаётган маълумотлар, тарих ва археологиянинг турли муаммолари ва кашфиётлари ҳақида эканлигига амин бўламиз.

Аввало Яҳё Ғуломовнинг ўша даврдаги нуфузли даврий нашрлар билан илмий-ижодий ҳамкорлигига тўхталсак. Маълумки, Я.Ғуломов илмий фаолиятида урушдан олдинги йилларида асосан, маҳаллий газета ва журналларда мақола ва тезислар нашр этган бўлса, 50 йиллардан бошлаб нафақат мамлакатимиздаги, ҳатто, собиқ Иттифоқ микёсидаги газета-журналлар, йирик энциклопедиялар билан ҳам ҳамкорлик қила бошлади.

Собиқ Совет ФА “Моддий маданият институти” илмий котиби Г.Б.Федоровнинг Я.Ғуломовга йўллаган хатида, олимнинг “Хоразмнинг суғорилиш тарихи” асарини СССР ФА “Моддий маданият тарихи” журнали саҳифаларида нашр этиш учун рухсат сўраганлигини кўришимиз мумкин[4]. Собиқ Иттифоқнинг “Советская археология” журнали таҳририяти тамонидан Я.Ғуломовга йўлланган хатида[5], Ўзбекистондаги археология фанининг 50 йиллик тараққиёти ҳақида аниқ тарихий ҳужжатлар асосида, сураат ва изоҳлари билан мақола ёзиб беришни сўрайди. Журнал таҳририяти Я.Ғуломовдан мазкур хатга имкон қадар ижобий жавоб беришларини сўрайди. Я.Ғуломовдан Ўзбекистондаги археологик тадқиқот натижалари ҳақида Москвада чиқадиган “Инсон ва фан” номли халқаро журнал таҳририяти ҳам мақола беришни сўраган[6]. Бу каби нуфузли журнал ва мақолалардан келган хатлар мазмунига эътибор берсак, аксарият журнал ва газета муҳарирлари Я.Ғуломовдан тарих, археология, этнография йўналишларига доир турли мунозарали масалаларда аниқлик киритиб беришни сўраб мурожаат қилганлигига гувоҳ бўламиз. Масалан, “Моддий маданият тарихи” институти тамонидан 1953 йил 25 апрелда Я.Ғуломовга йўлланган хатда, археология фани ютуқлари ва муаммолари бўйича “Советская археология” журналида мақола билан иштирок этишини сўраган[7]. “Советская археология” журнали олимдан Г.В.Шишкиннинг “Мароқанднинг жойлашган ўрни” мақоласи ҳамда М.К.Пачоснинг Афросиёб қадимий деворларининг схематик хартаси масаласидаги мавжуд ноаниқликларга оид қарашларига ўз муносабатини билдириши ҳамда аниқлик киритиб беришлигини сўраган[8]. Юқорида биз Яҳё Ғуломовнинг нуфузли газета ва журналлар билан фаол ижодий ҳамкорлик олиб борганлиги ҳақида айрим хат ёзишмаларинигина келтирдик. Шунингдек, Яҳё Ғуломовни собиқ Иттифоқ доирасида ўз даврининг машҳур олимлари билан фаол ижодий ҳамкорликда фаолият олиб борганлигини, архивлар ҳамда олим хонадонида сақланаётган хат алмашувларидан ҳам билишимиз мумкин.

Машҳур тарихчи, археолог М.М.Герасимовнинг Яҳё Ғуломовга ёзган хатида, Яҳё Ғуломов тавсияси билан Марказга жўнатилган ўзбек археологлари ҳақида маълумотлар олиш мумкин. Масалан, М.Герасимов Ленинградга юборилган ўша вақтдаги ёш тадқиқотчи Р.Сулаймоновни билимли, тиришқоқлигидан хурсанд эканлигини айтган ҳолда, ушбу ёш тадқиқотчи илмий фаолиятини ўз қўл остида давом эттириши ҳамда Москва, Ленинград шаҳарларидаги музей фондларида сақланаётган тош даври коллекциялари билан танишиш керак эканлигини айтади. М.Герасимов тамонидан 1962 йил юборилган ушбу хатда Р.Сулаймоновни археологияда математикадан фойдаланишни йўлга қўяётганлигидан мамнунлигини билдиради[9]. СССР ФА Этнография институти директори Ю.В.Бромлей 1969 йил 1 июлда Яҳё Ғуломов номига ёзган хатида, ундан Бухоро

воҳасидаги қадимги суғориш тизимини аэрофотохужжатлар асосида батафсил харитасини тузишда ёрдам бериш, ушбу ишда катта илмий ходим, т.ф.н. Б.В.Адриановнинг иштирок этишига рухсат беришни сўрайди[10]. Чунки, Яхё Ғуломов сунъий суғориш тарихи борасида етук мутахассис ҳисобланар эди. Унинг Қуйи Амударё ҳавзаси, Зарафшон воҳаси суғориш тизими борасидаги қарашлари ўз даврида ҳам, ҳозирда ҳам ўз илмий аҳамиятини йўқотгани йўқ. Буни йирик олим, қадимги Шарқ сунъий суғориш маданияти тарихининг кўзга кўринган мутахассиси Б.А.Адриановнинг Яхё Ғуломовга ёзган хатидаги эътирофидан ҳам билса бўлади[11]. Хатда Б.А.Адрианов Яхё Ғуломовдан биргаликда ишлашга розилик беришини сўрайди. Бу Яхё Ғуломовни нафақат йирик олим, шу билан бир қаторда йирик ташкилотчи эканлигидан далолат беради.

Яхё Ғуломовнинг суғориш тизими тарихи билан боғлиқ тадқиқотлари ҳамда фикрлари доимо Марказ олимларини ҳам қизиқишига сабаб бўлган. СССР Этнография институтидан 1955 йилда келган хатда, Яхё Ғуломовдан Моддий маданият институти ва Этнография институти ҳамкорлигидаги йиллик якуний ҳисобот йиғилишида Хоразмнинг суғорилиш тарихи билан боғлиқ янги маълумотлар ҳақида чиқиш қилишни сўраган[12]. Хатда нафақат Хоразм ҳудуди, балки, Ўрта Осиёнинг бошқа ҳудудларидаги суғориш тизими тарихи билан боғлиқ янгиликлар ҳақида маълумотлар айтишни сўраган.

Яхё Ғуломов тарих, археология, этнография йўналишларида ижод қилар экан, бевосита араб, форс ёзувларини билиши қўлёзма манбалар билан ишлашда ҳам қўл келади. Буни биз Хива шаҳри ёдгорликларига ҳамда Хоразм суғорилиш тарихига бағишланган асарларни ёзиш чоғида фойдаланган манбалар ва археологик тадқиқотларда дуч келган мақбара, қабр ва бошқа ёдгорликлардаги ёзувларни ўқиганлигида кўрамыз. В.М.Массон 1955 йил Яхё Ғуломовга ёзган хатида Зангиота мақбарасидаги қабртош битикларини ўқиб беришни сўрайди[13]. Бугунги кунда миллий архив фондларимизда ҳамда Яхё Ғуломовнинг хонадонидида сақланаётган ҳужжатлар билан танишув давомида Яхё Ғуломовни археологик дала кундаликлари, мақолалари, берган тақризларини айримларини араб хат турида ёзганлигига гувоҳ бўлдик. Яхё Ғуломовнинг хонадонидидаги ҳужжатлар билан танишиш давомида, олимнинг тарихимизнинг турли соҳаларига қизиқувчи чет эллик олимлар билан ҳам ўзаро хат ёзишмалари олиб борганлигига гувоҳ бўлдик. Масалан, 1966 йил 30 август куни чет эллик Жон Энтвисл исмли фуқаро юртимиз тарихи билан қизиқиб, Тошкент номининг келиб чиқиши, юртимиздан ўтган қарвон йўлларининг йўналишлари ва турли этнонимларнинг келиб чиқиши ҳақида маълумотлар беришни сўраб хат юборади[14]. Ўз ФА номидан Яхё Ғуломов бу хатга батафсил жавоб ёзган ҳолда хат юборади. Ҳиндистонлик доктор Кумар ўша вақтларда Ражпурда олиб борилаган археологик тадқиқотлар натижасида Кушон даврига оид маданият излари топилиши натижасида, Кушон даври тарихи билан боғлиқ юртимиздаги ёдгорликлар ҳақида тўлиқроқ маълумот беришни сўраб хат йўллайди[15]. Доктор Кумар хатига жавоб берар экан, Яхё Ғуломов Кушон даври бўйича ҳозирча ўрганилган энг катта археологик объект Холчаён эканлигини айтади. Бу бўйича ўзини қизиқтирган саволларга ёдгорликни батафсил ўрганган проф. Г.А.Пугаченковага мурожаат қилишни айтади.

Япониядаги Нагата университети профессори Хидэо Фудзи тамонидан ЎзФА юборилган хат мазмунига кўра, профессор Хидэо Фудзи Бухородан Урганчга қараб 180 км масофадаги Қорақум саҳросида қадимги шаҳар қолдиқларини ўрганганлигини ёзади[16]. Бу қадимий шаҳар тарихига қизиқишини катта

эканлигини ёзиб, Хоразм хуудларида олиб борилаётган археологик тадқиқотларга яқин бўлганлиги сабабли, бу археологик тадқиқотлар бўйича Яҳё Ғуломовдан батафсилроқ маълумот олиш бўйича амалий ёрдам кўрсатишни сўрайди[17].

Хулоса қилиб атишимиз мумкинки, Яҳё Ғуломов ҳаёти давомида археологик тадқиқотларда қатнашиш билан бир қаторда оммавий ахборот воситалари газета, журналларда доимий мақолалари билан иштирок этиб турган. Ўша даврда Марказдаги йирик олимлар билан илм фаннинг турли масалаларида ўзаро хат алмашувлари олиб борган. Бу хатлар мазмуни юқорида айтганимиздек, тарих, археология, этнография йўналишларининг турли муаммо, ютуқлари, илмий кадрлар ва келажак режалар билан боғлиқ мазмунда эканлигига гувоҳ бўламиз. Биргина академик олимнинг уй хонадонидан сақланаётган хатларини ўзи турли мавзуларда бўлиб, нуфузли илмий тадқиқот муассасаларидан тортиб, йирик газета-журналларгача, йирик олимлардан тортиб, бирор бир тарихий савол ёки муаммога жавоб излаган оддий инсонларнинг йўллаган хатларигача учратиш мумкин. Мақолада имкон қадар Москва, Ленинград, чет эллардан келган ёки юборилган (Яҳё Ғуломов тамонидан) хатлар мазмунига эътибор қаратдик. Чунки, Яҳё Ғуломов республикамизда тарих, археология фанлари билан боғлиқ бирор ютуқ ва муаммолар масаласида маъсул раҳбарлар, илмий тадқиқотчи олимлар, оддий фуқаролар билан ҳам хат ёзишмалари олиб борган.

Адабиётлар

1. Ўз МА, Ф-2883, Р-1, 83-йигмажилд (Яҳё Ғуломовнинг шахсий хужжатлари);
2. Ўз ФА Асосий кутубхонаси. Фонд-1, Рўйхат-2-л, дело-62. (Яҳё Ғуломовнинг шахсий хужжатлари.);
3. Ўз ФА Тарих ва Археология институти архиви, Ф-54, Р-2, Д-33;
4. Яҳё Ғуломовнинг уй архиви. (Н.Я.Марра номидаги “Моддий маданият институти” илмий котиби, т.ф.н, доц. Г.Б.Федоровнинг 1949 йил 7 июлда №163, хати маълумотлари асосида келтирилмоқда)
5. Яҳё Ғуломовнинг уй архиви. (СССР ФА Археология институти қошидаги “Советская археология” журнали бош муҳарири А.И.Мелюкованинг 1967 йил 13 январда ёзган хати маълумотлари асосида келтирилмоқда)
6. Яҳё Ғуломовнинг уй архиви. (“Инсон ва фан” ҳалқаро журнали бош муҳарири Е.Этингофнинг 1968 йил 28 июлда Я.Ғуломовга йўллаган хати маълумотлари асосида келтирилмоқда)
7. Яҳё Ғуломовнинг уй архиви. (Н.Я.Марра номидаги “Моддий маданият институти” Ленинград бўлими раҳбари М.М.Дьяконовнинг 1953 йил 25 апрелда йўллаган хати маълумотлари асосида келтирилмоқда)
8. Яҳё Ғуломовнинг уй архиви. (“Советская археология” журнали маъсул котиби И.С. Каменецкийнинг 1970 йил 17 апрелда Я.Ғуломовга йўллаган хати маълумотлари асосида келтирилмоқда)
9. Яҳё Ғуломовнинг уй архиви. (М.М.Герасимовнинг 1962 йил 16 сентябрда Я.Ғуломовга йўллаган хати маълумотлари асосида келтирилмоқда)
10. Яҳё Ғуломовнинг уй архиви. (СССР ФА Этнография институти директори Ю.В.Бромлейнинг 1969 йил 1 июлда Я.Ғуломовга йўллаган хати маълумотлари асосида келтирилмоқда)

11. Яхё Ғуломовнинг уй архиви. (Б.А.Адриановнинг Я.Ғуломовга йўллаган хати маълумотлари асосида келтирилмоқда, хат юборилган сана ёзилмаган)
12. Яхё Ғуломовнинг уй архиви. (Этнография институти директори С.П.Толстовнинг 1955 йил 18 мартда Я.Ғуломовга йўллаган хати маълумотлари асосида келтирилмоқда)
13. Яхё Ғуломовнинг уй архиви. (В.М.Массоннинг 1955 йил 16 сентябрда Я.Ғуломовга йўллаган хати маълумотлари асосида келтирилмоқда)
14. Яхё Ғуломовнинг уй архиви. (Я.Ғуломовнинг англиялик Жон Энтвислга 1966 йил 10 сентябрда йўллаган хати маълумотлари асосида келтирилмоқда)
15. Яхё Ғуломовнинг уй архиви.(Я.Ғуломовнинг Ҳиндистонлик доктор Кумарга йўллаган хати маълумотлари асосида келтирилмоқда, хат юборилган сана ёзилмаган)
16. Яхё Ғуломовнинг уй архиви. (Япониядаги Нагата университети профессори Хидэо Фудзи тамонидан ЎзФА директори А.С.Содиқовга юборилган хат маълумотлари асосида келтирилмоқда, хат юборилган сана ёзилмаган)
17. Яхё Ғуломовнинг уй архиви. Изох; Масалан, 1964 йил Фарғона водийси Қува атрофларида, 1964-1965 йилларда Мархамат тумани атрофида олиб борилган археологик тадқиқотларда япониялик археолог олим Каяма иштирок этганлиги олинган суратлардан маълум.)
18. Тадқиқотчининг 2022 йил март-июнь ойлари давомида Яхё Ғуломовнинг шахсий уй архиви хужжатлари билан танишуви

БУХОРО АМИРЛИГИ ВОБКЕНТ ТУМАНИ АҲОЛИ МАНЗИЛЛАРИ НОМЛАРИНИНГ ШАКЛЛАНИШ ТАМОЙИЛЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ТАРИХИЙ ВА ЭТНИК ТАҲЛИЛИ

Абдуваҳобова Маҳфуза

*таянч докторант, ЎзРФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик
институту*

Аннотация. Ушбу мақола Бухоро амирлиги Вобкент туманининг аҳоли жой номлари ва уларнинг тарихий этник таҳлилини ўрганиш билан бирга, туман маъмурий тизимининг аниқ манзарасини очишга ҳам ёрдам беради. Қолаверса, бу жой номларининг маъноси амирликнинг ва туман аҳолисининг, этник таркиби, ҳўжалик хусусиятлари, ижтимоий-маданий ҳаёти, ҳунармандчилик, касб - кор турлари, ижтимоий –маънавий тасаввурлар, эътиқод ва ишонч ақидалари каби кўплаб соҳалар ҳақида ҳам қимматли маълумотлар беради.

Аннотация. Эта статья сопровождается изучением топонимики населения Вобкентского района Бухарского эмирата и их историко-этническим анализом. Это также помогает получить четкое представление об административной системе округа. Более того, значение названий этого места также предоставляет ценную информацию о населении эмирата и района, его этническом составе, экономических характеристиках, социокультурной жизни, обычаях, типах профессий, социально-духовных представлениях, верованиях и вероисповеданиях.

Annotation. This article is accompanied by a study of the toponymy of the population of the Vabkent district of the Bukhara Emirate and their historical and ethnic

analysis. it also helps to get a clear idea of the administrative system of the district. Moreover, the meaning of the names of this place also provides valuable information about the population of the emirate and the district, its ethnic composition

Ўзбекистон халқининг асл аجدодлари Аму ва Сир оралиғида яшаган сак-массагет, сўғд, бактрияликлардан иборат бўлган. Узоқ тарихий тараққиёт жараёнида Марказий Осиёга Жанубий Сибирь, Олтой, Еттисув, Шарқий Туркистон, Урал дарёси бўйларида аҳоли кўчиб келиб, маҳаллий аҳолига қўшилган ва ўтроқлашган. Бухоро амирлиги аҳоли жой номларининг шаклланишида маъно асосларини ташкил қилувчи бир қанча омиллар бор. Бу эса амирликнинг аҳоли яшаш манзилларининг номланиш тизимига муайян таснифий ёндошув учун асос бўлади.

Бухоро амирлигининг аҳоли манзиллари таснифининг бир неча маъмурий ижтимоий асоси бор. Биринчи галда бу масалага туманлар, вилоятлар (ёки аксинча, вилоятлар, туманлар), амлоқлар ва бошқа маъмурий поғоналар бўйича топонимларни алоҳида гуруҳларга бўлиб уларнинг номланиш тамойилларини, маъно асосларини кўриб чиқиш маъқулдир. Бир ҳисобда бу масалага “Населенные пункты Бухарского эмирата” китобида махсус эътибор қаратилиб, дастлабки қадам қўйилган. Биз эса масаланинг давомида турган бошқа вазифани кўриб чиқамиз, яъни аҳоли жой номларининг йирик ва майда маъмурий тизимларининг топонимик шаклланиш тарихини ташкил этишга уриниб кўрамиз.

Бухоро амирлигининг йирик маъмурий бирликларидан бири туманлардир. Уларнинг номланишига сабаб бўлган омиллар бўйича қўйидаги манзарани кузатиш мумкин. Уларнинг аксарияти анҳор (каналлар) номи билан боғлиқ. Булар қуйидагилар: Жанубий Руд (руд-дарё, анҳор); Комот-(ком-“ариқ, канал”), Коми Абу Муслим (“Абу Муслим канали”), Қора кўл (кўл сув хавзаси), Харкон Руд (“катта қазилма ариқ”), Шофурком (Шох муҳр ном – “шоҳ ўғлининг ариғи”), Шимолий Руд (шимол томонда жойлашган анҳор, ёки анҳорнинг шимолидаги ҳудуд). Демак амирликнинг туманларидан 7 таси шу ҳудудлар учун ҳаётий зарур сув манбалари номлари билан боғлиқ аталган, қолган 4 туманнинг номланишида ҳозирда маъноси бир қадар унутилган атамалардан қолдиқ бор деб ҳисоблаш мумкин. Масалан: Пирмаст – бу сўзининг ўзағидаги Пирнинг қисми “девор”мудофаа иншооти деб талқин қилиниши мумкин. Чунки Пир сўзи қадимда мудофаа иншоотларини номлашда илгари ҳам учраган: кампирдан девор, яъни атрофи хандоқ қилиб ўралган кўрғон девори; Хутфар атамаси ҳам жуда қадимий асосга эга. Сўз ўзагини нашрда -ху каби ўқиш тўғри бўлмаса керак. Чунки маҳаллий шароитда бу сўз -ғу шаклида талаффуз қилинади. Сўзнинг иккинчи қисми феол ўзагидан иборат. Тифар= сўғдча “бермоқ” демакдир. Демак Ғу-тифар топоними Гафа- тифар деб фонетик тикланиши мумкин. Маъноси Авесто китобидаги Гава деб аталган ўлка номига бориб уланади. Бу тахминимиз тўғри бўлса, Ғутифор «Гавадон инъом бўлган ер, ҳудуд» деб талқин қилиниши мумкин. Бу талқин Гава сўзида илоҳий маъно бор дейишга ҳам асос бўлса ажабмас.{1}

Бухоро амирлиги аҳоли манзиллари номлари орасида этник мансубликни ифодаловчи кўплаб атамалар учрайди. Ушбу жой номларининг географияси жуда кенг. Уларнинг баъзилари туркий уруғларни билдирса-да тожикча кўплик қўшимчасини олган ҳолда учрайди. Масалан: қирқҳо, қирғизон (тожикча кўплик қўшимчаси). Уруғ номларидан ковчин (Яккабоғ, Қарши, Шимолий-и Руд, Бухоро). Қиёт қишлоғи (туркий Қиёт уруғи, Самжон туманида) қирқуйли, қирқон, қирғиз элат номлари. Қирғиз атамаси билан бошланган қишлоқ номларининг тарқалиш жойлари Яккабоғ, Чироқчи, Китоб, Хатирчи, Зиёддин, Кармана, Хўтфар, Хисор, Коми Або Муслим,

Қоратегин, Харқон руд, Хузор туман ва вилоятларига тўғри келади. Бу демак қирғиз элатининг асосий тўплари Қашқадарё, Самарқанд ва Бухоро вилоятларида яшаган. {2}

Қирқ, юз, сарой каби туркий этник номлар билан боғлиқ қишлоқлар асосан Зиёддин вилоятининг Султонобод амлоқлигига тўғри келган.

Мўғул этник атамаси Харқон-Рўд туманида, Китоб, Хисор вилоятларида, Хутфар, Шофурком, Шимолий-и Рўд, Зиёддин, Болжуван каби вилоятларда тарқалган. Бу қишлоқларда яшовчи аҳоли муғул истилосидан кейин ўтроқлашиб, ўрнашган бўлиши мумкин. Улар асосан ўзбеклашиб, ҳозирда этник номнигина сақлаб қолишган, холос. Худди шу каби тожик этник гуруҳлар орасида яшовчи ўзбек уруғлари тожиклар томонидан уларнинг этник умумий номи билан аталган қишлоқ номлари ҳам учрайди. Мен, Ўзбекон номли қатор қишлоқлар ва мавзелар ҳамда кўрғончалар номлари мавжуд. Ўзбекони корий, ўзбекони кафшбурун, ўзбекони теппа, ўзбеконча, узбаки, ўзбек сарроф, ўзбек тошработ каби жой номлари Карки, Хисор, Харқон –Руд, Шимолий-и Руд, Жанубий-и Руд, Хутфар каби туман ва вилоятларда қайд қилинган. {3}

Шундай қилиб, амирлик ҳудудларидаги туманларнинг аталишида икки тарихий асос кўринади. Биринчиси, сув, анҳор, сув таъминоти иншоотлари жой номларининг келиб чиқишига асос бўлган; иккинчиси эса қадимий, ҳозирда маъноси унутилган қатламга хос атамалардан иборат.

Бухоро амирлигининг Вобкент туманидаги қишлоқлар ва жой номлари ва уларнинг маъноси ҳам юқорида таъкидланганидек бир қанча этник номлар билан чамбарчас боғлиқдир. Академик В.Шишкин ҳам Бухородаги қишлоқларнинг митан, -дувон, -вон қўшимчалари билан тугабини кўрсатиб, бу қўшимчалар аҳоли маскани, кўрғон маъносида эканлигини, аммо бу қўшимчалар форсий ёки туркий халқлар тилида йўқлиги, шу сабаб номлари мана шу қўшимчалар билан тугайдиган қишлоқлар воҳанинг энг қадимий жойлари эканлигини кўрсатиб ўтади. Вобкент туманидаги Авурдувон, Бузундувон, Ғавуздун, Армитан, Ҳаживон, Кашвон, Оромитан каби жой номлари шулар жумласидан.

Ундан кейинги қадимий қишлоқлар категориясига сўғдча -кат (-канд, кейинчалик -кент) қўшимчаси билан тугайдиган қишлоқларни киритиш мумкин. Академик В.Бартольд, тарихчи Насафий, тилшунос Маҳмуд Кошғарийлар «кат», «канд», «кент» сўзи алоҳида жамоа бўлиб яшайдиган жой маъносида эканлигини кўрсатишган. Аслида «канд», «кандан» сўзи форс -тожик тилида ўйилган, қазилган маъносида бўлиб, кейинчалик обод этилган маъносини англатиб, «канд», «кент» шаклида талаффуз этилган. Худди шундай қишлоқлар туманда анчагина бўлиб, улар қаторига Вобкент, Кумушкент, Шакаркент, Чорбоғкент, Янгикент, Роҳкент ва бошқаларни киритиш мумкин.

Ҳозирги Бухоро қишлоқлари тарихига назар ташлар эканмиз, ҳар бир қишлоқ юқоридаги даврлардан бирининг руҳини олиб келаётганлигига гувоҳ бўламиз. Бу қишлоқларнинг келиб чиқиш тарихи тўғрисидаги илк илмий маълумотлар вобкентлик машҳур тарихчи Муҳаммад Наршахийнинг «Бухоро тарихи» асарида (943-944 йиллар) келтирилган. Бу асарининг қиммати шундаки, унда, араблар истилосигача бўлган даврлардаги жуда кўп жой номлари келтирилган.

Ўзбекистон ҳудудида сак қабилалари яшаганлигини ҳисобга олсак, Кумушкент маҳалласи ҳудудидаги ҳозирги Сактафон (яъни «саклар тўпи» маъносида) қишлоғи номи шу қabila номидан келиб чиқганини ҳисобга олсак, Ўзбекистон ҳудудида сак қабилалари яшаганлиги таъкидлаб ўтиш жоиз. Шунингдек, Тошкент шаҳрининг энг қадимий кўчаларидан бири Сағбон деб аталишида ҳам ушбу эълементлар бор. Этнограф Э.Литвинский Андижондаги Асака шаҳрининг номи

ҳам сак уруғининг номидан келиб чиққанлигини ёзган. Фарғона вилоятидаги Сўх тумани номи ҳам шу этнотопоним бўлиши керак. {4}

Шунингдек Вобкент тумани марказига туташ ерда Муғиён қишлоғи бўлиб, Наршахий Муғон, Муғиён, Муғлар қишлоқлари Бухорода кўп бўлган, - дейди. «Муғ» сўзи арабчада «оташпараст» ёки «ғайридин» маъносида ишлатилади. Айнан араблар истилоси даврида «Муғ» деб аталувчи қишлоқлар оташпарастлик динининг энг ривожланган жойлари ҳисобланган.

VIII-XII асрларда кўчманчи араб қабилаларининг Марказий Осиёга кўчиб келиб ўtroқлашиши билан Араблар, Арабхона, Арабон, Куйи Араблар, Юқори Арабон қишлоқлари пайдо бўлган. Аммо, А.Шишкин таъкидлагандек, арабларнинг кўчиб келиши даврини маълум бир вақтга боғлаб қўйиш тўғри эмас, чунки арабларнинг Марказий Осиёга қачон тўла - тўкис кўчиб келгани ҳали илмий асосда етарлича ўрганилган эмас. {5}

X асрдан кейин ислом дини кенг тарқалиб, сиёсий куч сифатида тўла намоён бўлганидан сўнг эса айрим аҳоли масканлари авлиё, шайх, мулла ва бошқа дин арбобларининг номлари билан атала бошлаган ва бу жараён жуда узоқ то 20 асрнинг бошигача давом этиб келган. Ниёзхўжа, Хўжапорсо,

Эшонлар, Махсумлар, Бобошех (Бобошайх), Работи Эшон, Шехон (Шайхон), Работишех (Работишайх), Хўжалар, Сўфилар, Сўфидехқон каби қишлоқ номлари шу жараённинг натижаси.

Қадимда жуда кўп қишлоқлар номига «работ», «кўрғон» сўзлари қўшилиб, бу қўшимчалар аҳоли яшайдиган макон маъносини англатган. Бундай қишлоқлар тоифасига тумандаги Хосработ, Бешработ, Калтаравот, Работисарик, Кумработ, Чорработ, Оқработ ва бошқа номларни киритиш мумкин. {6}

XVI аср бошларидан ва XVII-XVIII асрларда Дашти Қипчоқда (Волга ва Днепр дарёлари оралиғидаги ерлар) яшовчи кўчманчи ўзбек уруғларининг катта қисми Марказий Осиё, жумладан, Ўзбекистонга келиб ўtroқлашиши жараёни авж олди. Вобкентдаги Сарой, Қатаған, Найман, Қўнғирот, Қипчоқ, Бадой (Бадай), Ўзбакон, Тотор, Қатаған, Буччалар, Мўрилар, Бойлик, Бойқозон, Минглар, Буркут, Қирғизон, Хитой, Қалмоқлар (Қалмоқон), Бақалон, Пичокчи, Баҳрин номлари билан аталувчи қишлоқлар ана шу ўзбек уруғлари номидан келиб чиққан.

Аммо туман худудидаги Халач, Харгўш, Эхсон, Қипчоқ маҳалла фуқарлар йиғинларидаги Баҳрин, Сарой, Халач, Қатаған каби уруғлар номи билан аталувчи бир неча қишлоқлар мавжудки, бу борада ўқувчида савол туғилиши табиий. Бунга сабаб қилиб мазкур уруғларнинг бир вақтда кўчиб келиб, тумандаги турли худудларга ўрнашиб яшаганликларини кўрсатиш мумкин.

Этнограф олим А.Гребенкина ва Н.Аристов маълумотларига кўра, XIX асрнинг 70 - йилларида биргина Зарафшон воҳасининг ўзида Найман уруғининг номи билан аталувчи 63 та қишлоқ мавжуд бўлган (Найман сўзи мўғулча «саккиз», - деган маънони билдиради, яъни саккиз ўғил туркий қабилани мўғуллар найман деб атаган). Найман қабиласи Сибирдаги Найма дарёси номи билан ҳам аталган бўлиши мумкин, дейди, чунки бу уруғ, аслида, ўша ерда яшаган ва XVII-XIX асрларда Зарафшон воҳасига келиб, ўtroқлашган.

Ўзбек миллати таркибига кирган минглар йирик қабилалардан бири бўлиб, минг қабиласининг бағалон уруғи (бўлаги) ҳам бор. Ҳозирги Кумушкент маҳалласи худудидаги

Минглар ва Бағалон қишлоқларининг ёнма-ён жойлашганлиги ҳам бежиз эмас. Шунингдек, айрим жойларда Мингбағалон деган қишлоқлар ҳам учраб туради. Заҳириддин Муҳаммад Бобур минг уруғи вакилларини минглиғ деб атаган.

Қипчоқ ва Қўнғирот маҳалласи ҳудудида Баҳрин (ёки Баҳринча) қишлоқлари бор. Асли баҳринлар турклашган мўғул қабилаларидан бири бўлиб, улар мўғуллар ҳукмронлиги даврида Дашти Қипчоқдан келиб ўрнашган. XVIII-XIX асрларда эса баҳринларнинг катта бир қисми Тошкент, Фарғона ва Зарафшон воҳаларига келиб ўtroқлашгани боис, бу ҳудудларда ҳам Баҳрин деган кўпгина қишлоқлар мавжуд.

Эҳсон маҳалласи ҳудудидаги Бойқозон қишлоғи номи «Боёвут» - мўғул қабиласининг бир уруғи номидан келиб чиққан. «Боёвут» мўғулча бойлар, алплар, баҳодирлар маъносидан келиб чиққан бўлиб, ўзбекча ва тожикчада Бой, Бойдор, Бойлар, Бойлик, Боёт, Бойқозон, Бойтўпи, Бойҳо қишлоқлари сифатида шаклланган.

Вобкент туманидаги Қўнғирот қишлоғи, Қорақалпоғистон Республикасининг Қўнғирот тумани, Қозоғистон Республикасидаги Бойқўнғир номлари қўнғирот қабиласи номидан келиб чиққан деган эъхтимол ҳам йўқ эмас.{7}

Туманда бир нечта Халач деган қишлоқлар бўлиб, бу ном ҳам шу номдаги қабила сўзидан келиб чиққан бўлиши мумкин. Халач сўзи Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк», Рашидиддиннинг «Жоме ат-таворих» асари ва бошқа кўп манбаларда тилга олинган. Уларда таъкидланишича, халачлар – туркий халқлар орасида энг жанубда яшайдиганларидан бири. Амир Темур «Темур тузуклари» асарида: «Қарамоғимдаги қирқ аймақдан ўн икkitасига тамға (алоҳида имтиёз берувчи белги - муаллиф) берилсинким, булар менинг хос навкарларимдан бўлиб ҳисоблансинлар», - дейди ва шу ўн икки улус ичида қипчоқ ва тотор уруғини ҳам санаб ўтади. {8} Ҳозирги кунда туман ҳудудида мазкур уруғларнинг номи билан аталувчи қишлоқлар мавжуд. Мўғулистондаги бир водий номи ҳам Тотор, Татаристон номи ҳам шундан олинган.

Тумандаги кўпгина қишлоқлар номи теварак-атрофдаги табиат манзараларига бевосита боғлиқ ҳолда вужудга келган.

Бундай қишлоқлар сирасига Тешиктепа, Тераклик, Таллипушмон. Анжирбоғ, Адоқариқ, Поноб, Калти, Кўлиодина, Шўробод, Усуникўл, Жўйиадок, Таллигандум, Талликулух, Бозоржойи, Чорбоғтака, Окработ, Яккаработ, Йўлбўлди, Росбадан, Қумбости, Чангарон, Шакаравон, Шакаркент, Сарипанжа, Регистонак, Регдалиён, Работипоён, Қумрабод, Бодомча, Чорработ, Даҳана, Чуқуркўча, Кўшки Осиё, Чорбоғкент, Янгикент қабила қиради. {9}

Хулоса қилиб айтганда, Бухоро амирлиги ва Вобкент тумани амлоқларнинг топонимик маъно доираси жуда кенг, уларда жойларнинг рельеф тузилиши, иншоотлар, ариқ ва каналлар, лавозим ва мартаба номлари, этник номлар, касб -кор атамалари, зиёратгоҳлар билан боғлиқ тасаввурлар, хўжалик ишлаб чиқариш, касбий тушунчалар ва бошқа кўплаб унсурларни шакллантирувчи, маъно ташувчи вазифасини ўтаган.

Булар ўз навбатида Бухоро амирлигининг ижтимоий, иктисодий, маънавий тарихига хос далиллардир.

Бухоро амирлиги аҳоли жой номлари ва тарихий топонимларининг таркиби бўйича тасниф қилиш асосида ўрганиш кўпгина тарихий –ижтимоий муаммоларни ҳал қилиш имконини беради. Шу билан баробар бу муҳим тарихий материаллар Бухоро амирлигининг аҳолиси, этно –социал таркибини ҳам тасаввур этишга ёрдам беришга ҳизмат қилади.

Адабиётлар:

1. Абдувахобова М.Р Қушбеги архивида тарихий топонимлар ва Бухоро амирлигининг маъмурий-худудий тизими. (илмий- рисола). -Т. , – 2006. Б-7

2. Мухаммеджанов А.Р. Населлённые пункты Бухарского эмирата. – Т: Университет, 2001. Б-11.
3. Холикова Р. Россия-Бухоро тарих чорраҳасида. –Т., 2005.
4. М.Исхоков. Абдал– қора абдал-туркий қавм номи. Педагогика университети илмий конференция материаллари. Тошкент. 2005.
5. М.Исхоков. Унутилган подшоликдан хатлар. Тошкент. 1992. 10-11 бетлар
6. Муҳаммаджонов А.Р. Қуйи Зарафшон водийсининг суғорилиш тарихи (қадимдан то XX аср бошларигача). – Тошкент, 1972. Б-54
7. Абдураимов М. Вопросы феодального землевладения и феодальной ренти в писмах Эмира Хайдара (Опыт краткого исследования источника). – Ташкент, 1961. Б-61.
8. Аҳмедов Б. А., Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари, Т., 1991. Б-120
9. Список населённых пунктов Узбекской ССР. ЦГА РУз. Ф. Р- 1619, оп II, ед. ех. 79

ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИ МАНБАЛАРИДА ҚАВЧИН УРУҒИ БИЛАН БОҒЛИҚ МАЪЛУМОТЛАР

Авазов Фарруҳ
таянч докторант, ТДШУ

Аннотация: Мақолада ўзбек халқи таркибидаги уруғлардан бири – қавчинлар хусусида тадқиқотлар ва манбаларга таянган ҳолда маълумотлар келтирилган. Шунингдек, Темурийлар даври манбаларидаги берилган маълумотлар асосида ушбу этник гуруҳнинг мазкур давр тарихида қанчалик ўрин тутганлиги ҳақида тасаввур ҳосил қилиш мумкин.

Калит сўзлар: Амир Темур, Темурийлар давлати, қавчин, барлос, арлот, жалойир, Зафарнома, Бобурнома, Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн, Тарихи Рашидий.

Аннотация: В статье представлены сведения об одном из родов узбекского народа - кавчинах, основанные на исследованиях и источниках. Также на основе сведений, приведенных в источниках тимуридского периода, можно составить представление о месте этого этноса в истории этого периода.

Ключевые слова: Амир Темур, государство Тимуридов, кавчин, барлас, арлат, джалаир, Зафарнама, Бабурнама, Матлаи саъдайн и мажмаи бахрайн, Тарихи Рашиди.

Abstract: The article presents information about one of the clans of the Uzbek nation - qavchins, based on research and sources. Also, based on the information given in the sources of the Timurid period, one can get an idea of the place of this ethnic group in the history of this period.

Keywords: Amir Temur, Timurid state, qavchin, barlas, arlat, jaloir, Zafarnama, Baburnama, Matlai Sa'dayn va Majmai Bahrayn, Tarikhi Rashidi.

Амир Темур ва Темурийлар даври тарихи, сиёсати, давлат бошқаруви, маданий ва маърифий ҳаёти, ижтимоий-иқтисодий ҳолати бўйича темуршунослик фанида кўплаб тадқиқотлар амалга оширилган. Шундай бўлса-да, Амир Темур ва Темурийлар давлати сиёсий ҳаётидаги этнослар ва қабилаларнинг ушбу давр сиёсий жараёнларидаги масалалари бирмунча очик қолиб келмоқда. Мазкур даврда ҳам салтанатнинг турли ҳудудлари бўйлаб, кўплаб қабила ва уруғлар кенг тарқалган эди. Уларнинг кўпчилиги Амир Темур кўшининг асосини ташкил қилганлиги ҳам маълум. Шунингдек, нуфузли қабила-уруғлар ҳам бўлиб, улар мамлакат сиёсий ва ҳарбий ҳаётида ўта юқори мавқеда бўлиб келганлар. Улар орасидан етишиб чиққан салоҳиятли кишилар Амир Темур ва Темурийлар давлатининг давлат арбоблари, кўшиннинг йирик саркардалри сифатида фаолият юритганлар. Мана шундай этник гуруҳлардан бири – қавчинлар бўлиб, улар ҳақида Темурийлар даври ёзма манбаларида бир қатор маълумотлар учрайди.

Мазкур уруғ номининг этимологиясига келадиган бўлсак, академик В.В. Бартольд берган маълумотга кўра «қавчин» сўзи дастлаб алоҳида қабила ёки уруғ номи бўлмасдан, балки кўшиннинг алоҳида имтиёзга эга бўлган бир қисмининг номланишидир[1: 172].

В.В.Бартольд ўз асарининг иккинчи томи иккинчи қисми изоҳларида келтиришича Яздий «Зафарнома»да «қавчин» сўзи минг кишилик хослар деган маънони англатишини ёзади. Агарда биз Рашидиддин келтириб ўтган талқинлардан бирини қабул қиладиган бўлсак, қавчин сўзи нақафат ҳарбий атама, балки қабила номи сифатида ишлатилганлигига гувоҳ бўлишимиз мумкин[2: 34], дея таъкидлайди.

Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома»сидаги изоҳларга кўра «ҳазораи хосса» ёки қавчинлар — соҳибқироннинг шахсий гвардиясини ташкил этганлар. Улар жангда фақат Амир Темурнинг атрофида жанг қилганлар ҳамда умумий сони минг кишидан иборат бўлиб, мабодо ушбу кўшинга талафот етса, яна бошқа содиқ жангчилар ҳисобига уларнинг минг сони (ҳазора) тиклаб турилган[3: 339].

XV аср тарихий манбаларида Мовароуннаҳр ҳудудида ушбу этнонимнинг қавчин[4: 26], қавчун[5: 31-38] шакллари учрайди. 1992 йили рус тилида нашр қилинган «Бобурнома»нинг таржимаси изоҳларида қавчинлар туркий уруғлардан бири деб изоҳланган[6].

Тарих фанлари доктори О.Бўриев берган маълумотга кўра мазкур этник гуруҳ ҳақида Яздий «Зафарнома»сининг «Муқаддима» қисмида Чингизхоннинг Хитойга юриши воқеаларидан бошлаб маълумот бор. Ушбу маълумотларда Чингизхоннинг нуфузли ва бош хотини сифатида Барта қавчин келтирилган ҳамда кейинчалик тўрт улусни бошқарган тўрт ўғли (Жўчи, Чигатой, Ўқтой, Тўли) ҳам ана шу хотинидан туғилган. Олимнинг фикрича айнан шунинг учун ҳам бу уруғ Чингизхон давридаёқ энг олий эътиборда турган. О.Бўриев Амир Темур салтанатида ҳам барлослардан сўнг қавчинлар энг фаол қавм саналган, дея таъкидлайди[7: 96].

Мазкур этноним келиб чиқиши бўйича мўғул тарихчиси Энхчимэг Цэндмаа «Бобурнома» келтирилган қавчин уруғ вакилларида Али Мазид қавчин, Қосимбек қавчин, Миршоҳ қавчин ва бошқаларнинг номлари келтирилганлигини таъкидлаб, қавчин сўзининг этимологияси мўғулча «хуу-чин» (хаучин) сўзига бориб тақалади ҳамда «кўҳна, қадимий» деган маънони англатади. Унинг фикрича ушбу этноним мўғул тарихий манбаларида «хуучин» шаклида келтирилган. Энхчимэг Цэндмаа мўғул манбаларида бу этноним фақатгина XVII аср воқеалари баёнида тилга олинганлигини, шунингдек, хуучинлар нафақат шарқий мўғуллар, балки айрим манбаларга кўра XVII –XVIII аср бошларида Ойратлар таркибида

бўлганлигини келтириб ўтади[8: 161-165]. Лекин мўғул олими бир нарсага эътибордан четда қолдирган. Яъни қавчинлар қавчинларнинг хуучин ёки хаучин шаклида Мўғилистон ҳудудларида илк бора тилга олинислари сифатида XVII аср манбалари асос бўлиб келтирилган. Қавчин уруғи эса бизнинг ҳудудларга XIII аср бошларида Чиғатойга улус қилиб берилган бизнинг ҳудудларга кириб келган тўрт қабила – жалойир, арлот, барлослар қаторида тўртинчи бўлиб ўрин олган эди. Бу ҳақида турли манбалар маълумот беради.

Мўғул тилига яқин бўлган - даур тилидан таржима қилинганда “қавчин” сўзи “кўҳна” деган маънони билдиради[9: 19].

Қалмиқ олими Ц.Д.Номинханов фикрича қавчин ва қутчи – ягона бир қабиланинг икки хил номланишидир. Бунда у И.П. Магидовичнинг «Ўрта Осиёни районлаштириш бўйича материаллари» китобидаги маълумотларга таянади[10: 261]. Лекин шуни таъкидлаш керакки, қутчи номи бошқа бир этноним қушчининг шаклларида биридир[5: 31-38].

Тарихий манбаларда қавчинларнинг жалойир, барлос ва арлотлар билан биргаликда Чингизхон томонидан иккинчи ўғли Чиғатойга ажратиб берилган улуси (Мовароуннаҳр, Еттисув ва Шарқий Туркистон) ва 4000 кишилик қўшин таркибида бўлган турк-мўғул қабиларидан бири сифатида эслатиб ўтилади[11: 24].

В.В.Бартольдга кўра барлос, жалойир, арлот ва қавчинлар Чиғатой улусидаги энг нуфузли тўрт уруғни ташкил этганлар. Улар бошқа қабилаларга қараганда биринчилардан бўлиб, унумдор ерларга эга бўлганлар: барлослар – асосий шахри Шаҳрисабз бўлган Қашқадарё воҳасига, жалойирлар – Хўжанд шахри ва Сирдарё ҳавзасига, арлотлар – Шимолий Афғонистон ҳудудига, қавчинлар – Амударёнинг юқори ҳавзасига жойлашганлар[12: 153; 13: 230].

Бошқа бир тарихчи олим О.Бўриев қавчинларнинг турар жойи Темурийлар даври манбаларида аниқ кўрсатилмаган бўлса-да, бироқ тарихий кечинмалар баёнидан, улар кўпроқ ҳозирги Қашқадарё ва Бухоро вилоятларида яшаган, дейиш мумкин, - деб таъкидлайди[7: 96].

Қозоқ олимаси М.Х.Абусеитованинг фикрича арлот, жалойир ва қавчинлар чиғатойлар орасида ўзига хос таъсирга эга бўлиб, маълум бир даврларда улар Амир Темурнинг ҳокимият учун курашларида барлосларга қарши турганлар. Шунингдек, олима Амир Темур биринчи навбатда ўзи келиб чиққан барлосларга таянган ҳолда барча уруғларни бўйсундириб, охир-оқибат Чиғатой улусида ҳокимиятни қўлга олган, дея таъкидлайди[14: 206].

Лекин О.Бўриевнинг Али Яздийнинг “Зафарнома” асрига таяниб берган маълумотига қараганда қавчинлар Амир Темур Мовароуннаҳрни мўғуллардан озод қилиш учун кураш бошлаган XIV аср 60-йилларидаёқ унга ёрдам берган. Мисол сифатида 762/1361 йил воқеалари баёнида Амир Темур Бухоро вилоятига келганда, Тамука қавчин уни катта хайрихоҳлик билан кутиб олганлиги, шунингдек, 1370 йили Балх юришидан ғалаба билан қайтгач, юришда фидойилик кўрсатганлардан бир қанчасини, жумладан, қавчинлардан Алқа қавчин, Ардашер қавчин, Тамука қавчиннинг биродари Қиморий Инокни лашкар амири деган унвон билан тақдирлаганлиги ҳақида маълумот келтирилган[7: 96].

Ушбу келтирилган мисоллар қавчин уруғи вакиллари Амир Темурнинг Чиғатой улусида ҳокимият учун курашларида унга рақиблик эмас, балки кўмакдош ва сафдош бўлганлигидан далolat беради.

Қавчинлар масаласига тўхталаркан В.В.Бартольд Чиғатой улусининг 1346-1358 йилларда ҳукмдори бўлган Амир Қазағоннинг келиб чиқишини уларга бориб тақалишини айтади[1: 172]; яна бир ўринда Амир Қазағонни туркий амир

сифатида эътироф этади[12: 78]. Форсийзабон манбаларда Амир Қазагон Мовароуннахрда ҳукмронлик қилган туркий амирлар қаторида тилга олинади.

Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома” асарида қавчин уруғига тегишли шахслар исмлари кўплаб воқеалар баёнида эслаб ўтилгани маълум: Алқа қавчин, Ардашер қавчин, Али Қавчин, Итилмиш қавчин (амир), Идрис қавчин, Баён қавчин, Баҳодур қавчин, Бердибек қавчин, Бектемир қавчин, Боязид қавчин, Дакна қавчин, Дарё қавчин, Дурбой қавчин, Пир Хусайн қавчин, Тилик қавчин, Тамука қавчин, Тўпалоқ қавчин, Тўрамалик қавчин, Туғлуқ Темур қавчин, Тийлак қавчин, Жанги қавчин, Хусайн қавчин, Хусайн Малик қавчин, Хизр қавчин, Хожабайх қавчин, Муҳаммад қавчин, Мурод қавчин, Нений қавчин[3:384].

Уларнинг айрим вакиллари Туғлуқ Темурхоннинг Мовароуннахрга 2-юриши, Амир Темурнинг Жунқурбоний кўлида маҳбус бўлгани, Амир Темурнинг Мовароуннахрда мўғулларга қарши жанги, Самарқанднинг пойтахт қилиниши, Хуросонга 1-юриш, 3, 5, ва 7 йиллик юришлар, Амир Темур вафотидан сўнг кечган воқеалар баёнида қайд этилган. Энг куп Итилмиш қавчин, ундан сўнг Тамука қавчин ва Баён қавчин номи тилга олинади. Яъни қавчин уруғига мансуб шахслар исмлари XIV асрнинг 2-ярми тарихий воқеаларидан бошлаб, то Амир Темур вафотидан кейинги кечинмаларгача эслатишган[7:96].

Қавчинлар орасидан кўплаб саркардалар етишиб чиққан. Улар орасида энг нуфузли мақомга Итилмиш қавчин етишган. Шунингдек, Итилмиш қавчин ва Баён қавчин Амир Темур салтанатида лашкар амири мансабига қадар кўтарилган эдилар. Соҳибқирон Амир Темур Итилмиш қавчиннинг Тўхтамишхоннинг Бухорога юриши пайтида шаҳар мудофаасини яхши ташкил қилгани, Амир Темурнинг ғарбий мамлакатларга юришларида жасорат кўрсатгани учун Амир Темур беш йиллик юриши даврида Авник қалъасини бошқаришни унга топширгани “Зафарнома”дан маълум бўлади.

Амир Темурнинг энг ашаддий душмани Қора Юсуф туркман Авник қалъасини эгаллаб олгач, Итилмишни асир олиб, Миср султониغا жўнатади. Амир Темур бир неча марта Мисрга элчи йўллаб, Итилмишни озод қилишни қаттиқ талаб қилади ва ниҳоят, Боязид устидан қозонилган ғалабадан сўнг юборилган элчиликда Миср подшоҳи тобелик билдиради ва Итилмишни озод қилади. Амир Темур вафотидан кейин ҳам Итилмиш қавчин унинг васиятига содиқ қолди ва Халил Султонга хизмат қилишдан бош тортди[7:96].

Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матлаи саъдайн» асарида қавчинлар Амир Темур вафотидан сўнг Мирзо Шохрух, Мирзо Пирмуҳаммад авлодлари, Мирзо Улуғбек хизматида бўлганлари ҳақида маълумотлар бор. Хусусан асарда ушбу уруғ вакиллари Али Султон қавчин, Манку қавчин,

Али қавчин, Баён қавчин (амир), Донахожайи қавчин, Мурод қавчин, Пирдарвиш қавчин (амир), Увайс қавчин (амир), Чубин қавчин, Шайх Ҳасан қавчин, Ҳурқўжоқ, қавчинлар эслатиб ўтилган[15].

“Бобурнома”да эса қавчин уруғидан чиққан қуйидаги амирлар - Али Мазид қавчин, Қосимбек қавчин, Миршоҳ қавчин, Қули Муҳаммад Бугдо, Пирмуҳаммад Элчи Буга, Мизошоҳ қавчин, Аҳмад қавчин, Хиндубек қавчин[16]. Уларнинг аксарияти Бобур мирзо хизматида кирган бўлса, Али Мазид қавчин икки бор мирзога қарши муҳолиф бўлиб, жангга кирганди.

Бу беклар орасида Қосимбек қавчин алоҳида ўрин тутган эди. Бобур уни Андижоннинг қадимий қўшин бекларидан, дея таърифлайди. Умаршайх мирзо вафотидан кейин Заҳририддин Муҳаммад Бобурни тахтга ўтказишда жонбозлик

кўрсатган бир қатор амирлар қаторида Қосим қавчин Ўшга ҳоким этиб тайинланади. Бобур мирзо ёш бўлганлиги сабабли бувиси Эсон Давлатбегим ва Қосим қавчиннинг маслаҳатларига доим эҳтиёж сезган. Ҳасан Яъқуббекдан сўнг Бобур мирзо даргоҳида у эшикоға бўлиб, кейинчалик унинг энг яқин кишиларидан бирига айланади.

1494 йилда Андижон шаҳри эшикоғалиги ҳамда ҳокимлиги Қосим қавчинга топширилган. Умрининг охиригача ихтиёр ва эътибори ортса ортди, камаймади. Бобур мирзо уни мардона киши сифатида, отаси Умаршайх мирзо ёнида қилич чопиб ўзини кўртсатган, Ясси Кечит урушида ҳам яхши жанг қилганлиги таъкидлайди. Фақатгина Бобур тахтдан айрилиб, сарсон-саргардонликда юрганда бир Қосимбек қавчин бир муддат Хисравшоҳ томонга ўтиб кетади. 1504 йили Бобур мирзо Хисравшоҳни енгиб, Кобулда ҳокимиятни қўлга олгач, Қосимбек унинг ҳузурига теиб келади. Бобур мирзо яна аввалгидек эътибор ва шафқат кўрсатади[17: 36-37].

Кейинги йилларда туркман ҳазорасига Дарайи Хушда қилинган ҳужумда ўзини кўрсатган Қосим қавчин Бобур мирзо томонидан Бангиш вилояти ҳокимлигига тайинланади. Кобулга қайтиб келганда эса ўғли Ҳумоюнга бекота қилиб тайинлаган. Бундан қавчин уруғи вакили Қосимбек Заҳириддин Муҳаммад Бобур саройида юқори мақомда турганлиги кўриниб турибди.

Мирзо Муҳаммад Ҳайдар “Тарихи Рашидий” асарида қавчинлар - Кошғар ва Хўтан вилоятларида яшаганлиги ҳақида маълумот беради. Аҳолининг тўрт табақасидан бири – қўшиннинг асосини ташкил қилган кишилар сифатида таъкидланган. Демак, улар дуғлат амирларининг қўшинида хизмат қилганлар[18: 373].

Хулоса сифатида Темурийлар даври сиёсий жараёнларида кўплаб қабила-уруғлар вакиллари бевосита иштирок этганлар. Улар ҳақидаги маълумотлар давр тарихий манбаларида бирмунча етиб келган. Шундай туркий қабилалардан бири қавчинларнинг Темурийлар давлати тарихида қай даражада ўрин тутганликларини манбалардаги маълумотлар орқали билиб олиш мумкин.

Адабиётлар:

1. Бартольд В.В. Сочинения. Том V. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. – Москва: Наука, 1968. – 759 с.
2. Бартольд В.В. Сочинения. Том II. Часть 2. Работы по отдельным проблемам истории Средней Азии. – Москва: Наука, 1964. – 659 с.
3. Шарафуддин Али Йаздий. Зафарнома // Сўзбоши, табдил, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифи ва нашрга тайёрловчилар: А. Аҳмад, Ҳ. Бобобеков: Масъул муҳаррир Б. Эшпўлатов. Нашрлар ва матбаачилар гуруҳи: И. Шоғуломов ва бошқалар. – Тошкент: Шарқ, 1997. — 384 б. + 16 илова
4. История Амира Темура. – Ташкент: Институт истории народов Средней Азии имени Махпират, 2005. – 239 с.
5. Краткие сообщения. Институт этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая РАН. Вып. 1959. – 39 С.
6. Бабур-наме. – Ташкент: Главная редакция энциклопедий, 1992. – 312 с.; https://n.ziyouz.com/books/uzbeklib_ru/literatury_po_istorii_tjurkskih_narodov/Zahir%20ad-Din%20Babur.%20Babur-name.pdf
7. Бўриев О. Темурийлар даври ёзма манбаларида Марказий Осиё. – Тошкент: Mumtoz so‘z, 2017. – 350 б.

8. Энхчимэг Цэндмаа. Монголизмы в «Бабур-наме» // Ученые записки Забайкальского государственного университета. Серия: Филология, история, востоковедение. 2013. № 2 (49). – С.161-165.
9. Тодаева Б.Х. Дагурский язык. – Москва: Наука, 1986. – 187 с.
10. Номинханов Ц. Д. Монгольские элементы в этнонимике и топонимике Узбекской ССР // Записки. Вып. 2. – Элиста: Калмыцкое государственное издательство, 1962. – С. 261.
11. Кармышева Б. Очерки этнической истории Южных районов Таджикистана и Узбекистана (По этнографическим данным). – Москва: Наука, 1976. – 326 с.
12. Бартольд В. В. Сочинения. Том II. Часть 1. – Москва: 1963. – С. 153.
13. Мурзаев Э. Д. Ономастика Востока. – Москва: Наука, 1980. – 286 с.
14. Абусейтова М.Х. История Казахстана и Центральной Азии. – Дайк-Пресс, 2001. – 611 с.
15. Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. II жилд биринчи қисм, 1405-1429 йил воқеалари; II жилд иккинчи ва учинчи қисмлар, 1429-1470 йил воқеалари // Форс тилидан таржима, сўзбоши ва изохлар муаллифи А.Ўринбоев. Географик номлар изох кўрсаткичи О.Бўриев. Тарихий шахс, воқеа ва атамаларга изох беришда Ғ.Каримов ва Э.Миркомиллов иштирок этишди. – Тошкент: Ўзбекистон, 2008. – 832 б.
16. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. / Нашрга тайёрловчилар: П.Шамсиев, С.Мирзаев. В.Зоҳидовнинг сўзбоши ва таҳрири билан. – Тошкент: ЎзССР ФАнлар академияси нашриёти, 1960. – 514 б.
17. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома / Таҳрир ҳайъати: А.Қаюмов, Ҳ.Султонов, Б. Алимов ва бошқ.; Халқаро Бобур фонди. – Тошкент: “O‘qituvchi” НМИУ, 2008. – 288 б.
18. Мирза Муҳаммад Хайдар. Тарих-и Рашиди. / Введение, перевод с персидского А.Урунбаева, Р.П.Джалиловой, Л.М.Епифановой. Примечания и указатели Р.П.Джалиловой и Л.М. Епифановой. – Ташкент: Фан, 1996. – 728 с.

ҲУҚАРОЛИҚ ЖАМИЯТИ БАҚҚАРОР ТАРАҚҚИЁТИДА ЁШЛАР ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ ИШТИРОКИНИНГ НАЗАРИЙ-ТАРИХИЙ НЕГИЗЛАРИ

*Атамуратова Дилафруз
ўқитувчи, УрДУ*

Аннотация: Мақолада ҳуқаролик жамияти баққарор тараққиётида ёшлар ижтимоий-сиёсий иштирокининг назарий-тарихий негизлари ҳамда ёшларлар ижтимоий-сиёсий жараёнлардаги иштирокининг аҳамияти таҳлил қилинган.

Аннотация: В статье анализируются теоретико-исторические основы общественно-политического участия молодежи в устойчивом развитии гражданского общества и значение участия молодежи в общественно-политических процессах.

Annotation: In this article is analyzed the theoretical and historical foundations of the socio-political participation of youth in the sustainable development of civil society and the importance of youth participation in socio-political processes.

Маълумки, жамият ҳаётида ижтимоий-сиёсий иштирок, бошқарувда иштирок этиш муаммоси узоқ тадқиқот тарихига эга. Унинг ривожланишига

қадимги дунё, ўрта асрлар ва янги даврнинг кўпгина мутафаккирлари катта ҳисса қўшган. Улар орасида Конфуций, Афлотун, Аристотель, Цицерон, Фома Аквинский, Макиавелли, Гоббс, Локк, Монтескье, Руссо, Джефферсон, Кант, Гегель, Маркс каби ғарблик, Фаробий, Беруний, Ибн Сино, Низомулмулк, Мирзо Улуғбек, Навоий, Фитрат, Беҳбудий сингари юртимиз алломаларининг ўрнини ҳам алоҳида таъкидлаш лозим. Мазкур файласуфларнинг асарларида “ижтимоий жараёнларда иштирок этиш”, “бошқарувда иштирок этиш” тушунчалари ишлаб чиқилиб, фаол қўлланилган ҳамда ижтимоий-сиёсий иштирок субъектлари муаммолари чуқур кўриб чиқилган. Хусусан, юртимизда ёшлар билан ишлашнинг янгича бошқарув механизмларини жорий этиш, улар муаммоларини бевосита маҳаллаларда ҳал этиш ва таълим муассасаларида маънавий-маърифий ишларининг самарадорлигини янада ошириш лозимлиги, ёшларнинг ҳуқуқий саводхонлигини ошириш ишлар олиб борилмоқда. Сиёсий партияларда ҳам ёш сардорларни аниқлаш ва уларни тайёрлаш бўйича олиб борилаётган ишлар самарасини кучайтириш бўлажак сиёсатчиларнинг шакллантиришга хизмат қилади. Ҳозирги вақтдаги статистикага қараладиган бўлса, сиёсий партияларнинг ҳудудий, туман ва шаҳар кенгашлари ва бошланғич ташкилотларига партияга аъзо ёшларнинг атиги 1,2 % Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар кенгашларида эса 1,3 % ёш аъзолари депутат этиб сайланган¹. Ёш етакчи сардорларни аниқлаш ва қўллаб-қувватлаш, ёш етакчи сардорлар сафидан истиқболли сиёсий ва иқтисодий элиталарни манзилли шакллантириб бориш масаласини илмий жамоа муҳокамасига қўйиш зарур. Сиёсий хусусиятларга бой ва жамоатчилик орасида юқори обрў эътиборга эга ёшларни аниқлаш, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари сайловларида депутатликка потенциал номзод сифатида тайёрлаш, шунингдек, сиёсий партиялар томонидан Халқ депутатлари ва Олий Мажлис Қонунчилик палатасига депутатлик номзодига “ёшлар квотасини” шакллантириш ҳам мақсадга мувофиқлигини инобатга олсак, бу борада марказий ҳудудларда ёшларнинг муқобил каналлар орқали ҳам ҳуқуқий маълумотларга эга бўлиши, уларда чекка туманларга нисбатан ҳуқуқий маданиятни юқорироқ бўлиши таъминланаётганлигини эътиборга олган ҳолда, чекка туманлардаги ёшлар ўртасида олиб борилаётган ҳуқуқий тарғибот тадбирларни кенгайтириш муҳимдир. “Case Study” услуги ва бошқа замонавий педагогик технологияларни қўллаган ҳолда сиёсий, иқтисодий соҳаларда малакали, иқтидорли, истиқболи етакчи менежерларни тайёрлаш мақсадида олийгоҳларда хорижий ўқитувчиларни жалб қилган ҳолда махсус менежмент факультетларини жорий этиш вақти келди².

XIX-XX асрлар илмий тафаккур тарихида ижтимоий-сиёсий иштирокнинг умумий тарихий, фалсафий, социологик ва сиёсий жиҳатларини ривожлантиришга

¹ Жалилов А.Т. Ёшлар муаммоларининг амалий талқини: муносабат ва ечимлар. “Ёшларга оид давлат сиёсатини амалга ошириш стратегияси: мавжуд вазият ва ривожлантириш истиқболлари” мавзусидаги илмий-амалий конференцияси мақолалар тўплами. Т., 2019. Б.40.

² Жалилов А.Т. Ёшлар муаммоларининг амалий талқини: муносабат ва ечимлар. “Ёшларга оид давлат сиёсатини амалга ошириш стратегияси: мавжуд вазият ва ривожлантириш истиқболлари” мавзусидаги илмий-амалий конференцияси мақолалар тўплами. Т., 2019. Б.41.

Т.Адорно, Г.Алмонд¹, Х.Арендт², М.Вебер³, Е.Вятр⁴, Д.Истон⁵, П.Сорокин⁶, Г.Тард⁷, С.Верба⁸ ва бошқалар катта ҳисса қўшишди. Ушбу тадқиқотчилар гуруҳининг ишларида ижтимоий-сиёсий иштирокнинг иқтисодий ва ижтимоий-синфий шартлилиги масалалари, шунингдек, фуқаролар фаоллигининг психологик омиллари таҳлил қилиниб, демократик жараёнларнинг ривожланишида ижтимоий-сиёсий иштирокнинг турлари ва унинг ролига эътибор қаратилган.

МДХ мамлакатлари олимлари бўлмиш Г.Ашин, К.Белов, В.Боровик, В.Журавлев, Г.Ентелис, А.Ильин, И.Ильинскийнинг асарларида ўрганилаётган муаммо умумий методологик жиҳатдан ёритиб, унинг назарий аспекти ва татбиқий услублари хусусида фикр юритилади. Қолаверса, В.Пугачев, Л.Гозман, В.Смирнов, Б.Боровик, О.Дембитская, В.Капицын⁹ ва бошқаларнинг тадқиқотларида ижтимоий-сиёсий маданиятни шакллантириш, ёшлар қатламининг ижтимоийлашуви ва уларнинг давлат ижтимоий сиёсатида тутган ўрнига алоҳида эътибор қаратилган.

Давлат ва жамият ҳаётини янада демократлаштиришда ёшлар ижтимоий-сиёсий иштирокининг айрим қирраларини очиб беришга қаратилган кўплаб илмий изланишлар олиб борилган бўлса-да, бугунги кундаги жадал ислохотлар ва ахборотлашувни қамраб олган тарихий давр нуқтаи назаридан ёшларда ижтимоий фаоллиги, турли маданий жараёнларда ижтимоий-сиёсий иштирок феномени Ўзбекистонда кучли фуқаролик жамияти асосларини шакллантириш, ёшларда сиёсий фаоллик ва иштирок омилини кучайтириш ҳамда жамиятимизда демократик қадриятларни қарор топтириш борасида бир қатор олимларимиз, жумладан, муаммонинг тарихий жиҳатларини С.Тиллабоев¹⁰, Ҳ.Азимов¹¹ ва бошқалар ишлаган бўлса, И.Эргашев, Н.Жўраев, А.Қодиров, М.Қирғизбоев, Ш.Пахрутдинов, А.Муминов, А.Жалилов, Ж.Мавлонов, С.Саидов, Н.Шодиев¹² каби сиёсатшунослар тадқиқотларида эътибор қаратишган. Масаланинг ҳуқуқий ва фалсафий

¹ Almond G., Verba S. The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations. Brown, 1965.;

² Hannah Arendt, The Origins of Totalitarianism (1951);

³ Вебер М. Политика как призвание и профессия / Перевод с немецкого А.Ф.Филиппова; редактор А. А. Рындин. -М.: Рипол-классик, 2018.

⁴ Вятр Е. Й. Социология политических отношений / Пер. В. Скляр, А. Николаев. — М.: Прогресс, 1979. — 464 с.

⁵ Easton D. Regime and Discipline: Democracy and the Development of Political Science. 1995

⁶ Сорокин П. Социальная мобильность / Питирим Сорокин; [пер. с англ. М. В. Соколовой]. — М.: Academia: LVS, 2005. — XX, 588 с.

⁷ Gabriel T. «Les transformations du pouvoir» (1899)

⁸ Verba S., Nie N.H. Participation in America. New York, 1972.

⁹ Введение в политологию: словарь - справочник / Под ред. В.П. Пугачева. -М.,1996; Гозман Л.Я., Шестопал Е.Б. Политическая психология. М., 1996; Смирнов В.В. Политическое участие // Политология. Курс лекций: Учеб. Пособие /Под ред. М.Н. Марченко. -М, 1993, С. 109 - 127.С; Боровик В.С. Политическая активность молодежи. Состояние и проблемы. М., 1990; Дембитская О.Ю. Электоральная активность молодежи //Социологические исследования. 1996. №. 12; Капицын В.М., Красова В.Ю.Приручить Левиофана: о молодежи в меняющемся мире политики. Воронеж., 1991.

¹⁰ Тиллабоев С.Б. XIX аср охири – XX аср бошида Туркистон ўлкасининг маъмурий-худудий бошқарув тизми ва унда маҳаллий аҳоли вакиллари иштироки. Т.ф.н. диссер.. –Т., 2006. –Б. 177.

¹¹ Азимов Ҳ.И. Иккинчи жаҳон урушида Ўзбекистон ҳарбийлари иштироки ва макеи. Т.ф.н. диссер.. – Т., -Б. 191.

¹² Эргашев И.Э. Политика государства независимого Узбекистана на селе: теория и практика. Автореф.дисс. на соиск.уч. степ. докт. полит. наук. -Т., 1995.; Жўраев Н. Агар огоҳ сен...сиёсий эссе. –Т.: Шарқ, 1998.; Қодиров А.Қ. Сиёсат фалсафаси.-Т.: ТДЮИ, 2005.; Қирғизбоев М. Фуқаролик

концепциялар асосида таҳлил этишда З.Исломов, Х.Маматов, Ш.Назаров, У.Фазилов, З.Кадырова, В.Алиева, Г.Кочкорова ва бошқалар¹нинг илмий изланишлари диққатга сазовор.

Бугунги кунга келиб турли жамиятлар мисолида фуқароларнинг, жумладан, ёшларнинг ижтимоий-сиёсий иштироки, электорал фаоллик ва ҳуқуқий маданиятнинг юксалиши борасида муҳим қарашларни илгари сурган Г.Лассуэлл², С.Липсет³, П.Мерло⁴, Г.Рамонда, М.Фармер⁵ каби олимларнинг асарлари диққатга сазовор. Хусусан, Ёшларнинг сиёсий ижтимоийлашувида электорал маданиятнинг шаклланиши ва сайловчи сифатидаги социал қиёфасини ишлаб чиқиш мақсадида ўтказилган социологик тадқиқотлар натижасида 2010 – 2018 йилларда ёшлар орасида сайловларда иштирок этмаганлар кўрсаткичи ўртача 6,6 % ни (7,69 % ва 5,52 %) ташкил қилган⁶. Аҳолининг электорал маданиятини юксалтириш борасида қўйилган вазифаларни амалга оширишда фуқароларнинг, айниқса, ёшлар, хотин-қизлар ва жисмоний имконияти чекланган қатламларнинг сайлов қонунчилиги ва сайлов жараёнларидан хабардорлик даражасини ошириш ишларига сўнгги йилларда ни инновацион ёндашувлар асосида йўлга қўйиш зарурдир. Бу борада Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси Кенгашининг, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенати Кенгашининг Қўшма қарори, 07.06.2021 йилдаги 1008-IV-сон “Аҳолининг электорал маданиятини юксалтириш бўйича Миллий Ҳаракатлар Дастури тўғрисида” Қарорида эътироф этилганидек Миллий ҳаракатлар дастурининг асосий вазифалари қилиб қуйидагиларга аҳамият берилди:

- сайловчиларнинг, сайлов комиссиялари аъзоларининг ва сайлов жараёни бошқа иштирокчиларининг билим ва кўникмаларини ошириш тизимини яратиш ҳамда такомиллаштириб бориш;

- фуқароларнинг, шу жумладан ёшларнинг, хотин-қизларнинг, жисмоний имконияти чекланган шахсларнинг электорал маданиятини юксалтириш;

- фуқароларнинг сайлов тўғрисидаги ҳуқуқий билимларини, ҳуқуқий онгини ва ҳуқуқий маданиятини юксалтиришда фуқаролик жамияти институтлари билан ҳамкорлик қилиш;

- сайловчиларнинг, хусусан, ёшлар, хотин-қизлар, жисмоний имконияти чекланган шахсларнинг сайлов жараёнларида ҳамда овоз беришда бевосита иштирок этишининг аҳамиятини тушунтириш кабилар диққатга сазовор.

жамияти: генезиси, шаклланиши ва ривожланиши. Т., Ўзбекистон. 2010.; Қирғизбоев М. Фуқаролик жамияти: сиёсий партиялар, мафкуралар, маданиятлар. –Т.: Шарқ. 1998.; Пахрутдинов Ш.И. Таҳдид – ҳалокатли куч. –Т.: Академия, 2001.; Муминов А. Национальная политика независимого Узбекистана и пути её реализации в духовно-культурной сфере. Автореф.дисс.на соис.док.пол.наук. Т., 1999.; Жалилов А. ва бошқалар. Фуқаролик жамияти асослари: ўқув қўлланма. Т., 2015.; Саидов С. Ижтимоий капитал – фуқаролик жамиятининг муҳим мезони. –Т., 2019. –174 б

¹ Ушбу муаллифларнинг тадқиқотлари диссертациянинг фойдаланилган адабиётлар рўйхатида кўрсатилган.

² Лассуэлл Г. Принцип тройного воздействия: ключ к анализу социальных процессов // Социологические исследования. 1994. №1;

³ Липсет С. Политический человек. Социальные основы политики. М., 1998;

⁴ Мерло П. Электоральная практика, права человека и общественное доверие к демократической системе // Полис, 1995. №4.

⁵ Фармер М. Рациональный выбор: теория и практика // Политические исследования. 1994. №3;

⁶ Жиянмуратова Г.Ш. Ўзбекистонда фуқаролик жамияти шароитида ёшлар ижтимоий-сиёсий фаоллиги динамикаси. Ижтимоий фанлар электрон журналы. №1. 2020. Б.23.

Кўринадики, ёшларга оид давлат сиёсатини ишлаб чикувчи ва амалга оширувчи, шунингдек, ёшларнинг интеллектуал, ижодий ва бошқа йўналишдаги салоҳиятини камол топтириш учун шароитлар яратишга қаратилган ижтимоий-сиёсий жараёнларни тадқиқ этиш, шундан келиб чиқиб, ёшлар ташаббусларини қўллаб-қувватлаш ва рағбатлантириш, ёшларнинг ижтимоий фаоллигини оширишга алоҳида эътибор қаратиш зарур.

НОВЫЙ ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИЧЕСКОЙ ГЕОГРАФИИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ НАЧАЛА XVIII ВЕКА

Сайдуллаев Фуломжон

Преподаватель, ТГПУ им. Низами

Открытие в XV веке морских путей из Европы в Индию и Китай привело к ускорению Великих географических открытий. В результате это привело к открытию новых рынков и развитию международной торговли в Азиатском регионе. С этого периода в Европе начали создаваться новые торговые компании, также увеличилось количество путешественников добравшихся по суше до Азии. В частности, англичане при помощи “Московского торгового дома” открыли путь из России на восток – в Среднюю Азию и Иран. В течение 1558 – 1881 гг. в эти восточные страны, были отправлены 7 английских миссии [Английские путешественники 1937: 167 – 285]. Вместе с купцами в путь отправлялись и торговые шпионы [Тўраев 2021: 84]. В XVII – XVIII веках из Европы в Иран, Среднюю Азию и Индию также прибывали путешественники. Например, французский путешественник Франсуа Бернье прибыв в Индию, на протяжении 9 лет (1659 – 1667 гг.) служил лекарем при дворе Бабурида Мухий ад-Дина Аурангзеб Аламгира I (1068 – 1118/1658 – 1707) в Дели [Бернье 2008]. Еще один французский путешественник Жан Шарден в 1672 – 1677 годах отправился в Иран и Индию [Chardin 1927]. Итальянский путешественник Флорио Беневини в качестве посла русского императора Петра I побывал в Иране и Бухаре в 1718 – 1725 годах [Беневини 1986]. Шведский путешественник – востоковед Жан Оттер путешествовал в 1744 году вдоль Турции и Ирана, а в 1738 году прибыл ко двору иранского шаха Надиршаха в качестве официального посла [Sohrabi 2005: 631 – 660]. Иезуит миссионер Луис Базин в 1746 – 1747 годах служил при дворе иранского шаха Надиршаха в качестве лекаря [Bazin 1780: 277 – 364]. Итальянский путешественник Леонардо ди Санта Сесилия в 1730 – 1746 годах, побывал в странах Ближнего и Дальнего Востока, в частности Иран посетил три раза [Santa Cecilia 1753, 1757]. Английский путешественник Йонас Хануэй в 1743 – 1745 годах побывал в Иране с территории России через Каспийское море [Napway 1753]. В этот период на территорию Ближнего и Среднего Востока также прибывали многочисленные послы, купцы, шпионы, гонцы из Османской империи [Özel 2018]. Из перечисленных путешественников только Антонио Дженкинсон и Флорио Беневини путешествовали по Средней Азии и оставили сведения о культуре, традициях, внешнем облике местных народов.¹

Одним из европейских путешественников, подробно описавшим народы, населявшие Центральную Азию в начале XVIII века, являлся греческий путешественник Василио Вататзи (ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΒΑΤΑΤΖΗΣ – Basileios Battatzis)² из

¹ Подробнее см.: Камолиддин 2020 : 62-65.

² О нём см. : Bagrow 1985: 230; Tooley’s Dictionary I: 96.

Константинополя (Стамбула), который с начала 1708 года многие годы путешествовал по Европе и странам Азии, занимаясь торговыми делами. В результате этих путешествий он написал путевые заметки, то есть дневник, состоящей из двух частей в стихотворной форме на греческом языке. Во время нахождения в Иране при дворе Надиршаха он выполнял его специальные поручения, а также написал на греческом языке его жизнеописание, то есть биографию. Это сочинение было написано в 1748 году под названием «История Надиршаха», второе название *Persica*. Недавно ему было посвящено специальное исследование [Axworthy 2006 : 331 – 343 ; Welsford 2009 : 109 – 113]. Это произведение впервые было опубликовано в Лейпциге в «Истории Румынии» Даниэлем Филиппидисом и введено в оборот в качестве источника. В нем впервые была дана информация о Василио Вататзи [Vasileios Vatatzis 1939]. В этом произведении говорится, что Василио Вататзи знал латынь, арабский, персидский, турецкий и другие языки народов Европы. Он путешествовал по Европе и Ирану, Надиршах отправил его послом в Россию [Legrand 1886: 189 – 190]. Кроме этого, Вататзи написал книгу под названием «история Римской империи». Путешествуя в 1727 – 1730 годах по Центральной Азии, в результате чего нарисовал подробную карту региона с множеством пояснительных надписей на греческом и латинском языках. На этой карте приводятся сведения, которые дополняют сведения, приведенные в Дневнике путешествия. Следовательно, карта В.Вататзи является дополнительным источником для изучения Дневника путешествия В.Вататзи. Данную карту Вататзи прилагал к ярлыку, выданному одним из калмыцких ханов на границе с Россией. Этот ярлык выполнял роль пропуска во время путешествия. Ярлык был подтвержден со стороны калмыцких ханов и закреплён печатями, одна в виде бухарской золотой монеты, вторая в виде хивинской бронзовой монеты [Камолиддин 2005: 36 – 41 ; 2020 : 54 – 61] . В 1732 году в октябре месяце он прибыл в Лондон где предоставил свою карту The Royal Geographic Society («Королевское географическое общество»).

Дневник путешествия “*Periegetikon*”, написанный в стихотворной форме и состоящий из двух частей (2064 стих), является уникальным и малоизученным источником. Данный дневник сохранился в 4-х рукописях, одна из которых хранится в Британском музее, а три остальных в частных коллекциях.¹ Последний вариант «Дневника путешествия», как и «История Надиршаха» (*Persica*), предположительно завершён в 1748 году. Впервые о дневнике путешествий стало известно в 1881 году при его публикации на греческом языке [Sariyannis 2014: 47]. Критический текст, а также аннотированный французский перевод впервые был сделан в Париже Эмилем Леграндом в 1886 году [Legrand 1886: 195 – 225, 226 – 229]. «Дневник путешествий» Вататзи до недавних пор оставался вне поля зрения европейских ученых [Aggelomati-Tsougaraki 2000: 155 – 180; Minaoglou 2007: 305 – 312]. В 2014 году была представлена, интерпретирована и опубликована его часть, посвящённая Средней Азии [Sariyannis 2014: 47 – 60]. Однако ценные сведения дневника путешествий Вататзи до сих пор остаются неизвестными для учёных Средней Азии, в т.ч. Узбекистана.

Дневник путешествия Вататзи является ценным источником по исторической географии Центральной Азии. В нем приводятся сведения о странах, городах и населённых пунктах, которые он посещал, их достопримечательностях, путях сообщения между ними, о пустынях, горах, озерах и реках, а также о народах и племенах, населявших те или иные части региона в начале XVIII в. Эти данные

³ Один из них (manuscript Gedeon) хранится в музее Benaki [Sariyannis 2014 : 49].

представляют для нас важное значение, если учесть, что других сведений очевидцев, путешествовавших в это время по Центральной Азии, у нас нет.

Литература:

Английские путешественники – Английские путешественники в Московском государстве в XVI в. / Перевод с английского Ю.В.Готье. Введение Г. Новицкого. М.: ОГИЗ, 1937.

Беневини – Посланник Петра I на Востоке. Посольство Флорио Беневини в Персию и Бухару в 1718 – 1725 годах. М.: Наука, 1986.

Бернье – Франсуа Бернье. История последних политических потрясений в государстве Великого Могола / Перевод с французского Б.Жуковецкого, М.Томара и Ю.Муравьева; с вступительной статьей и под ред. Ю.И.Семенова М.: Гос. публ. ист. библ. России, 2008.

Камолиддин Ш.С. О средневековых картах Узбекистана // *Moziydan sado* (Echo of history, Эхо истории). 2005, 2 (26). С. 30 – 33.

Камолиддин 2005 – Камолиддин Ш.С. Василио Ватаченинг Ўрта Осиё харитаси ҳақида // *Moziydan sado* (Эхо истории, Echo of history), 2005, 3 (27). С. 36 – 41.

Камолиддин 2020 – Ўзбекистоннинг тарихий хариталари // *INFOLIB* ахборот-кутубхона журнали, 2020, № 3. С. 54 – 61.

Тўраев 2021 – Тўраев Ш.Р. Ўрта аср Европа сайёҳлари асарларида Ўрта Осиё тарихи ва маданиятининг ёритилиши / Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) ... дисс. Қарши, 2021.

Aggelomati-Tsougaraki 2000 – Eleni Aggelomati-Tsougaraki. Ελληνικά περιηγητικά κείμενα (16^{ος} – 19^{ος} αι) // *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 6, 2000, p. 155 – 180.

Axworthy 2006 – Michael Axworthy. Basile Vatatzes and his History of Nader Shah // *Oriente Moderno*, 86/2, 2006, p. 331 – 343.

Axworthy 2006 – Michael Axworthy. The Sword of Persia: Nader Shah, From Tribal Warrior to Conquering Tyrant. London ; New York : I.B. Tauris, New York : Distributed by Palgrave Macmillan, 2006.

Bagrow 1985 – Leo Bagrow. History of Cartography / Revised and enlarged by R.A.Skelton. Second edition. Chikago: Precedent Publishing inc., 1985.

Bazin 1780 – Pere Louis Bazin. “Memoires sur les Dernieres Annees du Regne de Thamas Kouli-Kan et sa Mort Tragique, Contenus dans un Lettre du Frere Bazin,” in *Lettres Edifiantes et Curieuses Ecrites des Missions Etrangeres*, vol. IV, ed. C. Le Gobien and Y. M. M. T. Querbeuf (Paris: Chez J. G. Merigot, 1780), p. 277 – 321; “Seconde Lettre Contenant les Revolutions qui Suivrent la Mort de Thamas Kouli-Khan,” in *Lettres Edifiantes et Curieuses Ecrites des Missions Etrangeres*, vol. IV, p. 322 – 364.

Chardin 1927 – Sir John Chardin’s Travels in Persia with an introduction by Sir Persy Sykes. London: The Argonaut Press, 1927.

Hanway 1753 – Jonas Hanway, *An Historical Account of the British Trade over the Caspian Sea*, 4 vols. London: Mr. Dodsley, 1753.

Legrand 1886 – Legrand, Emile (ed.), *Voyages de Basile Vatace en Europe et en Asie*, Paris: E.Leroux, 1886, p. 183 – 295 (Nouveaux Melanges Orientaux, Memoires texts et traductions, publie par les professeurs de l’Ecole Speciale des langues orientales vivantes).

Özel 2018 – Nureddin M. Özel. Ambassadors, spies, captives, merchants and travelers: Ottoman information networks in the East, 1736 – 1747 / A Thesis submitted to the Graduate School of Humanities and Social Sciences of Istanbul Şehir University in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Arts in History, September 2018.

Santa Cecilia 1753, 1757 – Leandro di Santa Cecilia. *Palestina ovvero Prime Viaggio di F. Leandro di Santa Cecilia, Carmelitano Scalzo in Oriente*. Rome: Angelo Rotilj, 1753; *Persia ovvero Secondo Viaggio di F. Leandro di Santa Cecilia, Carmelitano Scalzo dell Oriente*. Rome: Angelo Rotilj, 1757; *Mesopotamia ovvero Terzo Viaggio di F. Leandro di Santa Cecilia, Carmelitano Scalzo in Oriente*. Rome: Angelo Rotilj, 1757.

Sariyannis 2014 – Marinos Sariyannis. An Eighteenth-Century Ottoman Greek's Travel Account in Central Asia // CIEPO Interim Symposium: The Central Asiatic Roots of Ottoman Culture / Ed. by İ. Şahin, B. Isakov, C. Buyar. Istanbul: İstanbul Esnaf ve Sanatkarlar Odaları Birliği (ISTESOB), 2014, p. 47 – 60.

Sohrabi 2005 – Bahram Sohrabi. Early Swedish Travelers to Persia // *Iranian Studies*, vol. 38, No. 4 (Dec. 2005), p. 631 – 660.

Tooley's Dictionary – Tooley R.V. Tooley's Dictionary of Mapmakers, revised edition, 3 volumes. London: Early World Press, 1999 (I), 2001 (II), 2003 (III).

Vasileios Vatatzis – Vasileios Vatatzis. *Persica: Histore de Chah-Nadir* / Ed. Nicolae Iorga. Bucharest: Institut Roumain d'Etudes Byzantines, 1939.

Welsford 2009 – Thomas Welsford. Review of: Michael Axworthy. *The Sword of Persia: Nader Shah, From Tribal Warrior to Conquering Tyrant* // *Journal of Islamic Studies*, 20 (1), 2009, p. 109 – 113.

МУҲАММАД ИБН МУҲАММАД БАҲОУДДИН НАҚШБАНД БУХОРИЙ ВА УНИНГ ТАЪЛИМОТИ

Раджапова Марғуба
катта ўқитувчи. АДУ.

Нақшбандия тариқатида ўн бир асосга эга бўлган дастур бўлиб, улардан саккизтасини хожа Абдулхолиқ Ғиждувоний қуддиса сирруҳу ва учтасини хожа Баҳоуддин Нақшбанд раҳматуллоҳи алайҳ йўлга қўйганлар. Сайри сулукка кирган ҳар бир кишига бу дастурни билиш жуда ҳам зарур ҳисобланган.

1. Хуш дар дам.¹

“Хуш” сўзи “ақл-хуш”, “хушёрлик” маъноларини, “дам” сўзи “нафас” маъносини билдиради. Бу шиорда ҳар бир олинган ва чиқарилган нафасда хушёр бўлиш, Аллоҳ таолони эсдан чиқармаслик маъноси ўз аксини топган. Яъни сўфий ҳар нафасида Аллоҳ таолони ёд этиб туриши, ҳаёли дунёвий ишларга сочилиб кетмаслиги керак. Солик ҳар бир нафасни олиш ва чиқаришда Ҳақ субҳанаҳу ва таоло билан бирга бўлиши лозим.

2. Назар бар қадам.

“Қадамга назар солиш”. Бу шиорга биноан, сўфийга юрганида доимо оёғининг учига назар солиб юриш тавсия қилинади. Яъни турли ҳаром нарсаларга

¹ Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф Нақшбандия вазифалар зикрлар Т., 2018. 51-бет

назари тушишининг олдини олиш лозим. Шунда соликнинг хаёли сочилмайди, ақли ва фикри Аллоҳ таоло билан бўлади ва дунёнинг жамоли ҳамда матоҳи билан боғланиб қолмайди.

Имоми Роббоний раҳматуллоҳи алайҳ ва бошқа баъзи нақшбандий машо-йихлар “Назар бар қадам”нинг маъноси ҳақида: “Назар бар қадам” - сайри сулукдаги ҳоллардан бири бўлиб, соликнинг бир мақомдан иккинчи мақомга ўтишда қалб кўзи билан ўша мақомга назар солишидир”, дейдилар.

3. Сафар дар ватан.

“Ватанда сафар қилиш”. Бу шиорда ҳар одимда аслига ва Ҳаққа сафар қилиш маъноси бўлиши кераклиги илгари сурилган.

Нақшбандийлар таълимотида сафарнинг уч хил маъноси бор:

Биринчи маъно: ер юзида ибрат учун сафар қилиш. Ер юзида сафар қилиш махлуқотларга назар солиш ила тушунчани кенгайтиради ва ибрат олишга сабаб бўлади. Шу билан бирга, банданинг назар орқали Аллоҳ таолонинг буюклигини англаб етишига ёрдам беради.

Иккинчи маъно: етук муршидни ахтариб, сафар қилиш. Бу борада кўпчилик машо-йихлар ўзларига етук муршид ахтариб, диёрларни кезганлари мисол қилиб келтирилади.

Учинчи маъно: соликнинг башарий сифатдан малакий сифатга ва ёмон сифатдан яхши сифатга сафар қилишидир. Махлуқотлар оламида Ҳақ субҳанаҳу ва таоло томон сафар қилишдир. Бир ҳолдан ундан аълороқ бўлган ҳолга сафар қилишдир.

4. Хилват дар анжуман.

“Анжуманда хилват қилиш”. Бу шиорда сўфийнинг ўзи халқ ичида турган бўлса ҳам, Ҳақ билан холи бўлиш малакасига эга бўлиши кўзда тутилган. Яъни ташида халқ билан бўлса ҳам, ичида Ҳақ билан бўлади.

Аллоҳ таоло Нур сурасида марҳамат қилади: “...**бир кишиларки, уларни тижорат ҳам, олди-сотди ҳам Аллоҳнинг зикридан, намозни тўқис адо этишдан ва закот беришдан машғул қила олмас. Улар қалблар ва кўзлар изтиробга тушадиган Кундан кўрқарлар**” (37-оят).¹

Бу оятда Аллоҳнинг нурини идрок этишга ва унинг файзидан баҳраманд бўлишга ҳақли кишиларнинг сифатлари келтирилмоқда. Аллоҳ таоло неъматини, нурини кўринганга ато қилавермайди, албатта. Балки маълум сифатларга эга бўлган зотларгагина ато этади. Ана ўша инсонларнинг сифатларидан бири Аллоҳ таолони эртаю кеч поклаб ёд этиш - тасбеҳ айтиш бўлса, яна бир сифати тижоратга ҳам, олди-сотдига ҳам машғул бўлмасдан, Аллоҳни зикр этишларидир. Яъни улар иш вақтида ҳам Аллоҳни унутмайдилар. Тижорат ва олди-сотди билан машғул бўлиб, намозни, хусусан, жамоат намозини қолдирмайдилар. “Ўзим тижорат қилиб, зўрға топдимку” деб, закот беришдан ҳам қочмайдилар. Чунки

“Улар қалблар ва кўзлар изтиробга тушадиган Кундан кўрқарлар”.²

5. Ёд кард.

“Ёд эт” – “зикр қил”. Зикр нафсни поклайдиган ва ахлоқни сайқаллайдиган энг кучли омиллардан бири ҳисобланади.

¹ Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф Нақшбандия вазифалар зикрлар Т., 2018. 52-54бет

² Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф Нақшбандия вазифалар зикрлар Т., 2018. 54-55-бетлар

Қуръон тиловатидан кейин банданинг тили учун энг афзал ибодат Аллоҳ таолонинг зикридир. Зикр ила банда Аллоҳ таолога ихлос билан дуо қилади ва ҳожатларини сўрайди.

“Зикр” сўзи луғатда эслаш, хотирлаш, сўзлаш, тилга олиш, баён этиш, шарҳлаш, тавсифлаш каби маъноларни англатади. Аммо умумий маънода зикр икки хил бўлади: тил билан ва дил билан зикр қилиш. Буларнинг ҳар бири ҳам икки турли бўлади: унутганини эслаш ва унутмаса ҳам, ёдидаги нарсани хотирлаш.

Уламолар истилоҳида: “Зикр - банданинг Роббини тили ва дили билан эслашидир. Бу У Зотнинг Узини, сифатларини, амалларини, ҳукмларини зикр қилиш ёки Китобини тиловат қилиш ёхуд У Зотга дуо қилиш, У Зотдан бирор нарсани сўраш, У Зотга ҳамду сано ай тиш, У Зотни улуғлаш ва У Зотга шукр келтириш каби нарсалар ила бўлади.

Зикр ҳар бир бандадан талаб қилинган ва ҳар бир бандага маҳбуб қилинган нарсадир. Зикр ҳар доим қилиниши керак бўлган марғуб ишидир.

Фақат шариат истисно қилган, қазои ҳожат ва хутба эшитиш пайтига ўхшаш ҳолатлардагина зикр қилинмайди”.¹

Аллоҳ таолонинг Ўзи Қуръони Каримдаги кўплаб оятларда биз бандаларга зикр қилишни амр этган. Зикрни кўп қилиш ва бунда бардавом бўлиш нажот учун шарт қилинган. Аллоҳ таолонинг Ўзи зикр қилувчиларни мақтаган, уларни Ўз оятларидан баҳраманд бўладиганлар деб атаган ва зокирларнинг ақл эгалари эканини таъкидлаган. Баъзи уламоларимиз мазкур оятларнинг сони бир юз етмиш тўртта эканини таъкидлаган.²

Аллоҳ таоло Аҳзоб сурасида марҳамат қилади:

«Эй иймон келтирганлар! Аллоҳни кўп зикр қилинглار. Ва эртаю кеч Уни поклаб ёд этинглар» (41-42-оятлар).³

Аллоҳни зикр қилиш қалбни Унга боғлаш ҳамда «У мени кузатиб турибди» деган доимий сергакликда туришидир. Аллоҳнинг буйруқларини бир лаҳза ҳам эсдан чиқармай, холис амал қилишидир.

6. Боз гашт.

“Сўнгра ўт”. Бу шиорда мақсад ва матлаб фақатгина Аллоҳ таолонинг розилиги бўлиши кўзда тутилган. Бунда солиқ зикр қилиб бўлгач, “Илоҳий анта мақсуди ва ризока матлуби”, дейди ва бу жумланинг маъносини ҳаёлидан ўтказди. Унинг маъноси эса “Илоҳим, Сен мақсудимсан ва розилигинг матлубимдир” деганидир.

7. Нигоҳ дошт.

“Нигоҳ сол”. Бу шиорда қалбни хавотирдан сақлаш кўзда тутилган. Бу орқали қалбга Аллоҳ таолонинг муҳаббатидан бошқа нарса кирмаслиги таъминланади. Мурид қалбига бир лаҳза бўлса ҳам ҳақми, ботилми, ҳеч нарса кирмаслиги чорасини кўриши керак. Агар қалбига бирор хотира кирса, дарҳол зикрни тўхтатади. Хотирани қувади ва зикрни янгитдан бошлайди. Бу тўхташ ила солиқ давомли зикр ила эришган баракаларнинг ҳосилини муҳофаза қилади, зикрда мустақим бўлиш ила ҳосил бўлган ҳузур ва мушоҳада даражаларини

¹ Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф Нақшбандия вазифалар зикрлар Т., 2018. 56-бет

² Ўша манба Т., 2018. 57-бет

³ Ўша манба 57-58 бетлар

муҳофаза қилади. Қалбига турли хотираларнинг суқилиб киришига йўл қўймайди.¹

Шайх Фаридуддин Аттор раҳматуллоҳи алайҳ айтади: «Албатта, хаёл ва хотиранинг қалбга суқилиб киришини ман қилиш жуда ҳам оғир ва машаққатлидир. Аммо сизлар уларни ҳайдашга ва боқий қолмаслигига ҳаракат қилинглар. Мен қалбимни хотира ва хаёллардан йигирма йил қўриқладим. Шунга қарамасдан, улар қалбимга мазкур муддатдан кейин ҳам суқилиб кирдилар. Аммо қарор топа олмадилар».²

8. Ёд дошт.

“Ёдга ол”. Бу шиорда ҳар лаҳзада Аллоҳ таолони ёдда тутиш кўзда тутилган. Бундан Ҳақ субҳанаҳу ва таолодан доимо завқ йўли билан огоҳ бўлиб туриш ирода қилинади. Ушбу шиорни мушоҳада ва ҳузурни муҳофаза қилиш ҳам дейилади. Бунда Аллоҳ таолонинг Зотини мушоҳада қилишга хос юзланиш бордир. Уни мушоҳада ва айнул яқийн ҳам дейилади.

“Ёд дошт” солиқнинг амали самарасидир. У муриднинг ғоятига етганидан кейинги ҳолидан иборатдир. Гоҳида у зикр, мувоқаба ва муршиднинг кўмаги самараси бўлиши ҳам мумкин. Солиқ унга барча тўсиқларни ошиб ўтиш орқали етишади.³

Хожа Абдулҳолиқ Ғиждувоний (р.а.)нинг юқорида зикр қилинган саккиз қоида-сиға хожа Баҳоуддин Нақшбанд (р.а.) қуйидаги уchtани қўшганлар.

9. Вуқуфи замоний.

“Замондан воқиф бўлмоқ”. Бу шиорда солиқ ўзи яшаётган замонни билмоғи ва ундан унумли фойдаланмоғи кўзда тутилган. Бундан солиқ доимо ўзининг ҳолини библи туриши ирода қилинган. У турган замон шукр замоними ёки узр замоними, яхши билсин. Қабз - торлик ҳолатида истиғфор айтади ва баст - кенглик ҳолатида шукр қилади. Бу икки ҳолга риоя қилиш вуқуфи замонийдан иборатдир.

Вуқуфи замоний ўзини ўзи қалбий тергашдан иборат бўлиб, унда солиқ ҳар икки ёки уч соатда мазкур соатларда қалбининг ҳолати қандай бўлганини текшириб кўради. Агар ўша вақт ичида қалби Аллоҳ таоло билан ҳозир бўлса, бунинг учун Ҳақ субҳанаҳу ва таолога шукр қилади. Агар ўша вақт ичида ғофиллик ҳолатида бўлса, истиғфор айтиб, тавба қилади.

Хожа Баҳоуддин Нақшбанд (р.а.) айтадилар: “Вуқуфи замоний - солиқнинг ўз ҳолини англамоғи ва ўзи турган замонни яхши билмоғидир. Шукр келтириш керакми ёки узр айтиш лозимлигини ажратмоғидир. Агар яхши бўлса, шукр қилади, бошқача бўлса, узр келтиради”.⁴

10. Вуқуфи ададий.

“Ададдан воқиф бўлмоқ”. Бу шиорда сўфийнинг зикр қилишда талаффуз қилинадиган лафзларнинг ададига алоҳида эътибор бериши кўзда тутилган.

Қалб билан зикр қилишда ададни риоя қилиш фикрни бир жойга жамлаш учун хизмат қилади. Зокир бир нафасда калимаи тоййибани уч, беш, етти маротабадан то йигирма бир ва ундан зиёда ададда айтсин ва тоқ бўлишини таъминласин.

¹ Ўша манба 70-71-бетлар

² Ўша манба 72-73 бетлар

³ Ўша манба. 74-бет

⁴ Ўша манба 74-75-бетлар

Машойихлар: “Зикрни кўп айтиш шарт эмас, воқифлик ва ҳузур билан айтиш шартдир, ана шундан фойда бўлади”, дейдилар.

“Вукуфи ададий” асосан нафий ва исботда, яъни “Лаа илаҳа иллаллоҳ”ни зикр қилишда ишлайди. Зикр тоқ сонда - учдан йигирма биргача бўлади. Зикр ҳам, санаш ҳам қалб билан бўлади, тил билан эмас. Бундай зикрнинг улкан самараси бордир. Буни барча машойихлар тажрибадан ўтказганлар.¹

11. Вукуфи қалбий.

“Қалбдан воқиф бўлмоқ”. Бу шиорда қалбни Аллоҳнинг зикри, фикри ва амри ила машғул қилиш ҳақида сўз боради. Зокир ўз қалбининг ҳолини, яъни қалб Аллоҳ таолонинг зикридами-йўқми эканини доимо кузатиб туриши лозим. Зокирнинг қалби Ҳақ субҳанаҳу ва таолонинг Зотиға қаратилган бўлиши керак. Вукуфи қалбий қалбнинг Аллоҳ таолони доимо зикр қилиб туришини кузатиб боришдан иборатдир. Зикрдан мурод сўз эмас, зикр қилинаётган Зот бўлиши керак. Солиқ зикрнинг баракасини Аллоҳ таолонинг Ўзидан кутади.

Хожа Баҳоуддин Нақшбанд раҳматуллоҳи алайҳнинг таъкидлашларича, вукуфи қалбий вукуфи замоний ва вукуфи ададийдан афзалдир. Чунки барака ҳосил бўлишида аҳамиятли бўлган вукуфи замоний ва вукуфи ададий мабодо ғойиб бўлса ҳам, зокирнинг сулукига таъсир қилмайди. Аммо вукуфи қалбий зарурийдир. Агар зокирда вукуфи қалбий бўлмаса, унинг зикри қуруқ тилнинг қимирлашидан иборат бўлиб қолади ва бунда ҳеч қандай барака бўлмайди.²

Хулоса қилиб шуни айтишимиз мумкинки, Мустақиллик берган имкониятлар туфайли буюк аждодимиз, йирик файласуф, дин пешвоси, авлиёлар султони, нақшбандия тариқати асосчиси, хожагон тариқати давомчиси атоқли аллома Баҳоуддин Нақшбанд меросини ўрганиш бўйича жуда кўплаб ишлар амалга оширилди. Биринчи Президентимизнинг саъйи ҳаракатлари билан 1993 йилда табаррук зот таваллудининг 675 йиллиги кенг нишонланди, зиёратгоҳлари қайта таъмирланиб, обод гўшага айлантирилди. 2003 йили 685 йилликлари жаҳон миқёсида Бухорода нишонланди.

Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти Ислон Каримов 1994 йили 18 мартда халқ депутатлари Бухоро вилояти Кенгаши сессиясида сўзлаган нутқида шундай деган эди: “...Биз яхши биламизки, дин, давлатдан ажратилгани билан, жамиятдан ажратилган эмас. Бинобарин, жамиятнинг маънавий ҳаёти билан диний муносабатларни уйғунлантириш тақозо этилади. Назаримда, улуғ аждодларимиз, Бухорои Шарифнинг буюк фарзанди Хожа Баҳоуддин Нақшбанд таълимоти бу борада бизга бениҳоя қўл келади. Ул зотнинг: “Аллоҳ дилингда, қўлинг ишда бўлсин”, -деган хикматли шиорини биз бу соҳада дастуриламал қилиб олсак янглишмаган бўламиз, деб ўйлайман.”³

Мустақилликнинг дастлабки йилларида Нақшбандия музейи ташкил этилди, Бухоро давлат университети ҳузурида Нақшбандия илмий маркази иш бошлади. У ерда тасаввуфий-ирфоний меросни тадқиқ этиш йўлга қўйилди. Бир қанча асарлар чоп этилди.⁴

¹ Ўша манба 80-бет

² Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф Нақшбандия вазифалар зикрлар Т., 2018. 81-82-бетлар

³ Нақшбандия // №1(12) 2014 5 -бет

⁴ Садриддин Салим Бухорий Баҳоуддин Нақшбанд ёки етти пир Т., “Ёзувчи” 1993; Насафий Ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанд Т., 1993; Хожа Муҳаммад Ориф ар – Ревгарий Орифнома Садриддин Салим

Баҳоуддин Нақшбанд ёдгорлик мажмуаси марказининг “Нақшбанд” илмий журнали 2008 йилдан буён нашр қилина бошлади.

Ислом Каримов бошлаган хайрли ишлар бугунги кунда ҳам бардавом бўлиб келмоқда. 2017 йилнинг 15 декабрь куни Ўзбекистон Республикаси Президентининг Ўзбекистон Ислом академиясини ташкил этиш чора тадбирлари тўғрисида”ги қарори қабул қилинди. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномасида шундай сўзлар бор: “Шрақ донишмандлари айтганидек, “Энг катта бойлик – бу ақл – заковат ва илм, энг катта мерос – бу яхши тарбия, энг катта қашшоқлик – бу илмсизликликдир!” ...Мамлакатимизда “жаҳолатга қарши – маърифат” деган эзгу ғоя асосида ислом динининг инсонпарварлик моҳиятини, тинчлик ва дўстлик каби олижаноб мақсадларга хизмат қилишини тарғиб этиш кун тартибимиздаги доимий масалалардан бири бўлиб қолади.

Жорий йилда ҳадис илмининг султони Имом Бухорий, калом илмий асосчиси Абду Мансур Мотуридий ва унинг давомчиси Абду Муин Насафийнинг ҳаёти, илмий меросига бағишланган ҳамда диний бағрикенглик мавзуларида халқаро илмий-амалий конференциялар ва бошқа тадбирлар ташкил этилди.

Имом Бухорий бобомизнинг Самарқанддаги ёдгорлик мажмуасини бу мўътабар зотнинг мусулмон дунёсидаги улуғ мақомига мос равишда мутлақо янги лойиҳа асосида қайта барпо этиш ишларини ҳам бошлаймиз.

Шунингдек, буюк аллома Баҳоуддин Нақшбанд бобомизнинг 700 йиллик таваллуд айёмини юқори савияда ўтказишимиз керак”.¹

Дарҳақиқат, Ислом дини – миллий меросимизнинг таркибий қисми ҳисобланади. Жаҳон тамаддунини ислом маданиятисиз тасаввур қилиб бўлмагани каби, ислом маданиятини Ўзбекистонимиздаги бой маънавий мероссиз тасаввур қилиб бўлмайди. Юртбошимиз томонидан олиб борилаётган сиёсатни миллий маънавий меросга бўлган муносабатнинг янги босқичи деб баҳоласак муболаға бўлмайди албатта. Миллий-маънавий меросни эса халқ, унинг вакиллари яратади. Бунда буюк-буюк зотларнинг ҳиссаси ҳамиша катта бўлган. Хожа Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратлари ҳам ана шундай буюк-буюк зотларнинг биридир.

Бухорий ва Исроил Субҳоний таржимаси Т., “Наврўз” 1994; Ғойиблар ҳаёлидан ёнган чироқлар (тўплам). Т., “Ўзбекистон” 1994; Мухаммад Сиддиқ Рушдий Авлиёлар султони. Туронлик валийлар. Табдил этиб, нашрга тайёрловчи И.Остонакулов Т., “Камалак” 1995; Комилов Н. Тасаввуф ёки комил инсон ахлоқи 1-китоб Т., “Ёзувчи” 1996; Султонмурод Олим Нақшбанд ва Навоий Т., “Ўқитувчи” 1996; Комилов Н. Тавҳид асрори иккинчи китоб. Т., “Ўзбекистон” 1999; Баҳоуддин Нақшбанд Аврод (Авроди баҳоия) Г.Наврўзова таржимаси Бухоро “Бухоро” нашриёти 2000; Ориф Усмон Бухорои шарифнинг етти пири Т., 2003; Фахруддин Али Сафий Рашаҳот айни ҳаёт (Оби ҳаёт томчилари) Форс тилидан Домла Худойберган ибн Бекмуҳаммад таржимаси нашрга тайёрловчи М.Ҳасаний, Б.Умрзоқ Т.,Абу Али ибн Сино номидаги тиббиёт нашриёти 2003; Хожа Абдуҳолик Ғиждувоний Сўз боши ва таржима муаллифи Маҳмуд Ҳасаний Т., “Ўзбекистон” 2003; Наврўзова Г. Нақшбандия тасаввуфий таълимоти ва баркамол инсон тарбияси Т., “Фан” 2005; Наврўзова Г.Н. Нақшбандия –камолот йўли Т., “Фан 2007” С.С.Бухорий Ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанд (Дилда ёр) Т., “Ўқитувчи” 2007; Наврўзова Г.Н. Баҳоуддин Нақшбанд таълимотининг ёшлар тарбиясидаги аҳамияти Бухоро “Бухоро” нашриёти 2008; Донишмандлар туҳфаси (Рубоийлар) таржимон, нашрга тайёрловчи, Сўз боши ва изоҳлар муаллифи Э.Очилов. Т., “Ўзбекистон” 2009; Сайфиддин Сайфуллоҳ Ҳазрати Нақшбанд Рубоийлари Т., Тошкент ислом университети нашриёти, 2009. ва б.

¹ “Халқ сўзи” // 2020 йил 25 январь, №19 (7521)

“ТАРИХИ МУҚИМХОНИЙ” АСАРИНИНГ САМАРҚАНДДА САҚЛАНАЁТГАН ҚЎЛЁЗМА НУСХАЛАРИ

Раҳмонова П.Б.

таянч докторант. СамДУ

Аннотация: Мақола “Тарихи Муқимхоний” асарининг Самарқандда сақланаётган қўлёзма нусхаларига бағишланган. Унда тўртта нусха ҳақида маълумот берилган. Биттаси Самарқанд давлат университети, биттаси Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази фондида, иккитаси эса Самарқанд шаҳридаги шахсий коллекцияда сақланади.

Аннотация: Статья посвящена рукописным копиям произведения «История Муқимхани», хранящимся в Самарканде. В нем содержится информация о четырех экземплярах. Один хранится в Самаркандском государственном университете, один в фонде Международного исследовательского центра имама Бухари и два в частной коллекции в Самарканде.

Аннотация: The article is devoted to manuscript copies of the work "History of Muqimkhani" kept in Samarkand. It contains information about four copies. One is kept in Samarkand State University, one in the fund of Imam Bukhari International Research Center, and two in a private collection in Samarkand.

Калит сўзлар: Тарихи Муқимхоний, Тазкираи Муқимхоний, Муҳаммад Юсуф Мунший, Абу Музаффар Саид Муҳаммад Муқимхон, Балх, Самарқанд, қўлёзма, СамДУ нусхаси.

Ключевые слова: Тарихи Муқимхани, Тазкирай Муқимхани, Муҳаммад Юсуф Мунши, Абу Музаффар Саид Муҳаммад Муқимхан, Балх, Самарқанд, рукопись, копия СамДУ.

Keywords: Tarikhi Muqimkhani, Tazkirai Muqimkhani, Muhammad Yusuf Munshi, Abu Muzaffar Said Muhammad Muqimkhan, Balkh, Samarkand, manuscript, SamDU copy.

Ҳар бир сулола ёки даврга оид бўлган манба ўша давр воқеалари, давлат аҳамиятига молик бўлган маълумотлар беришда беқиёс аҳамиятга эга. Хусусан, XVII асрга оид яъни, аштархонийлар даври бўйича маълумотлар берувчи манбалардан бири “Тарихи Муқимхоний” ёки “Тазкираи Муқимхоний” асаридир. Унда аштархонийлар сулоласининг ҳокимиятга келиши ва қўшни давлатлар билан муносабатлари баён қилинган. Ушбу мақолада бу асарнинг Самарқандда сақланаётган қўлёзма нусхалари ҳақида маълумот берилади.

“Тарихи Муқимхоний” асарининг турли қўлёзма нусхалари юртимиз ва хориж кутубхоналарида сақланади. В.В. Бартольд таъкидлаганидек, “бу асар узоқ вақт давомида Бухоро хонлиги тарихи бўйича Европа олимлари учун ягона манба бўлиб келди” [5: 62]. 1820 йилда Бухоро подшоҳи Амир Ҳайдар Россия элчиси Негри билан муваффақиятли музокарадан сўнг ўз кутубхонасидан унга “Тарихи Муқимхоний” асарининг бир қўлёзма нусхасини тухфа этади. Россияга қайтгач, Негри қўлёмани Россия Фанлар Академиясига топширади. Шу тариқа асар Европа олимлари тадқиқот назарига тушиб қолган [5: 62]. Асар 1861 йили ўзбекчага тўлиқ таржима қилинган, ундан айрим парчалари француз ва рус тиларида эълон қилинган. “Тарихи Муқимхоний” асари шарқшунос профессор

А.А.Семёнов томонидан рус тилига таржима қилинган [7]. Асарнинг бу олим кўрган ва унга маълум бўлган қўлёзма нусхаларининг барчаси XIX асрда кўчирилган [7:5]. Ленинград давлат университетида асарнинг 6 та нусхаси (№ 277 – 1258/1842; № 278 – 1258/1842; № 848 – 1245/1829; № 849/а – 1245/1829-1830; № 925/а – 1212/1797-1798; № 964/б – 1238/1822-1823) сақланади [10: 137-141]. Улардан бири, яъни 925/а рақамли қўлёзма хижрий 1212, мелодий 1797-1798 йилда кўчирилган экан.

Муҳаммад Юсуф Мунший ибн Хўжа Бақо балхлик тарихчи олим бўлиб, XVII асрда аштархонийлар даврида Субҳонқулихон (1680-1702) ва Балх тахтига ўтирган шахзода Абу Музаффар Саид Муҳаммад Муқимхон (1702-1704) ҳукмронлиги даврида сарой муншийси бўлган. Муҳаммад Юсуф Мунший шахзода Абу Музаффар Саид Муҳаммад Муқимхонга бағишлаб, “Тазкираи Муқимхония” асарини ёзган [12]. Мазкур асар 1697-1704 йиллар орасида ёзилган бўлиб, Балх ва қисман Бухоро хонлигининг XVII асрдаги ижтимоий-иқтисодий тарихини баён этади. Муҳаммад Юсуф Мунший томонидан ёзилган бу асар аштархонийлар сулоласининг вакили бўлган Балх ҳокими Муҳаммад Муқимхонга (1702-1707) бағишланиб, унда Бухоро хонлигининг XVII-XVIII асрлардаги ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётига доир кўпгина маълумотлар келтирилади [2:245]. Кўриниб турибдики, Абу Музаффар Саид Муҳаммад Муқимхоннинг ҳукмронлик йилларида яқдиллик йўқ. Мазкур мақолада бу масалага аниқлик киритиш кўзда тутилмаган.

Муаллиф аштархонийларнинг мўғуллар билан муносабатини кўрсатиш мақсадида асарда Ўрта Осиёнинг Чингиз қўшинлари томонидан босиб олиншидан бошлаб, XIII-XVI асрларга бўлган тарихига қисқача очерк ҳам бағишлайди. Асар сарой тарихчилари услубида ёзилган. Унда аштархонийлар сулоласига хайрихоҳлик билан қараш, бошқа хонадон ҳокимларининг қилмишларини эса “ёқтирмаслик” ҳолати сезилиб туради. Шу билан бирга, Муҳаммад Юсуф Мунший сарой амалдорлари доирасининг айш-ишратини ҳам мадҳ қилади. Лекин “Тарихи Муқимхоний”нинг бу ва шунга ўхшаш бошқа зиддиятларига қарамай, асар фактик материалларга бой бўлиб, унда тарихий воқеалар изчил хронологик тартибда баён қилинган. Шу билан бирга бу асарда ўзбек қабилаларининг этногенези ва этнографиясига, уларнинг XVIII асрдаги жойлашишига доир муҳим маълумотлар келтирилган. Бинобарин, Муҳаммад Юсуф Муншийнинг бу асари ўзбек халқининг XVII асрдаги тарихини ўрганишда, унинг тарихий-этнографик манзарасини чизишда муҳим манбадир.

“Тарихий Муқимхонийда”да XVII асрда бино қилинган архитектура ёдгорликлари – мадраса, боғ, ҳовуз каби қурилишлар тўғрисида, ўша даврнинг Мавлоно Сайлий, Мавлоно Туробий, Боқихўжа Аҳрорий, Мулло Бадё, Мавлоно Юсуф Қаробогий, Мулла Муфид каби олимлари, Мир Али Соний деб аталмиш Мавлоно Хожа Ёдгор, Мавлоно Муҳаммад Амин каби қатор хаттотлари ҳақида ҳам маълумот берилади, уларнинг асарларидан намуналар келтирилади. “Тарихи Муқимхоний”нинг муаллифи ҳам, бошқа тарихий асарларда бўлгани каби, ўз асарида турли шеърӣ парчалардан фойдаланади, улар билан ўз асарини зийнатлайди [1: 110-111].

“Тарихи Муқимхоний” муқаддима ва уч бобдан иборат. Муқаддимада туркий халқларнинг афсонавий онаси Аланқува; Чингизхоннинг ота-боболари; мўғул қўшунлари томонидан Мовороунахр, Балх ва Бадахшоннинг босиб олинishi

тарихи қисқача баён этилган. Асарнинг биринчи боби Шайбонийлар даврида Мовороунахрнинг умумий аҳволдан ҳикоя қилади. Чингизхон авлодларининг Мовороунахр, Афғонистону Хуросонда ҳукм сурганликлари тарихи берилган.

Кейинги бобида Шайбонийхон бошчилигидаги Дашти Қипчоқ кўчманчи қабилаларининг Мовароуннахрга бостириб кириши ҳақида ҳикоя қилинади. Убайдуллахон ва Бобур Мирзо ўртасидаги Бухоро учун тўқнашувлар, Искандархон ва Пирмуҳаммадхон ҳукмронлиги, шунингдек, Абдуллахоннинг Мовароуннахр тахтини эгаллаши, вафоти ва Абдулмўминнинг қатли воқеалари ёритилган. Аштархонийлар сулоласи тарихи, Ялангтўш Баҳодир ҳокимлиги даври, уларнинг Махдуми Аъзам авлодларига иродаталари кенг берилган. Бухоро хонлиги ҳудудида яшаган кўчманчи аҳолилардан бири олчин қабиласи ҳисобланиб, “Тарихи Муқимхоний” асарида улар асосан кўчманчи турмуш тарзида яшаганлиги таъкидланади.

“Тарихи Муқимхоний”нинг асл нусха ва муҳим қисми унинг II-III бобларидир. Иккинчи бобда Балх ва қисман Бухоро хонлигининг XVII асрдаги ижтимоий-сиёсий аҳволи, шунингдек, Бухоро ва Балх хонликларининг Ҳиндистон, Эрон, Туркия ва Қошғар билан бўлган сиёсий муносабатлари, учинчи бобда эса 1702-1704 йиллар воқеалари, хусусан Бухоро билан Балх ўртасида бошланган қуролли кураш ўрин олган [\[2:225-226\]](#). Асарнинг иккинчи бўлими ўттиз саккиз бобдан иборат. Аммо боблардаги маълумотлар нисбатан қисқа. Улардаги маълумотлар асарнинг асосий қисмини ташкил этади — аштархонийлар ҳукмронлиги даври акс эттирилади. Шунингдек, Бухоро хонлигининг XVI-XVIII асрлардаги сиёсий аҳволи тасвирланади, хусусан, ҳукмронлик шайбонийлардан аштархонийларга ўтиши, Балх ва Бухоро ҳукмдорлари ва амирлари ўртасидаги низолар ҳақида маълумотлар келтирилади. Марказий ҳокимиятнинг заифлашиши, Бухоро хонлигининг Эрон ва Ҳиндистон билан муносабатлари баён қилади.

Асарнинг сўнгги бўлимида Балхда шахзода Абу Музаффар Саид Муҳаммад Муқимхоннинг тахтга чиқиш тарихи ва унинг Бухоро билан муносабатлари ёритилган. Асарда хонлар ва йирик заминдорлар тўғрисида, меҳнаткашларнинг оғир аҳволи ҳақида ҳам сўз юритилган. Шунингдек, ўз даврининг етук тариқат пешвоси, хаттот, шоирлари ва Қундуз, Термиз, Балхда яшовчи қавмлар (қатағон, қўнғирот, курама) ҳамда сарой мансаблари ва ҳарбий унвонлар тўғрисида маълумотлар келтирилган.

Муаллиф аштархонийлар давлатида тариқат вакиллариининг мавқеи баландлигини ва улар сиёсий бошқарувда юқори лавозим соҳиблари бўлганини алоҳида таъкидлаб ўтган. Асар билан танишар эканмиз, аштархонийлар ички зиддиятлар туфайли таназулга учрагани ва маҳаллий зодагонлар Муқимхонни тан олмай Балх ҳокимлигига Хожа Абдували Порсонинг ўғли Солиххожани тайинлаганига гувоҳ бўлишимиз мумкин [\[9\]](#).

Муҳаммад Юсуф Мунший XVI-XVIII асрларидаги тарихий, сиёсий воқеаларни тасвирлар экан, хронологияга алоҳида эътибор қаратган. Шунингдек, муаллиф Марказий Осиёда сулолаларнинг сиёсий курашлари, халқ қўзғолонлари, Бухоро хонлигидан ажралиб чиққан Балх ва Фарғона водийсидаги вазиятни батафсил тасвирлаган. Самарқанд, Шаҳрисабз ва Бадахшон ҳокимларининг марказга бўйсунмаслик ҳаракатларини ва бунинг сабабларини кўрсатиб берган.

Асарнинг Самарқандда сақланаётган нусхалари ҳақида ҳам тадқиқотларда маълумотлар учрайди. Масалан, тожикистонлик машҳур адабиётшунос ва манбашунос олим, профессор Расулхон Ҳодизода шундай ёзади: “1993 йилнинг март ойида Самарқандга илмий сафар билан борганимда Комилхон Каттаев-Самарқандий исмли бир ёш йигит билан суҳбат курдим. Бу йигит ота томонидан Махдуми Аъзам Даҳбедий сайидлари авлодидан эди. У кейинги бир неча йилдан бери аҳён-аҳёнда Мираконий авлодлари тарихи тадқиқи билан ҳам машғул эканлигини изҳор этди ва отасидан қолган Шайбонийлар ва Аштархонийлар тарихига доир “Таърихи Муқимхоний” қўлёзма китобидан бу соҳага эътиборни жалб этувчи далил топганлигини айтди. Бу китобда Мир Тоҳир Садри Маҳшадийнинг аштархоний подшоҳлари таклифи билан Самарқандга кўчиб келиб яшаб қолганлиги баёни берилган экан. Қўлёзманинг Комилхони Самарқандий кўрсатган жойини ўқиганимда, қачонлардан бери мен учун жавобсиз муаммо бўлиб келаётган кўпгина нарсалар ойдинлашгандек бўлди [11:67-78]. Кейинчалик бу шахсий коллекцияда асарнинг 2 та қўлёзма нусхаси борлиги маълум бўлди [5: 62-64].

“Тарихи Муқимхоний” асарининг яна бир нусхаси Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот фондида сақланади сақланади¹. Изланиш давомида асарнинг Самарқанд давлат университетида сақланаётган нусхаси ҳозиргача тадқиқотчилар эътиборидан четда қолгани аниқланди. Бу нусха рақамланмаган, пойгири бор. 157 варақ (314 бет)дан иборат. Саҳифа рақамлари кейинчалик қалам билан қўйилган. Муқоваси ҳам янгиланган, замонавий картондан ясалган. Ҳар бир варақда 13 қатордан ёзув бор, дастлабки варақда басмала билан 10 қатор, охиригисида эса 11 қатор. Варақ ўлчами 26х15, матн ўлчами 19х9. Асар Китоб вилоятининг мирзахонасида Мирзо Муҳаммад исмли хаттот томонидан ҳижрий 1314 йил шаъбон ойининг ўн олтинчи санаси душанба куни ёзиилган [8:157].

Хулоса қилиб айтганда, Муҳаммад Юсуф Мунший аштархонийлар тарихини ёзиш орқали ўша вақтдаги бутун даврни, ундаги ижтимоий-сиёсий жараёнларни, турли табақадаги одамларнинг ҳаётини, муҳим тарихий шахсларнинг шажараси ва фаолиятини очиқ берган. Ушбу асар шу жиҳати билан ҳам ноёб бўлиб, ўз долзарблигини йўқотмаган ва кенг қамровли тадқиқотларга муносибдир.

Тадқиқотларда бу асарнинг Самарқандда сақланаётган учта нусхаси тилга олинган. Унинг яна бир қўлёзмаси СамДУ фондида сақланаётгани аниқланди.

“Тарихи Муқимхоний” асари хонликлардаги ички вазият, маҳаллий зодагон ва дин пешволарининг сиёсатдаги мавқеидан то оддий халқнинг ҳаёт тарзигача бўлган оид маълумотлари билан аҳамиятлидир. Келажакда тадқиқотчи олимлар томонидан бу асарнинг турли саналарда кўчирилган нусхаларини тадқиқ ва таҳлил қилиш долзарб аҳамиятга эга.

Адабиётлар:

1. Абдуллаев В.А. Ўзбек адабиёти тарихи. 2-китоб. – Ташкент: Ўқитувчи, 1964. – Б. 110-111.
2. Аҳмедов Бўрибой. Ўзбекистон тарихи манбалари – Тошкент: Ўқитувчи, 2001. – Б. 225-226.

3. Даурбекова Ирода, Маманов Меҳриддин. Тазкираи Муқимхония кўлёмасининг тавсифи // <https://www.bukhari.uz/> 30/11/2021
4. Каттаев К. “Маҳдуми Аъзам ва Даҳбед” 1994. –Б.-18
5. Каттаев К. Маҳдуми Аъзам Даҳбедий ва унинг машҳур авлодларидан мерос қолган қадимий нодир китоблар каталоги. Биринчи китоб. – Тошкент: Тафаккур бўстони, 2015. – Б. 62-64.
6. Манбашунослик. – Тошкент: Турон-иқбол, 2019. – Б. 245.
7. Мухаммед Юсуф Мунши. Муқим-ханская история. / Перевод с таджикского, предисловие, примечания и указатели профессора А.А.Семенова. – Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1956. – 304 с.
8. Мухаммад Юсуф Мунший. Тазкираи Муқимхоний // СамДУ кўлёмаси № 1188170. – 157 ғарак.
9. Саидов А. Сведения Мухаммада Юсуфа Мунший об административном устройстве Бухарского ханства в XVI- начале XVIII вв.
10. Тагирджанов А.Т. Описание таджикских и персидских рукописей Восточного отдела библиотеки ЛГУ. Т.1 История, биографии, география. – Ленинград: ЛГУ, 1962.
11. Ҳодизода Р. Мир Тоҳири Садри Машҳадий ва фарзандони ў дар Самарқанд // Мушкот журнали. – Техрон-Машҳад, 1375. № 52. – Б. 67-78. (форс тилида)
12. <https://qomus.info/encyclopedia>

O‘ZBEK XALQ MILLIY O‘YINLARNING TARIXIY KO‘RINISHLARI VA RIVOJI

Normuratov Botir
tayanch doktorant, DenovTPI

Annotatsiya. Maqolada o‘zbek xalq o‘yinlarining kelib chiqishi va ularning tarixiy shakllari hamda folklor va mumtoz adabiyotda qanday ifodanlangiliga to‘xtalib o‘tildi. O‘yinlarning turlari, mavsumiy o‘yinlar, bolalar o‘yinlari kabi guruhlari haqida ma‘lumot berildi. O‘yin so‘zining lug‘aviy ma‘nosi izohli lug‘at va boshqa lug‘atlar yordamida tahlil etildi. Xalq o‘yinlarining millat hayotida va madaniyatida tutgan o‘rni haqida ma‘lumotlar berildi.

Kalit so‘zlar: O‘yin, folklor, bolalar o‘yini, bahs, mo‘ngiz-mo‘ngiz.

Annotation. The article discusses the origin of uzbek games of folk and their historical forms, as well as how they are expressed in folklore and classical literature. Information was provided on the types of games, seasonal games, and groups of children's games. The lexical meaning of the word game was analyzed using a glossary and other dictionaries. Information was provided on the role of folk games in the life and culture of the nation.

Keywords: Game, folklore, children’s game, debate, mo‘ngiz-mo‘ngiz.

Аннотация. В статье рассматривается происхождение узбекских народных играх и их исторические формы, а также то, как они выражены в фольклоре и классической литературе. Дана информация о видах игр, сезонных играх, группах детских игр. Лексическое значение слова игра анализировалось с помощью

гlossария и других словарей. Была предоставлена информация о роли народных игр в жизни и культуре нации.

Ключевые слова: Игра, фольклор, детская игра, дебаты, мўнғиз-мўнғиз.

Fan va texnika rivojlanayotgan ayni paytda milliy o'yinlar unutilib, hozirgi yoshlar o'yinning o'zinigina emas, nomini ham eslaridan chiqara boshlagan edilar. Unutilgan o'yinlarni qayta tiklash va iste'molga kiritish borasida XX asrning 80-90- yillari va XXI asr boshlariga kelib xayrli ishlarga qo'l urila boshlandi. Ana shunday bir sharoitda o'yin va u bilan bog'liq turli voqea-hodisalar nomlarini to'plash muhim amaliy ahamiyat kasb etishi tabiiy hol bo'lib qoldi. Ushbu maqolamiz mana shunday ishlardan biridir.

"O'yin" so'zi etimologiyasini o'rgangan E.V.Sevortyan leksemaning tarixiy manbalarda turli ma'nolarni anglatishini ta'kidlaydi. Leksema anglatgan ma'nolar o'zaro bog'liq bo'lib, uning ko'p manolilik xususiyatini namoyon etadi. So'zning quyidagi sememalarini alohida ko'rsatish mumkin: ermak, ovunchoq, ko'ngil ochish, vaqtichog'lik qilish, o'yin-kulgu, sho'xlik, hazil-huzil, qiziqchilik, quvnoq kayfiyat, kechki ziyofat, o'tirish, musiqa asbobi (qoraim tilida), qimor o'yini, biror o'yin partiyasi, ulfatchilik va boshqalar. Bu sememalar tadqiqot obyekti sifatida olingan xalq o'yinlari leksikasiga bevosita aloqadordir.

"O'yin" so'zi turkiy tillarda raqs, o'yinga tushish, teatr tomoshasi singari ma'nolarga ega. Bundan tashqari, ayyorlik, firibgarlik, ko'z bog'lash, aldamchilik holatlari o'yin so'zi bilan ataladi.

"O'zbek tilining izohli lug'atida" o'yin leksemasining 7 xil lug'aviy ma'nosi izohlangan:

"O'yin: 1) ko'ngil ochish, dam olish maqsadida qilinadigan erkin harakat yoki mashg'ulot; 2) boshqalar bilan musobaqa qilish uchun ma'lum qoidalar asosida bajariladigan mashg'ulot; 3) o'rta pul yoki narsa tikib o'tkaziladigan mashg'ulot, qimor; 4) ritmik harakatlar va mimikalar uyg'unligidan iborat sa'nat, raqs; 5) spektakl, konsert, sirk tomoshasi; 6) ko'chma betartib, biroq o'ziga xos jozibali harakat (hayvon va narsa haqida); 7) ko'chma qaltis hazil, g'alati qiliq, injiqlik"[1:139].

O'yinlarning ijodkori xalqdir. Xalq o'yinlari deyilishi ham shundan. O'yin jarayonida ishtirok etuvchilarni "o'yinchi" deyishadi. Ammo bu umumiy atama. O'yin shakli, mazmuni va turiga qarab aytiladigan chavandoz, mergan, polvon, morboz, huq-qaboz, qo'g'irchoqboz, dorboz, filbon kabi qator atamalar paydo bo'lgan.

Ibtidoiy odamlar qadimgi davrlardayoq har xil jonivorlar holatiga, xatti-harakatlariga taqlid qilib, turli-tuman o'yinlarni o'ylab topganlar. Bu davrda yuzaga kelgan ovchilik o'yinlari, odatda, totemistik va animistik qarashlar bilan aloqador bo'lgan. Dastlab ibtidoiy marosimlarning tarkibiy qismi sifatida yuzaga kelgan totemistik raqs va o'yin harakatlari, keyinchalik xalq o'yinlari va tomosha san'ati asariga aylanib ketgan. Shu bois o'zbek xalq o'yinlarini tadqiq etish qadimiy davrlarda yashagan ajdodlarimiz dunyoqarashini o'rganishning keng imkoniyatlarini ochadi.

Xalq o'yinlarini ilmiy tadqiq etish milliy o'yinlarimizga aloqadar bir qancha jiddiy va murakkab masalalarni qamrab oladi. Ma'lumki, o'yinning ijtimoiy mohiyati, kelib chiqishi, shakllanish bosqichlari, ma'naviy-madaniy tizimida tutgan o'rni va uslubi vositalari xususida turli-tuman, hatto, bir-biriga zid nazariy qarashlar mavjud. Quyida shunday ishlardan bir nechtasini sanab o'tamiz: U. Qoraboyev [3], F. Qurbonova [4], X. G'ofurov [5], F. Jahongirov [6], O. Safarov [7], B. Sarimsoqov [8], A. Musoqulov [9] singari olimlarning ilmiy ishlarida xalq o'yinlarining o'ziga xos jihatlari haqida to'xtalib o'tilgan ijtimoiy mohiyati masalasi ko'rib chiqilgan.

Insoniyat tarixining dastlabki davrlaridan o'yinlar hayotda muhim o'rin tutgan. O'yinlar yordamida insoniyat o'sgan, ulg'aygan, chiniqqan, jismonan baquvvat bo'lgan, aqlan va ruhan rivojlangan, ma'naviy kamol topgan. O'yin insoniyat taraqqiyotida katta ahamiyat kasb etgan. Buning sabablari quyidagicha:

– insonda o'yinga nisbatan tabiiy ehtiyoj bo'lib, u hayotdagi bo'shliqni to'ldirgan, inson tanidagi ortiqcha kuchni sarflashga, yetishmagan kuchni to'plashga yordam bergan;

– o'yinlar xalq tarixining in'ikosi. O'yinlar insonning turmushi, mehnati, tajribasi, tashvishi, kurashi, yutuqlarini aks ettiradi. O'yinlar orqali biz insoniyat tarixi, orzu-o'ylari, muammolari, niyatlarini o'rgansak bo'ladi;

– o'yin inson madaniyatining eng qadimiy ko'rinishi, ko'pgina ma'naviy soha (raqs, tomosha-teatr, musiqa, sport, marosim kabi)larning manbayi sifatida xizmat qilgan;

– xalq o'yinlar avlod-ajdodlarimizning sog'lomlashtiruvchi vositasi hisoblangan. Ota-bobolarimiz xalq o'yinlari va musobaqalari yordamida aqlan raso, ruhan tetik, jismonan baquvvat bo'lib kelgan. Sog'lom avlodlarni shakllantirishda o'yinlar asosiy omilga aylangan;

– xalq o'yinlar eng samarali tarbiya vositasi. Bolalar o'yinlar orqali hayotga tayyorgarlik ko'rgan, turmushdagi qiyinchiliklarni yengishni mashq qilgan, ish va kurashda g'alaba qilishni o'rgangan;

– milliy o'yinlar ajdodlarimizning tajribasini o'zida uyg'unlashtiruvchi madaniy meros va zamondoshlarimizning, ayniqsa, yosh avlodni aqliy, ruhiy va jismoniy barkamol bo'lishiga xizmat qiluvchi bebaho manbadir.

Demak, o'yinlar – xalqning tabiiy va tarixiy ehtiyoji sifatida shakllangan; ajdodlar turmushi, mehnati, tajribasi, kurashi, yutuqlarini aks ettiradigan, inson madaniyatining eng ko'hna shakllari, ko'pgina ma'naviy sohalar sarchashmasi, sog'lom avlodni shakllantiruvchi tarbiya vositasi va zamondoshlarimizning jismoniy, ruhiy, aqliy rivojlanishiga xizmat qiluvchi muhim omildir.

O'yin nafaqat chaqqonlik mashqi, dovyuraklik darsi emas, balki o'z zamonasiga mos odamlarni tarbiyalash maktabi ham bo'lib xizmat qilgan.

Ovchilik asosida chorvachilik shakllangan. Chorvani boqishga oid muhim mehnat jarayonlari, masalan, sigir tuqqanda “gelagay oshi” qilish, sigir sog'ish (“ho'sh-ho'sh”), chorvani so'yib qishga go'sht mahsulotlarini tayyorlash daqiqalarida bu jarayonlarni aks ettiradigan o'yinlar paydo bo'lgan. Aniqrog'i, kattalar mehnat qilishayotgan vaqtda bolalar ularning ish jarayonini o'yin shaklida takrorlab turishgan.

Chorvachilikda muayyan hayvonlar: ot, ho'kiz, eshak, tuya, bug'u mehnatidan foydalanish jarayonida ham bu hayvonlar harakatlarini taqlid qiladigan o'yinlar vujudga keladi. Masalan, bahorda yer haydash uchun ho'kizni boqish – “Ho'sh-ho'sh”, shoxlarini moylash, bo'yash – “Shoxmoy” (Shoxmoylar), qo'sh haydash marosimlari (“Qo'sh hayda”), ilk bor ot egarlash vaqtida “Qaysar ot” kabi o'yinlar paydo bo'lgan. Shuningdek, qo'y junlarini olish mavsumiy marosimi, qoramol terilarini iylash va ulardan po'stin tikish, jun yigirish va kiyim to'qish an'analari, turli qo'shiq-raqslar o'yinlar yordamida amalga oshirilgan.

Xullas, chorvachilik tarmoqlarining har biri, masalan, qoramolchilik, qo'ychilik, yilqichilik, parrandachilik, baliqchilik, asalarichilik kabilar bilan bog'liq o'ziga xos o'yin-odatlar paydo bo'lgan.

Dehqonchilik vujudga kelishi va rivojlanishi natijasida ikki an'ana:

1. bahorda mehnat mavsumiga kirish;
2. kuzda hosilni yig'ish mavsumiga bag'ishlangan marosimlar yuzaga kelgan.

Ayniqsa, yoz bo'yi mehnat qilib, mo'l hosil yetishtirgan dehqonlar xursand bo'lganliklaridan o'zlariga xos xirmon to'yini o'tkazib, unda mehnat jarayonlarini o'yinlar orqali aks ettirishgan. Bu "mehnat o'yinlari" yaxshi kayfiyatda, bayram holatida o'tgan. Vaqt o'tishi bilan bu mavsumiy o'yinlar etnografizm darajasiga ko'tarilgan.

Shunday qilib, eng qadimiy davrdan boshlab inson hayotida termachilik, ovchilik, chorvachilik, dehqonchilikka oid mehnat tajribalari bilan birga o'yin-raqs shakllana boshladi. Ongli mehnat va tajriba asosida turli o'yinlar paydo bo'ldi. O'z navbatida, bu o'yinlar mehnatning taraqqiy etishida, inson ongining rivojlanishida ham muhim o'rin tutadi. Chunki o'yinlar boshqalar tajribasidan, ilg'orlar yutug'idan, keksalar ibratidan, avlodlar merosidan samarali foydalanishga imkoniyat yaratgan.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, marosim, san'at, ijod kabi madaniyat turlarining vujudga kelishida va rivojlanishida o'yinlar o'ta muhim rol o'ynagan. Obrazli qilib aytganda, o'yin ko'pgina qadimiy madaniy turlarning, jumladan, raqs, teatr, sport kabilarning "onasi" hisoblanadi. Dastlab o'yin insonning rivojlanishi uchun kerak bo'lgan bo'lsa, keyinchalik inson o'yinni rivojlantirdi.

Har bir tarixiy davr o'z o'yinlarini yaratadi va bu o'yinlar o'z davri kishisini tarbiyalashda muhim o'rin tutadi. O'yinlar odamlarda yashash uchun eng zarur bo'lgan sifatlarni shakllantiribgina qolmay, balki ularni har tomonlama – ma'naviy, aqliy, jismoniy rivojlantirishda ham ahamiyatli bo'lgan. Lekin asosiy e'tibor o'sha vaqt uchun juda muhim bo'lgan xususiyatlarga, masalan, itoat qilish, buyruqni bajarish, jangovarlik kabilarga qaratilgan.

O'yinlarning shakli va mazmuni avvalo tabiiy sharoitdan, mehnat faoliyati, kishilar orasidagi o'zaro munosabat, ijtimoiy axloq, siyosiy vaziyat kabilardan kelib chiqqan. O'yinlardagi "nizoli" harakatlar ijtimoiy hayotdagi qarama-qarshiliklarning ifodasi yoki o'ziga xos aksi sifatida vujudga kelgan.

O'yinlar xalq hayotining muhim qismi bo'lganligini Sharq allomalari – Firdavsiy, Beruniy, Ibn Sino, Mahmud Koshg'ariy, Kaykovus, Alisher Navoiy, Bobur asarlaridan ham bilib olsa bo'ladi. Chunki Firdavsiy shohlar o'yinlari, Beruniy qadimgi xalqlar o'yinlari, Ibn Sino o'yinning sog'lomlashtiruvchi xususiyatlari, Mahmud Koshg'ariy turkiy xalqlariga oid ko'plab o'yin turlarining bayoni, Kaykovus o'yinlarda qatnashish odobi, Alisher Navoiy – pahlavonlik, zo'rchi kabi o'yinlarning badiiy ifodasi, Bobur o'yinlar zavqi-shavqi haqida jiddiy fikrlar qoldirganlar.

Tarixiy o'yinlarni o'rganishda Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit-turk" asari muhim o'rin tutadi. Bu lug'atda xalq o'yinlarining 150 dan ortiq turlari tilga olinadi va ularning 20 tasiga ta'rif beriladi.

Mahmud Koshg'ariy o'yin va musobaqalarga nisbatan "bahs" atamasini ishlatgan (masalan, merganlik bahsi, hayvonlarni ovlamoq bahsi, ot ustida olishish bahsi va hokazo). Devonda o'yinlarga oid ko'plab atamalar ham keltiriladi. Masalan: "oyun" (o'yin), "oynagu" (o'yinchoq), "utush" (yutish), "tobiq" (chovgan to'pi), "cho'mishdi" (suvga sho'ng'ishda bahslashuv), "tuldi" (urdi) va hokazo.

Mahmud Koshg'ariy "Mo'nguz-mo'nguz" nomli bolalar o'yinini shunday ta'riflaydi: "bolalar tiz cho'kib, dengiz labida o'tiradilar. Sonlari orasiga ho'l qum solib to'ldiradilar. So'ng qo'llari bilan qumni uradilar. Ulardan biri (ona boshisi): "mo'nguz-mo'nguz" deydi. Qolganlari: "Ne mo'nguz – nimaning mo'nguzi?" (shoxi) deb so'raydi. U birin-ketin shoxli hayvonlarning nomlarini sanab ketadi. Uning ketidan ular ham takrorlaydilar. So'ng ona boshi shu nomlar orasida tuya, eshak kabi shoxi yo'q hayvonlar nomini aytib chalg'itadi. Bolalardan birortasi uning ketidan shoxsiz hayvon nomini aytib yuborsa, u suvga itarib yuboriladi[10 :446].

Ogahiy ijodida ham o‘yin tasviriga duch kelamiz. Shoirning “To‘ynoma” sida dorbozlar san’ati shunday ta’riflanadi:

*Kelmishlar edi bir ikki mohir,
Dor uzra “o‘yun” qilurg‘a zohir* [2 :346].

Tarixiy adabiyotlardan ma’lumki, qadimgi va o‘rta asrlar davridagi, minglab o‘yinlar ichida shunday musobaqa bo‘lganki, bunda shaharning ikki qism vakillari orasida “Qilich jangi”, “Tuya poyga”, “Tuyalar jangi”, “Otliqlar poygasi” va hokazolar o‘tkazilgan. Ularga shahar ahli yil davomida tayyorgarlik ko‘rishgan.

O‘rta asrlar Sharq miniatyuralarida “Chavgon o‘yini”, “Qaboq o‘yini”, “Chimto‘p” kabilar tasvir-o‘yinlar tarixiga katta qiziqish tug‘dirmasdan iloji yo‘q.

Afsonaviy va tarixiy shaxslarning shakllanishida xalq o‘yinlari muhim o‘rin tutgan. Xalq dostonlari ham xalq o‘yinlarini o‘rganishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi. Bunday dostonlar sirasiga “Alpomish”, “Kuntug‘mish”, “Ravshan”, “Rustamxon” va Go‘ro‘g‘li turkumiga kiruvchi dostonlarni sanab o‘tish mumkin. Masalan, Alpomishning alp qomatli pahlavon bo‘lishida merganlik, olishish, nayza otish, qilichbozlik, chavandozlik, ot kurash kabi musobaqa-o‘yinlari asosiy omil bo‘lgan.

“Alpomish” dostoni xalq o‘yinlarini o‘rganishda o‘ta muhim manba bo‘la oladi. Unda kurash, poyga, uloq, nayza sanchish, kamondan o‘q otish, qilichbozlik, merganlik kabi o‘yinlar negizida jasurlik, jangovarlik, oriyatlilik, matonat, ma’naviy va jismoniy komillik bilan bog‘liq fazilatlarni tarbiyalash bo‘yicha xalq tajribasi o‘z o‘rnini topgan.

Dostonda Barchinoy ot choptirib poygada g‘olib chiqqanga, ming qadamdan yoy bilan tanga pulni urgan merganga, kurash tushib to‘qson alpni yiqqan polvonga tegishini shart qilib qo‘yadi. Barchinoy vasliga yetishni istaganlar orasida bahs-musobaqa avjiga chiqadi. Albatta, bu musobaqa-o‘yinlarida Alpomish g‘olib chiqadi va bosh sovrin o‘rniga Barchinoyga uylanish baxtiga sazovor bo‘ladi. Xalq o‘yinlari shu xalqning etnik jihatdan qanday shakllanganligini, shu xalqning orzu-umidini, yashash tarzini, mashg‘ulotlarini o‘zida aks ettiradi. Hatto yurtimizning sunnat to‘ylari va xalq sayllari o‘yinsiz o‘tmaydi. To‘y va sayllarimizda asosan kurash, ko‘pkari, xo‘roz jangi, qo‘chqor urishtirish, arqon tortish, varrak uchirish, qo‘lbosish kabi milliy xalq o‘yinlari o‘ynaladi. Quvonarlisi, bu o‘yinlarning ayrimlari sport o‘yinlari maqomiga ham erishib ulgurdi. Aytish mumkinki, xalq o‘yinlari hali to‘liq o‘rganilmagan mavzulardan. Bu mavzuda ko‘plab ilmiy ishlar qilish mumkin. Ilmiy ishlarda xalq o‘yinlarini hududiy jihatdan o‘rganish maqsadga muvofiq. Qolaversa, badiiy asarlarimiz va xalq og‘zaki ijodi namunalari ham o‘yinlar tarixini o‘rganish uchun muhim manba bo‘ladi.

Adabiyotlar:

1. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. Besh tomlik. 5-tom. –T.: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, Davlat ilmiy nashriyoti, 2006-2008. 591 b.
2. Ogahiy. Asarlar. Devon. besh jildlik. 2-jild. –T.: G‘.G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1972. 421 b.
3. Qoraboyev U. Badiiy ommaviy tadbirlar. –T.: O‘qituvchi, 1986.
4. Qurbonova F. Ommaviy bayramlarda xalq o‘yinlari. –T.: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2009.
5. G‘ofurov X. Xalq o‘yinlari, qo‘shiqlari va an‘analariga bir nazar. –T.: Kamalak, 1992.
6. Jahongirov F. O‘zbek bolalar folklori. –T.: O‘qituvchi, 1975.
7. Safarov O. O‘zbek bolalar poetik folklori. –T.: Fan, 1985.
8. Sarimsoqov B. O‘zbek marosim folklori. –T.: Fan, 1966.

9. Musoqulov A. O‘zbek xalq qo‘shiqlarining tarixiy asoslari. –T., 1994.
10. Mahmud Koshg‘ariy Devoni lug‘oti-t-turk T.: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2017 y. 550 b.
11. Navoiy. Tanlangan asarlar. 1-tom. –T., 1963.
12. Bobur. Boburnoma. –T.: Yulduzcha, 1990. 574 b.

БУХОРО ДАВЛАТ МУЗЕЙ-ҚЎРИҚХОНАСИДА АЛИШЕР НАВОИЙ АСАРЛАРИ

Султонова Нигина

илмий ходим, Бухоро давлат музей-қўриқхонаси

Аннотация: Бухоро музейида сақланаётган, юртимиз бой маданиятини ўзида акс эттирган Навоий асарлари ўрганилган. Музейнинг ташкил этилган даврдан то ҳозирги кунга қадар бўлган вақт ичидаги фонд ҳужжатлари ўрганилиб маълумотлар келтирилган. Музейдаги асарлар асосида тузилган каталог таҳлил қилинган.

Калим сўзлар: музей, фонд, кўргазма, илмий йиғув, хаттот.

Аннотация: Были изучены произведения Навои, которые хранятся в Бухарском музее и отражают богатую культуру нашей страны. В период с момента основания музея по сегодняшний день изучаются документы фонда и предоставляется информация. Анализируется каталог, составленный на основе работ, находящихся в музее.

Ключевые слова: Музей, фонд, выставка, научная коллекция, каллиграф.

Annotation: The works of Navoi, which are kept in the Bukhara Museum and reflect the rich culture of our country, were studied. In the period from the foundation of the museum to the present day, the documents of the foundation are studied and information is provided. The catalog compiled on the basis of the works in the museum is analyzed.

Keywords: Museum, foundation, exhibition, scientific collection, calligrapher.

Истиклол шароитида жамиятдаги янги ўзгаришларни амалга ошириш жараёнида, жамият аъзоларини эркин демократик ва ёшларни миллий гоя руҳида тарбиялаш вазифаларини бажаришда тарих фанининг аҳамияти ортиб бормоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг “Юксак маънавиятли, замонавий билим ва касб-ҳунарларга, ўз мустақил фикрига эга бўлган ёшларни миллий ва умуминсоний қадриятлар руҳида тарбиялаш биз учун энг муҳим масалаларидан биридир”-деган фикрлари ҳам бежиз эмас албатта¹[1,Б-89]. Ўзининг узок ўтмишига эга мамлакатимиз тарихини ўрганиш ва ундан тўғри хулоса чиқариш, бугунги кунда ҳар бир ёш авлоднинг бурчи ҳисобланади.

Музейлар-бой тарихимиз ва бетақдор маданиятимиз хазинасини ўзида сақлаб, тарихий, моддий ва маънавий ёдгорликларни тўплаш, сақлаш, ўрганиш, ва ташвиқ қилиш ишларини бажарувчи илмий-маърифий муассасадир.

¹ Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-том. – Т.: Ўзбекистон, 2017 Б-89

Бухоро-асрлар давомида улкан Шарқнинг илму маърифат ва дину эътиқод марказларидан бир сифатида жаҳонга донғи кетган қадимий шаҳар. Ўрта асрларда Бухоро Мовароуннахрнинг йирик савдо-сотик, ҳунармандчилик ва маъмурий марказларидан бири бўлган. Унинг бой тарихи ҳақида биз музейлардан ва тарихий манбалардан маълумот олишимиз мумкин. Бухоро давлат музей-қўриқхонаси 1922 йил¹ дан буён фаолият юритиб келмоқда. 1927 йил 1 мартдан бошлаб музей учун кўргазма тузишга киришилади. 1946 йилга келиб музей фондига бир қанча экспонатлар қабул қилинган ва музей ашёлари сони саккиз мингтани ташкил этган. Мустақиллик йилларида Р.В.Альмеев томонидан музейларни маданий ва иқтисодий, социал-маданий ривожлантириш йўналишларида тадқиқотлар олиб борилди².

Ҳозирда Бухоро давлат музей-қўриқхонаси мамлакатимизнинг қадимий маданияти маркази бўлиб, қўлёзма китоблар хазинаси сифатида катта ўрин тутади. Музей фонди таркиби жиҳатидан хилма-хилдир. Музей фондида сақланаётган Араб ёзувидаги қўлёзма ва литографик асарлар, хаттотлар асарлари намуналари ва бошқалар нафақат музей-қўриқхона фондида, балки музей экспозициялари ва кўргазмаларида ҳам маҳаллий ва хорижий сайёҳларга намойиш этилмоқда. Ана шундай кўргазмалардан бири "Тарих" илмий бўлими таркибидаги "Бухоро ёзма ёдгорликлари" экспозициясидир. Ушбу доимий кўргазма ўз фаолиятини ўтган асрнинг 90-йилларида бошлаган, музейда 60 дан ортиқ экспонатлар намойиш этилган³. Йиллар давомида экспозиция фондда сақланаётган кўплаб экспонатлар билан тўлдирилди ва 2011 йилда кўргазма реконструкция қилинганидан кейин янги кўринишга ега бўлди⁴.

Музей "Ҳужжатлар" фондининг ноёб намуналаридан бири бу Навоий асарлари тўпламидир. Алишер Навоийнинг турли даврларда кўплаб хаттотлар томонидан кўчирилган нодир асарлари ҳозирда музей фондида муҳофаза этилиб, ўрганилиб келинмоқда.

Навоий асарлари буюк бир уммон⁵. Бу уммон кўпчилик илм соҳиблари учун бир хазинадир. Бу хазинадан оқилдона фойдалансак унинг моҳияти кишини юксалтиради. Зеро, Президентимиз Ш.М.Мирзиёевнинг "Миллий тарихни миллий рух билан яратиш керак. Акс ҳолда унинг тарбиявий таъсири бўлмайди. Биз ёшларимизни тарихдан сабоқ олиш, ҳулоса чиқаришга ўргатишимиз, уларни тарих илми, тарихий тафаккур билан қуроллантиришимиз зарур"⁶.

2001 йил Алишер Навоий таваллудининг 560 йиллиги муносабати билан Арк вилоят ўлкашунослик музейи Жомеъ масжиди биносида шоирнинг қўлёзма китоблари кўргазмаси ташкил этилди⁷. Кўргазмада Алишер Навоий, Абдурахмон Жомий, Абдуқодир Бедил каби адибларнинг асарлари намойишга қўйилди.

¹ Ниязова М.И. Из истории деятельности Бухарского музея//Из истории культурного наследия Бухара № 2.С-38, Церемония открытия в Бухаре первого музея// Бухоро ахбори 112-сон. 1922 йил 23 ноябрь

² Альмеев Р.В. Бухара город-музей Т.:Фан 1999й С 128

³ Ахмедова С. Реэкспозиция завершена: Исторический ракурс. // Бухарский вестник, 2002 г, 25.09. -с.3

⁴ Музей қўриқхонанинг 2011 йил ҳисоботи

⁵ Бухоро давлат музей қўриқхона фондларидаги Алишер Навоий асарларининг қўлёзма ва тошбосма нусхалари каталоги Бухоро.:Дурдона 2021 йил Б-3

⁶ Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Жамият ҳаётининг танаси иқтисодиёт бўлса, унинг жони ва руҳи маънавиятдир" нутқи//Халқ сўзи, 2021 йил 20 январ № 13

⁷ Музей қўриқхонанинг 2001 йил ҳисоботи

Қолаверса, “Хужжатлар” фонди илмий ходими А.Ахмедовнинг сай-ҳаракатлари билан “Хужжатлар” фондида шу соҳани ривожига йўлида ҳаракатлар мероси ўрганилиб, халқимизга етказиш учун соҳада анча ишлар амалга оширилди. Шулар қаторида “Бухоро давлат музей-қўриқхона фондларидаги ва тошбосма Алишер Навоий асарларининг қўлёзма каталоги”ни нашрга тайёрлашга киришилди. Ушбу каталогни тузишдан кўзланган асосий мақсад, аввало музей-қўриқхона фондларида сақланаётган нодир манбаларни йўқолиб кетишини олдини олиш бўлса, иккинчидан мазкур музей-қўриқхона фондларига ташриф буюрган ҳар бир илм аҳли учун амалий ёрдам бўлади. Шунингдек, илмий изланувчилар, юртимиздан ёки дунёнинг исталган мамлакатидан илмий иш қилиш мақсадида ташриф буюрган тадқиқотчи олимлар, тарихчи ва манбашунослар учун музей фондидаги манбалардан фойдаланишларини енгиллаштириб, уларга қулай имкониятлар яратиб беришдир.

Чунки келган ҳар бир илмий тадқиқотчи ўзига керакли қўлёзмани топиши ва ундан фойдаланиши учун бу нашр қилинган каталогга мурожаат қилиб, ҳеч қийналмай, адабий манбани топишга муваффақ бўлади.

Бу каталог юртимиздаги қўлёзма фондларида сақланаётган манбалар асосида тузилган бир қанча (“Собрание восточных рукописей ИВ АН Уз ССР”, “Каталог фонда Института рукописей АН” каби...) каталогларнинг давоми сифатида тузилди.

Каталог 70 саҳифадан иборат бўлиб, бу каталог рангли фотосуратлар ва уларнинг музейдаги инвентар рақами билан кўрсатилиб бойитилган. Ва у 6 бўлим: қўлёзмалар таърифи, тошбосма асарлар таърифи, қўлёзма нусхалардаги қотиблар исми кўрсаткичи, қўлёзма асарлар кўрсаткичи, тошбосма асарлар кўрсаткичи, тошбосма асарлар нусхасидан иборат.

Каталогда қуйидаги маълумотлар акс этган: қўлёзма манбаларда асарнинг номи, муаллиф номи, муаллиф томонидан қачон яратилганлиги, ашёвий (инвентар) рақами, ким томонидан кўчирилгани, хат тури, матн тили, кўчирилган даври, кўчирилган жойи, қўлёзманинг нуқсони, қўлёзмадаги вароқлар сони ва ўлчами каби кодикологик маълумотлар.

Агар манба тошбосма бўлса унда асарнинг номи, муаллиф номи, у томонидан яратилган санаси, ашёвий (инвентар) рақами, ким томонидан нашрга тайёрлангани, қайси хат турида чоп этилгани, матн тили, чоп этилган даври, матбааси жойлашган жойи, тошбосманинг нуқсони, удаги саҳифалар сони ва ўлчами.

Ушбу каталогда Алишер Навоийнинг битта асарини ўз ичига олган манбадан ташқари унинг бир неча асарларини бириктирган ёки Навоий, Жомий ва Эшони имло каби бошқа шарқ мумтоз адибларнинг асарларини ўз ичига олган асарлар тўплами қўлёзма манбалар каталогининг “Мажмуа” қисмида баён қилинган.

Қўлёзмалар таърифи қисмида музейнинг асосий инвентар китобида рўйхатга олинган 32 та китоб изохлаб ўрганилган ва тасниф қилинган. Китобларнинг сақланиш ҳолати, хаттотлар киритган ўзгаришлар, унинг тили, нуқсони, кўчирилган жойи, йили ва муаллифнинг бу ҳақида қисқача изоҳи келтирилган.

Тошбосма асарлар таърифи қисмида эса музейнинг асосий ва илмий ёрдамчи фонди китобида қайд қилинган 18 та китоб изоҳланган. Унда матбаа номи, тили, чоп этилган сана, жойи, саҳифа сони ва муаллиф изоҳи келтирилган.

Қўлёзма нусхалардаги котиблар исми кўрсаткичида қўлёзма асарларининг қай бирида хаттотлар ҳақида маълумот келтирилган бўлса шу маълумотлар тўпланган. Уларнинг сони 12 тага етган.

Китобнинг кейинги икки қисмида суратлар изохланган ва охирида суратлар илова қилинган.

Хулоса қилиб айтганда, бугунги кунда Республикамиз фондларида мавжуд қўлёзма ва тошбосма матнларни ўқиш ва тадқиқ этиш малакасини эгаллаш бўлажак фан докторлари учун муҳим ва долзарб вазифадир. Қолаверса, кўп йиллик адабий тарихимиз ҳақида тўғри ва соғлом тасаввурда бўлишлари учун нафақат манбашунос ва матншунослар, балки бўлажак адабиётшунос ва тилшуносларимиз ҳам мумтоз адабиёт намуналари билан бирламчи манбалар оркали танишиш имкониятига эга бўлишлари зарур.

Адабиётлар:

1. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-том. – Т.: Ўзбекистон, 2017 Б-89

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Жамият ҳаётининг танаси иқтисодиёт бўлса, унинг жони ва руҳи маънавиятдир” нутқи//Халқ сўзи, 2021 йил 20 январ № 13

3. Ниязова М.И. Из истории деятельности Бухарского музея//Из истории культурного наследия Бухара № 2.С-38, Церемония открытия в Бухаре первого музея// Бухоро ахбори 112-сон. 1922 йил 23 ноябрь

4. Альмеев Р.В. Бухара город-музей Т.:Фан 1999й С 128

5. Ахмедова С. Реэкспозиция завершена: Исторический ракурс. // Бухарский вестник, 2002 г, 25.09. -с.3

6. Музей кўриқхонаниг 2011 йил ҳисоботи

7. Бухоро давлат музей кўриқхона фондларидаги Алишер Навоий асарларининг қўлёзма ва тошбосма нусхалари каталоги Бухоро.:Дурдона 2021 йил Б-3

8. Музей кўриқхонаниг 2001 йил ҳисоботи

АҲЛИ СУННА ВАЛ ЖАМОА ОЛИМЛАРИ АСАРЛАРИНИНГ АДАШГАН ФИРҚАЛАРГА ҚАРШИ КУРАШИШДАГИ АҲАМИЯТИ

Собиров Ўткир

мустақил тадқиқотчи. ЎХИА

Аннотация: Бугун шиддат билан ўзгариб бораётган глобаллашув даврида ислом дини аҳкомларини нотўғри талқин қилиш, уларни сохталаштириш йўли билан турли фитна ва бузғунчиликлар содир этиш ҳолатлари кузатилаётгани барчамизни ташвишга солади. Қолаверса, огоҳлик ва хушёрликка ундайди. Бундай вазиятда ислом динининг софлигини сақлаш, унинг тинчлик ва инсонпарварликдан иборат асл моҳиятини аҳоли, айниқса, ёшларга тўғри, холис етказишга қодир, юқори даражада илмий ва диний салоҳиятга эга мутахассисларни тайёрлаш ҳамда “жаҳолатга қарши

маърифат билан курашиш”нинг таъсирчан чораларини кўриш долзарб масалага айланди.

Аннотация: Сегодня, в эпоху стремительно меняющейся глобализации, все мы обеспокоены тем, что путем искажения основы ислама, их фальсификации наблюдаются различные заговоры и козни. Кроме того, это способствует осознанности и бдительности. В такой ситуации актуальным вопросом стало сохранение сущности исламской религии, подготовка специалистов с высоким научным и религиозным потенциалом, способных донести до населения, особенно до молодежи, ее истинную суть миролюбия и гуманности, и принять эффективные меры по “борьбы с невежеством с помощью просвещения”.

Annotation: Today, in the era of globalization, which is rapidly changing, we are all concerned that various conspiracies and mischiefs are being observed by misinterpreting the rules of Islam and falsifying them. In addition, it encourages awareness and vigilance. In such a situation, it has become an urgent issue to preserve the purity of the Islamic religion, to prepare specialists with high scientific and religious potential who are able to convey its true essence of peace and humanity concepts of Islam to the population, especially to the youth, and to find effective measures to “fight against ignorance with enlightenment”.

Асосий қисм. Юртимизда миллий анъана ва қадриятларимизни ривожлантириш, улуғ аллома аждодларимиз илмий меросини чуқур ўрганиш, ёшларимизни Ватанга муҳаббат, илм-маърифатли, интеллектуал баркамол авлод этиб тарбиялашга давлат сиёсатининг устувор йўналиши сифатида қаралмоқда. Барча соҳалар каби диний соҳада ҳам қўплаб ислохотлар амалга оширилмоқда. Ислом дини бой илмий-маънавий мероси, аждодларимиз қолдириб кетган бебаҳо асарларни ўрганиш, миллий анъаналаримизни қайта тиклаш ишларига алоҳида эътибор қаратила бошланди ва диннинг арконларини эмин-эркин бажариш учун барча шароитлар яратилди. Бу соҳада олиб борилаётган ислохотлар дунё миқёсида ҳам муносиб эътироф этилиб, диний бағрикенгликнинг намунали модели сифатида баҳоланмоқда.

Президентимиз Ш.Мирзиёевнинг БМТ Бош Ассамблеяси 72-сессиясидаги нутқида “Биз бутун жаҳон жамоатчилигига ислом динининг асл инсонпарварлик моҳиятини етказишни энг муҳим вазифа, деб ҳисоблаймиз” дея мавзунинг муҳимлигига алоҳида эътибор қаратган. Шу нуқтаи назардан, глобаллашув ва ахборот алмашинуви тезлашган даврда, ушбу мавзунинг мазмун-моҳиятини чуқурроқ аниқлаб олиш, жамиятимиз ҳаётига хавф солаётган адашгаган оқим тарафдорларининг тарихий илдизи, турли фирқаларнинг асоссиз даъволарини тадқиқ этиш зарурати туғилмоқда. Сабаби XX-XXI асрларда юзага келган бир қанча радикал оқимлар, жумладан, “Ҳизбут-таҳрир”, “Сохта салафийлар”, “Жиходчилар”, “ИШИД” каби тоифа вакиллари томонидан минтақада, хусусан мамлакатимизда ғаразли мақсадларни амалга оширишга, мавжуд конституциявий тузумга қарши чиқиш, яхлит жуғрофий ҳудудда “Ислом давлати”ни куриш ёки “халифалик”ни ўрнатиш каби замонавий жамиятдаги мусулмон оламига зид бўлган ғайриисломий интилишлар айрим юртдошларимиз орасида диний мутаассиблик, турли хил муросасизлик ҳаракатлари авж олишига сабаб бўлди.

Бунинг оқибатида эса, халқимиз бошидан баъзи мудҳиш кунларни ўтказди. Билиб билмай алданиб қолган айрим ҳамюртларимиз бузғунчи кучларнинг “қўғирчоғига” айланди. Ватанига, ўз ота-онаси, ака-ука ва яқинларига қарши чиқди. Натижада ноҳақ қон тўкилиши, ўзлари эса халок бўлиши, узок муддатга озодликдан маҳрум этилиши ёки турли давлатларда қочкин хору-зорликда нобуд бўлиш каби ачинарли ҳолатлар кузатилди.

Шу нуқтаи назардан тақдим этилаётган Аҳли сунна вал жамоа ақидасига оид манбалар таҳлили муайян даражада жаҳолатга қарши маърифат билан курашишда ўзининг муҳимлиги билан бирга диний-маърифий йўналишда таҳсил олаётган ва фаолият юритаётган соҳа вакилларига ёрдамчи дастак сифатида хизмат қилиши шубҳасиз.

Аҳли сунна вал жамоа – ислом тарихининг барча даврларида мусулмонларнинг катта қисми тутган йўлдир. Улар пайғамбаримиз Расулulloҳ саллаллоҳу алайҳи васаллам ва хулафои рошидин разияллоҳу анҳунинг суннатларини ушлаган ва саҳобалар, тобеъинлар, тўрт мўътабар фикҳий мазҳаб имомларидан иборат дин пешволари йўлига эргашган жамоадир. Аҳли суннат вал жамоа мазкур улуғларнинг йўлини нақл ва муттасил иснод (оғизма-оғиз эшитиш) билан қабул қилиб олганлар.

Аҳли суннат вал жамоани ташкил қилган саҳобалардан тобеъинлар илм ўргандилар, улардан эса мужтаҳид олимлар дин илмини қабул қилиб олдилар.

Иккинчи ҳижрий асрда баъзи илм аҳли муташобех оятларнинг зоҳирига “ёпишиб”, Аллоҳ таолонинг исми сифатларини исботлашда муболаға қилиб, “тажсим” (Аллоҳ таолога жисм нисбат бериш)га ўтдилар.

Бунинг муқобилида мўътазила фирқаси чиқиб, Аллоҳ таолони нолойиқ сифатлардан поклаймиз, деб муболаға қилдилар ва оят-ҳадисларда собит бўлган сифатларни йўққа чиқардилар. Ўша пайтда бўлган Аҳмад ибн Ханбал ва бошқа аҳли суннат вакиллари (раҳимаҳумуллоҳ) уларга раддия билдирганлар. Ўзларидан аввалги саҳобийлар, тобеъинлар ва мужтаҳид уламоларнинг йўлини тутиб, муташобих оятлар ҳақида: “Аллоҳ таолонинг сифатлари ояти карималарда қандай бўлса шундай имон келтирамиз, таъвилига киришмаймиз”, – дедилар.

Мўътазила ва мушаббихаларнинг бидъатлари юзага чиқиб, уларнинг сўзлари тарқалгандан кейин бир қанча уламолар чиқиб Аҳли сунна вал жамоанинг эътиқодини каломий ҳужжатлар ва усулий далиллар билан қувватладилар. Бу ишини Имом Абул Ҳасан Ашъарий, Имом Абу Мансур Мотуридий каби зотлар Аҳли суннанинг эътиқодини баён қилиш, шубҳаларни даф қилиш, нақлий ва ақлий далиллар келтириш билан чиройли адо этдилар.

Бугунги кунда адашган тоифаларга қарши курашишга бағишланган тадқиқотларни умумий ҳолда **2 ғуруҳга** ажратишимиз мумкин:

1-ғуруҳ: Аҳли сунна вал жамоа ақидаси уламоларидан Абу Ҳанифа¹ раҳма-туллоҳи алайҳ (ваф.767) “Ал-Фикҳ ал-акбар” (“Катта фикҳ”) асари, Муҳаммад ибн

¹ Имоми Аъзам Абу Ҳанифа раҳимаҳуллоҳ ан-Нўъмон ибн Собит ибн Зутий ал-Қўфий (80-150/699-767) таниқли фақиҳ бўлиб, отасининг номи баъзи манбаларда Собит эмас, ан-Нўъмон, бобосининг номи эса ал-Марзбон экани қайд этилган. Абу Ҳанифа Имом Аъзам номи билан танилгандир. Боболари асли Қобил аҳлидан бўлиб, диёрлари фатҳ бўлганда асир олинаиб, сўнгра озод этилганлар. Абу Ҳанифа гарчи асирликдан озод этилган кишининг авлоди бўлсада, на унинг ўзи ва на отаси кулликда бўлмаган. Балки, асли ҳур бўлган. Форсий нисбатининг берилиши асрлар оша у зотнинг шарафларига шараф қўшди холос. Зеро, саҳобалардан сўнг ислом диёрида узок вақт илм майдонининг марказида

Жарир Табарий раҳимахуллоҳ (ваф.923) “ат-Табсир фий усул ад-дин” (“Дин асосларига чуқур назар”), ўрта осийлик буюк исломшунос мутафаккирлар Имом Бухорий (ваф.869) роҳимахуллоҳнинг “Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ” (“Ишончли тўплам”), “Раф ал-ядайн фий ас-сола” (“Намозда қўлни кўтариш ҳақида”) асарлари ва Имом Термизий (ваф.892) роҳимахуллоҳнинг “Жомеъ ат-Термизий” (“Термизий тўплами”), “Аш-Шамойил аннабавия” (“Пайғамбарларнинг алоҳида фазилатлари”), “Ал-илал фил-ҳадис” (“Ҳадислардаги оғишлар”), “Рисола фил-хилоф ва л-жадал” (“Ҳадислардаги ихтилоф ва баҳслар ҳақида рисола”), “Ал-жомиъ ус-саҳиҳ” (“Ишончли тўплам”), каби асарлари мазкур йўналишдаги дастлабки манбалардан ҳисобланади. Кейинги босқичларда аҳли сунна ва жамоанинг икки ақидавий йўналиши намоёндалари Мотуридия ва Ашъария мактаблари асосчиларини эътироф этиш зарур.

Ашъария мактабининг асосчиси бағдодлик олим Абул Ҳасан ал Ашъарий (ваф.931)дир. Унинг “ал-Фусул фий ар-радд ʼала ал мулҳидин” (“Худосизларга нисбатан раддиялар тафсилоти”) асарида Аллоҳга ишонмайдиганларга раддиялар, уларнинг ақидаларининг ботиллигини исботлайдиган далиллар баён этилган. “ар-Радд ʼала ал-муҷассама” (“Жисм дегувчиларга раддия”)да эса, Аллоҳни жисм деб биладиган оқимларга нисбатан раддиялар берилган. Яна бир “Ийзоҳ ал-бурҳон фий ар-радд ʼала аҳл аз-зайғ ва ат-туғён” (“Адашиб, бурилиб кетганларга раддия борасида ҳужжатлар изоҳи”) асарида аҳли суннат ва жамоа ақидаларидан четга чиққан ўз даврида мавжуд оқим ва фирқаларга муносиб раддиялар берган.

Мотуридия мактабининг асосчиси эса, самарқандлик таниқли олим Абу Мансур ал Мотуридий¹ (ваф.945)дир. Унинг “Таъвилоту аҳли ас-сунна” (“Суннат аҳлининг изоҳлари”) асари машҳур бўлиб, мазкур асар тафсир илмига бағишлангани учун “Таъвилот ал-Қуръон” деб ҳам аталади. “Баёну ваҳм ал-мўътазила” (“Мўътазилаларнинг гумонларининг баёни”). Бу асарда мўътазилийлик оқими вакиллариининг фикрлари

турганларнинг аксар қисми ҳам мавлолардан эди. Қолаверса, Расулulloҳ саллоллоҳу алайҳи васалламнинг: Агар илм Сурайёда бўлганида уни форс ўғлонларидан бўлган кишилар олиб тушар эди” деб айтган башоратлари ҳам ўз тасдиғини топган эди. Абу Ҳанифанинг биринчи қилган ишлари усулуд-дин (ақийда илми) ҳамда мулҳид (Худони инкор қилувчи) ва адашган фирқалар билан баҳслашиш бўлди. Абу Ҳанифа раҳматуллоҳи алайҳ адашган фирқалар билан баҳслашиш, шариатни шубҳали нарсалардан тозалаш ва залолат аҳлининг шариатга етказмоқчи бўлган зарарларини даф қилиш учун Басрага ўн етти мартадан кўп келган. Жаҳм ибн Сафвон билан ҳам тортишиб, ниҳоят, уни мот қилиб қўйди. Мулҳидлар билан эса то улар шариатни англаб етгунларича баҳслашди. Худди шунингдек, мўътазила ва хаворижлар билан ҳам мунозара қилиб, уларга кучли ҳужжат ва далилларни келтириб, ақлини киритиб қўйди ва ғулувга кетган шиъалар билан тортишиб, уларга ҳам етарли даражада далиллар келтирди.

¹ Абу Мансур Мотуридийнинг тўлиқ исми шарифи Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Маҳмуд Абу Мансур Мотуридий Самарқандий Ансорий бўлган. Камолиддин Баёзийнинг таҳқиқига кўра бу зотнинг насаби улуғ саҳобий Абу Аййуб Ансорийга бориб тақалади. Шунинг учун бу зотга “Ансорий” нисбати ҳам берилган. Абу Мансур Мотуридийнинг қайси йилда туғилгани аниқ маълум эмас. Аммо устозларидан бири бўлган Муҳаммад ибн Муқотил Розий ҳижрий 248 (милодий 862) йилда вафот этгани айtilган. Шунга кўра, Абу Мансур Мотуридий ҳижрий 240 (милодий 854) йилдан олдин туғилган, чунки Муқотил Розийдек фақиҳ, муҳаддис олимдан таълим олиш учун шогирд камида ўн ёш атрофида бўлиш керак, дейилган. Имом Мотуридий ва у кишининг аҳли сунна ақидаси асосида яратган Мотуридия мактаби асосида етишиб чикан буюк уламоларимизнинг исломга ёт оқимларга ўз вақтида берган раддиялари мўътазилия оқими тарафдорларининг буткул йўқолиб кетишига, ислом оламининг деярли ярмида жумладан, Мовароуннаҳар диёрида Мотуридия таълимоти мустаҳкамланишига сабаб бўлди. Бу эса асрлар давомида халқимизнинг аҳли сунна вал жамоа ақидаси асосида эътиқод қилишга ҳамда турли низо ва ихтилофлар келиб чиқишини олдини олишда беқиёс хизмат қилди.

келтирилиб, уларнинг бу фикрлари нотўғрилиги кўрсатиб берилади. “ар-Радду ʔало ал-қаромита” (“Қарматийларга раддия”). Мазкур асарда Қарматийлик оқими вакиллари раадиялар берилади. Мотуридийнинг каломга оид асарлари ичида айниқса “Китоб ат-тавҳид” (“Аллоҳнинг ягоналигини исботлаш китоби”) мотуридия калом мактаби аъзоларининг бирламчи манбаларидан ҳисобланиб, аҳли сунна вал жамоа эътиқодини баён этишда, ўрганишда муҳим аҳамиятга эга. Сабаби асарда алломанинг ақидапараст оқимларга қарши қарашлари батафсил баён этилган.

Мотуридия ақидасини кенг таратган Мовароуннаҳр олимларидан Абул Муъийн ан-Насафий (ваф.1114)дир. Бу киши Бухоро ҳамда Самарқандда таҳсил олиб, калом илми ривожига бекиёс ҳисса қўшган ва мотуридия таълимотининг дунё бўйлаб кенг тарқалишида муҳим роль ўйнаган. Ўндан ортиқ китоблар ёзган ва улардан “Табсиротул адиллату фи усулид дин” (“Усулуд дин”даги далилларни тушунтириш), “Ат-Тамҳид ли қавоиди-т-тавҳид” (“Тавҳид қоидаларига муқадди-ма”) ва “Баҳр ул-калом фи илм ил-калом” (“Калом илми денгизи”) асарлари биз-гача етиб келган. Бу асарларда дин масаласида исломга ёт адашган тоифаларга тўғри йўл кўрсатилган. Ақида масалалари чуқур илмий таҳлил этилиб, мотуридия таълимоти моҳияти очиб берилган. Шу нуқтаи назардан, бугун ёшларни турли бузғунчи ғояларидан асраш, уларда мафкуравий иммунитетни шакллантиришда Абул Муин ан-Насафий¹ илмий-маънавий мероси муҳим аҳамият касб этади.

Алоуддин Косоний (ваф.1191) роҳимаҳуллоҳнинг “Бадоиъус саноиъ фий тартиб аш-шароиъ” (“Шариат қонунларини тартиблашда гўзал санъатлар”) асари ҳам алоҳида эътиборга моликдир. Бу олимнинг хизматларини ўша даврдаёқ фикҳий ихтилофларга барҳам берилиши, мазҳаблар орасидаги бир-бирига бўлган бирдамлик, ҳурмат ошиши, Ҳанафийларнинг мавқеи тикланиши ва илм-маърифат ва барқарорлик таъминланиши, мўътазила ва бидъатчи тоифаларнинг томири қирқилишида кўриш мумкин.

Исломга ёт мутаассиб оқим тарафдорларига асосли раадиялар бериш борасида Имом Марғинонийнинг “Ҳидоя” асари, Имом Низомиддин Шошийнинг “Усул аш-Шоший”, Мулла Живоннинг “Нурул анвор”, Сўфи Оллоёрнинг “Сабот ул-оғизин”, Имом Нажмиддин Умар ан-Насафийнинг “Ақоиди Насафий”, Абу Жаъфар ат-Таҳовий раҳимаҳуллоҳнинг “Ақидат ут-таҳовий” ва “Шарҳу маъонил-осор” (Ҳадис ва хабарлар маъноларини шарҳлаш), “Ихтилоф ал-уламо” (Олимлар ихтилофлари), “Ақидат ат-Таҳовия” (Таҳовийнинг ақидаси) асарларини эътироф этиш лозим. Шу билан бирга, Абу Бакр Муҳаммад ибн Исҳоқ Калобозий қаламига мансуб “Ат-Таарруф ли Мазҳаби аҳлит Тасаввуф” (Аҳли тасаввуф йўналишларини танитиш) асари асл сунний тасаввуф ва унинг олиймақом шайхлари билан бир қаторда сохта шайхлар ҳамда уларнинг залолатлари фарқлаб берилган. Тасаввуф ҳақида бир-бирига қарама-қарши гаплар тарқалган ҳозирги кунда мазкур асар муҳим аҳамият касб этади.

¹ Абу ал-Муъийн ан-Насафий номи билан машҳур бўлган алломанинг тўлиқ номи Маймун ибн Муҳаммад Муътамид ибн Макхул бўлиб, 1027 йилда Насаф (Қарши)да таваллуд топган. Абул Муин Насафий роҳимаҳуллоҳ Абу Мансур Мотуридий асос солган мотуридия ақийдавий мазҳаби уламоларининг энг машҳурларидан бўлиб, ушбу таълимотнинг ёйилишига энг кўп ҳисса қўшган зотдир. Абул Муин ан-Насафийнинг шонли тарихимиздаги иккита улкан хизматини алоҳида таъкидлашимиз зарур. Биринчидан, унинг мотуридия таълимотининг диёримизда сақланиб қолишидаги энг катта хизмати бўлса, иккинчи жиҳатдан, ўша даврда диёримизда турли бузғунчи оқимларнинг ривожига катта қаршилиқ кўрсатганлиги туфайлидир. Ўз асарларида турли бузғунчи, адашган оқимларга кескин раадиялар бериб, уларнинг диёримизда ривожланишига қаршилиқ қилган.

Шуни айтиш жоизки, юқорида таснифланган мутафаккир олимларнинг турли фирқаларга қарши, уларнинг фаолият усуллари тадқиқ этган ҳолда, анъанавий суннийлик ақидаларини ҳимоя қилишга қаратилган қадимги шу ва бошқа манбаларини киритишимиз мумкин.

2-гурӯх: Мустақиллик йилларида мавзуга оид мамлакатимизда чоп этилган адабиётлар ва илмий тадқиқот ишларини мисол қилиб келтиришимиз мумкин. Хусусан, муаллиф шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф қаламига мансуб: “Дин насихатдир”, “Ихтилофлар, сабаблар, ечимлар”, “Ақоид ва унга боғлиқ масалалар”, “Мазҳаблар бирлик рамзи”, “Очиқ хат”, “Мазҳабсизлик – ислом шариати таҳдид солувчи энг хатарли бидъатдир”, “Сунний ақидалар”, ҳаммуаллифлар: Усмонхон Алимов ва шайх Абдулазиз Мансур қаламига мансуб: “Ҳизбут-таҳрир” фитнасидан огоҳлантириш”, “Дунё уламолари мурожаати”, А.Тулєпов қаламига мансуб: “Ислом ва ақидапараст оқимлар”, “Интернетдаги таҳдидлардан ҳимоя”, “Ишид фитнаси”, “Ўргимчак тўри”, “Интернетга ин қурган ўргимчаклар”, А.Муҳиддинов қаламига мансуб: “Бидъатчи, адашган ва адаштирувчи фирқаларга раддиялар китоби”, Абдулатиф қори Ҳошимжон қори ўғли қаламига мансуб: “Залолатга кетманг! “Ҳизбут-таҳрир фитнасидан огоҳ бўлинг!”, ҳаммуаллифлар А.Ҳасанов, О.Юсупов, К.Шермуҳаммедов, У.Ғофуров, Ж.Каримов қаламига мансуб: “Диний мутаассиблик: моҳияти, мақсадлар ва олдини олиш йўллари” Д.Турдиева қаламига мансуб: Адашган “нозик ҳилқат”, таржима ва изоҳлар муаллифи: А.Муҳиддинов қаламига мансуб: “Ишиднинг ботил ғоялари ва уларга раддиялар”, Б.Тожибоев Ю.Мамарасулов қаламига мансуб: “Салафий”ларга илмий раддия”, Абдулқодир Абдур Рухим қаламига мансуб: “Эътиқод дурдоналари”, “Диний бағрикенглик ва мутаассиблик (юз саволга юз жавоб)”, А.Абдуллаев ва бошқалар: “Ислом маърифати ва ҳозирги замон”, “Илмдан бошқа нажот йўқ”, “Зулмат гирдоби”, Ж.Каримов қаламига мансуб: “Жаҳолатга қарши маърифат” каби адабиётларда диний мутаассиб (радикал)лик, унинг ўзига хос хусусиятлари ва инсониятга хавфи ҳақидаги қарашлар манбаларга таяниб илмий асосда изоҳланган.

Мавжуд адабиёт ва тадқиқотлар таҳлили диний мутаассиб шахс хусусиятларини Аҳли сунна вал-жамоа ақидасига мувофиқ исломшунослик (калом, тафсири, ҳадис, фикҳ) фанлари доирасида тадқиқ этилганлигини кўрсатади.

Умуман олганда Аҳли сунна вал-жамоа уламолари, бу йўналишда фаолият юритган олимларимиз асарларида диний мутаассиб оқимларнинг даъволарига жавоб бериш зарурлигини ҳис қилганлар ва эътиқод мусавффолиги йўлида курашга бел боғлаганлар. Бу курашда Аҳли сунна вал-жамоанинг барча уламолари ўзларининг соҳалари бўйича жонбозлик кўрсатганлар. Уларнинг асарларида турли фирқаларнинг даъволари Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг суннатларига ва саҳобаи киромларнинг тутган йўлларига зид эканини исботлаб берганлар. Ана шу асарларда тўғри йўлда собитқадам бўлиб келаётганларни “Аҳли сунна вал-жамоа” (суннат ва жамоага эргашувчилар) деб атаганлар. Бундай номлашдан булардан бошқалар “бидъат ва фирқаланишга эргашувчилар” деган маънони назарда тутганлар.

Хулоса ўрнида шуни айтиш керакки, Аҳли сунна вал жамоага тегишли асарлар Шарқ мамлакатлари хусусан мамлакатимизда катта шуҳрат топишига сабаб бўлиб, унда илгари сурилган ғоялар Ислом динининг моҳиятини тўғрилик, эзгулик, инсонийлик деб биладиган жамики мўмин-мусулмонларнинг қарашлари ва интилишлари билан ҳамоҳангдир.

СУРХОН ВОҲАСИДА ДАФН МАРОСИМЛАРНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Қўшоқов Сафарали
Докторант. ТерДУ

Аннотация. Ушбу мақолада археологик тадқиқотлар натижаларига кўра, қадимги Бактрия бронза даврида суғорма деҳқончилик цивилизацияларининг дашт қабилалари билан бевосита маданий алоқа кўпригига айланган ва бу заминда илк давлатчилик асосларининг эрта шаклланишига олиб келган.

Калим сўзлар: Зардуштийлик, Алтындепе, тотемизм, фетишизм, магия, анимизм, зоолатрик, терракот, Тўғолок, Гонур

Аннотация. Согласно результатам археологических исследований в данной статье, древняя Бактрия стала мостом прямого культурного общения со степными племенами орошаемых земледельческих цивилизаций в эпоху бронзы и привела к раннему формированию на этой земле основ первой государственности.

Ключевые слова: зороастризм, Алтындепе, тотемизм, фетишизм, магия, анимизм, зоолатрика, терракота, Тоголок, Гонур.

Annotation. According to the results of archaeological research in this article, ancient Bactria became a bridge of direct cultural communication with steppe tribes of irrigated agricultural civilizations in the Bronze Age and led to the early formation of the foundations of the first statehood on this land.

Key words: Zoroastrianism, Altyndepe, totemism, fetishism, magic, animism, zoolatrik, terracotta, Togholok, Gonur

Ҳар бир халқ ўз ўтмиш тарихи давомида ўзининг миллий қадриятларига, урф-одатларига, анъаналарига эга бўлиб, уни ривожлантириб боради. Даврлар ўтиши билан халқнинг бу анъанавий удумлари бироз ўзгариши мумкин, лекин асос, илдизини йўқотмайди.

XVIII аср яшаб, ижод қилган ғарб олимларидан Дж.Тодд фикрича, “Энг қадимий тарихий маълумотлардан шундай хулоса чиқариш мумкин: барча диний эътиқодлар аввалига марҳумлар эътиқоди билан боғлиқ бўлиб, дафн маросимларида намоён бўлади”. Г.Спенсер эса, “Энг қадимги диний эътиқод руҳ ва келгуси ҳаётга ишонч, марҳумларга сажда қилишда намоён бўлади. Ибодатхоналар мақбаралардан қад кўтарган, қурбонлик “марҳумга таом тортиш”дан, намозу-дуолар ўтганларга мурожаат этишдан, турли диний маросимлар эса, дафн маросимларидан ривожланган” – деб таъкидлайди. [1]

Шимолий Бактрия ҳудудидаги бронза даври ўтроқ деҳқончилик маданияти дафн маросимларини таҳлил қилар эканмиз, улар ўртасидаги ўзаро алоқалар, уларнинг урф – одати, турмуш – тарзи, касби – кори, диний эътиқодлари эътиборимизни тортди. Бу давр дафн этиш маросимларида шундай ҳолатлар борки, уларни тизимлаштириб ўрганилса, мақсадга мувофиқ бўлади. Булар, яъни дафн маросимларидаги тартибларнинг анъанавий такрорланиши бўлса, улар заминидаги инновацион ўзгаришларни, янги одатларнинг, янги маросимларнинг пайдо бўлганлигини кузатиш мумкин.

Одатда анъаналар қайтариловчи, такрорланувчи, аجدодлардан авлодларга мерос бўлиб ўтувчи урф-одатлар, удумлардан ташкил топади. Бронза даври ўтроқ деҳқончилик қабилалари яратган Сополли маданияти дафн маросимлари орқали буни кузатиш

мумкин. Сополли Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудларида, бронза даврида суғорма деҳқончилик билан шуғулланган, шу билан бирга ҳунармандчиликнинг турли соҳалари, айниқса аждоқларимиз кулолчиликда юксак истеъдод эгалари бўлганлиги моддий маданиятда ёрқин ўз ифодасини топган. Ушбу маданиятда олиб борилган изланишлар давомида фанга номаълум бўлган кўплаб янгиликлар жумладан, юртимизда бундан 3,5 – 4 минг йил аввал шаҳар маданияти бўлганлиги, ибодатхона, арки аъло, ҳунармандчилик марказлари бўлганлиги илмий исботланди. Сополли маданияти даврий жиҳатдан 5 та хронологик босқичларга бўлинган бўлиб, уларнинг ҳар бири ўзининг хусусиятига, ўз даврига кўра, анъаналарига эга.

Анъана сифатида Сополли маданиятининг илк ёдгорлиги ҳисобланган Сополлитепада қабрларнинг тузилиши, қурилиш тартиби нафақат кейинги босқичларда (Жарқўтон, Кўзали, Мўлали, Бўстон), балки ҳозирги кунгача ўзбек халқи ижтимоий-маданий ҳаётида сақланиб қолганлигини кузатиш мумкин. Масалан, айвонли лаҳат кўринишидаги қабрларга қўйиш ҳозиргача сақланиб қолган. Ўша давр урф-одатларига кўра, марҳумнинг тириклик чоғидаги ижтимоий ҳаётдаги мавқеига қараб кўмиш анъанавий одат ҳисобланган. Бундай ҳолатда, марҳумни “нариги дунё”га кузатишда албатта қурбонлик қилиниб, қурбонлик ҳайвонининг маълум қисмини, яъни курак суяги, орқа оёғи, бир неча қовурға гўштларини қабрга қўйганлар. Бу удум Сополли маданиятининг барча босқичларида кузатилади. Аммо, ёш болалар дафн маросимларида қурбонлик қилинмаган ва қабрга ҳам гўшт қўйилмаган. Сополли ва Жарқўтон босқичларида қабрга метал буюмларни, уй-рўзғор ишида фойдаланиб келинган асли қўйилган бўлса, Кўзали босқичидан эътиборан, улар ўрнини митти бронза буюмлари эгаллайди. Бу дафн маросимининг янгилиги эди. Кўзали босқичидан бошлаб, дафн маросимлари билан боғлиқ ишлар ибодатхона зиммасига ўтади. Шу боисдан бўлса керак, ибодатхонанинг хўжалик хизмат бўлимида шу мақсад учун махсус устахоналар ташкил этилган. [2] Демак, бу анъана, яъни хўжаликда, турмушда ишлатиладиган буюмларни марҳум билан бирга қўйиш одати Кўзали даврига келиб мутлоқо йўқолади.

Чорвадор жамоаларда ҳам қабрга қурбонлик ҳайвонининг маълум қисмини қўйилганлиги кузатилади. Қабрларда қизил рангнинг учраши бу диний дунёқарашдаги инновацион жараёни билдиради.

Инновация бу - жамият ҳаётида юз берувчи янгиликдир. Бундай янгиликларни дафн этиш тартибида, маросимларида яхши кузатилади. Сополли маданиятининг илк босқичи ёдгорлиги Сополлитепада марҳумни хумга ва кўзаларга солиб дафн этилганлик ҳолатлари учрайди. [3] Оташпарастликдан зардуштийликка ўтиш жараёнини кўрсатувчи муҳим омиллардан бири қабрларда аста-секин митти оғадонларнинг пайдо бўлиши билан характерланади. Бундай ҳолат илк бор Мўлали ва Бўстон босқичларидан кузатила бошлайди. Аммо бу одат кенг тарқалмаган. Улар дастлаб, диний раҳнамоларга тегишли бўлган бўлиши мумкин. Уларнинг болалари эса, хумчаларга солиб кўмилган. Буни зардуштийлик дини кўмиш маросимидаги оғадонларнинг илк кўриниши сифатида изоҳлаш мумкин. Жамоанинг бошқа аъзолари эса, оламдан ўтгач ерга кўмилаверган. Бу белгилар зардуштийликнинг илк кўринишлари Сополли маданиятининг босқичларида пайдо бўла бошлаганлигидан дарак беради.

Жарқўтон босқичининг сўнгги давларида, айниқса Кўзали босқичидан бошлаб, жасадларни аҳоли яшаш манзилларига кўмиш ман этилиб, аҳоли турар-жойларидан

ташқарига кўмиш урф бўлган. Бу ҳам одамларнинг диний тасаввуридаги янгилик эди. Сополлитепа ва Жаркўтон мазорларида қабрга йўқолган одамнинг ўрнига қўйнинг кўмилганлик ҳолати учрайди. Бу билан марҳумнинг руҳини кўмиш, деб ҳисоблаган бўлсалар керак.[4]

1982 йилнинг куз ойида Бўстон – 4 қабристониди У.Раҳманов 42 та қабр очади. Бу қабрларнинг бошқаларидан фарқи шундаки, уларнинг кўп қисми кенотаф қабрлардан иборат. Бу қабрлар хронологик жиҳатдан икки гуруҳга бўлиниб, улардан 25 та қабр Мўлали босқичига, 14 таси Бўстон босқичига тегишлилиги аниқланди.[5] Бундан кўриниб турибдики, Сополли маданиятининг сўнгги Мўлали ва Бўстон босқичларида майитсиз қабрларнинг сон жиҳатдан кўпайиши, қабилалараро ҳарбий тўқнашувлар оқибатида вафот этган ва йўқолган кишиларнинг сон жиҳатдан кўпайишининг белгисидир.

Одатда майитни ёқиш, куйдириш Хиндуйликда, яъни хиндуйликнинг муқаддас китоби Веда таълимотининг энг қадимги қисмини ташкил этувчи Ригведа, Яжурведа ва Самоведа таълимотига асос солиниши билан дафн маросимларига кириб келган одатдир. У “сати” яъни вафодор аёл тимсолида эрининг вафотидан сўнг аёл оловда ёқилиб, эри билан бирга дафн этилиши кузатилади. Бироқ, шуни ҳам унутмаслик керакки, Авесто ва Ригведа ғоялари бир даврда, яъни мил.авв. 1500-1200 йиллардан шакллана бошлайди. [6] Айнан бу маросимни бизнинг ҳудудларга кириб келиши, чорвадор андранова қабилаларининг миграцияси билан боғлиқ бўлиб, олов дафн маросимларида алоҳида ўринга эга бўлган.

Мўлали ва Бўстон босқичларида майитни куйдириш, митти остадонлар ва майитни этидан тозалаб кўмиш одатлари пайдо бўлиши ҳам деҳқон жамоалари учун янгилик ҳисобланади.

Бу даврнинг сополлари анъанавий одатлардан фарқли ўлароқ, сезиларли даражада ўзгаришга, кўринишга эга бўлади. Сопол буюмлар қирғоқларида ўйма геометрик нақш ва шаклларнинг пайдо бўлиши, қизғиш рангларда (ангоб) баргсимон, тўлқинсимон нақшлар солинганлигини кузатиш мумкин. Бу Андранова маданияти кулолчилик соҳасидаги анъананинг Сополли маданиятида намоён бўлиши эди. [7]

Чорвадор қабилаларнинг Вахш маданиятида қабрнинг таг қисмига тош териб чиқилган. Бешкент маданиятига тегишли Илк Тулхор қабрларида марҳумни тош яшиққа дафн этилганлик ҳолатлари учрайди. Болаларнинг қабрлари жамоавий кўмилган бўлиб, бу қабрларда тухумнинг пўчоқлари ҳам учрайди. Тухум пўчоқларининг учраши уларнинг коинот, само билан боғлиқ тасаввурларининг акси бўлиши мумкин. Ушбу қабристондан иккита қабрда (№63,64) свастика белгиси тош билан ишланган. Қабрларнинг барчасида кул ва кўмир излари бор ва шу билан бирга майитни ёқиш, сўнг дафн этганлик ҳолатлари ҳам аниқланган. Бу уларнинг эътиқодида олов муҳим аҳамият касб этганлигига ишорадир.

Аждодларимиз диний эътиқодлари ҳақида Хитой солномаларида ҳам маълумот учрайди. Уларга биноан, аждодларимиз куёшга топиниб, осмон руҳига қурбонлик келтиришган. Руҳнинг абадийлиги ва ўзга дунё мавжудлигига ишонишган. Қабилadoшлари вафот этганда, марҳум билан бирга унинг турли нарсаларини ҳам дафн этишган. [8]

Демак, илдизлари қадим деҳқончилик маданиятига бориб тақалувчи аждодларимизнинг бронза даврида янги шароитга ўтилиши, яъни жуфт оилаларнинг пайдо бўлиши, чорвачилик, деҳқончилик алоҳида тармоқларга ажралиши, уларнинг

турмуш шароитларида, урф одатларида ҳам маълум анъаналарнинг мураккаблашиб боришига олиб келади. Буни ривожланиш деб ҳам тушинса бўлади. Уларнинг диний эътиқоди дафн маросимларида акс этиб, яъни дафн маросимларини ўрганиш, тадқиқ қилиш ва ўрганилган қабрлардаги моддий маданият намуналари юзасида чиқарилган илмий хулосалар, айнан зардуштийлик динининг оддий кўринишдаги, илк илдизлари, асоси бронза даври билан боғлиқлигини кўрсатади. Бронза даврининг ўрталарида зардуштийликнинг излари акс этар экан, демак бу давр эътиқодини илк зардуштийлик дини пайдо бўлди, деб аташ имконини беради.

Адабиётлар:

1. Абдуллаев Б. Культура древнеземледельческих племен ... // Автореф. дис... канд.ист.наук. – Новосибирск, 1980. – С. 7.; Аскаров А., Абдуллаев Б. Джаркутан. ... – С. 12.
2. Спенсер Г. Основания социологии. - СПб., 1873. – С. 277-281.
3. Аскаров А. Сапаллитепа. ... – С. 42.4.
4. Абдуллаев Б. Культура древнеземледельческих племен ... // Автореф. дис... канд.ист.наук. – Новосибирск, 1980. – С. 7.; Аскаров А., Абдуллаев Б. Джаркутан. ... – С. 12.
- 5.Ионесов В.И. Становление и развитие раннеклассовых отношений // Дис... канд.ист.наук. – Самарканд. 1990. – С. 62.
6. Аванесова Н. Проявление степных традиций в сапаллинской культуре. Civilization and cultures of central asia in unity and diversity // Proceedings of the International Conference Samarkand, 7-8 September, 2009. –Samarkand. –Tashkent, 2010. – P.112.
7. Кароматов Х. Ўзбекистонда мозий эътиқодлар тарихи. – Тошкент, Жаҳон итқисодиёти ва дипломатия университети. 2008. – С. 27.

MUNDARIJA

Soʻz boshi.....	3
-----------------	---

MARKAZIY OSIYO XALQLARINING QADIMGI VA ILK OʻRTA ASRLARDA YARATILGAN YOZMA YODGORLIKLARI MANBASHUNOSLIGI

Хасанов А. “Минералогия” асари ва ундаги Феруза жавоҳири	4
Атаходжаев А. Сугдийлар ва буддавийлик фалсафаси	5
Бобоёров Ғ. Жанубий Қозоғистон эски шаҳар қолдиқларидан топилган эски турк тангалари тўғрисида	9
Холмўминов Ж. Тасаввуф таълимоти ва зардуштийлик дини	19
Matkarimova S., Jumaniyozov D. Ahmad Yassaviy va uning yassaviya tariqati ..	26
Djumaniyazova F. V– VI асрлардаги Markaziy Osiyo va Shimoliy Hindistonda yangi siyosiy kuch - Eftaliylar/Oq xunlar tarixiga doir	31
Тошбоев Ф. Қадимги уструшонада бронза даври ёдгорликларининг ўрганилишига доир	36
Инояттов А. IX аср Мовароуннаҳр тафсирунослиги шаклланишида муҳаддисларнинг роли	43
Хатамова М. Эски туркча-хитойча бир луғат	47
Алимова М. Мовароуннаҳр ҳадис илми ривожига Имом Доримийнинг ўрни.....	55
Уразова Р. Мустақил Ўзбекистонда Авестология илми: кеча, бугун ва истиқболлари.....	59
Қудратов С. “Авесто”да илк давлатлардаги ижтимоий муносабатлар масаласи	71
Исхаков Б. “Авесто” ва экологик маданият уйғунлиги	73
Эшқурбонов С. Сурхон воҳаси хўжалигига оид археологик материалларнинг тарихий манбашунослик таҳлили	76
Urazova R. Emanations of Ahura Mazda in Zoroastrianism are expressions of will	80
Jumayev Gʻ. Bugʻut - soʻgʻd yodgorligi	88
Абдуллоев Ш. “Авеста” нинг ўзбекча таражималари: муаммо ва мулоҳазалар	101
Азимов Х. Кушон империяси ва қадимги Хитой муносабатларига оид маълумотлар.....	106
Хўжаёров А. IX – XII асрларда қашқадарё воҳасининг ижтимоий-иқтисодий, маънавий ҳаёти.....	109
Maʼrufov Sh. Qadimda Sirdaryo viloyatining yozma manbalarda qisqacha tahlili ..	114

MARKAZIY OSIYO XALQLARINING OʻRTA VA KEYINGI ASRLARDA YARATILGAN YOZMA YODGORLIKLARI MANBASHUNOSLIGI

Тўраев Ҳ. Бухоро китобати тарихидан	119
Қобулов Э. Сурхон воҳасида хўжалик тарихшунослиги хусусида баъзи мулоҳазалар	122
Бўриев О., Очилова Х. Қашқадарё воҳасида чорвачилик билан боғлиқ анъаналарнинг этно ҳудудий хусусиятлари	126

Алимова Р. Фазлуллоҳ ибн Рузбихоннинг “Меҳмонномаи Бухоро” асари қozoқ халқининг моддий маданияти тўғрисида муҳим манба.....	132
Саидов Ш. Хива хонлигидаги вазият ва Россия билан муносабатлари тарихидан(1916-1917 йиллар).....	137
Алламуратов Ш. Амударё сув ва савдо йўли тарихшунослиги.....	144
Алманов Қ. XIX асрнинг иккинчи ярми – XX асрнинг бошларида Жиззах воҳасида этнотопонимларнинг шаклланиши тарихи	150
Маҳмудов О. Шарқ алломалари асарларини ўрта асрларда европага тарқатган икки муҳим транзит пункти.....	154
Наврузов С. Талаба ёшларда илмий-тадқиқотчилик малака ва кўникмаларни шакллантириш	168
Исақджанов Р. Фалсафий муаммоларни ўрганишда муслмон мутафаккирлари услублари	171
Абдуллаева М. Кибермаконда дин омили	175
Сангирова Д. Ўрта аср давлатчилиги тарихида сиёсий рамзлар ва уларнинг хусусиятлари	178
Янгибоева Д. “Ашуро фитнаси” ёхуд 1910 йил январ воқеалари Шарифжон Маҳдум Садр Зиё талқинида	183
Абдулаттаев М. Абдулкарим Шаҳристонийнинг “Мусораат ал-фалосифа” асари ислом фалсафасига оид муҳим манба	187
Раджапова М. Тасаввуф таълимотининг манбавий асослари.....	190
Канимкулов О. Яхё Ғуломовни хат ва илмий ёзишмаларини ижтимоий фанлар ривожига аҳамияти	192
Абдуваҳобова М. Бухоро амирлиги Вобкент тумани аҳоли манзиллари номларининг шаклланиш тамойиллари ва уларнинг тарихий ва этник таҳлили	197
Авазов Ф. Темурийлар даври манбаларида қавчин уруғи билан боғлиқ маълумотлар	202
Атамуратова Д. Фуқаролик жамияти барқарор тараққиётида ёшлар ижтимоийсиёсий иштирокининг назарий-тарихий негизлари	207
Сайдуллаев Ғ. Новый источник по исторической географии центральной азии начала XVIII века.....	211
Раджапова М. Муҳаммад ибн Муҳаммад Баҳоуддин Нақшбанд Бухорий ва унинг таълимоти	214
Раҳмонова П. “Тарихи Муқимхоний” асарининг Самарқандда сақланаётган кўлёзма нусхалари	220
Normuratov B. O‘zbek xalq milliy o‘yinlarning tarixiy ko‘rinishlari va rivoji.....	224
Султонова Н. Бухоро давлат музей-қўриқхонасида алишер навоий асарлари	229
Собиров Ў. Аҳли сунна вал жамоа олимлари асарларининг адашган фирқаларга қарши курашишдаги аҳамияти	232
Қўшоқов С. Сурхон воҳасида дафн маросимларнинг ўзига хос хусусиятлари	238

**Atoqli olim, tarix fanlari doktori, professor,
O‘zbekiston Respublikasida xizmat ko‘rsatgan yoshlar murabbiysi
Mirsodiq Is‘hoqovning
80 yilligiga bag‘ishlangan**

**MARKAZIY OSIYO XALQLARINING QADIMGI VA O‘RTA
ASRLARDA YARATILGAN YOZMA YODGORLIKLARI
MANBASHUNOSLIGI**

**ILMIY ANJUMANI
TO‘PLAMI**

M a s ‘ u l m u h a r r i r:

Qudratulla Omonov, filologiya fanlari doktori, professor.

T a q r i z c h i l a r:

Xurshid Fayziyev, tarix fanlari nomzodi.

Zuhriddin Alimov, tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD).

Ilmiy to‘plam Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti Kengashining 2022-yil 29-dekabrdagi 5-sonli majlis qarori bilan chop etishga tavsiya etilgan.

Bosishga ruxsat etildi: 16.01.2023
Bichimi 60x84 1/16 Shartli 15,25 b.t.
100 nusxada bosildi. Buyurtma №
Toshkent davlat sharqshunoslik
universitetining kichik bosmaxonasi.
Toshkent, Amir Temur ko‘chasi, 20-uy.